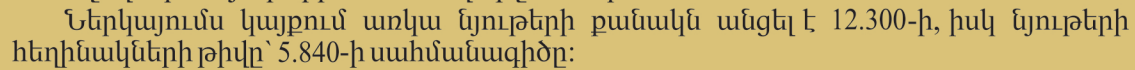

«Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և սանագետների Միավորում» (**ԱԵԳՄՄ**) հասարակական զմայկերաբությունն իր գործունեության ինը տարիների թափում նախաձեռնել է ավելի քան չորս տասնյակ ազդեր, որոնցից հատկանշելի է www.artsakhlib.am հասցեով թող «Արցախի էլեկտրոնային գրադարան» կայքէջը, որն ընդհանուր և Հայաստանի կենսագործունեության տարբեր դրոշմների վերաբերյալ գիտական, գեղարվեստական և մանկավարժական նյութերի համահավաք շտեմարան է:

Նշենք, որ «Գիտական Արցախ» պարբերականում ընդգրկված գիտական հոդվածների էլեկտրոնային տարբերակները ևս կարող եք ԱՆՎՃԱՐ ներբեռնել Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքից:

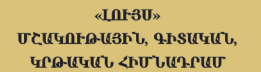
«Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh» (UYSSA) NGO has initiated more than four dozen programs during the nine years of its activity, of which the Artsakh E-Library website can be singled out - www.artsakhlib.am, which presents a consolidated repository of scientific, artistic and educational materials reflecting various spheres of life of Artsakh and Armenia.

If you have published scientific work about Artsakh and Armenia and you wish to make it available on our website, please send it to the following e-mail address: artsakhlib@gmail.com. And if you are looking for the information on Artsakh and Armenia but have not found it yet write to us to the same e-mail and we will try to help you.

Общественная организация «Объединение Молодых Учёных и Специалистов Арцах» (**ОМУСА**) в течение своей девятилетней деятельности инициировала более четырёх десятков программ. Среди них можно выделить сайт **Электронной библиотеки Арцах** - www.artsakhlib.am, который является сводным хранилищем научных, художественных и познавательных материалов, отражающих различные сферы жизнедеятельности Арцах и Армении.

Если у Вас имеется изданная научная работа об Арцахе и Армении и желание опубликовать на нашем сайте, то просим отправить её на следующий адрес электронной почты: artsakhlib@gmail.com. А если Вы ищете сведения об Арцахе и Армении, но пока ещё не нашли их, напишите нам по тому же адресу, и мы попробуем помочь Вам.

Отметим, что также можете **БЕСПЛАТНО** скачать из сайта Электронной библиотеки Арцах электронные варианты научных статей, опубликованных в журнале «Научный Арцах».

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1(20), 2024

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ԳԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.ysu.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱԿՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1 (20), 2024

www.scientificartsakh.com

«Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականն ընդգրկված է նաև ԲԻՈԼԿ միջազգային գիտատեղեկատվական շտեմարանում և գտնվում www.elibrary.ru կայքում:

The journal «**Scientific Artsakh**» is included in the list of scientific periodicals acceptable for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses established by the Supreme Certifying Committee of the Republic of Armenia (SCC RA).

The journal «**Scientific Artsakh**» is also included in the RSCI (Russian Scientific Citation Index) International Scientific Information Database and posted on www.elibrary.ru website.

Журнал «**Научный Арцах**» включен в список научных периодических изданий, принятых для публикации основных результатов и положений докторских и кандидатских диссертаций, установленных Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (БАК РА).

Журнал «**Научный Арцах**» также включен в международную научно-информационную базу данных РИНЦ и размещен на сайте www.elibrary.ru.

«ԱՐՑԱԽ» հրատ. – «ARTSAKH» Publ. – Изд. «АРЦАХ»
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2024

Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ (№14/5, առ 31.05.2023 թ.):

Համարը հրատարակության է երաշխավորել
«Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիք ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արման ԱՄՐՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու

Անդամներ՝

Աննա ԱՍՏՏՐՅԱՆ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Լենա ԱՄՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Տառագոնա, Իսպանիա**)
Արծրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հրանտ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խաչիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Զուլիետա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վլադիսլավ ԳՐՈՒԶԴԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Կոստրոմա, ՌԴ**)
Վևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գայանե ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Աֆրեդ դե ՉԱՅԱՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ժնև, Շվեյցարիա**)
Սեյրան ՉԱԶԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մարել ԺԵՅՄՈ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Օլջտին, Լեհաստան**)
Նատալյա ԿՈՎԿԵԼ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Մինսկ, Բելառուս**)
Վալենտինա ԼԱՊԵՎԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Մոսկվա, ՌԴ**)
Օտտո ԼՈՒԻՏԵՐՅԱՆՆՏ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Համբուրգ, Գերմանիա**)
Ռուզաննա ՀԱԿՈԲՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Իրինա ՀԱՅՈՒԿ, մշակութաբանության դոկտոր, դոցենտ (**Լվով, Ուկրաինա**)
Նագիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գագիկ ԴԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մանուկ Աբրահամ ՄԱԼԽԱՅԱՆ, աստվածաբանության դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ելու Յորք, ԱՄՆ**)
Աշոտ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Էդիկ ՄԻՆԱՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Կարեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Ամիր ՉԱԲԲԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ելու Յորք, ԱՄՆ**)
Գուրգեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր (**Ելուրեմբերգ, Գերմանիա**)
Հայկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Ռուբեն ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մաքսիմ ՎԱՍԿՈՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Դոնի Ռոստով, ՌԴ**)
Քրիստինա դը ՎԱՐՂԱՎԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Լոնդոն, Մեծ Բրիտանիա**)
Գարիկ ԶԵՆՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Տիգրան ԶՈՉԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գիտական Արցախ, № 1 (20), 2024, Երևան, «ԱՐՑԱԽ» հրատարակչություն, 2024,
252 էջ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2024 թ. 1-ին (20-րդ) համարի տպագրությանն աջակցել են «Լույս» բարեգործական հիմնադրամը, Սերգեյ Գևորգյանը (Օտտավա, Կանադա) և Յուրի Հայրապետյանը (Մոնրեալ, Կանադա), որոնց էլ հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

ISSN 2579-2652 (Print)
ISSN 2738-2672 (Online)

© Արցախի երիտասարդ գիտնականների և
մասնագետների միավորում (ԱԵԳՄՄ), 2018-2024

The Issue is Recommended for Publication by the Editorial Council of the Journal «Scientific Artsakh».

EDITORIAL COUNCIL

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Ph.D. in Law, Associate Professor

Deputy Editor-in-Chief: Arman ASRYAN, Ph.D. in Economics

Members:

Anna ASATRYAN, Doctor of Arts, Professor
Lena ASRYAN, Doctor of History (Tarragona, Spain)
Artsrun AVAGYAN, Doctor of Philology, Professor
Hrant AVANESYAN, Doctor of Psychology, Professor
David BABAYAN, Doctor of History, Associate Professor
Vahram BALAYAN, Doctor of History, Professor
Amit CHHABRA, Doctor of Law, Professor (New York, USA)
Gevorg DANIELYAN, Doctor of Law, Professor
Khachik GALSTYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Gagik GHAZINYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
Vladislav GRUZDEV, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)
Julieta GYULAMIRYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Ruzanna HAKOBYAN, Doctor of Law, Associate Professor
Nazik HARUTYUNYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Irina HAYUK, Doctor of Cultural Studies, Associate Professor (Lviv, Ukraine)
Garik KERYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Tigran KOCHARYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Natalia KOVKEL, Ph.D. in Law, Associate Professor (Minsk, Belarus)
Valentina LAPAEVA, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)
Otto LUCHTERHANDT, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
Manuk Abraham MALKHASYAN, Doctor of Theology, Professor (New York, USA)
Ashot MARKOSYAN, Doctor of Economics, Professor
Edik MINASYAN, Doctor of History, Professor
Karen NERSISYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
Gurgen PETROSSIAN, Doctor of Law (LL.M.) (Nuremberg, Germany)
Ruben SAFRASTYAN, Academician of NAS RA, Doctor of History, Professor
Hayk SARGSYAN, Doctor of Economics, Professor
Christian de VARTAVAN, Doctor of History (London, Great Britain)
Maksim VASKOV, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)
Gayane YEGHIAZARYAN, Doctor of Philology, Professor
Seyran ZAKARYAN, Doctor of Philosophy, Professor
Alfred de ZAYAS, Doctor of Law, Professor (Geneva, Switzerland)
Marek ZEJMO, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Scientific Artsakh, № 1 (20), 2024, Yerevan, «ARTSAKH» Publishing House, 2024, 252 pages.

The publication of the 1st (20th) issue 2024 of the Journal «Scientific Artsakh» was supported by the «Luys» Charity Foundation, Serguei Guevorkian (Ottawa, Canada) and Yury Airapetyan (Montréal, Canada), to whom we express our deepest gratitude.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Главный редактор: Аветик АРУТЮНЯН, кандидат юридических наук, доцент

Заместитель главного редактора: Арман АСРЯН, кандидат экономических наук

Члены:

Арцрун АВАГЯН, доктор филологических наук, профессор
Грант АВАНЕСЯН, доктор психологических наук, профессор
Рузанна АКОПЯН, доктор юридических наук, доцент
Назик АРУТЮНЯН, доктор педагогических наук, профессор
Анна АСАТРЯН, доктор искусствоведения, профессор
Лена АСРЯН, доктор исторических наук (Таррагона, Испания)
Давид БАБАЯН, доктор исторических наук, доцент
Ваграм БАЛАЯН, доктор исторических наук, профессор
Кристиан де ВАРДАВАН, доктор исторических наук (Лондон, Великобритания)
Максим ВАСЬКОВ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
Хачик ГАЛСТЯН, доктор политических наук, профессор
Ирина ГАЮК, доктор культурологии, доцент (Львов, Украина)
Владислав ГРУЗДЕВ, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
Джульетта ГЮЛАМИРЯН, доктор педагогических наук, профессор
Геворг ДАНИЕЛЯН, доктор юридических наук, профессор
Гаяне ЕГИАЗАРЯН, доктор филологических наук, профессор
Марек ЖЕЙМО, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
Альфред де ЗАЙАС, доктор юридических наук, профессор (Женева, Швейцария)
Сейран ЗАКАРЯН, доктор философских наук, профессор
Гагик КАЗИНЯН, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
Гарик КЕРЯН, доктор политических наук, профессор
Наталья КОВКЕЛЬ, кандидат юридических наук, доцент (Минск, Беларусь)
Тигран КОЧАРЯН, доктор политических наук, профессор
Валентина ЛАПАЕВА, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
Отто ЛЮХТЕРХАНДТ, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
Манук Авраам МАЛХАСЯН, доктор богословия, профессор (Нью-Йорк, США)
Ашот МАРКОСЯН, доктор экономических наук, профессор
Эдик МИНАСЯН, доктор исторических наук, профессор
Карен НЕРСИСЯН, кандидат экономических наук, доцент
Гурген ПЕТРОСЯН, доктор юридических наук (Нюрнберг, Германия)
Гайк САРГСЯН, доктор экономических наук, профессор
Рубен САФРАСЯН, академик НАН РА, доктор исторических наук, профессор
Амит ЧАБРА, доктор юридических наук, профессор (Нью-Йорк, США)

Научный Арцах, № 1 (20), 2024, Ереван, Издательство «АРЦАХ», 2024, 252 страниц.

*Изданию 1-го (20-го), 2024 г. номера журнал «Научный Арцах» содействовали
благотворительный фонд «Луйс», Сергей Геворкян (Оттава, Канада) и Юрий
Айрапетян (Монреаль, Канада), которым мы выражаем глубокую благодарность.*

ԲՈՎԱՆԴԱՎՈՒԹՅՈՒՆ **CONTENTS** **СОДЕРЖАНИЕ**

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Ավետիք Հարությունյան, Սոնա Հայրապետյան. Արցախի Հանրապետության շրջափակումը, հայաթափումը և միջազգային իրավունքը (անգլերեն).....9
Avetik Harutyunyan, Sona Hayrapetyan. The Blockade, Depopulation of the Republic of Artsakh and International Law (in English)
Аветик Арутюнян, Сона Айрапетян. Блокада, депопуляция Республики Арцах и международное право (на английском)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

Արմինե Խաչատրյան. Լեռնային Ղարաբաղի բռնակցումը Ադրբեջանին: հիմնախնդիրը ադրբեջանական պատմագիտության խեղաթուրումների համապատկերում (հայերեն).....20
Armine Khachatryan. The Annexation of Nagorny Karabakh to Azerbaijan: the Issue Within the Context of Azerbaijani Historiography (in Armenian)
Армине Хачатрян. Аннексия Нагорного Карабаха Азербайджаном: проблема на фоне искажений в азербайджанской исторической науке (на армянском)

Շահեն Հարությունյան. Ազգային միացյալ կուսակցության հիմնադրումը և նրա դերն ու նշանակությունը Խորհրդային Հայաստանում 1960-80-ական թթ. ընթացող այլախոհական շարժման ընթացքում (հայերեն).....34
Shahen Harutyunyan. The Establishment of the National United Party and its Function And Importance in Armenian Society during the 1960s–1980s Dissent Movement (in Armenian)
Шаген Арутюнян. Создание Национальной объединенной партии, ее функции и значение в армянском обществе в период инакомыслия в 1960–1980-ые годы (на армянском)

Շարինե Հովսեփյան. Հայ-թաթարական բախումներն ու Բաքվի հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպումը ըստ «Դրոշակ» պարբերականի (հայերեն)
Karine Hovsepyan. Armenian-Tatar Clashes and the Organization of Self-Defense of Baku Armenians according to «Droshak» Publication (in Armenian).....51
Карине Овсепян. Армяно-татарские столкновения и организация самообороны армян в Баку по данным журнала «Дрошак» (на армянском)

**ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

Տիգրան Մուղնեցյան. Ընտրական համակարգը Ուկրաինայում և Հայաստանում ժողովրդավարական փոփոխությունների համատեքստում (2005-2019. համեմատական վերլուծություն) (անգլերեն).....62
Tigran Mughnetsyan. Election System in Context of Democratic Change in Ukraine and Armenia (2005-2019: Comparative Analysis) (in English)
Тигран Мугнецян. Избирательная система в контексте демократических перемен в Украине и Армении (2005-2019: сравнительный анализ) (на английском)

Վարդուհի Պետրոսյան. Երկրների միջև լարվածության թուլացմանն ուղղված դիվանագիտական մեթոդների վերլուծություն (հայերեն).....72
Varduhi Petrosyan. Analysis of Diplomatic Methods to Reduce Tension between Countries (in Armenian)
Вардуй Петросян. Анализ дипломатических методов снижения напряженности между странами (на армянском)

Վահե Չարգարյան. Ընդհանուր մարտահրավերներ, անհատական լուծումներ՝ Լեռնային Ղարաբաղի, Աբխազիայի, Հարավային Օսիայի և Մերձդնեստրի հակամարտությունների դինամիկայի շուրջ (անգլերեն).....84
Vahe Zargaryan. Common Problems, Individual Solutions around the Dynamics of Conflicts in Nagorno-Karabakh, Abkhazia, South Ossetia and Transnistria (in English)
Варе Заргарян. Общие проблемы, индивидуальные решения вокруг динамики конфликтов в Нагорном Карабахе, Абхазии, Южной Осетии и Приднестровье (на английском)

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, PHILOSOPHY, ФИЛОСОФИЯ

Դավիթ Աքելյան. Ֆալիբիլիզմի զարգացումը 19-րդ դարի պրագմատիզմի փիլիսոփայությունում (հայերեն).....97
Davit Akelyan. The Development of Fallibilism in the Philosophy of Pragmatism in 19th Century (in Armenian)
Давид Акелян. Развитие фаллибилизма в философии прагматизма XIX века (на армянском)

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, LINGUISTICS, ЛИНГВИСТИКА

Աննա Ղարսյան. Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքերում ամուսնաընտանեկան և ժառանգական քաղաքացիական հարաբերություններ կարգավորող օրենքների և կանոնների իրավական բառապաշարի ձևաիմաստային քննություն (հայերեն).....109
Anna Gharslyan. Formal-Semantic Analysis of the Legal Lexicon of Laws and Rules Governing Matrimonial-Family and Hereditary-Civil Relations in the Judicial Codes of Mkhitar Gosh and Smbat Sparapet (in Armenian)
Анна Гарслян. Формально-семантическое исследование законов и правил, регулирующих супружеские и наследственные гражданские отношения в Судебниках Мхитара Гоша и Смбата Спарапета (на армянском)

Անի Թամազյան. Լեռնային Ղարաբաղի Հակամարտության վերաբերյալ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հայտարարությունների և զեկուլցների երանգավորման վերլուծություն (անգլերեն).....120
Ani Tamazyan. Tonality Analysis of the OSCE Minsk Group Statements and Reports on the Nagorno-Karabakh Conflict (in English)
Ани Тамазян. Анализ тональности заявлений и отчетов Минской группы ОБСЕ по Нагорно-карабахскому конфликту (на английском)

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Եվա Մնացականյան. Կոմիտասի կերպարը ժամանակակիցների հուշերում (ռուսերեն).....130
Yeva Mnatsakanyan. The Character of Komitas in the Memories of Contemporaries (in Russian)
Ева Мнацаканян. Образ Комитаса в воспоминаниях современников (на русском)

Սիրանուշ Մարգարյան. Զրոնոտոպի գործառույթը Խ.Աբովյանի «Վերք Յայաստանի» վեպում (հայերեն).....	139
Siranush Margaryan. The Function of Chronotope in Kh. Abovyan's Novel «Wounds Of Armenia» (in Armenian)	
Сирануш Маргарян. Функция хронотопа в романе Х. Абовяна «Раны Армении» (на армянском)	

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ORIENTAL STUDIES, ВОСТОКОВЕДИЕНИЕ

Սիրանուշ Վարդանյան. Իրանական արձագանքները 2015 թվականի նարդարանյան դեպքերին. շիայական պատվար ընդդեմ հակաշիա վարչակարգի (հայերեն).....	157
Siranush Vardanyan. Iranian Reactions to the Nardaran Incidents of 2015: the Shi'it Charge against the Anti-Shia Regime (in Armenian)	
Сирануш Варданян. Реакция Ирана на нардаранские события 2015 года. шиитская защита против антишиитского режима (на армянском)	

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

Աշոտ Մարկոսյան, Էյլանորա Մաթևոսյան, Մերուժան Մարկոսյան. Երկրի տնտեսակարգի և եկամտի բաշխման փոխառնչությունները (հայերեն).....	174
Ashot Markosyan, Elyanora Matevosyan, Meruzhan Markosyan. The Interaction of the Country's Economic System and Income Distribution (in Armenian)	
Ашот Маркосян, Эянора Матевосян, Меружан Маркосян. Взаимообусловленность экономического строя страны и распределения доходов (на армянском)	

Աննա Հակոբջանյան. Գովազդի տնտեսական ազդեցությունը սպառողի վարքագծի վրա (հայերեն).....	187
Anna Hakobjanyan. The Economic Impact of Advertising on Consumer Behavior (in Armenian)	
Анна Акопджанян. Экономическое воздействие рекламы на потребительское поведение (на армянском)	

Նարինե Զոչիյան, Անուշիկ Պետրոսյան, Սոնա Սարգսյան. Շրջակա միջավայրի աղտոտվածության քաղցկեղածին ազդեցության վերլուծությունը կայուն զարգացման համատեքստում (հայերեն).....	195
Narine Kochinyan, Anushik Petrosyan, Sona Sargsyan. Analysis of the Impact of Environmental Pollution on Cancer Diseases in the Context of Sustainable Development (in Armenian)	
Нарине Кочинян, Анушик Петросян, Сона Саргсян. Анализ влияния загрязнения окружающей среды на онкологические заболевания в контексте устойчивого развития (на армянском)	

Գարրի Գասպարյան. Մթնոլորտային օդի պահպանության տնտեսական կառուցակարգի գործիքակազմն ու կիրարկման միջազգային փորձը (հայերեն).....	209
Garri Gasparyan. The Toolkit of the Economic Mechanism of Atmospheric Air Protection and the International Experience of its Application (in Armenian)	
Гарри Гаспарян. Инструментарий экономического механизма охраны атмосферного воздуха и международный опыт его применения (на армянском)	

Մհեր Օթարյան. Համայնքների եկամուտների հավաքագրման արդի խնդիրները և բարելավման ուղիները (հայերեն).....	225
Mher Otaryan. Current Problems of Community Revenue Collection and Ways of Improvement (in Armenian)	
Мгер Отарян. Актуальные проблемы сбора доходов с общин и пути его улучшения (на армянском)	

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, РЕЦЕНЗИЯ, REVIEW

«Дух Армении» – Семейная реликвия в опыте иллюстративной исторической ретроспекции (на русском).....	239
--	-----

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները	246
The requirements for the journal «SCIENTIFIC ARTSAKH»	248
Требования к оформлению статей журнала «НАУЧНЫЙ АРЦАХ»	250

**THE BLOCKADE, DEPOPULATION OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH
AND INTERNATIONAL LAW ***

UDC 341.1/8

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-9

AVETIK HARUTYUNYAN

Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA),

Founder-Chairman;

«Scientific Artsakh» Journal, Editor-in-Chief;

Chamber of Advocates of the Republic of Armenia, Advocate;

«AVE JUS» Law Firm, Founder,

French University in Armenia (UFAR), Lecturer,

Ph.D. in Law, Associate Professor,

Stepanakert, the Republic of Artsakh (NKR)

avetiq.hh@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9834-0083

SONA HAYRAPETYAN

Yerevan State University,

Department of State and Theory of Law, Ph.D. Student;

«Tatoyan» Foundation, Center for Law and Justice, Legal Counsel;

Yerevan, the Republic of Armenia

hayrapetyansona21@gmail.com

ORCID: 0009-0006-0507-756X

The purpose of this article is to present the planned actions aimed at depopulating Artsakh, the crimes committed, and the continuous violations of the rights of Artsakh Armenians, carried out within the framework of the ongoing Armenophobic policy of the Azerbaijani authorities.

To present the events in Artsakh accurately, the authors have set out not only to study Azerbaijan's state policy, events, and international legal acts but also to conduct fact-finding activities during the periods of blockade and forced displacement of Artsakh Armenians, and subsequent to those events.

While conducting studies within the framework of the article, both general scientific and specific methods were used to present an objective picture of the events that occurred and to highlight violations of human rights, fundamental freedoms, and crimes as stipulated by relevant international legal acts. Within the scope of the article's topic, a collation and comparative study of primary sources concerning specific facts were undertaken, along with examination, analysis, and comparison of international legal acts and doctrinal interpretations related to them.

* Հոդվածը ներկայացվել է 03.03.2024թ., գրախոսվել՝ 17.04.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

Additionally, documents related to international conventions were scrutinized, existing facts and legal acts were combined, and logical analysis was performed.

As a result of a comprehensive study, it can be unequivocally stated that, on September 19, 2023, Azerbaijan continued its genocidal policy in Artsakh, not being held accountable for numerous violations of human rights and war crimes ultimately leading to the complete depopulation of Artsakh.

Keywords: *Artsakh, forced displacement of Artsakh Armenians, war crimes, Armenophobic policy of Azerbaijan, blockade, depopulation of Artsakh, crimes against humanity, international law.*

INTRODUCTION

THE BLOCKADE OF ARTSAKH AND THE PREPARATION OF MILITARY OPERATIONS

In the framework of the Armenophobic state policy of the Azerbaijani government, the beginning of the inhumane and illegal actions against the Artsakh Armenians, as well as the common goal of depopulating Artsakh, was initiated when a group of Azerbaijanis pretending to be "eco-activists", acting as so-called "independent environmentalists" or "participants of the civil movement", in 2022 on December 12, around 10:30 in the morning, closed the only road connecting Artsakh to Armenia and the outside world, which is also known as the "Lachin (Berdzor) Corridor". After the closure of the road, the entire civilian population of Artsakh was under complete blockade and isolation, facing massive human rights violations and security threats for more than 10 months.

From the very beginning of the closure of the "Road of Life", the close connection of "eco-activists" with the Azerbaijani government was evident, and further analysis of the evidence regarding some representatives of these groups showed that these people were controlled and managed by the Azerbaijani authorities and were not actually participants of the environmental movement ("Tatoyan" Foundation, Human Rights Ombudsman of Artsakh, The Azerbaijani government's "eco-activist" agents, 3-12).

During the war between September 27 and November 9, 2020, and subsequently throughout the blockade, Azerbaijan's criminal policies and actions have resulted in widespread and serious violations of fundamental human rights as guaranteed by numerous international legal instruments. In particular, several basic human rights guaranteed by the Constitution of the Republic of Artsakh were violated, including the right to life (Article 24), the right to physical and mental integrity (Article 25), the prohibition of torture, inhuman, or degrading treatment or punishment (Article 26), the right to education (Article 38), the property right (Article 60), the right to health care and medical assistance (Article 84), the right to freedom of movement and choice of residence (Article 40), the right to engage in economic activity (Article 58), and others.

The closure of the "Lachin Corridor" by Azerbaijani authorities has been confirmed as a matter of criminal policy. This argument was further validated by the rulings of international courts. On February 22, 2023, the International Court of Justice at The Hague issued a decision affirming that "there is an immediate danger of irreparable damage to the rights of Armenians within the framework of the Convention and forced Azerbaijan to take all necessary measures to ensure the passage of persons, transport uninterrupted movement of funds and cargo in both directions" (Order-2023/1, 5).

And despite the decision rendered by the International Court of Justice of the United Nations, which, incidentally, is obligatory for implementation, Azerbaijan not only failed to comply with the decision's requirements but also exacerbated the conditions of

the blockade in 2023. Starting from April 23rd, Azerbaijani state services installed checkpoints and blocked the Goris-Stepanakert Road in two sections, near Shushi and close to the Hakar bridge. Consequently, the Yeghtsahogh, Hin Shen, Mets Shen, and Lisagor communities of the Shushi region in the Republic of Artsakh found themselves under a dual siege. As a result, these illegal checkpoints effectively isolated several communities in Artsakh from the external world, subjecting them to a state of siege.

The blockade of Artsakh by Azerbaijan, the disruption of its civil infrastructure (electricity and gas cuts), as well as the persistent armed attacks, forced starvation and severe conditions, were aimed at ethnic cleansing by creating intolerable conditions for ensuring the vital rights of Artsakh Armenians ("Tatoyan" foundation and Human Rights Ombudsman of Artsakh, Joint report Children of Artsakh in Azerbaijani blockade, 3-4). Thus, for almost 10 months, approximately 120,000 people, including 30,000 children, lacked access to essential necessities such as medicine, food, and fuel. Consequently, on August 16, 2023, the first case of starvation was officially documented in Artsakh, corroborated by medical opinion on the cause of death (Statement).

In addition to closing the Lachin Corridor, Azerbaijan has deliberately disrupted the operation of Artsakh's most critical infrastructures, intending to exacerbate the already alarming humanitarian crisis and inflict excessive human suffering on the people of Artsakh. People, especially children, pregnant women and the elderly, face serious health problems due to malnutrition. Artsakh lacked the most basic food and vital products. In that context, the Azerbaijani authorities deliberately, without the intention of opening the Lachin (Berdzor) corridor, proposed to replace the Berdzor (Lachin) road with the Akna (Aghdam) road, which, first of all, Azerbaijan will use to promote its Armenophobic policy, as an enhanced tool of pressure on the Artsakh Armenians. Moreover, it implies Azerbaijan's disregard for international norms and suggests a true prospect of unchecked behavior without any accountability mechanisms ("Tatoyan" Foundation, 11-14).

As a result, on September 19, 2023, Azerbaijan initiated a military attack against Artsakh, with an initial focus on targeting civilian populations. During the military operations, the Azerbaijani armed forces aimed to instill fear and chaos among civilians by deliberately targeting civilian settlements and vital infrastructures. The published facts and analyses prove that the Azerbaijani side specifically targeted essential civil infrastructures, such as the water supply system in the city of Stepanakert, rendering it incapable of providing clean drinking water to the city. Ethnic cleansing and Armenophobic criminal policy are also evidenced by the fact that the Azerbaijani armed forces started military operations at 1:00 p.m. when children were in schools and kindergartens, and people were at their workplaces, as a result of which there were two dozen victims and hundreds of wounded among the civilian population (Stepanakert, Sarnaghbyur, Vardadzor villages, etc.) (Statement). Moreover, as a consequence of military airstrikes, thousands of people lost contact with their families, and civilian settlements became isolated from each other, as all inter-community roads fell under the control of Azerbaijani armed forces.

As a consequence, tens of thousands of civilians were forcibly displaced from their homes and communities after enduring nearly 10 months of blockade conditions.

The policies and crimes committed by Azerbaijan align closely with the framework of the crimes established by several international legal documents. These include Article 2 of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted on December 9, 1948, and extend to the Rome Statute of the International Criminal Court, which outlines the offences of genocide and ethnic cleansing in Articles 6 and 7 of its charter.

DEPOPULATION OF ARTSAKH AS A RESULT OF AZERBAIJAN'S MILITARY ACTIONS AND STATE ARMENOPHOBIC POLICY AND INTERNATIONAL LAW

The 10-month blockade imposed by Azerbaijani authorities on Artsakh Armenians, coupled with their planned Armenophobic policy, culminated in an armed attack on September 19, 2023. This attack roughly violated the prohibition of war stipulated by UN's charter and numerous other fundamental principles of international law, including the trilateral statement of November 9, 2020 (Harutyunyan, Grigoryan, 9-23). The general context, trends, objectives, and conduct of Azerbaijan in planning and executing these actions, alongside the ongoing criminal policies, clearly implicate offenses outlined in Articles 6 and 7 of the Rome Statute of the International Criminal Court. Specifically, these offenses encompass genocide and crimes against humanity.

First of all, the failure of Azerbaijan to adhere to the terms outlined in the 2020 ceasefire agreement, particularly regarding transit through the Lachin Corridor and the cessation of hostilities, constitutes a "substantial breach" of the agreement, which is defined by the Vienna Convention on the Law of International Treaties as "a violation of a provision essential to the accomplishment of the object or purpose of the treaty" (Article 60(3)). Significant ceasefire violations are regulated in the Regulations annexed to Hague Convention IV of 1907 (the treaty uses the term "armistice" to refer to what is now commonly called a "ceasefire").

As a member of the United Nations, Azerbaijan is obligated under the UN Charter to undertake necessary measures for the "universal respect and preservation of human rights and fundamental freedoms, without discrimination of race, sex, language, or religion." Regardless of the extent to which states have ratified specific international human rights treaties, they must uphold internationally recognized human rights, which extend to all individuals within the state's jurisdiction, regardless of their nationality. The framework and extent of Azerbaijan's international commitments concerning human rights are outlined in treaties ratified by Azerbaijan, international customary law, and various soft law documents.

Furthermore, Azerbaijan has ratified the main UN human rights treaties, including the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD), and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESC), among others. Moreover, on December 10, 1948, the United Nations General Assembly adopted the Universal Declaration of Human Rights (UDHR), recognized as "the common standard of achievement of all peoples and all nations," which delineates fundamental human rights universally deserving protection. It is acknowledged that numerous provisions of the Declaration, if not the entire document, reflect customary international law itself. Consequently, states are bound by the norms outlined in the Declaration's provisions, regardless of whether they have expressly undertaken them in a specific treaty or ratified them.

Particularly crucial are the rights to life, equality, and the prohibition of discrimination. The principle of non-discrimination is embedded in Article 55(c) of the UN Charter and detailed further in Article 2 of the Declaration. The final clause defines that "everyone is entitled to all the rights and freedoms set forth in this Declaration without distinction of any kind, such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status " Article 7 of the Declaration additionally asserts that all individuals are equal before the law and are entitled without any discrimination to equal protection of the law. During its first session, the General Assembly announced that ending religious and racial persecution and

discrimination was imperative for humanity's welfare, emphasizing their contradiction with the letter and spirit of the declaration. Non-discrimination and equality are also fundamental rights enshrined in all major international and regional human rights treaties and instruments. The entire human rights framework is based on the principles of equality and non-discrimination.

Certain provisions concerning human rights have not only attained the status of customary international law but are also acknowledged as binding norms of international law, or *jus cogens* norms. This implies that these norms are universally accepted and recognized by the international community as standards from which no deviation or limitation is permissible. While an exhaustive list of recognized *jus cogens* norms does not exist, it is generally understood that they principally encompass arbitrary deprivation of life, torture, enforced disappearance, slavery and forced labor, prolonged arbitrary detention, systematic racial discrimination and apartheid, genocide, crimes against humanity, and military crimes (including military operations against civilians).

Consequently, Azerbaijan is a party to the four Geneva Conventions of August 12, 1949, and is also a party to the Hague Convention and Protocol for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. Of particular significance is Common Article 3 of the Geneva Conventions. This article outlines protections for civilians and non-combatants. It mandates all parties involved to, at the very least, uphold the principle that individuals not actively engaged in hostilities be treated with humanity, without discrimination. It prohibits acts of violence against life and person, encompassing acts such as murder, mutilation, ill-treatment, and torture, as well as hostage-taking, violations of personal dignity, and extrajudicial executions. Furthermore, parties to armed conflicts are obliged to adhere consistently to the principles of distinction, proportionality, and taking preventive measures. This means that the parties must distinguish between civilian targets and legitimate military targets. Attacks are prohibited when they are expected to result in disproportionate harm to civilians or civilian infrastructure compared to the concrete and direct military advantage expected. Parties must also take all possible measures to prevent and, in any case, minimize accidental civilian casualties, injuries, and damage to civilian objects.

Azerbaijan bears responsibility for all violations of international humanitarian law committed by its armed forces or individuals acting under its command or authority. The issue of accountability for breaches of international humanitarian law is more specifically regulated by international criminal law, within this framework, considering international legal norms, it is imperative to highlight that, from the perspective of international criminal law, Azerbaijan's actions, including the closure of the Lachin Corridor and the almost 10-month blockade of the 120,000 Armenian population, leading to starvation, as well as the war initiated against Artsakh (Nagorno-Karabakh) on September 19-20, 2023, and the subsequent crimes committed, are genocide and crimes against humanity.

Norms prohibiting genocide, crimes against humanity, and war crimes are considered binding norms of international law (*jus cogens*), indicating that no deviation from these norms is permissible. According to international law, the recognition of crimes as *jus cogens* norms entails the obligation of states to prosecute and punish the perpetrators, the non-application of statutes of limitations for such crimes, and the acknowledgement of universal jurisdiction over such crimes, regardless of their location, the identities of the parties involved, or the victims. Additionally, various sources of international law and United Nations policy declare that amnesties are impermissible if they prevent the prosecution of individuals who may bear criminal responsibility for war crimes, genocide, crimes against humanity, or other gross human rights violations.

According to Article 6 of the ICC Statute, “genocide” means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such:

- (a) Killing members of the group;
- (b) Causing serious bodily or mental harm to members of the group;
- (c) Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;
- (d) Imposing measures intended to prevent births within the group;
- (e) Forcibly transferring children of the group to another group.

At the same time, according to Article 2 of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, genocide means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such:

- (a) Killing members of the group;
- (b) Causing serious bodily or mental harm to members of the group;
- (c) Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;
- (d) Imposing measures intended to prevent births within the group;
- (e) Forcibly transferring children of the group to another group.

The blockade of Artsakh by Azerbaijan in the post-war period, and the war crimes committed thereafter, provide evidence of intentional genocide by Azerbaijan against the indigenous Armenian people of Artsakh through tactics such as starvation, denial of access to medical care, and lack of hygiene supplies.

Luis Moreno Ocampo, the first prosecutor of the International Criminal Court and a lecturer at Harvard and Yale universities, also highlighted in his prepared expert report that “the policy pursued by Azerbaijan against the Armenian population of the Republic of Artsakh (Nagorno-Karabakh) as a result of the blockade of the Lachin Corridor contains crimes against humanity and constitutes grounds for genocide” (Ocampo, 22).

According to Article 7 of the Rome Statute, “crime against humanity” means any of the following acts when committed as part of a widespread or systematic attack directed against any civilian population, with knowledge of the attack:

- (a) Murder;
- (b) Extermination;
- (c) Enslavement;
- (d) Deportation or forcible transfer of population;
- (e) Imprisonment or other severe deprivation of physical liberty in violation of fundamental rules of international law;
- (f) Torture;
- (g) Rape, sexual slavery, enforced prostitution, forced pregnancy, enforced sterilization, or any other form of sexual violence of comparable gravity;
- (h) Persecution against any identifiable group or collectivity on political, racial, national, ethnic, cultural, religious, gender as defined in paragraph 3, or other grounds that are universally recognized as impermissible under international law, in connection with any act referred to in this paragraph or any crime within the jurisdiction of the Court;
- (i) Enforced disappearance of persons;
- (j) The crime of apartheid;
- (k) Other inhumane acts of a similar character intentionally causing great suffering, or serious injury to body or to mental or physical health.

On October 12, 2023, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) addressed the humanitarian and human rights crisis in Nagorno-Karabakh in

response to the Azerbaijani military operation initiated on September 19, 2023. The Assembly believes that this will require genuine, immediate and public investment on the part of Azerbaijan in clear and unequivocal statements, accompanied by discussions with the relevant parties on the concrete measures which will be put in place to protect the security and linguistic, religious, cultural and other minority rights of Armenians from this region. Any expressions of intolerance or revenge for past events are particularly unwelcome during this period, and the Assembly calls upon Azerbaijan to pay particular attention to this aspect. The Assembly not only emphasized the genuine threat of physical destruction in Nagorno-Karabakh, the longstanding policy of animosity toward Armenians in Azerbaijan but also the lack of confidence in their future normalization by the Azerbaijani authorities (PACE, Resolution 2517 (2023)).

When interpreting acts of forced displacement under the article, it is essential for both "deportation" and "forcible transfer" that the displacement takes place under coercion. The essential element in establishing coercion is that the displacement be involuntary in nature, where the persons concerned had no real choice. In addition, the displacement must be unlawful (Prosecutor v. Radoslav Brljanin, 203-204). Yet it is the absence of "genuine choice" that makes displacement unlawful (Prosecutor v. Milorad Krnojelac, 102). In the context of the constant threats of further escalations, rising tensions, instability and insecurity, evacuation can be characterized as anything but a "genuine choice" (Judgement, Prosecutor v. Radislav Krstic, 186). Azerbaijan's claims that Armenians voluntarily left the region failed to convince anyone (Statement, France Diplomacy).

In its decision of November 23, 2023, the ICJ also recorded the fact of the forcible displacement of Artsakh Armenians, noting that civilians were forced to leave their homes, fearing that they would be targeted because of their Armenian nationality (Order, Armenia). v. Azerbaijan, 15).

CONCLUSION

The brazen and genocidal actions undertaken by the Azerbaijani authorities are a direct consequence of the international community's failure to impose sanctions on them as required by international law following the war unleashed in 2020, which led to war crimes against over 120,000 Armenians residing in Artsakh and forced displacement from their homeland.

Consequently, without being held accountable for numerous human rights violations and war crimes in Artsakh (Nagorno-Karabakh), Azerbaijan continued its genocidal policies on September 19, 2023, and successfully achieved its stated objective of creating an "Artsakh without Armenians", which was followed by the forcible displacement of Artsakh Armenians and ongoing territorial and other claims against the sovereign Republic of Armenia.

To prevent violations of the rights of Artsakh Armenians and address the threats to the Armenian people and their collective existence, we propose the following measures:

- Establishing a professional group composing leaders from Armenia and Artsakh, diplomats, military officials, and internationally recognized specialists. These individuals will contribute their authority and connections to internationalize the issue of forcible displacement of Artsakh Armenians and the return of Artsakh Armenians to their homeland.
- Organizing regular meetings and discussions to present events that took place in Artsakh to the international community.

- Conducting a comprehensive study of existing fact-finding materials and creating a collective document representing all countries with direct and indirect regional interests at international platforms.
- Initiating international judicial processes based on fact-finding missions to hold Azerbaijan's military-political leadership accountable within the framework of the International Criminal Court statute.
- Initiating international legal processes to preserve the cultural heritage of Artsakh, engaging the UN and other relevant organizations.
- Establishing an international peacekeeping mission in accordance with the UN Charter to ensure the right of return for Artsakh Armenians and preserve the national identity of Artsakh Armenians in Artsakh.

REFERENCES

1. Ավետիք Զարուբյուկյան, Մարիամ Գրիգորյան. «2020 թ. նոյեմբերի 9-ի «Լեռնային Ղարաբաղում կրակի դադարեցման» Եռակողմ հայտարարության իրավաբանական ուժն ու հետևանքները», *Գիտական Արցախ*, հ.2, N 17, 2023, էջ 9-23, DOI: 10.52063/25792652-2023.2.17-9:
2. "Center for Law and Justice Tatoyan" Foundation and Human Rights Ombudsman of Artsakh. "The Azerbaijani Government's "Eco-activist" Agents who Blockaded the Road of Life Path Connecting Artsakh with the World", joint report, https://tatoyanfoundation.org/wp-content/uploads/2023/02/ECO_ACTIVISTS_22.02.2023V2.pdf?fbclid=IwAR3njroTYg9QuwD6BL4U4PRiFKQGFdqbVgMxkjQm_6Uu_30E239afHBm4Ew. Available: 15.04.2024.
3. *The Order of the International Court of Justice*, 2 February 2023, <https://www.icj-cij.org/node/202558>. Available: 15.04.2024.
4. International Court of Justice. *Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan)*, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20230222-SUM-01-00-EN.pdf>. Available: 15.04.2024.
5. "Center for Law and Justice Tatoyan" Foundation and Human Rights Ombudsman of Artsakh. "Children of Artsakh in Azerbaijani Blockade: Inflicting Sufferings by Ethnic Cleansing (evidence-based analysis)", Joint report, February 2023, https://tatoyanfoundation.org/wp-content/uploads/2023/02/Childrens-rights-report-final-28.02.2023-verjnakan.pdf?fbclid=IwAR3GHi3RhRIGLOfHj_r1cBECzM45H69YYrLf_JISfSt-6ggJtePxOyOrCw. Available: 15.04.2024.
6. "Center for Law and Justice Tatoyan" Foundation, statement, <https://tatoyanfoundation.org/arcaxum-sovamahuthyan-depkhn-irakan-e/>. Available: 15.04.2024.
7. "Center for Law and Justice Tatoyan" Foundation. "Opening of the Akna (Aghdam) Road is an Existential Threat for Artsakh Armenians and not an Alternative to the Berdzor (Lachin) corridor", urgent report, August 2023, <https://tatoyanfoundation.org/wp-content/uploads/2023/08/opening-of-the-Akna-road-is-an-existential-threat-for-Artsakh-Armenians-1.pdf>. Available: 15.04.2024.
8. "Center for Law and Justice Tatoyan" Foundation, Statement, <https://tatoyanfoundation.org/phastahavakh-ashxatankhneri-ardiyunkhner/>. Available: 15.04.2024.
9. *Rome Statute of the International Criminal Court*, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>. Available: 15.04.2024.

10. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, entered into force for the Republic of Armenia on June 23, 1993, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=75835>. Հասանելի է՝ 15.04.2024.
11. Luis Moreno Ocampo, *Genocide against Armenians in 2023*, expert opinion, New York, August 7, 2023, <https://luismorenoocampo.com/wp-content/uploads/2023/08/Armenia-Report-Expert-Opinion.pdf>. Available: 11.04.2024.
12. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. *The Humanitarian Situation in Nagorno Karabakh, Resolution 2517* (2023), <https://pace.coe.int/en/files/33145/html>. Available: 16.04.2024.
13. The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. *The judgement of Prosecutor v. Radoslav Brdanin, Case No. IT-99-36-T*, 1 September 2004 <https://www.icty.org/x/cases/brdanin/tjug/en/brd-tj040901e.pdf>. Available: 15.04.2024.
14. The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. *The judgement of Prosecutor v. Milorad Krnojelac, Case No. IT-97-25-A*, 17 September 2003, <https://www.icty.org/x/cases/krnjelac/aciug/en/krn-aj030917e.pdf>. Available: 05.04.2024.
15. The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. *The judgement of Prosecutor v. Radislav Krstic, Case No. IT-98-33-T*, 02 August 2001, <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf>. Available: 15.04.2024.
16. Evidence is available at the following links: <https://clck.ru/3AHB7v>; <https://www.youtube.com/watch?v=dCKBGr5BMfI&t=710s>; <https://www.youtube.com/watch?v=UZWQoJe2TJw>. Available: 10.04.2024.
17. Evidence is available at the following links: <https://clck.ru/3AHBCE>. Available: 15.04.2024.
18. International Court of Justice. *Order, Application of the International Convention on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan), Request for the indication of provisional measures*, 17 November 2023, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20231117-ord-01-00-en.pdf>. Available: 11.04.2024.

WORKS CITED

1. Avetiq Harut'yunyan, Mariam Grigoryan. «2020 թ. նոյեմբերի 9-ի «Լերձայնի Գարաբաղում կրակի ճաճաբեման» Երձակոցիմ հայտարարության իրավանական սլիկի ու հետեվանկրերի», Երեվան, [Legal Force and Implications of the Tripartite Statement "On Ceasefire In Nagorno-Karabakh" Of November 9, 2020, Yerevan] 2023.

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՓԱԿՈՒՄԸ, ՀԱՅԱԹԱՓՈՒՄԸ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆԸ

ԱՎԵՏԻԶ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների
միավորման (ԱԵԳՄՄ) հիմնադիր նախագահ,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր,
ՀՀ փաստաբանների պալատի փաստաբան,
«ԱՎԵ ՅՈՒՄ» փաստաբանական գրասենյակի հիմնադիր,
Հայաստանում Ֆրանսիական համալսարանի դասախոս,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետություն

ՍՈՒԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի
իրավագիտության ֆակուլտետի
պետության և իրավունքի տեսության ամբիոնի ասպիրանտ,
իրավունքի և արդարության կենտրոն
«Թաթոյան» հիմնադրամի իրավախորհրդատու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Ադրբեջանի իշխանությունների՝ հայատյաց քաղաքականության շարունակականության շրջանակում իրականացված Արցախը հայաթափելու պլանավորված գործողությունները, իրականացված հանցագործությունները և արցախահայության իրավունքների շարունակական ոտնահարումը:

Արցախում տեղի ունացածը ներկայացնելու համար հեղինակները խնդիր են դրել ուսումնասիրելու ոչ միայն Ադրբեջանի պետական քաղաքականությունը, տեղի ունեցած իրադարձությունները և միջազգային իրավական ակտերը, այլև իրականացրել են փաստահավաք աշխատանքներ՝ արցախահայության շրջափակման, բռնի տեղահանության ժամանակաշրջաններում և դրանից հետո տեղի ունեցած իրողությունների վերաբերյալ:

Հոդվածի շրջանակում ուսումնասիրություններ իրականացնելիս օգտագործվել են ընդհանուր գիտական և կոնկրետ մեթոդներ՝ տեղի ունեցած իրադարձությունների օբյեկտիվ պատկերը ներկայացնելու, ինչպես նաև համապատասխան միջազգային իրավական ակտերով ամրագրված մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների խախտումները և հանցագործությունները ներկայացնելու համար: Գիտական հոդվածը շարադրելիս կիրառվել են կոնկրետ փաստերին վերաբերող սկզբնաղբյուրների համադրման և համեմատական ուսումնասիրության, դրանց վերաբերող միջազգային իրավական ակտերի և դոկտրինալ մեկնաբանությունների քննական վերլուծության ու համեմատության, միջազգային կոնվենցիաներին վերաբերող փաստաթղթերի ուսումնասիրության, առկա փաստերի ու իրավական ակտերի համադրության և տրամաբանական վերլուծության մեթոդները:

Համապարփակ ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է հստակորեն նշել, որ Արցախում մարդու իրավունքների բազմաթիվ խախտումների և ռազմական հանցագործությունների համար չկրելով ոչ մի պատասխանատվություն՝ Ադրբեջանը 2023 թ. սեպտեմբերի 19-ին շարունակել է իր ցեղասպանական քաղաքականությունը՝ հասնելով Արցախի ամբողջական հայաթափմանը:

Հիմնաբառեր՝ *Արցախ, արցախահայության բռնի տեղահանություն, պատերազմական հանցագործություններ, Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականություն, շրջափակում, Արցախի հայաթափում, մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններ, միջազգային իրավունք:*

БЛОКАДА, ДЕПОПУЛЯЦИЯ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ И МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

АВЕТИК АРУТЮНЯН

*учредитель и председатель Объединения молодых ученых и специалистов Арцаха (ОМУСА);
главный редактор Журнала «Научный Арцах»,
адвокат Палаты адвокатов Республики Армения;
учредитель юридической фирмы «AVE JUS»,
преподаватель Французского университета в Армении (UFAR),
кандидат юридических наук, доцент,
г. Степанакерт, Республика Арцах (НКР)*

СОНА АЙРАПЕТЯН

*аспирант кафедры теории государства и права
Ереванского государственного университета,
юрисконсульт центра закона и справедливости фонда «Татоян»
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является представление спланированных действий, направленных на депопуляцию Арцаха, а также совершенных преступлений и постоянных нарушений прав арцахских армян, осуществляемых в рамках продолжающейся армянофобской политики азербайджанских властей.

Для достоверного освещения событий в Арцахе авторы поставили перед собой задачу не только изучить государственную политику Азербайджана, события и международно-правовые акты, но и провести работу по сбору фактов в периоды блокады и насильственного переселения арцахских армян, а также после этих событий.

При проведении исследований в рамках статьи использовались как общенаучные, так и специальные методы, позволяющие представить объективную картину произошедших событий и выявить нарушения прав человека, основных свобод и преступления, предусмотренные соответствующими международно-правовыми актами. В рамках темы статьи было проведено обобщение и сравнительное изучение первоисточников, касающихся конкретных фактов, а также изучение, анализ и сравнение международно-правовых актов и доктринальных толкований, связанных с ними. Кроме того, были тщательно изучены документы, относящиеся к международным конвенциям, объединены имеющиеся факты и правовые акты, проведен логический анализ.

В результате всестороннего исследования можно однозначно утверждать, что 19 сентября 2023 года Азербайджан продолжил свою геноцидальную политику в Арцахе, не понеся ответственности за многочисленные нарушения прав человека и военные преступления, которые в конечном итоге привели к полной депопуляции Арцаха.

Ключевые слова: *Арцах, насильственное перемещение арцахских армян, военные преступления, армянофобская политика Азербайджана, блокада, депопуляция Арцаха, преступления против человечности, международное право.*

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲՈՆԱԿՑՈՒՄԸ ԱՂԻԲԵՋԱՆԻՆ: ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԱՂԻԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽԵՂԱԹՅՈՒՐՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐՈՒՄ *

ՀՏԴ 94/479.25/

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-20

ԱՐՄԻՆԵ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի գիտաշխատող,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

armine.arustamyan@mail.ru

ORCID: 0009-0008-7031-428X

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել 1921 թ. հուլիսի 5-ին Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության (ՌԿ/բ/Կ) Կովկասյան բյուրոյի (Կովբյուրո) տխրահռչակ որոշումը Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմ մտցնելու վերաբերյալ և փաստերի քննությամբ ցույց տալ այդ որոշման ապօրինի լինելը:

Ուսումնասիրությունն իրականացվել է հետևյալ խնդիրների առաջադրմամբ՝ 1. ցույց տալ Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ մոսկավաթական Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականությունն որդեգրած և շարունակական դարձրած Խորհրդային Ադրբեջանի ռազմավարությունը, 2. բացահայտել Խորհրդային Ադրբեջանի դիվանագիտական քայլերը Լեռնային Ղարաբաղն աստիճանաբար բռնակցելու ուղղությամբ, 3. ներկայացնել Խորհրդային Հայաստանի կառավարության որոշումները Լեռնային Ղարաբաղը հայկական պետությանը կցելու ուղղությամբ, 4. նարիմանովյան քաղաքականության վերծանումը՝ որպես Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի շահերի համընկնումից օգտվելու, սպառնալիքների մարտավարությամբ նպատակին հասնելու քաղաքական ուղղություն, 5. ՌԿ/բ/Կ Կովբյուրոյի հուլիսի 4-ի հայանպաստ որոշումից հետո նահանջելու պատճառները, 6. Լեռնային Ղարաբաղի՝ Ադրբեջանին բռնակցման փաստը ադրբեջանական պատմագիտության խեղաթյուրումների համապատկերում դիտարկելը:

Հետազոտությունն իրականացվել է սկզբնաղբյուրների համալիր քննության, պատմական տեսակետների համադրման, պատմաքննական մեթոդով: Հետազոտության առանցքում Լեռնային Ղարաբաղի բռնակցման հիմնախնդրի ուսումնասիրությունն է ադրբեջանական պատմագիտության խեղաթյուրումների համապատկերում:

Հետազոտության ընթացքում հանգել եմ հետևյալ եզրահանգումներին. 1. Խորհրդային Ադրբեջանը որդեգրել էր Թուրքիայի հետապնդած պանթուրքիզմի քաղաքականությունը, որի անկյունաքարերից մեկն էլ

* Հոդվածը ներկայացվել է 23.03.2024թ., գրախոսվել՝ 28.03.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

Լեռնային Ղարաբաղի կլանումն էր, 2. Լեռնային Ղարաբաղի բռնակցումը Ադրբեջանին տեղի ունեցավ Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի շահերի մեկտեղման արդյունքում, որի գլխավոր զարկերակը Զեմալական Թուրքիայի տարածաշրջանում հետապնդած հեռագնա նպատակներն էին, 3. ադրբեջանական պատմագիտությունը քննության ենթակա հարցի առնչությամբ արտահայտում է հակասական տեսակետներ, կատարում պատմական փաստերի բացահայտ խեղաթյուրում, հիմնախնդրի միակողմանի քննություն, 4. առաջ են քաշվել հակադարձ փաստարկներ ընդդեմ ադրբեջանական պատմագիտության կեղծարարությունների:

Հիմնաբառեր՝ Լեռնային Ղարաբաղ, բռնակցում, ապօրինի, որոշում, պատմագիտություն, խեղաթյուրում, Խորհրդային Ռուսաստան, Կովբյուրո:

Նախաբան

1920 թ. նոյեմբերի 30-ին՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հռչակումից հետո, Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի Զաղբյուրոյի և Կազմբյուրոյի կողմից հռչակագիր էր հղվել, որում Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը հայտարարվել էր Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասեր: Հաջորդ իսկ օրվանից Ն. Նարիմանովը հետ կանգնեց հռչակագրի ոգուց և արդեն 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ի Բաքվի խորհրդի նիստից հետո հրապարակված հռչակագրում Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչեց ոչ թե Խորհրդային Հայաստանի մաս, այլ հայտարարեց, որ պատրաստ է Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավոր բնակչությանը տալու ինքնորոշման իրավունք: Ինքնորոշման իրավունք տալու պատրաստակամություն հայտնելով՝ Նարիմանովը ձգտում էր հող նախապատրաստել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի մաս ճանաչելու մասին նոյեմբերի 30-ի որոշումը ի չիք դարձնելու և տարածքը Ադրբեջանին բռնակցելու համար: Հայաստանի խորհրդայնացման կապակցությամբ Ադրբեջանի կողմից հրապարակված հռչակագրի սկզբունքներից հրաժարումը և հայկական տարածքների նկատմամբ զավթողական նկրտումների հանդես բերումը՝ դրանք վերջնականապես գրավելու մտադրությամբ, դարձել էին Ադրբեջանի ղեկավար Նարիմանովի քաղաքական ուղեգիծը: Այդ ուղեգծի անշեղ իրականացման նպատակին էր ծառայում Զեմալական Թուրքիայի հետ համագործակցության և հայկական հողերի նկատմամբ թուրքական զավթողականությանն ամեն կերպ օժանդակելու պատրաստակամությունը: Նարիմանովյան այդ քաղաքականությունը հստակ դրսևորվեց Մոսկվայում բացված 1921 թ. խորհրդաթուրքական կոնֆերանսի օրերին: Ադրբեջանի քաղաքական դիմագիծը պարզ արտացոլվեց Նարիմանովի՝ Լենինին հղած երկու նամակներում: Առաջին նամակում, որը գրվել էր 1921 թ. փետրվարի 16-ին, Նարիմանովը ռուսական կողմին կոչ էր անում թուրքերին սիրաշահելու և իրենց ճամբարում պահելու նպատակով հայկական հարցում կատարել զիջումներ և բավարարել թուրքերի պահանջները. «Ես պետք է զգուշացնեմ Ձեզ, որ ընկեր Չիչերինը շփոթում է Արևելյան հարցը. նա չափից ավելի է հրապուրվում Հայկական հարցով և հաշվի չի առնում այն ամենը, ինչը կարող է խզում առաջացնել անգորացիների հետ Հայկական հարցի պատճառով: Ես կտրականապես հայտարարում եմ Կովկասում ստեղծված դրության մեջ, եթե կամենում եք մեր ձեռքում պահպանել Ադրբեջանը, մենք պետք է ամուր դաշինք կնքենք անգորացիների հետ, ինչ գնով ուզում է լինի: Կրկնում եմ՝ այդ դաշինքը մեզ կտա ողջ մուսուլմանական արևելքը»: (Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. 164):

Փոքր ինչ շեղվելով հողվածի բուն նյութից՝ փորձենք տալ որոշակի պարզաբանում, ինչն ուղղակիորեն լույս է սփռում իրադարձությունների հետագա ընթացքի վրա: Նախ՝ ինչ է նկատի ունեցել Նարիմանովը՝ Չիչերինի կողմից հայկական հարցով հրապուրված լինելու միտքը շեշտելով: Հայտնի է, որ քննարկվող

Ժամանակաշրջանում Չիչերինը, որը վարում էր խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմի պաշտոնը, հայտնի էր իր առավել սթափ դատողությամբ. միանգամայն ճիշտ էր հասկացել թուրք-ադրբեջանական տանդեմի զավթողական անհազ քաղաքականությունը հայկական հողերի նկատմամբ և մեկն էր, որը բազմիցս իր հրապարակած դիմումներում զգուշացնում էր այդ ամենը խորհրդային պետական այրերին: Իհարկե, չի կարելի ասել, թե Չիչերինի դիրքորոշումը բխում էր հայության շահերից, պարզապես, Չիչերինը, սպասարկելով խորհրդային Ռուսաստանի շահը, լավ էր հասկացել, որ թուրք-ադրբեջանական հետագա մերձեցումը և վերջիններիս պահանջների բավարարումը կհանգեցնեք Անդրկովկասում թուրքական գործոնի ուժեղացմանը և ռուսական ազդեցության թուլացմանը: Նարիմանովը փորձում էր խորհրդաթուրքական կոնֆերանսի նախօրյակին վարկաբեկել Չիչերինին, չեզոքացնել նրա գործունեությունը և բացի դրանից, նամակից ակնառու է նարիմանովյան գործիքակազմի թիրախը, այն է՝ Ադրբեջան-խորհրդային Ռուսաստան-Զեմալական թուրքիա ամուր դաշինքի կնքումը՝ ի վնաս հայկական հարցի, ի զոհաբերություն հայկական տարածքների:

Ուշադրություն դարձնենք Նարիմանովի հնչեցրած սպառնալիքին. «Եթե կամենում ենք մեր ձեռքում պահպանել Ադրբեջանը, մենք պետք է ամուր դաշինք կնքենք անգորացիների հետ, ինչ գնով էլ ուզում է լինի»: Երկրորդ նամակը, որը Նարիմանովը գրել է 1921 թ. փետրվարի 21-ին Լենինին, այն մասին է, որ Հայաստանում տեղի է ունեցել փետրվարյան հեղափոխություն և այնտեղ արդեն իսկ տապալվել է խորհրդային իշխանությունը, հետևաբար, ըստ Ադրբեջանի ղեկավարի՝ հայկական հարցն այլևս թուրքական պատվիրակության հետ տեղի ունեցող բանակցություններում տեղ չպիտի ունենա: Ցավոք, տվյալ ժամանակաշրջանում, խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական ուղեծրին առանձին քաղաքական գործիչների հայամետ որևէ դատողություն չէր կարող ազդել: Չիչերինը ինչքան էլ փորձեր բացել ադրբեջանական կողմի նվաճողական կեցվածքը, միևնույն է, դա որևէ երանգ չէր կարող հաղորդել խորհրդային քաղաքական դիրքորոշմանը: Վերջինս, այդ պահին, ցավոք, տարված լինելով Արևելքում սոցիալիստական հեղափոխության պատրանքներով և դրանում տեսնելով թուրքերի անվերապահ դերակատարությունը հոգուտ համասոցիալիստական ճամբար ստեղծելու նպատակի, հակված էր պաշտպանելու թուրքական շահը, որն իրենով իսկ եկթադրում էր նաև ադրբեջանական շահի հետապնդում, թուրք-ադրբեջանական հետաքրքրությունների բավարարում: Ասվածը լավագույնս արտացոլված է նաև Ստալինի ու Օրջոնոկիձեի հրապարակած նամակներում: Հայտնի է, որ խորհրդաթուրքական բանակցությունների ժամանակ 1921թ. սկզբներին, Չիչերինը թուրքական կողմից պահանջել էր Վանի, Մուշի և Բիթլիսի շրջանները տալ Հայաստանին, ինչը բնականաբար առաջացրել է թուրքերի դժգոհությունը: Ռուսաստանի ազգությունների ժողկոմ Ստալինը Լենինին գրած իր նամակում դժգոհել է Չիչերինից՝ թուրքերից նման բան պահանջելու մեղադրանքով: Առավել հատկանշական է Օրջոնոկիձեի դիմումը՝ ուղղված Լենինին, որում Օրջոնոկիձեն նշում է, որ Չիչերինի կողմից նման պահանջով հանդես գալը կարող է Մուստաֆա Զեմալին հեռացնել մեզնից, այսինքն՝ խորհրդային Ռուսաստանից, և ստիպել նրան «Անտանտի հետ մերձեցման ուղիներ փնտրելու» (Սիմոնյան 40): Ինչպես ակնհայտորեն երևում է, հայկական արդարացի տարածքային պահանջատիրությունը, հայկական շահը ստորադասվում են թուրքական բարեկամությանը, ամեն կերպ Զեմալական թուրքիան որպես դաշնակից ունենալու խորհրդային Ռուսաստանի պատրաստակամությանը: Տեղին է հիշատակել նաև Ռուսաստանի ազգությունների ժողկոմատի «Жизнь национальностей» թերթում հրապարակված Սկաչկոյի հոդվածը՝ խորհրդաթուրքական բանակցությունների և պայմանագրի ստորագրման նախօրյակին, որում հեղինակը գրում էր, որ Հայաստանը պետք է ղեկավարվի հանուն համաշխարհային հեղափոխության «ազգային զոհաբերությունների մասին լենինյան

սկզբունքով, որ վաղ թե ուշ Հայաստանը ստիպված է լինելու համաշխարհային հեղափոխությանը զոհաբերել իր նախկին տարածքները և այնտեղ մնացած իր ժողովրդին» (Скачко 21): Փաստորեն, ինչպես տեսնում ենք, Մոսկվայի խորհրդաթուրքական բանակցություններն արդեն իսկ կանխորոշված էին, հայկական հարցը լռեցված, Ադրբեջանի կողմից ամեն ինչ արված էր հակահայկական մթնոլորտ ստեղծելու ուղղությամբ, ուստի և զարմանալի չէր, որ Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ին կնքված պայմանագիրը հանգեցրեց հայկական տարածքների կորստին: Չարաբաստիկ այդ պայմանագրով Թուրքիային էին անցնում Կարսի նահանգը, Արդահանը, Սուրմալուի գավառը: Նախիջևանի մարզը անջատվում էր Հայաստանից և հանձնվում Ադրբեջանի ինսամակալության ներքո, պայմանով, որ այն չէր զիջվելու որևէ երրորդ պետության, հասկանալի է, որ երրորդ պետություն ասելով՝ հասկացվում էր Հայաստանը: Փաստորեն, Ադրբեջանը տեր դարձավ Նախիջևանին, որի վերաբերյալ դեռ ոչ վաղ անցյալում Նարիմանովը հայտարարել էր, թե ճանաչում է այն որպես Խորհրդային Հայաստանի մաս: Մոսկվայի պայմանագրով ձեռք բերած արդյունքները մոտեցնում էր պանթուրքիզմի գաղափարախոսության հետապնդած նպատակը, որի հերթական զոհը պետք է դառնար Արցախը: Նախիջևանի կլանումից հետո խորհրդաթուրքական դաշինքի հաջորդ զոհը դարձավ Լեռնային Ղարաբաղը:

Իրադարձությունները Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ

1921 թ. սկզբներից կրկին Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ թեժացան կրքերը: Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների սահմանների շուրջ վերջնական որոշումներ կայացնելու նպատակով ստեղծվեց խառը հանձնաժողով՝ երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչներից՝ Ս. Կիրովի նախագահությամբ: Հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվեցին Ա. Սվանիձեն և Ս. Թողրիան՝ Վրաստանից, Մ. Հուսեյնովը, Մ. Հաջինսկին, և Ա. Ռասուլզադեն՝ Ադրբեջանից, Ա. Բեկզադյանը՝ Հայաստանից: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Հ. Աբրահամյանը. «Կոպտորեն խախտվում էր հանձնախմբի համամասնական ներկայացուցչության սկզբունքը» (Աբրահամյան 226): 1921թ. հունիսի 3-ին տեղի ունեցավ Կովբյուրոյի նիստ՝ Օրջոնոկիձեի, Մախարաձեի, Նարիմանովի, Մյասնիկյանի, Օրախելաշվիլիի, Նազարբեյանի, Ֆիզևատերի, Կամինսկի և Էլիավի մասնակցությամբ: Որոշում ընդունվեց Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչել ՀՀ մաս: Որոշման մեջ 5-րդ կետով ասվում էր. «Հայկական կառավարության ղեկավարացիայում ցույց տալ Լեռնային Ղարաբաղի պատկանելությունը Հայաստանին» (Нагорный Карабах. историческая справка 16): Ինչպես տեսնում ենք, ընդունված որոշման տակ ստորագրել էր նաև Նարիմանովը: Ադրբեջանցի պատմաբան Հասանյին փորձում էր արդարացնել Նարիմանովի ստորագրությունը և համաձայնությունը, նշելով, թե այդ որոշումը գաղտնի կերպով էր արված՝ դրանով փորձելով իբր ցույց տալ Նարիմանովի անտեղյակությունը (Гасанлы 137): Նախ՝ որոշում ընդունող հանձնաժողովը ինքն է որոշում և քննարկում հարցերը հույժ գաղտնի, թե բաց ձևաչափով, այնպես որ անհնար է, որ Նարիմանովը տեղյակ չլիներ հունիսի 3-ին Լեռնային Ղարաբաղի մասին ընդունած որոշումից: Ի կատարումն հունիսի 3-ի Կովբյուրոյի վերոնշյալ որոշման՝ Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմը 1921 թ. հունիսի 12-ին հայտարարում է. «Ադրբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության Հեղկոմի ղեկավարացիայի և Հայաստանի ու Ադրբեջանի հանրապետությունների կառավարությունների միջև եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը այժմյանից կազմում է Հայաստանի Սոցիալիստական Հանրապետության անբաժան մասը»: ՀՍԽՀ ժողովուների խորհրդի նախագահ՝ Ա. Մյասնիկյան, քարտուղար՝ Մ. Ղարաբեկյան (Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. 636):

Ադրբեջանցի պատմաբան Մուստաֆազադեն գրում է. «Ընդհանուր առմամբ, 1921 թ. առաջին կեսին Բաքուն կարողացավ ակտիվորեն հակառակվել Մոսկվայի բոլոր փորձերին՝ Լեռնային Ղարաբաղին տալ կարգավիճակ, սակայն 1921 թ. հունիսին

հայ կոմունիստները փորձեցին նախաձեռնությունն իրենց ձեռքը վերցնել» (Мустафазաде 227): Պարզ է, որ նախաձեռնությունն ասելով՝ աղբբեջանցի պատմաբանը նկատի ուներ հայկական կողմի 1921 թ. հունիսի 12-ի որոշումը, որը միանգամայն հստակ իրավական հիմք ուներ: Սակայն այստեղ կարևոր է հեղինակի այն միտքը, որում վերջինս նշում է Բաքվի՝ Լեռնային Ղարաբաղն իրենց պահելու ջանքերի և Մոսկվային հակադարձելու մասին, ինչն ակնհայտ ցույց է տալիս, որ չնայած աղբբեջանական կողմը 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Հայաստանի խորհրդայնացման կապակցությամբ հայտարարել էր, որ վիճելի տարածքային հարցեր այլևս գոյություն չունեն երկու պետությունների միջև, այդուհանդերձ Հարունակել է ակտիվ պայքարը այդ տարածքները կլանելու ուղղությամբ: Եվ նույնիսկ Լեռնային Ղարաբաղին ինքնորոշման իրավունք տալու մասին նարիմանովյան հայտարարությունն ընդամենը խայծ էր, սակայն ի սկզբանե մերժված: Դա է պատճառը, որ Աղբբեջանը ամեն կերպ փորձում էր մերժել, չիրականացնել Լեռնային Ղարաբաղին ինքնորոշման իրավունք տալու մասին 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ի իր հայտարարությունը:

Աղբբեջանցի պատմաբան Հասանյին գրում է, որ հայկական կողմի որոշումը՝ 1921 թ. մայիս-հունիսին Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչելու խորհրդային Հայաստանի մաս, շտապողական և իրավական տեսանկյունից անօրինական էր (Гасанлы 139): Պատմաբանը նշում է, որ Թիֆլիսում 1921 թ. հունիսի 15-ին նշանակված էր անդրկովկասյան հանրապետությունների սահմանների որոշման հանձնաժողովի նիստ, որը պետք է քննարկեր սահմանների կարգավորման խնդիրները: Եվ իբրև թե հայկական կառավարությունը հունիսի 12-ի իր որոշմամբ ցանկացել է Աղբբեջանին դնել արդեն իսկ կատարված փաստի առջև՝ նկատի ունենալով Լեռնային Ղարաբաղի՝ խորհրդային Հայաստանի կազմում արդեն ընդգրկված լինելը: Սակայն ի՞նչ անօրինականության և շտապողականության մասին է խոսքը, երբ հայկական կողմը գործել է բացառապես իրավաչափ սկզբունքներով: Փաստ է, որ նոյեմբերի 30-ին Աղբբեջանի Հեղկոմի հռչակագրում աղբբեջանական կողմը հայտարարել էր Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչելու մասին: 1921 թ. հունիսի 3-ին ՌԿԲ/Կ Կոմբյուրոյի նիստում, որին մասնակցել և քվեարկել էր նաև Նարիմանովը, որոշում էր ընդունվել՝ խորհրդային Հայաստանը պետք է հռչակագիր ընդունի և Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչի որպես իր մաս: Ոչ թե հայկական կողմն էր շտապում, այլ աղբբեջանական կողմն էր քայլ առ քայլ գործում հայկական տարածքները բռնակցելու ուղղությամբ և չնայած 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի հայտարարության ոգուն՝ ձգտում էր շրջանցել այն: Դա է պատճառը, որ արդեն հունիսի երկրորդ կեսից Նարիմանովը միանգամայն հստակ հայտնեց իր դիրքորոշումը՝ մերժելով նախորդ բոլոր հայտարարությունները:

1921 թ. հունիսի 15-ին, ի կատարումն հունիսի 12-ի որոշման, վճռվեց Լեռնային Ղարաբաղ ուղարկել Աքսանազ Մռավյանին՝ որպես խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչի: Սակայն վերջինս չկարողացավ գործունեություն ծավալել՝ այնտեղ՝ Աղբբեջանից հնչող բողոքների պատճառով: 1921թ. հունիսին խորհրդային Աղբբեջանի ղեկավարությունը Լեռնային Ղարաբաղի հարցում սկսեց ավելի սանձարձակ գործել՝ հրաժարվելով ոչ միայն իր նախորդ որոշումներից, այլ նաև սկսեց անթաքույց պահանջել Լեռնային Ղարաբաղը՝ գործի դնելով սպառնալիքների փորձված մարտավարությունը: Որպես հիմնավորում՝ առաջ էր քաշվում հիմնականում տնտեսական անհասկանալի գործոնը: Հատկանշական է, որ աղբբեջանցի պատմաբան Հասանյին իր հոդվածում ևս առաջնորդվում է բացառապես տնտեսական գործոնի առաջնությամբ: Այսպես նա մեջբերում է Նարիմանովի՝ Օրջոնիկիձեին ուղղված այն միտքը, որում ասված էր. «Մեր հայ ընկերները բացառապես տարածքի մասին են մտածում, այլ ոչ թե հայ և մուսուլմանական աղքատ բնակչության բարեկեցության և հեղափոխության ամրապնդման համար» (Гасанлы 140): Այս պարզ միտքը լիովին արտացոլում է

Նարիմանովյան պայքարի մարտավարությունը՝ մի կողմից մեջբերել Ղարաբաղի տնտեսական կախվածությունը Բաքվից, այսպես կոչված տնտեսական նպատակահարմարության տեսանկյունից Ղարաբաղի միացումը Ադրբեջանին, մյուս կողմից էլ՝ Նարիմանովի գործելաոճին հատուկ սպառնալիքի լեզուն, ըստ որի հարցը հոգուտ Ադրբեջանի չլուծելու դեպքում՝ հակախորհրդային ուժերը կակտիվանան Ադրբեջանում և սոցիալիստական հեղափոխությունը վտանգի տակ կդրվի: Հաջորդ քայլը Նարիմանովի կողմից բողոքի նոտա հղելն էր Օրջոնոկիձեին և Ալ. Մյասնիկյանին՝ հունիսի 12-ի որոշման և Լեռնային Ղարաբաղում Աքսանազ Մռավյանի՝ արտաքարգ կոմիսար Նշանակելու կապակցությամբ: Ինչպես արդեն նշեցինք, 1921 թ. հունիսի 12-ի Հայաստանի ժողովրդների կողմից ընդունված հռչակագրում նշված էր, որ Լեռնային Ղարաբաղն այսուհետև համարվում է Խորհրդային Հայաստանի մաս՝ հիմք ընդունելով Ադրբեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության հեղկոմի հռչակագիրը և Հայաստանի ու Ադրբեջանի կառավարությունների միջև համաձայնությունը:

Ադրբեջանցի պատմաբան Տ. Զոչառլին, աղավաղելով պատմական փաստերը, գրում է. «1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ադրբեջանի Հեղկոմի հռչակագիրը, որը հրապարակվել էր Երևանում, հայտարարել է Լեռնային Ղարաբաղին ինքնորոշման իրավունք տալու, այլ ոչ թե այն Հայաստանին տալու մասին: Այդ պատճառով էլ Հայաստանի կողմից հիշյալ հռչակագրին հղում կատարելն անհիմն պետք է համարել» (Кочарли 116): Միանգամայն ակնհայտ է, որ Զոչառլին անկեղծ չէ: Փաստի շրջանցումը չի նշանակում, որ այն գոյություն չունի: 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Ադրբեջանի հեղկոմի հռչակագրում բառացիորեն ասված էր. «Ադրբեջանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը, ստանալով Հայաստանում ապստամբած գյուղացիության անունից Սովետական սոցիալիստական հանրապետության հաստատման մասին, ողջունում է եղբայրական ժողովրդին: Այսօրվանից Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը հայտարարվում են Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության մասեր» (Կոմունիստ, 7 դեկտեմբերի, 1920): Այս կարևոր փաստի մասին Զոչառլին լռում է: Լռում է նաև հենց այդ հռչակագրի հիման վրա արված Օրջոնոկիձեի, Ստալինի հայտարարությունների մասին, որոնցում դարձյալ նշված էր վիճելի տարածքները որպես Խորհրդային Հայաստանի մասեր ճանաչելու փաստի մասին: Ճիշտ է, հաջորդ օրը Ադրբեջանի հեղկոմի հայտարարությունը Նարիմանովի աճապարարությամբ կրեց թեթևակի խմբագրում, որով Լեռնային Ղարաբաղը ոչ թե ճանաչվում էր ՀՀ մաս, այլ նրան տրվելու էր ինքնորոշման լիիրավ իրավունք: Զոչառլին, շրջանցելով նոյեմբերի 30-ի դեկլարացիան, հիշատակում է միայն դեկտեմբերի 1-ի դեկլարացիան:

1921 թ. հունիսի 25-ին Անդրկովկասի սահմանները որոշող հանձնաժողովի նիստում նրա նախագահ Կիրովը հայտարարեց, որ քաղաքական նկատառումներով տարածքային վերաձևումներ չեն լինելու (Народный Карабах в 1918-1923 гг. 42): Բանն այն է, որ հանձնաժողովի անդամ Ալ. Բեկզադյանը առաջարկել էր անել որոշ տարածքային զիջումներ, ընդ որում, խիտ հայ բնակչություն ունեցող շրջաններում՝ հաշվի առնելով Հայաստանի տարածքային անբարենպաստ վիճակը և հանուն ընդհանուր համերաշխության, հանուն մեկընդմիշտ ամենաանկեղծ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելը:

1921 թ. հունիսի 27-ին տեղի ունեցավ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի Զաղբյուրոյի և Կազմբյուրոյի համատեղ նիստը, որտեղ անընդունելի համարվեց Բեկզադյանի առաջարկն այն մասին, որ հայ բնակչությամբ տարածքները միացվեն Հայաստանին, իսկ Ադրբեջանական բնակչությամբ տարածքները՝ Ադրբեջանին: Ադրբեջանցի պատմաբան Հասանլին գրում է. «Զաղբյուրոն և Կազմբյուրոն անիրավաչափ են համարել Լեռնային Ղարաբաղի մասին Բեկզադյանի հարցադրումը՝ հաշվի առնելով Լեռնային Ղարաբաղի անվիճելի տնտեսական կախվածությունը Ադրբեջանից» (Гасанлы 139): Հեղինակը, մեջբերելով նիստի ժամանակ ընդունված

սույն որոշումը, դրանով իսկ փաստում է, որ Ադրբեջանի կողմից անտեսվում է պատմական, ժողովրդագրական գործոնը և առաջ է քաշվել տնտեսական կախվածության հորինված գործոնը: Վերջինս գրում է. «Համաձայն Նարիմանովի հռչակագրի՝ հարցի միակ լուծումը գյուղերում հայ և մուսուլմանական բնակչության ներգրավվումն է սովետական լայն շինարարության մեջ: Թե ո՞ր հռչակագրի մասին է խոսքը, անհասկանալի է: Եթե խոսքը վերաբերում է Բաքիտրիդի 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ի Նարիմանովի հռչակագրին, ապա այնտեղ նման ձևակերպում չկա»: Նարիմանովը հայտարարել էր նաև, որ հարցը պետք է լուծվեր միայն այդ հարթությունում (այսինքն՝ տնտեսական գործոնի հաշվառմամբ), ինչպես նաև սպառնացել՝ «Ժողովուրդին պատասխանատվությունն իր վրայից թորափում է, եթե խորհրդային Հայաստանը նման քայլով ուզում է տպավորություն գործել դաշնակների և Հայաստանի անկուսակցական զանգվածների վրա, ապա չպետք է մոռանալ նաև, որ նման քայլով մենք Ադրբեջանում արթնացնում ենք հենց նմանատիպ հակասովետական խմբերի, ինչպիսիք դաշնակներն են» (Гасанлы 140): Ավաճող պարզ ցույց է տալիս, որ խորհրդային կարգը ընդամենը դիմակ էր Նարիմանովի համար, որ վերջինս համառորեն տարել և տանում է մուսավաթական Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ: Հագեցման գինը Լեռնային Ղարաբաղն ամեն կերպ կլանելն է և իր նախկին հայտարարությունից քայլ առ քայլ հրաժարվել: Երկդիմի մանիպուլյատիվ խաղը Նարիմանովի գործելաոճն էր: Նույն ժամանակ Հոսեյնովի հետ հեռախոսագրույցում Նարիմանովը ակնհայտորեն հրաժարվեց Նոյեմբերին Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ հնչեցված որոշումից և հայտարարեց. «Ասացե՛ք, որ դա Զադ. և Կազմբյուրդյի կարծիքն է. եթե նրանք հղում են անում իմ հռչակագրին, ապա այնտեղ բառացիորեն ասված է հետևյալը՝ Լեռնային Ղարաբաղին տրվում է ինքնորոշման իրավունք» (Հարությունյան 284): Հասանլին իր հոդվածում այսպիսի մի հարցադրում է ձևակերպում. «Ո՞վ է հայերին առիթ տվել հիմնվելու Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարության վրա»: Ըստ հեղինակի՝ նման անանուն համաձայնություն Ադրբեջանի անունից հայերին տվել են անձինք, որոնք իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել Կովկասում իրական իշխանությունը՝ այսինքն՝ Օրջոնոկիձեն և Կիրովը (Гасанлы 140): Հասանլին ակնհայտորեն խեղաթյուրում է պատմական փաստը՝ շրջանցելով այն պարզ իրողությունը, որ հենց ինքը Նարիմանովն է 1920 թ. Նոյեմբերի 30-ին հայտարարել, որ Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասն է: Նույն միտքը հնչեցրել նաև հաջորդ օրը հրավիրված Բաքիտրիդի նիստում: Նարիմանովի ելույթից հետո ելույթ ունեցած Օրջոնոկիձեն, հղում անելով Նարիմանովին, հայտարարեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի կողմից ճանաչվեց որպես խորհրդային Հայաստանի մաս: Այլ բան, որ իր ասածը խորամանկորեն հերքելու և դրանից հրաժարվելու հիմք ստեղծելու նպատակով հաջորդ օրը գրավոր հրապարակված տեքստում՝ Նարիմանովի խմբագրմամբ, Լեռնային Ղարաբաղին արդեն տրվում էր ազատ ինքնորոշման իրավունք: Այնպես որ, 1921թ. հունիսի 12-ին խորհրդային Հայաստանի ժողովուրդի որոշումը՝ Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչելու մասին, օդից չէր, ոչ էլ Ստալինի կամ Օրջոնոկիձեի թելադրանքով էր:

1921թ. հուլիսի 4-ի և հուլիսի 5-ի որոշումները: Լեռնային Ղարաբաղի բռնակցումը

Եվ այսպես, Նարիմանովի հրավիրած ժողովուրդի նիստը հունիսի 28-ին մերժեց խորհրդային Հայաստանի հռչակագիրը և ՀՀ կողմից Լեռնային Ղարաբաղում լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված Ա. Մռավյանի լիազորությունները դադարեցնելու հարցը դրեց: Փակուղում հայտնված Արցախի հարցը լուծելու նպատակով՝ 1921թ. հուլիսի 4-ին հրավիրվեց ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմի Կովբյուրդյի պլենում: Վերջինիս մասնակցում էին Օրջոնոկիձեն, Մախարաձեն, Մյասնիկյանը, Կիրովը, Նարիմանովը,

Նազարեթյանը, Ֆիգատները: Ներկա էր նաև Ռուսաստանի ազգությունների գործերի ժողովում Ստալինը: Հարցի քննարկման ժամանակ երևան եկան երկու տեսակետներ, և քվեարկության դրվեցին հետևյալ առաջարկները.

1. Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանի սահմաններում: Կողմ քվեարկեցին Նարիմանովը, Մախարաձեն, Նազարեթյանը: Դեմ՝ Օրջոնոկիձեն, Կիրովը, Մյասնիկյանը, Ֆիգատները:

2. հանրաքվե անցկացնել ամբողջ Ղարաբաղում, ինչպես հայ, այնպես էլ մուսուլմանական բնակչության մասնակցությամբ: Կողմ քվեարկեցին Նարիմանովն ու Մախարաձեն:

3. Ղարաբաղի լեռնային մասը մտցնել Հայաստանի կազմի մեջ: Կողմ քվեարկեցին Օրջոնոկիձեն, Մյասնիկյանը, Ֆիգատները, Կիրովը:

4. հանրաքվե անցկացնել միայն Լեռնային Ղարաբաղում, այսինքն՝ միայն հայերի շրջանում: Կողմ քվեարկեցին Օրջոնոկիձեն, Մյասնիկյանը, Ֆիգատները, Կիրովը:

Որոշեցին. Լեռնային Ղարաբաղը մտցնել Խորհրդային Հայաստանի կազմ, հանրաքվե անցկացնել միայն Լեռնային Ղարաբաղում: Որոշումից, սակայն, չափազանց դժգոհ էր մնացել Նարիմանովը, որը կրկին գործի դրեց սպառնալու իր գործելաճոճը: Նա պահանջեց հաշվի առնել հարցի կարևորությունը Ադրբեջանի համար և այն փոխադրել ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմ՝ վերջնական քննարկման համար: Ադրբեջանի ղեկավարի հայտարարությունից հետո ընդունվեց նոր որոշում. «Նկատի ունենալով, որ Ղարաբաղի հարցը առաջացրել է լուրջ տարածայնություններ, ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոն անհրաժեշտ է համարում այն փախադրել ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմ՝ վերջնական որոշման համար»: Սակայն հարցը չտեղափոխվեց ՌԿ/ԲԿ, այլ հաջորդ օրը՝ հուլիսի 5-ին, կրկին հրավիրվեց Կովբյուրոյի արտահերթ պլենում: Կայացվեց լրիվ հակառակ որոշումը: **Որոշեցին՝** ա) ելնելով մահմեդականների և հայերի միջև ազգային խաղաղություն հաստատելու անհրաժեշտությունից՝ Վերին ու Ներքին Ղարաբաղի տնտեսական կապից, Լեռնային Ղարաբաղը թողնել ԱխՍՀ սահմաններում՝ նրան տալով մարզային լայն ինքնավարություն: բ) հանձնարարել Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմին՝ որոշելու ինքնավար մարզի սահմանները և ներկայացնելու ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմի հաստատմանը: գ) Կովբյուրոյի նախագահությանը հանձնարարել՝ պայմանավորվելու Հայաստանի Կենտկոմի և Ադրբեջանի Կենտկոմի հետ Լեռնային Ղարաբաղի արտակարգ կոմիսարի թեկնածուի մասին: դ) Ադրբեջանի Կենտկոմին՝ պարզել և կովբյուրոյի հաստատմանը ներկայացնել ինքնավարության ծավալը (Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.): Ադրբեջանական պատմագիտությունը հուլիսի 4-ի որոշմամբ նշված «մտցնել» և հուլիսի 5-ի որոշմամբ նշած «թողնել» բառերը, ընդհանրապես, փաստարկների հաղթաթուղթ է ներկայացնում: Այսպես, Տ. Քոչառլին, քննադատելով Գ. Ոսկանյանին, գրում է. «Հարցը Կովբյուրոյում (հուլիսի 4-ի մասին է խոսքը) (մեկնաբանությունը իմն է՝ Ա.Բ. Խաչատրյան) դրված էր հետևյալ կերպ. «թողնել Ղարաբաղը Ադրբեջանի սահմաններում, թե մտցնել Հայաստանի կազմ»: Քվեարկության արդյունքում որոշվեց. մտցնել Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ի մեջ»: Այնուհետև մեջբերելով հայ հեղինակների, որոնք «մտցնել» բայի փոխարեն օգտագործել են «թողնել» բայը, գրում է, թե դա արվում էր այն նկատառումով, որպեսզի տպավորություն ստեղծվի, թե Լեռնային Ղարաբաղը գտնվում էր Հայաստանի կազմում և բարձրագույն մարմին ՌԿ/ԲԿ ԿԿ-ն Անդրկովկասում ամրագրել է նրա տարածքային ստատուս քվին՝ որոշելով այն «թողնել» այնտեղ: Ուղիղ ասենք՝ ազնիվ չէ, գրում է Քոչառլին (Кочарян 123): Այժմ դիտարկենք Քոչառլիի ազնվությունը Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմում թողնելու հարցի վերաբերյալ: Ըստ ադրբեջանցի պատմաբանի՝ եթե Կովբյուրոյի պլենումի որոշման մեջ նշված է թողնել Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմում, ապա դա արդեն իսկ նշանակում է, որ թողնել կարելի է այն, ինչ այդտեղ է եղել պատմականորեն, իսկ «մտցնել» տվյալ տարածքը տվյալ պետության կազմ,

Նշանակում է արհեստականորեն կտրել և միացնել մեկ այլ պետության կազմ: Մեր խորին համոզմամբ՝ հուլիսի 5-ի փաստաթղթի ռուսալեզու բնօրինակում оставить բառը включать բառի փոխարեն ընտրվել է Նադիմանովի անընդհատ ծեծվող հայտարարության պատճառով, թե Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը, 1919 թ. օգոստոսի 22-ին կայացած յոթերորդ համագումարում, որոշել էր իրեն ճանաչել Ադրբեջանի կազմում: Հիշյալ ժամանակավոր համաձայնությունը ադրբեջանական կողմը դարձրել էր հաղթաթուղթ այն մասին, թե Լեռնային Ղարաբաղն ինքն իրեն ճանաչել է Ադրբեջանի կազմում: Մինչդեռ միանգամայն ակնհայտ է ադրբեջանական կողմի միակողմանի դիրքորոշումը: Բանն այն է, որ արցախահայությունը նման համաձայնություն կնքել էր խիստ ժամանակավոր, սրի ու սպառնալիքի ներքո և հետագա արյունահեղությունից խուսափելու նպատակով: 1919 թ. օգոստոսից առաջ և հետագա արցախահայության բոլոր համագումարներում հայությունը պարզ արտահայտել է իր դիրքորոշումը, որ չի ճանաչում Ադրբեջանի օտարամուտ իշխանությունը: Սակայն այդ մասին ադրբեջանական կողմը լռում էր և թմբկահարում էր միմիայն արցախահայության յոթերորդ համագումարի ժամանակավոր որոշումը:

Եզրակացություն

Ի մի բերելով պատմաիրավական հիմքերը՝ փաստում ենք, որ Լեռնային Ղարաբաղը երբևէ չի գտնվել Ադրբեջանի կազմում մինչև 1921թ. հուլիսի 5-ի որոշումը: Բերենք առնվազն երեք փաստ, որոնք անժխտելիորեն ապացուցում են, որ Լեռնային Ղարաբաղը չի գտնվել ոչ Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության (1918-1920), ոչ էլ 1920 թ. ապրիլի 28-ից խորհրդայնացված Ադրբեջանի կազմում՝ մինչև 1921 թ. հուլիսի 5-ի Կովկասյան չարաբաստիկ որոշումը:

1. 1918-1920 թթ. Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը (ԱԴՀ) չի ճանաչվել միջազգային համայնքի, մասնավորապես՝ Ազգերի լիգայի կողմից: 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ազգերի լիգայի Ասամբլեայի կողմից ընտրված 5-րդ կոմիտեն իր 4-րդ հանդիպման ժամանակ, քննելով ԱԴՀ դիմումը, հանգել է հետևյալ եզրահանգման. ա. Ազգերի լիգայի Դաշնագրի 1-ին հոդվածի համաձայն՝ «Ադրբեջանի հանրապետությունը չի կարող համարվել որպես դե յուրե լիովին ինքնիշխան պետություն, քանի որ այն նախկինում դե յուրե չի ճանաչվել Ազգերի լիգայի որևէ անդամ պետության կողմից»: Հաջորդ կետով ասվում էր՝ դժվար է պարզել այն տարածքի ճշգրիտ սահմանները, որտեղ Ադրբեջանի կառավարությունն իրականացնում է իր իշխանությունը: Հարևան երկրների հետ սահմանային վեճերը թույլ չտվեցին ճշգրիտ որոշելու Ադրբեջանի սահմանները: Կոմիտեն որոշեց, որ Դաշնագրի պայմանները թույլ չեն տալիս Ադրբեջանին ներկա պայմաններում անդամակցել Ազգերի լիգային» (Ավագյան 11):

2. Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո Լեռնային Ղարաբաղը դարձյալ չի գտնվել այդ պետության կազմում: Բավական է հիշատակել, որ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Խորհրդային Ռուսաստանը և Հայաստանի Հանրապետությունը համաձայնագիր են ստորագրում, որում ասվում էր. «Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի շրջաններում տեղակայվելու են Խորհրդային գործեր, սակայն դա չի նշանակում, որ կանխորոշվում է այդ տարածքների վերջնական պատկանելությունը: Խնդիրը պետք է լուծվի Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կնքվելիք պակտով» (Ավագյան 11):

3. 1918-1920 թթ. Լեռնային Ղարաբաղի ինքնակառավարումն իրականացվում էր համագումարների միջոցով, որոնցում հստակ արտահայտված էր ազգային ինքնորոշման սկզբունքը: Համագումարներում բազմիցս ընդունված որոշումները՝ առ այն, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը երբևէ չի ընդունել և չի ընդունի Ադրբեջանի իշխանությունը, ինչպես նաև ծավալած ազգային-ազատագրական պայքարը, վառ ապացույց են այն հստակ իրողության, որ անհնար է մի պետության

կազմում ունենալ վարչական միավոր, եթե այդ պետության սահմանները ճշգրիտ որոշված չեն, եթե տվյալ վարչական միավորի բնիկ ժողովուրդը պայքարում և չի ընդունում օտարածին, իրեն պարտադրվող իշխանությունը: Եվ այսպիսով, 1921 թ. հուլիսի 5-ի՝ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմ ներառելու մասին որոշման ապօրինությունը կասկած չի կարող հարուցել, մինչդեռ ադրբեջանական պատմաբանները միանգամայն հակասական, իրարամերժ և միակողմանի դիտարկումներով փորձում են խեղաթյուրել հայտնի պատմական իրողությունը: Այսպես, ադրբեջանցի պատմաբան Նիֆտալիևը իբր համեմատության մեջ դիտարկելով 1921 թ. հուլիսի 4-ի և հուլիսի 5-ի որոշումները, գրում է. «Հուլիսի 4-ին կայացած քվեարկությունը քննադատության չի դիմանում: Այնտեղ ոչ մի փաստարկ չի առաջ քաշվել հոգուտ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանից անջատելու» (Нифталиев 113): Հիշենք, որ հուլիսի 5-ին ընդունած Լեռնային Ղարաբաղի հարցի՝ հոգուտ Ադրբեջանի լուծման միակ փաստարկը, որը կեղծ և ոչինչ չներկայացնող փաստարկ է, տարածքների միջև առկա իբր թե տնտեսական կապերն են: Հաջորդ ոչ ճիշտ դրվածքը Նիֆտալիևը համարում է այն, որ հուլիսի 4-ի որ ըստ որոշման՝ պետք էր հանրաքվե անցկացնել Լեռնային Ղարաբաղի միայն հայ բնակչության շրջանում՝ անտեսելով ադրբեջանական բնակչության ձայնը: Մինչդեռ պատմաբանը մոռանում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի տվյալ ժամանակաշրջանի հայ բնակչությունը ընդհանուր բնակչության շուրջ 90 տոկոսն էր: Նիֆտալիևը գրում է, որ «Նման որոշումը ժողովրդավարությունից շատ հեռու էր, և հանրաքվեի արդյունքները արդեն իսկ կանխորոշված էին, իսկ դրա իրականացման ձևը արտահայտում է պարզ և ակնառու ճշմարտություն, որ կենտրոնի բոլշևիկյան ուժերը համոզված էին, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայության մեծամասնությունը քվեարկելու էր Ադրբեջանից անջատման օգտին» (Нифталиев 113): Ցավոք, Նիֆտալիևը մոռանում է, Լեռնային Ղարաբաղի հայության բազմիցս հրավիրված համագումարները, որտեղ հստակ որոշվել էր հայության հստակ դիրքորոշումը՝ լինելու Հայաստանի Հանրապետության կազմում և չընդունելու Ադրբեջանի իշխանությունը: Ղարաբաղի հայության ազատ ինքնորոշման կամքն արտահայտող համագումարներն անտեսվեցին Ադրբեջանի կողմից, որի մասին բնականաբար պիտի լռեր Նիֆտալիևը: Այն, որ Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ Ադրբեջանի քաղաքականությունը զուտ զավթողական էր, ագրեսիվ և ժողովրդավարական բոլոր չափանիշներից հեռու, արտահայտվում է Նաև հարցի առնչությամբ ադրբեջանցի պատմաբան Իսմաիլովի հետևյալ մտքերում. «Խորհրդային Ռուսաստանը, թաքնվելով ազգամիջյան խաղաղության, աշխատավորների եղբայրության, սահմանների բացակայության և այլ լուրնգների հետևում, սկսեց ադրբեջանական հողերը բացեփառ տալ Հայկական ԽՍՀ-ին: Այդպես տեղի ունեցավ Չանգեզուրի մի մասի հետ նույնպես»: Ըստ ադրբեջանցի պատմաբանի՝ Չանգեզուրի մասին որոշումն ընդունվեց Հայաստանի խորհրդայնացման առթիվ 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի Ադրիեկոկոմի հանդիսավոր նիստում: Ինչպես հայտնի է, այդ նույն կապակցությամբ Հայաստանի աշխատավոր բնակչության ուղղված հեռագրում ադրբեջանական կողմը Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը, Նախիջևանը ճանաչեց Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասեր: Խեղաթյուրելով պատմական իրողությունը՝ հեղինակը գրում է, թե իբր Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավոր բնակչությանը տրվել է ինքնորոշման իրավունք, մինչդեռ ինքնորոշման իրավունքի վերաբերյալ հայտարարությունը կատարվել է դեկտեմբերի 1-ին Բաքվի խորհրդի նիստում: Հաջորդ խեղաթյուրումն արտացոլվում է հայկական կողմի նկատմամբ կատարվող այն մեղադրանքներում, թե իբր վերջինս կեղծել է ադրբեջանական փաստաթղթի այն կետը, որով նշված է Լեռնային Ղարաբաղին ինքնորոշման իրավունք տալու մասին և, սեփական հայեցողությամբ խմբագրելով այն, Հայաստանի ղեկավարությունը սկսեց պահանջել, որ Լեռնային Ղարաբաղը տրվի իրեն: Այնուհետև ադրբեջանցի պատմաբանը նշում է, թե 1921 թ. հուլիսի 4-ի Կովբյուրոյի նիստում ձայների մեծամասնությամբ որոշվեց Լեռնային Ղարաբաղը տալ

Ադրբեջանին: Սակայն Նարիմանովը կատեգորիկ անհամաձայնություն հայտնեց նման որոշման ընդունման դեմ՝ համարելով այն անարդարացի և կանխատեսեց, որ հարցի նման լուծումը հետագայում կբերի քաղաքական ցնցումների: Այնուհետև հեղինակը գրում է, թե իբրև Նարիմանովի բերած փաստարկների հիմնավորվածությունը նիստի մասնակիցներին ստիպեց վերանայել հարցը: Հուլիսի 5-ին ընդունվեց նոր որոշում, ըստ որի՝ Լեռնային Ղարաբաղը թողնվեց Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում՝ պայմանով, որ նրան կշնորհվի լայն ինքնավարություն՝ Շուշի կենտրոնով (Исмаилов 215): Այն, որ Նարիմանովի ջանքերի արդյունքում է կրկին վերանայվել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը 1921 թ. հուլիսի 5-ին, իսկապես ճիշտ է, սակայն ադրբեջանցի պատմաբան Իսմայիլովի կողմից նշված Նարիմանովի իբրև թե մեջբերած փաստերի հիմնավոր լինելու մասին խոսելն առնվազն հակազիտություն է առնվազն երկու պատճառով՝ 1. հուլիսի 5-ին հարցը չի դրվել քվեարկության, այլ ընդամենը ընդունվել է որոշում: 2. հարցը չի լուծվել՝ հաշվի առնելով պատմական, ժողովրդագրական, ազգային պատկանելության գործոնները, այլ ընդամենը տնտեսական մտացածին հիմնավորում են առաջ քաշել: Հուլիսի 4-ի որոշումը հուլիսի 5-ի որոշմամբ փոխարինելը տեղի ունեցավ Նարիմանովի սպառնալիքների առջև ընկրկած Մոսկվայի թելադրանքով: Գաղտնիք չէ, որ հարցի որոշման նման կտրուկ շրջադարձը կարող էր տեղի ունենալ միմյալ Մոսկվայի թելադրանքով: Վերջինս էլ, ցավոք, առաջնորդվեց տվյալ պահին ադրբեջանաթուրքական համերաշխության և վերջինիս դաշինքը չկորցնելու նպատակամղմամբ, համասոցիալիստական հեղափոխության իր դիրքերը պահպանելու և Ադրբեջանին իր կողմում պահելու հստակ մտադրությամբ: Նման ոչ արդարացի, ոչ հստակ գործելաոճի զոհը դարձան հայկական մի շարք տարածքներ, այդ թվում և Լեռնային Ղարաբաղը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան, Հրանտ. *Մարտնչող Արցախը 1917-2000, գիրք Ա 1917-1923*, Երևան, 2003:
2. Ավագյան, Շահեն. *Լեռնային Ղարաբաղ, իրավական ասպեկտներ*, Երևան, 2010:
3. Հարությունյան, Համլետ. *Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921թթ.*, Երևան, 1997:
4. *Կոմունիստ*, 7 դեկտեմբերի, 1920թ.:
5. Սիմոնյան, Հրաչիկ. *Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից*, Երևան, 1991:
6. Гасанлы, Джамиль. «Нагорный Карабах: Старые заблуждения в новой интерпретации». *Кавказ и Глобализация*, Том 5, Выпуск 3-4, 2011.
7. Исмаилов, Эльдар. *Очерки по истории Азербайджана*, Баку, 2010.
8. Кочарли, Тофик. *К истории карабахского вопроса, (вымыслы и действительность)*, Баку, 2009.
9. Мустафа-заде, Рахман. *Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг.*, Москва, 2006.
10. *Нагорный Карабах, Историческая справка*, Ереван, 1988.
11. *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник документов и материалов/ под ред. В. А. Микаеляна*, Ереван, 1992.
12. Нифталиев, Ильгар. *Азербайджанская ССР в экспансионистских в планах армян (20-е годы XX века)*, Баку, 2010.
13. Скачко А., «Армения и Турция на предстоящей конференции», *Жизнь национальностей*, 4 марта, 1921 г.

WORKS CITED

1. Abrahamyan, Hrant, Martnchogh Arcaxy' 1917-2000 [Fighting Artsakh 1917-2000, Yerevan], girq A 1917-1923, Erevan, 2003. (in Armenian)
2. Avagyan, Shahen, Ler'nayin Gharabagh, iravakan aspektner [Nagorno-Karabakh, Legal Aspects, Yerevan], Erevan, 2010. (in Armenian)
3. Harut'yunyan, Hamlet, Ler'nayin Gharabaghy' 1918-1921t't'. [Nagorno-Karabakh in 1918-1921, Yerevan], Erevan, 1997. (in Armenian)
4. Komunist [Communist], 7 dektemberi, 1920t'. (in Armenian)
5. Simonyan, Hrachik, T'urq-haykakan haraberut'yunneri patmut'yunic [From the History of Turkish-Armenian Relations, Yerevan], Erevan, 1991. (in Armenian)
6. Gasanly, Dzhamil', Nagornyj Karabah: Starye zabluzhdeniya v novoj interpretacii. Kavkaz Globalizacija [Nagorno-Karabakh: Old Misconceptions Reinterpreted], Tom 5, Vypusk 3-4, 2011. (in Russian)
7. Ismailov, Jel'dar, Ocherki po istorii Azerbajdzhana [Essays on the History of Azerbaijan, Baku], Baku, 2010. (in Russian)
8. Kocharli, Tofik, K istorii karabahskogo voprosa, (vymysly i dejstvitel'nost') [On the History of the Karabakh Question, (Fictions and Reality), Baku], Baku, 2009.(in Russian)
9. Mustafa-zade, Rahman, Dve respubliki. Azerbajdzhan-rossijskie otnosheniya v 1918-1922 gg [Two Republics. Azerbaijani-Russian relations in 1918-1922, Moscow], Moskva, 2006. (in Russian)
10. Nagornyj Karabah. Istoricheskaja spravka [Historical Background, Yerevan], Erevan, 1988. (in Russian)
11. Nagornyj Karabah v 1918-1923 gg.: Sbornik dokumentov i materialov/ pod red. V. A. Mikaeljana [Nagorno-Karabakh in 1918-1923., Collection of Documents and Materials/edited by V. A. Mikayelyan, Yerevan], Erevan, 1992. (in Russian)
12. Niftaliev, Il'gar, Azerbajdzhanskaja SSR jekspansionistskih planah armjan (20-e gody HH veka) [Azerbaijan SSR in the expansionist plans of Armenians (20s of the twentieth century), Baku], Baku, 2010. (in Russian)
13. Skachko A., Armenija i Turcija na predstojashhej konferencii, Zhizn' nacional'nostej [Armenia and Turkey at the Forthcoming Conference", Life of Nationalities], 4 marta, 1921 g. (in Russian)

THE ANNEXATION OF NAGORNY KARABAKH TO AZERBAIJAN: THE ISSUE WITHIN THE CONTEXT OF DISTORTIONS OF AZERBAIJANI HISTORIOGRAPHY

ARMINE KHACHATRYAN

*Yerevan State University, Institute of Armenian studies,
Researcher, Ph.D. in History, Associate Professor
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to present the infamous decision of the Caucasian Bureau (Kovburo) of the Communist Party of Russia (CP/b/P) of July 5, 1921 on the entry of Nagorno-Karabakh into Azerbaijan and to show the illegality of this decision by investigating the facts.

The study was conducted with the following objectives: 1. to show the strategy of Soviet Azerbaijan, which adopted and continued the occupation policy of Musavatist Azerbaijan with regard to Nagorno-Karabakh; 2. to reveal the diplomatic steps of Soviet Azerbaijan for the gradual annexation of Nagorno-Karabakh; 3. to present the decisions

of the government of Soviet Armenia to annex Nagorno-Karabakh to the Armenian state; 4. to decipher Narimanov's policy as an attempt to take advantage of the coincidence of interests of Soviet Russia and Turkey; 5. to reveal the reasons for the deviation from the pro-Armenian decision of the Kavburo of the RK/ B/K of July 4, 6. to consider the fact of annexation of Nagorno-Karabakh to Azerbaijan in the context of distortions of Azerbaijani historiography.

The research was carried out by the comprehensive study of primary sources, comparison of historical points of view, and historiographical method. The main focus of the research is the study of the annexation of Nagorno Karabakh in the context of the distortions of Azerbaijani historiography.

The following conclusions were drawn during the research: 1. Soviet Azerbaijan adopted the pan-Turkism policy pursued by Turkey, one of the cornerstones of which was the annexation of Nagorno Karabakh, 2. The annexation of Nagorno-Karabakh to Azerbaijan took place as a result of the convergence of the interests of Soviet Russia and Soviet Azerbaijan, the main artery of which was the far-reaching goals pursued by Kemal Turkey in the region, 3. Azerbaijani historiography expresses contradictory points of view regarding the issue to be examined, makes open distortion of historical facts, one-sided examination of the problem, 4. Counter-arguments against the falsifications of Azerbaijani historiography were put forward.

Keywords: *Nagorno Karabakh, annexation, illegal, decision, historiography, distortion, Soviet Russia, Kavbiuro.*

АННЕКСИЯ НАГОРНОГО КАРАБАХА АЗЕРБАЙДЖАНОМ: ПРОБЛЕМА НА ФОНЕ ИСКАЖЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

АРМИНЕ ХАЧАТРЯН

*научный работник института арменоведческих исследований
Ереванского государственного университета,
кандидат исторических наук, доцент
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – представить события 5 июля 1921 г., т. е. печально известное решение Кавказского бюро (Ковбюро) Коммунистической партии России (КК/б/К) о включении Нагорного Карабаха в состав Азербайджана, и доказать незаконность этого решения путем изучения фактов.

Исследование проводилось на основе следующих задач: 1. показать стратегию Советского Азербайджана, принявшего и продолжившего агрессивную политику мусульманского Азербайджана в отношении Нагорного Карабаха; 2. Раскрыть дипломатические шаги Советского Азербайджана, направленные на постепенную аннексию Нагорного Карабаха; 3. Изложить решения правительства Советской Армении о присоединении Нагорного Карабаха к армянскому государству; 4. Раскрыть содержание политики Нариманова, направленной на использование пересекающихся интересов Советской России и Турции для достижения собственных целей с помощью тактики угроз; 5. Раскрыть причины отступления от проармянского решения Ковбюро РК/б/К от 4 июля; 6. Рассмотреть факт присоединения Нагорного Карабаха к Азербайджану в контексте искажений в азербайджанской историографии.

Исследование проводилось путем комплексного изучения первоисточников, сопоставления исторических точек зрения, историографического метода. Основное внимание в исследовании уделяется изучению аннексии Нагорного Карабаха в контексте искажений в азербайджанской историографии.

В ходе исследования были сделаны следующие выводы: 1. Советский Азербайджан принял проводимую Турцией политику пантюркизма, одним из краеугольных камней которой была аннексия Нагорного Карабаха; 2. Присоединение Нагорного Карабаха к Азербайджану произошло в результате сближения интересов Советской России и Советского Азербайджана, магистральной линией политики которого была реализация в регионе дальнейших целей кемальской Турции; 3. В азербайджанской историографии высказываются противоречивые точки зрения по рассматриваемому вопросу и допускаются открытое искажение исторических фактов и одностороннее рассмотрение проблемы. Нами выдвинуты контраргументы против фальсификаций со стороны азербайджанской историографии.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, аннексия, незаконность, решение, историография, искажение, Советская Россия, Ковбюро.*

**ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻԱՑՅԱԼ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ ԵՎ
ՆՐԱ ԴԵՐՆ ՈՒՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1960-80-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԸՆԹԱՑՈՂ
ԱՅԼԱԽՈՐՀԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ***

ՀՏԴ 930

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-34

ՇԱՀԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
պատմության ֆակուլտետի
հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sh.harutyunyan.edu@gmail.com
ORCID: 0009-0007-8494-1113

20-րդ դարի 60-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ում սկսեցին ձևավորվել այլախոհական շարժումներ, որոնք տարածվեցին նաև Խորհրդային Հայաստանում, որտեղ այլախոհությունը դրսևորվում էր երեք հիմնական ուղղություններով: Սակայն այլախոհական պայքարի առանցքում Հայաստանի անկախության վերականգնման համար պայքարն էր: 1966 թ. հիմնադրվում է Ազգային Միացյալ կուսակցությունը, որը, ամբողջացնելով մինչև այդ հայ հայրենասիրական շրջանակներում քննարկվող գաղափարները, իր վրա է վերցնում Հայաստանի ազատագրության և պետականության վերականգնման շարժումը: Այն իր նշանակությունն ուներ ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանում, այլ նաև ամբողջ ԽՍՀՄ-ում:

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել և բազմակողմանի ներկայացնել Հայաստանի անկախության վերականգնման պայքարի ընթացքում Ազգային Միացյալ կուսակցության դերն ու նշանակությունը:

Նպատակն իրականացնելու համար խնդիր է դրվել հետազոտել և քննարկել Ազգային Միացյալ կուսակցության հիմնադրման նախադրյալները, գործընթացը, ծրագիրը, կանոնադրությունը:

Հետազոտությունը կատարվել է պատմական, պատմահամեմատական մեթոդների միջոցով: Իրականացվել է պետական փաստաթղթերի, արխիվային նյութերի կոնստենտ վերլուծություն:

Հիմնավորվել է, որ Խորհրդային Հայաստանում ձևավորված անկախության շարժումը եղել է 17-19-րդ դարերի ընթացքում հայ ազատագրական շարժումների տրամաբանական գաղափարական շարունակությունը 20-րդ դարում՝ ընդդեմ Խորհրդային կայսրության:

Եզրակացությունն այն է, որ Խորհրդային Հայաստանում ընթացող անկախության շարժումը և դրա կազմակերպման համար հիմնադրված Ազգային Միացյալ կուսակցությունը շարունակել են մինչև այդ տարբեր դարերում ընթացած ազգային ազատագրական շարժումները՝ հասնելով հաղթական արդյունքի:

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.02.2024թ., գրախոսվել՝ 19.04.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

Հիմնաբառեր՝ *այլախոհություն, ԽՍՀՄ, անկախության, «Ազգային Միացյալ կուսակցություն», ազգային հիմնախնդիրներ, մոսկովյան գերիշխանություն, ազատագրական շարժում, Հայաստանի ազատագրության ծրագիր:*

ՍՈՒՏԵ

Սույն հոդվածը շարադրել էմ հպարտության և երախտագիտության մեծ զգացմամբ: Ցանկանում եմ իմ փոքրիկ ներդրումն ունենալ անկախության շարժման, դրա մասնակիցների հերոսական պայքարի ուսումնասիրման և ներկայացման համար: Որպես անկախության սերնդի ներկայացուցիչ՝ իմ շնորհակալությունն եմ հայտնում այն մարդկանց, որոնք իրենց կյանքի և ազատության գնով պայքարել են Հայաստանի անկախության վերականգնման համար:

1960-80-ական թվականներին այլախոհական շարժումներ էին ընթանում Խորհրդային Միության կազմում գտնվող տարբեր հանրապետություններում. բացառություն չէր նաև Խորհրդային Հայաստանը (Алексеева 7-88): Թեև «այլախոհություն» տերմինը բնորոշում է 1960-ական թվականներին ամբողջ ԽՍՀՄ-ում սկիզբ առած ազատամտության, նոր գաղափարների տարածման և այլակարծության դրսևորումները, այնուամենայնիվ յուրաքանչյուր հանրապետության հայրենասիրական և ազատամիտ շրջանակների համար կային այլախոհության դրսևորումների համար գաղափարական առանձնահատկություններ և նախադրյալներ, որոնց առանցքի շուրջ էլ ձևավորվում էր այլախոհական միտքը, գաղափարախոսությունը, ծավալվում այլախոհական գործունեությունը:

Խորհրդային Հայաստանում հայրենասիրական շրջանակներում այլախոհական մտքի ձևավորման վրա կարևոր հետք են թողել Հայոց ցեղասպանությունը, հայկական պատմական տարածքների կորուստը և Հայաստանի անկախության անկումը (Հարությունյան Շ., Այլախոհական շարժման առաջացման նախադրյալները Խորհրդային Հայաստանում 1950-60-ական թթ. 43-53): Սրանք հիմնական նախադրյալներն էին, որոնց շուրջ, մեծավ մասամբ, ամբողջացվեցին այլախոհական դրսևորումների գաղափարական ուղղությունները:

Ուսումնասիրելով հայկական այլախոհությունը և նրա դրսևորումները՝ կարող ենք նկատել, որ Խորհրդային Հայաստանում այլախոհությունը հիմնականում ուներ գաղափարախոսական երեք ուղղվածություն, որոնց առանցքի շուրջ էր ընթանում այլախոհական գործունեությունը: **Ազգային հարցերի** մասին բարձրաձայնումը, ինչպիսիք էին Հայոց ցեղասպանության մասին հիշատակումը, հայկական կորսված տարածքների՝ Ղարաբաղի և Նախիջևանի՝ մայր հայրենիքին վերամիավորման պահանջատիրությունը և հայոց լեզվի պաշտպանությունը, **Հայաստանի անկախության վերականգնումը և մարդու իրավունքների պաշտպանությունը:** Դրանք դարձան հայկական այլախոհական շարժումների հիմնական գաղափարական ուղղությունները և շարժառիթները: Սակայն Խորհրդային Հայաստանում ամենաընդգծված և կազմակերպված այլախոհության դրսևորումը Հայաստանի անկախության վերականգնման համար ընթացող պայքարն էր, որն առանց դադարների շարունակվեց այլախոհության առաջին շրջանից՝ հասնելով մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը:

Հայաստանի անկախության վերականգնման շարժման համատեքստում անհրաժեշտ է ընդգծել «Ազգային Միացյալ կուսակցություն» այլախոհական կազմակերպության դերն ու նշանակությունը, որն ամբողջովին սահմանեց Հայաստանի անկախության պայքարի սկզբունքներն ու նպատակները: Այս կազմակերպության ստեղծումով՝ Խորհրդային Հայաստանում անկախության համար մղվող պայքարը դարձավ ավելի նպատակային, սկզբունքային և ուժգին: «Ազգային Միացյալ կուսակցությունը» գաղափարական խոր ազդեցություն էր թողնում թե՛ Խորհրդային Հայաստանում, թե՛ Խորհրդային այլ հանրապետություններում այլախոհական դրսևորումների համար:

«Ազգային Միացյալ կուսակցություն» այլախոհական կազմակերպության պատմության ուսումնասիրումը հնարավորություն կստեղծի առավել մանրամասն և խորությամբ վերհանելու Հայաստանի անկախության վերականգնման դժվարին պայքարը Խորհրդային Միության դեմ:

Սույն հոդվածում մեր առջև խնդիր ենք դրել քննարկել «Ազգային Միացյալ կուսակցություն» այլախոհական կազմակերպության հիմնադրումը, կառույցի տեսակը, բովանդակությունը, գաղափարախոսությունը, ծրագիրը և ծավալած գործունեությունը:

«Ազգային Միացյալ կուսակցության» հիմնադրումը. կազմակերպության տեսակն ու բովանդակությունը

1966 թ. ապրիլի 24-ին Հայոց ցեղասպանության 51-րդ տարելիցի առթիվ միջոցառումներ են տեղի ունենում Կոմիտասի այգում: Հայ հայրենասիրական շրջանակները կազմակերպել էին ցույց ցեղասպանության մասին բարձրաձայնման պահանջով: Խորհրդային իշխանությունները ոստիկանական ուժերով ցրում են հավաքվածներին, շուրջ երեք տասնյակ մարդկանց ձերբակալում և տեղափոխում Երևանի N1 բանտ: Ցուցարարները ենթարկվում են 15-օրյա կալանքի (Ավետիսյան 5-20): Բանտախցում միմյանց հետ են ծանոթանում **Հայկազ Խաչատրյանը, Շահեն Հարությունյանը և Ստեփան Չատիկյանը**: Այնուհետև քննարկումներ են իրականացնում ազգային հարցերի շուրջ և պայմանավորվում ազատ արձակվելուց հետո կրկին հանդիպել և քննարկել պայքարի հետագա ընթացքն ու գաղափարները (ՀԱԱ ֆ. 1191, ց. 20, գ. 5, թթ. 10-15):

Նախապես պայմանավորվածության համաձայն՝ բանտից ազատվելուց հետո Խաչատրյանը, Հարությունյանը և Չատիկյանը հանդիպում են, որի ընթացքում քննարկում են Երևանում գոյություն ունեցող ընդհատակյա կազմակերպությունները, գաղափարական ուղղվածությունները, պայքարի մեթոդները և այն մոտեցումները, որոնք ավելի իրական և արդյունավետ էին: Քննարկումների արդյունքում որոշվում է կազմակերպել Հայաստանի անկախության վերականգնման համար պայքարի կառույց: Շահեն Հարությունյանն առաջարկում է ստեղծել կուսակցություն, այլ ոչ թե կազմակերպություն՝ նշելով, որ մինչ այդ կազմակերպություններ արդեն կային, և պետք էր ավելի կազմակերպված բնույթ հաղորդել այլախոհական շարժումներին և առանձնապես՝ անկախության համար պայքարին: Հայկազ Խաչատրյանի առաջարկով՝ այլախոհական այս կազմակերպությունը կոչվում է **«Ազգային Միացյալ կուսակցություն»**, որը հիմնվում է 1966 թ. հոկտեմբերին (Շահեն Հարությունյան Անտիպ հուշագրություն 6):

Այլախոհական առաջին կազմակերպություններն առաջացել էին 1960-ականների սկզբից, սակայն բոլոր այդ կազմակերպությունների մեջ առաջնային նշանակություն էր հատկացված ազգային հարցերի բարձրաձայնմանը: Հայկական հայրենասիրական միջավայրում առկա էին անկախությանը միտված հասարակական տրամադրություններ, սակայն մինչև «Ազգային Միացյալ կուսակցության» (այսուհետ՝ ԱՄԿ) հիմնադրումը այդ դրսևորումները կազմակերպված բնույթ չունեին և սահմանափակվում էին բացառապես ելույթներով, քննարկումներով: ԱՄԿ-ի հիմնադրումով՝ փոխվեցին անկախության պայքարի մոտեցումները՝ դառնալով կազմակերպված, նպատակային և ավելի վտանգավոր Խորհրդային իշխանությունների համար:

ԱՄԿ-ն իր բովանդակությամբ և տեսակով այլախոհական կազմակերպություն էր, որը հիմնադրվել էր ընդհատակյա պայմաններում: Ի տարբերություն այլ կազմակերպությունների՝ այս կազմակերպությունն ուներ մի շարք առանձնահատկություններ և բացառիկություն: Սկզբնապես անհրաժեշտ է նշել, որ Խորհրդային Միությունը միակուսակցական համակարգ ուներ, որտեղ, բացի

Կոմունիստական կուսակցությունից, այլ կուսակցություններ չէին կարող լինել, ուստի՝ ԱՄԿ-ն չէր կարող ունենալ պետական և պաշտոնական կարգավիճակ, սակայն այն հիմնադրման պահից ի վեր կոչվել է կուսակցություն, այլ ոչ թե կազմակերպություն: Ներկայումս պատմագիտական տեսանկյունից «Ազգային Միացյալ կուսակցությունը» կոչում ենք այլախոհական կազմակերպություն, այդուհանդերձ, պետք է նշել, որ կազմակերպության հիմնադիրները ցանկացել են ստեղծել այնպիսի կառույց, որն իր կարգավիճակով և բովանդակությամբ ձեռնոց կնետեր Խորհրդային ամբողջ պետությանը և միակուսակցական համակարգին: Ինչպես նշում է հայտնի ռուս այլախոհ Լյուդմիլա Ալեքսեևան, Հայաստանը միակ երկիրն էր ամբողջ ԽՍՀՄ միակուսակցական համակարգում, որտեղ հիմնադրվել և գործում էր հակախորհրդային, անկախական կուսակցություն՝ ԱՄԿ-ն (Алексеева 85):

ԱՄԿ-ն տարբերվում էր ԽՍՀՄ-ում գործող մնացած բոլոր կազմակերպություններից ոչ միայն հռչակված իր անունով և բնույթով, այլ նաև բովանդակությամբ և կառուցվածքով: Այս կուսակցություն-կազմակերպությունն ուներ արդի աշխարհի պատկերացումներին լիովին համապատասխան հատկանիշները: «Ազգային Միացյալ կուսակցությունը» հիմնադրման պահից հռչակված էր որպես կուսակցություն, որն ուներ ծրագիր, կանոնադրություն, նոր մարդկանց անդամագրման կարգ, հարցաթերթիկ, երդման տեքստ, թերթ, դրոշ, կնիք, անդամավճարի կարգ: Այս ամենը համադրելով ներկայումս գոյություն ունեցող կուսակցությունների կառուցվածքների հետ՝ միանշանակ կարող ենք փաստել, որ ԱՄԿ-ն իր տեսակով և բովանդակությամբ ամբողջովին համապատասխանում է կուսակցություն բառին և իմաստին:

ԱՄԿ-ի ծրագիրը կազմել է Հայկազ Խաչատրյանը, սակայն վերջնական տեքստը ուղղվել և մշակվել է Շահեն Հարությունյանի և Ստեփան Չատիկյանի անմիջական մասնակցությամբ: Շ. Հարությունյանն անձամբ կազմել է կուսակցության կանոնադրությունը և անդամի հարցաթերթիկը, իսկ Ս. Չատիկյանը՝ կուսակցության անդամի երդման տեքստը:

ԱՄԿ-ն բացառիկ էր նաև իր **միջազգային հեղինակությամբ և դիրքով**: Այս կազմակերպությունը մարմնավորում էր Խորհրդային պետության դեմ մղվող տարբեր ժողովուրդների ազատագրական-անկախական պայքարը: 1976 թ. ուկրաինացի բանտարկյալ Վասիլ Ստոլեր, ով հետմահու ճանաչվել է Ուկրաինայի ազգային հերոս, նախաձեռնում է գործընթաց, որի արդյունքում ԽՍՀՄ գրեթե բոլոր ռուս, ուկրաինացի, հրեա, լատիշ, լիտվացի, մոլդովացի և այլ ազգերի անկոտրում քաղկալանավորներն իրենց հայտարարում են ԱՄԿ համակիր անդամ (Հայոց պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ. 142):

ԱՄԿ-ն յուրօրինակ էր նաև կառուցվածքային մոտեցումներում: Կուսակցության ամրապնդումը և անկախության համար մղվող պայքարում նոր մարդկանց ներգրավումը կարևորելով՝ 1967 թ. որոշվում է **Պարույր Հայրիկյանի** գլխավորությամբ ստեղծել ԱՄԿ-ին կից գործող երիտասարդական կառույց, որի հիմնական նպատակը պետք է լիներ ապագա ԱՄԿ-ականների պատրաստումը: ԱՄԿ հիմնադիրներից Շահեն Հարությունյանի առաջարկով խումբը կոչվում է **«Շանթ»** (Հայրիկեան 8):

ԱՄԿ հիմնադրումից 12 տարի անց՝ 1978 թ., Շահեն Հարությունյանի եղբայրը՝ ԱՄԿ անդամ **Մարգալետ Հարությունյանը**, հիմնում է Հայաստանի անկախության վերականգնման համար պայքարի կազմակերպություն՝ **«Հայ երիտասարդների միությունը»**, որն ԱՄԿ երիտասարդական մասնաճյուղն էր (Հարությունյան Վ., Զաղբանտարկյալի պատմություն 15):

ԱՄԿ-ին զուգահեռ ստեղծված վերոնշյալ երկու կազմակերպությունների հիմնադրումը և գործունեությունը վկայում են այն մասին, որ Հայաստանի անկախության համար մղված պայքարը ունեցել է ինստիտուցիոնալ բնույթ: Մյուս կողմից՝ երևում է այն ազդեցությունը, որն ունեցել է «Ազգային Միացյալ

կուսակցությունը» Խորհրդային Հայաստանում ընթացող այլախոհական-անկախական շարժումների վրա:

ԱՄԿ-ի մեկ այլ առանձնահատկությունն այն է, որ այս կազմակերպությունը հիմնադրվել է ընդհատակյա պայմաններում, սակայն ժամանակի ընթացքում հանդես է եկել բացահայտ դիրքերից: ԱՄԿ-ականներն անթաքույց պայքարել են Հայաստանի անկախության վերականգնման համար: Հատկանշական է, որ անգամ կալանավորումներից հետո և դատավարությունների ընթացքում, գրեթե բոլոր ԱՄԿ-ականները շարունակել են պահպանել իրենց պայքարի ոգին ու տրամադրվածությունը: Այս ամենն ավելի ակներև է դառնում ԱՄԿ անդամներ՝ **Ազատ Արշակյանի, Ռազմիկ Չոհրաբյանի և Ռազմիկ Մարկոսյանի** 1974 թ. տեղի ունեցած դատավարությունից, որի ընթացքում Արշակյանը, Չոհրաբյանը և Մարկոսյանը, իրենց վերջին խոսքի ժամանակ հայտարարել են, որ իրենք «Ազգային Միացյալ կուսակցության» զինվորներն են, չեն հրաժարվում իրենց գաղափարներից և կշարունակեն պայքարել Հայաստանի ազատության և անկախության համար:

Ուսումնասիրելով ԱՄԿ-ի պատմությունը և համեմատական վերլուծություն իրականացնելով այլախոհական այլ կազմակերպությունների հետ՝ տեսնում ենք, որ ԱՄԿ-ն միակ կազմակերպությունն էր, որը իր գործունեությունը սկսեց 1960-ական թվականներից շարունակեց մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը: Խորհրդային բռնապետական իշխանությունները, որքան էլ փորձում էին կասեցնել Հայաստանի անկախության պայքարը, կազմաքանդել անկախության ջահակիր և առաջամարտիկ դարձած ԱՄԿ-ն, միևնույնն է, «Ազգային Միացյալ կուսակցությունը», չնայած խիստ և դաժան հալածանքներին, բանտարկություններին, աքսորներին և մահապատիժներին, այնուամենայնիվ, շարունակեց իր անկտորում պայքարը մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը (Հայկազ Խաչատրյան անտիպ հուշագրություն, Սև գիրք):

«Ազգային Միացյալ կուսակցությունը»՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ստեղծված առաջին կուսակցություն. Հայաստանի ազատագրության և անկախ պետականության վերականգնման ԱՄԿ-ի ծրագիրը

Հայոց պատմության տարբեր ժամանակափուլերում հայ ժողովուրդը դիմել է ազգային-ազատագրական պայքարի՝ նպատակ ունենալով պայքարել հայ ժողովրդի ազատագրության և հայկական անկախ պետականության վերականգնման համար: Այդ պայքարը նկատելի է բոլոր այն դարաշրջաններում, երբ Հայաստանը կորցրել էր իր անկախությունը: Հայաստանի անկախության և պետականության վերականգնման համար պայքարը եկել է դարերի խորքից՝ հասնելով մինչև 20-րդ դար՝ Խորհրդային Միության դեմ անկախության շարժում և անկախ հանրապետության հիմնում: 17-րդ դարից սկսած՝ Հայաստանի անկախության վերականգնման համար պայքարը ստացավ նոր՝ ավելի կառուցվածքային նպատակադրում: 17-րդ դարի վերջից հայ հայրենասիրական շրջանակներում ավելի շիկացան Հայաստանի ազատագրության և անկախության վերականգնման համար տրամադրությունները, որոնք տարածված էին թե՛ բուն հայկական տարածքներում, թե՛ գաղթօջախներում: Այս ժամանակաշրջանում ստեղծվեցին Հայաստանի ազատագրության մի շարք ծրագրեր:

1699 թ. Իսրայել Օրու կողմից կազմվեց 36 կետից բաղկացած «Պֆայցյան» ծրագիրը, որը նպատակ ուներ Եվրոպական որոշ դաշնակից պետությունների օգնությամբ ազատագրել Արևելյան Հայաստանի տարածքը պարսկական տիրապետությունից և հիմնել հայկական անկախ թագավորություն (Հովհաննիսյան 29-34): Թեև սկզբնապես բանակցություններն ընթանում էին արդյունավետ, սակայն քաղաքական նպատակահարմարությունների արդյունքում պարզ դարձավ, որ «Պֆայցյան» ծրագրի իրականացումն իրատեսական չէ:

Եվրոպայից անցնելով Ռուսաստան և հրաժարվելով նախկինում կազմված ծրագրից՝ Իսրայել Օրին կազմում է Հայաստանի ազատագրության «Մոսկովյան» ծրագիրը, որում Հայաստանի ազատագրությունը և անկախ պետականության հիմնումը կապում է Ռուսաստանի աջակցության հետ: Սակայն ռուսական շահերի այլ առաջնահերթությունների պատճառով ձգձգված գործընթացի ընթացքում անսպասելիորեն մահանում է Իսրայել Օրին (Հովհաննիսյան 34-41):

Հայաստանի պետականության վերականգնման համար իրականացված պայքարի անհաջող փորձերը բացասական հետևանքներն են թողնում բուն հայկական տարածքներում ապրող հայության վրա: 18-րդ դարի առաջին քառորդում ազատագրության այլք էր տարածվել Արցախում և Սյունիքում: Շուրջ մեկ տասնամյակ տևած շարժումը նույնպես պսակվում է անհաջողությամբ: Գրավված Հայաստանում չկար ներուժ և գաղափարական միջավայր՝ Հայաստանի ազատագրությունը կազմակերպելու համար: Սրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ 18-րդ դարի երկրորդ կեսից հայ ազատագրական շարժման գաղափարներ տարածվեցին տարբեր երկրների հայկական գաղթօջախներում:

18-րդ դարի կեսերից հնդկական գաղթօջախում ազատագրական գործունեություն սկսեց ծավալել Հովսեփ Էմինը: Լինելով թուրք-պարսկական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանում, ծանոթանալով հասարակական տրամադրություններին՝ Հովսեփ Էմինը Հայաստանի ազատագրության ծրագիրը կապում է Ռուսաստանի հետ: Թեև Էմինը տասը տարի փորձում էր կյանքի կոչել իր ծրագիրը, այդուհանդերձ այն նույնպես մնում է չիրագործված (Հովհաննիսյան 76-89):

1771 թ. Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում Շահամիր Շահամիրյանի ջանքերով ստեղծվում է «Մադրասի» քաղաքական խմբակը, որի հիմնական նպատակն է լինում կազմակերպել Հայաստանի ազատագրությունը, որի ծրագիրը գրավոր, հանրայնորեն ներկայացվում է «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ» երկասիրության մեջ: Այստեղ ներկայացված են Հայաստանի ազատագրության կարևորությունը, ինչպես նաև ոգեշնչում և կոչ էր անում հայ ժողովրդին պատրաստվելու ազատագրական շարժմանը և չվախենալու մահից: Խմբակի մյուս կարևոր աշխատանքն է լինում «Որոգայթ փառաց» երկասիրության տպագրումը, որտեղ ներառված էին Հայաստանի պատմական-տնտեսական բաժինը և Հայաստանի ապագա սահմանադրության նախագիծը (Հովհաննիսյան 89-101):

18-րդ դարի 60-70-ական թվականներին ազատագրական գաղափարները տարածվեցին ռուսաստանյան գաղթօջախներում: 1769 թ.Մովսես Սարաֆյանը կազմել է Հայաստանի ազատագրության 14 հոդվածից կազմված ծրագիր, այնուհետև 1783 թ. Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը կազմել է նույն նպատակը հետապնդող «Հյուսիսային» ծրագիրը (Հովհաննիսյան 101-110): Վերոնշյալ ծրագրերը նույնպես չպսակվեցին հաջողությամբ:

19-րդ դարի վերջից Հայաստանի ազատագրության խնդրով մտահոգված շրջանակները ձևավորում են հայ ժողովրդի պատմության առաջին կուսակցությունները, որոնք ստեղծվեցին ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքներից դուրս: 1885 թ. աշնանը Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի Վան քաղաքում հիմնադրվեց Արմենական կուսակցությունը, որի ծրագիրը կազմված էր 7 մասից: Արմենական կուսակցության հիմնական նպատակն էր «Հեղափոխությամբ հայ ժողովրդի համար ձեռք բերել իրեն ազատ կառավարելու իրավունք, որով միայն նա կկարողանա մարդավայել ապրելու միջոցներ ունենալ և դրանք գործադրել ժամանակի պահանջների համեմատ» (Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ.371): 1887 թ. Շվեյցարիայի Ժնև քաղաքում հիմնադրվեց Հնչակյան կուսակցությունը, որն իր առջև հիմնարար նպատակ էր դրել Թուրքահայաստանի, Ռուսահայաստանի և Պարսկահայաստանի տարածքում հիմնել անկախ հայկական պետություն (Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ. 378-379): 1890 թ. Ռուսաստանի կայսրության կազմում գտնվող Թիֆլիս քաղաքում հիմնադրվեց Հայ

Հեղափոխականների դաշնակցություն կուսակցությունը, որն իր հիմնական խնդիրն էր համարում «ապստամբության միջոցով Տաճկահայաստանում հասնել տնտեսական և քաղաքական ազատության»: Առավել մանրամասնելով «ազատություն» բառը՝ կուսակցությունը նրբորեն խուսափում էր անկախության հասնելու հիմնախնդրից (Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ. 389-390):

Այս կուսակցություններն իրենց վրա են վերցրել շարունակելու հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման ծրագրերի կազմումն ու կենսագործումը, որոնք սկսվել էին դեռևս 17-րդ դարի վերջից: Կուսակցություն կոչվող քաղաքական կենտրոնացված մարմնի միջոցով առավել կանոնակարգված և հստակ էին դառնում Հայաստանի անկախության վերականգնման և հայ ժողովրդի ազատության համար ընթացող պայքարը:

17-19-րդ դարերի ընթացքում ձևավորված Հայաստանի ազատագրության ծրագրերի և այդ գործունեությունն իրականացնելու համար կազմավորված կուսակցությունների հիմնական նպատակը, որոշ ծրագրային տարբերություններով, եղել է Հայաստանի անկախության վերականգնման համար պայքարը:

Ուսումնասիրելով հայ ժողովրդի ազատագրական դրսևորումների պատմությունը 17-20-րդ դարերի ընթացքում, քննարկելով նրանց ծրագրերի հիմնական դրույթները, նպատակները՝ կարող ենք փաստել, որ թե՛ առաջ քաշված ծրագրերը, թե՛ հիմնադրված կուսակցությունները, կառուցվածքային և ծրագրային ամբողջացրել են հայ ժողովրդի ազատագրական մղումները մինչև 20-րդ դարի սկիզբը: Այս համատեքստում պետք է դիտարկել 20-րդ դարի կեսերին Խորհրդային Միության կազմում գտնվող Խորհրդային Հայաստանում հիմնադրված Ազգային Միացյալ կուսակցությունը:

Հայ պատմագիտության և հասարակական-քաղաքական միտքը մեծապես կարևորել է 17-20-րդ դարասկզբի ընթացքում հայ ազատագրական ինստիտուցիոնալ պայքարը, բայց գուցե չգիտակցված կամ նպատակադրված մոռացության և անկարևորության մատնելով Խորհրդային Հայաստանում ձևավորված անկախության շարժումը, որը, ըստ էության, իր հիմնական նպատակներով ոչնչով չէր տարբերվում մյուս ազատագրական շարժումներից: 17-20-րդ դարասկզբին Հայաստանի ազատագրության պայքարը հիմնականում ուղղված էր պարսկական կամ թուրքական տիրապետության դեմ: Իսկ 20-րդ դարի երկրորդ կեսից սկիզբ առած ազատագրական շարժումը ուղղված էր Խորհրդային-ռուսական կայսրության դեմ կրկին նույն նպատակով՝ Հայաստանի անկախության վերականգնման առաջնահերթությամբ:

Այս համատեքստում կարևոր է նշել նաև, որ Ազգային Միացյալ կուսակցությունը, լինելով հայ ժողովրդի ազատագրության և Հայաստանի պետականության վերականգնման համար պայքարող կառույց, **Հայաստանի Հանրապետության տարածքում՝ մայրաքաղաք Երևանում հիմնադրված առաջին կուսակցությունն էր:** Ի տարբերություն Հնչակյան և Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունների, որոնք հիմնադրվել էին համապատասխանաբար՝ Շվեցարիայի Ժնև և Ցարական Ռուսաստանի Թիֆլիս քաղաքներում, Արմենական կուսակցությունը և Ազգային Միացյալ կուսակցությունը հիմնադրվել էին համապատասխանաբար՝ Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության ներքո գտնվող Արևմտյան Հայաստանի Վան քաղաքում և Խորհրդային Միության տիրապետության ներքո գտնվող Արևելյան Հայաստանի Երևան քաղաքում: Զաղաքական և պատմական դժբախտ դասավորումների արդյունքում Հայաստանի Հանրապետության ներկայիս սահմաններում չի գտնվում Արևմտյան Հայաստանի Վան քաղաքը: Միևնույն ժամանակ, չթերագնահատելով հայ ազգային առաջին երեք կուսակցությունների գործունեությունը, պետք է նշել, որ ԱՄԿ-ն ստեղծվեց Խորհրդային գաղութացման ներքո գտնվող Հայաստանում, պայքար մղեց Հայաստանի անկախության վերականգնման համար, որը պսակվեց հաղթանակով՝

Հայաստանի անկախության հռչակումով և Հայաստանի Հանրապետության վերածնունդով:

Հոդվածի սույն հատվածում կքննարկենք և կներկայացնենք Ազգային Միացյալ կուսակցության **գաղափարախոսությունը, ծրագրի հիմնական դրույթները**, որը հնարավորություն կտա լավագույնս հասկանալու ԱՄԿ-ի բովանդակությունը և նրա դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի համատեքստում:

Հայկազ Խաչատրյանը, Շահեն Հարությունյանը և Ստեփան Չատիկյանը, հիմնադրելով Ազգային Միացյալ կուսակցությունը, հաստատեցին Նաև կուսակցության ծրագիրը, կանոնադրությունը և երդման տեքստը, որոնց ուսումնասիրությունը, ամբողջապես ի ցույց է դնում ԱՄԿ-ի գաղափարախոսական և քաղաքական առաջնահերթությունները և նպատակները (Հարությունյան Վ., Այլախոհությունը Խորհրդային Հայաստանում 78-83):

Կուսակցության ծրագրի սկզբնամասում ներկայացված է, թե ինչպիսի կառույց է այն: Ըստ այդմ՝ **«ԱՄԿ-ն քաղաքական, դեմոկրատական, հասարակական կազմակերպություն է, որի անդամը պետք է լինի ամբողջ հայության գիտակից տարրը: Հայ ժողովրդի միասնականությունը, ազգային հոգեբանության և բնորոշ կողմերի անխախտ պահպանումը, փոխադարձ սիրո առկայությունը ներկայումս հանդիսանում է ամբողջ աշխարհի հայ տարրի հիմնական բնույթը, որի շնորհիվ այդ տառապած, հայրենիքից քշված ժողովուրդը կկարողանա հասնել իր բարի նպատակներին, իղձերի իրականացմանը՝ կկարողանա վերականգնել կորցրած պետականությունը, կվերադարձնի հափշտակված, սրբապղծված Հայրենի հողը: Եվ ամենից կարևոր է, Հայը ապրելու է իր սեփական տան մեջ, իր սուրբ հողի վրա, նորից կստեղծի այն աշխարհահռչակ դրախտը, որը հիշատակվում է Սուրբ Գրքում, քանզի նա ունի բոլոր այն առավելությունները, որով օժտված է մարդը լայն իմաստով»:**

Ներածական մասին հաջորդում են բուն ծրագրի դրույթները, որոնք, ըստ էության, ամբողջացնում են բոլոր այն նպատակները, որոնք դրված էին ԱՄԿ-ի առջև: Ծրագրային մասում առաջ քաշված նպատակները, ընդհանուր առմամբ կարող ենք բնութագրել որպես հեռավոր և մոտակա նպատակներ: ԱՄԿ-ն առաջ էր քաշում անկախ Հայաստանի ստեղծման ծրագիրը, որտեղ մանրակրկիտ ներկայացվում է ապագա Հայաստանի անկախ Հանրապետության տեսակը, կարգավիճակը, միջազգային գործընկերների և այլ պետությունների հետ հարաբերությունների հիմնակետերը և արժեքները: Ներկայացված է գաղութարար պետության՝ Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ պայքարի առաջնայնությունները:

Ծրագրի առաջին դրույթում ներկայացված է ԱՄԿ-ի կողմից ընդունելի սկզբունքները և մերժված գաղափարները, որոնք պետք է պահպանվեն իրենց կողմից կազմակերպվող ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում: Ըստ այդմ՝ **«ԱՄԿ-ն իր հասարակական, քաղաքական, գաղափարական գործունեության ընթացքում զավթողական ոչ մի նպատակ չպետք է ունենա, կուսակցության ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարներին խորթ են միլիտարիզմը, թթու ազգայնականությունը, գերիշխանության ձգտումը (դիկտատուրա), ռասայական խտրականությունը և միջազգային օրենքների կոպիտ խախտումը»** (Հարությունյան Վ., Այլախոհությունը ... 79-80):

Ծրագրի երկրորդ և երրորդ կետերում ամփոփված են թե՛ դրացի ազգերի և թե՛ աշխարհում ապրող այլ ազգերի հետ փոխահարաբերությունների, նրանց հետ վիճելի հարցերի կարգավորումների սկզբունքների մասին ԱՄԿ պատկերացումները: Ըստ այդ սկզբունքների՝ **«Դրացի բոլոր ազգերի հետ ԱՄԿ-ն պետք է ձգտի բարի և անկեղծ եղբայրական հարաբերությունների մեջ լինել: Վիճելի բոլոր հարցերը ԱՄԿ-ն պարտավոր է լուծել խաղաղ, փոխադարձ զիջումների և հարգանքի միջոցով, առանց թույլ տալու մեկ ուրիշի միջամտությունը, հարգելով դրացի ազգերի սուվերենությունը և արժանապատվությունը»:** Այնուհետև երրորդ

կետում սահմանված է. **«Բոլոր այն ազգերը, որոնք կցանկանան ազնիվ, եղբայրական փոխհարաբերությունների մեջ մտնել Հայ ժողովրդի հետ, օգնության ձեռք կմեկնեն կամ օգնության կարիք կզգան առանց շահամոլության, ԱՄԿ սրբազան պարտքն է սրտաբաց դիմավորելու և ողջունելու նման մարդասիրական քայլը»**: Ծրագրի սկզբնամասում ներկայացված դրույթները ցույց են տալիս, թե ինչպիսին էին պատկերացնում Հայաստանի անկախ հանրապետությունը միջազգային հարաբերությունների առանցքում որպես միջազգային հարաբերությունների անկախ սուբյեկտ: Եվ այս կետերին տրամաբանորեն հաջորդում է այն սկզբունքը, որը պետք է միտված լիներ կանխելու բոլոր այն ազգերի գործունեությունը, որոնք կսպառնային հայ ժողովրդի ազատությանն ու Հայաստանի անկախությանը: Այս մասին ամփոփված է ծրագրի չորրորդ կետում, որտեղ գրված է. **«Այն ազգը, որը վստահ լինելով իր ազգային բազմաքանակության և զենքի հզորության վրա, կծգտի զարտուղի ստոր ճանապարհներով, թաքնված բարեկամի դիմակի տակ, իր գերիշխանությունը տարածել, երկիրը կողոպտել և ստրկացնել, ԱՄԿ-ն պարտավոր է նախ դիվանագիտական միջոցներով, իմաստուն, խոհեմ, օգտագործելով մտքի ուժը, հիմնվելով միջազգային օրենքների վրա, անվեհեր խիզախությամբ և հաստատակամությամբ հեռացնել վտանգն իր հայրենիքից, աշխատելով վերջ դնել օրհասական պատերազմի վտանգին: Եթե դիվանագիտական միջոցները չօգնեն խաղաղության գործին, բարիդրացիական հարաբերությունների վերականգնմանը, և թշնամին ավազակային ոտնձգություն կանի՝ հաշվի չառնելով ուրիշ ազգերի արժանապատվությունը, ԱՄԿ-ն ոտքի պետք է հանի ամբողջ ժողովրդին թշնամու դեմ: Միասնական ուժի, խիզախորեն պայքարի նվիրվածության, Հայրենիքի ջերմ սիրո, նրա ազատության և խաղաղության համար մարտնչող ուժի դեմ բոլոր իմպերիալիստներն անգոր կլինեն»** (Հարությունյան Վ., Այլախոհությունը ... 80):

ԱՄԿ ծրագրի 5-8-րդ դրույթներում են սահմանված այն հիմնական նպատակները, որոնք կուսակցության հիմքում էին դրված: Թեև ծրագրի բոլոր 15 դրույթներն էլ ներկայացնում են կուսակցության նպատակները, գաղափարները և պայքարի ճանապարհները, այնուամենայնիվ, այս հատվածում սահմանված են գլխավոր նպատակները, որոնց համար պետք է պայքարեր ԱՄԿ-ն: Հինգերորդ կետում սահմանված է, որ **«Քանի դեռ գոյություն չունի Ազատ և Անկախ Հայաստան, նշանակում է՝ բացակայում է ամենակարևոր բանը լիարժեք ազգ կամ պետություն կոչվելու համար: Հայրենասեր մարտնչող ուժի վրա ծանրանում է այդ առաջնային ու դժվարին խնդիրը»**:

Ծրագրի վեցերորդ կետը, որը գրված էր հստակ ընդգծումով և մեծատառերով սահմանում էր ամենագլխավոր խնդիրը, որն իր առջև դրել էր ԱՄԿ-ն: Ըստ էության, վեցերորդ կետից առաջ և հետո գրված բոլոր սկզբունքների առանցքը ամբողջացված էր վեցերորդ կետում: Ըստ հատուկ ընդգծված կետի՝ **«ԱՄԿ-Ի ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆ Է ԱԶԱՏԱԳՐԵԼ ԱԶԳԸ ՕՏԱՐԻ ԼԾԻՑ, ԴՈՒՐՍ ԳԱԼ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԴԱՐՁՆԵԼ ԱԶԱՏ, ԱՆԿԱԽ, ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՉԵՂՈՔ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ»**: Յոթերորդ կետում սահմանված էին ԱՄԿ-ի հեռանկարային ծրագրերը, ըստ որոնց՝ **«ԱՄԿ-ն պետք է պայքարի Միացյալ Հայկական Պետություն ստեղծելու համար, իսկ հետագայում նաև Կիլիկիայի Հայկական հանրապետություն ստեղծելու համար»**:

Անկախության կազմակերպված շարժման հիմնադիրները, ազգային-քաղաքական գլխավոր նպատակները սահմանելուց հետո, ծրագրի ութերորդ կետում ներկայացրել էին անկախ Հայաստանի սոցիալ-հասարակական համակարգի առաջնահերթությունները և արժեքները, որոնց հիման վրա պետք է ձևավորվի հայ ազատ հասարակարգ: Ըստ դրա՝ **«Հայաստանում կլինի մեկ հասարակարգ»**,

ծնունդ, կյանքի օրենքների, ապրելակերպի, ազնիվ աշխատանքի և ջերմ հայրենասիրության: Այդ հասարակարգում չեն լինի հզորն ու տերը: Հայ ազգի մեջ եղած բոլոր հասարակական կողմերը, որոնք արգասիք են ճնշման և բռնությունների, արագ կերպով արմատախիլ կլինեն, երբ ժողովուրդը տերն ու տնօրենը կլինի իր Հայրենիքին և ունեցվածքին»:

Կուսակցության ծրագրի առաջին հատվածում ներառված էին ԱՄԿ-ի գլխավոր նպատակները, առաջնահերթությունները, սկզբունքներն ու արժեքները, ներկայացված էր, թե որն է գլխավոր խնդիրն ու նպատակը, թե ինչպիսի պետություն պետք է լինի ազատագրված անկախ Հայաստանը, ինչպիսի միջազգային դիրք պետք է ունենա, ինչ արժեքների և սկզբունքների վրա պետք է կառուցվեն հարևան և այլ ազգերի հետ փոխհարաբերությունները: Հստակ ներկայացված էր, թե ինչպիսի արժեքներով առաջնորդվող հասարակություն պետք է ձևավորվի անկախ Հայաստանում:

Գլխավոր նպատակները և սկզբունքները սահմանելուց հետո ԱՄԿ ծրագրում ներկայացվում են բոլոր այն առաջնային պայքարի ուղղությունները, որոնց միջոցով հնարավոր կլինի հասնել հիմնական նպատակին՝ ազատ ու անկախ Հայաստանի ստեղծմանը: Եվ քանի որ Հայաստանի անկախությունը նվաճվել և պետականությունը կործանվել էր Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից, ԱՄԿ-ն իր հիմնական պայքարի թիրախ էր սահմանել Խորհրդային Ռուսաստանը, որից պետք էր ազատագրել Հայաստանը:

Կուսակցության ծրագրի իններորդ դրույթում սահմանված էր. **«ԱՄԿ-ն անողորմ պայքար պետք է ծավալի հայ ժողովրդին կողոպտելու դեմ, նրա ողջ հարստությունը Ռուսաստան տեղափոխելու դեմ: Հայ ժողովրդի ստեղծած բարիքները, երկրի ընդերքում գտնվող հարստությունը, երկրի ամբողջ տնտեսությունը մեկ տնօրեն պետք է ունենա՝ Հայ ժողովուրդը»:**

ԱՄԿ ծրագրի տասներորդ կետում նշված էր. **«Անողորմ պայքար սկսել մոսկովյան գերիշխանության դեմ, կամայականությունների եւ բռնությունների դեմ, որից հեծում եւ տքնում է ամբողջ ազգը: Ազատագրել ազգը նման անմարդկային, միջազգային օրենքներով անթույլատրելի վիճակից»:**

Հստակ սահմանված էին նաև ԱՄԿ-ի տարածքային պահանջները և նպատակները, որոնք ձևակերպված էին տասնմեկերորդ հոդվածում. **«Պահանջել Ռուսաստանից՝ խաղաղ ճանապարհով վերադարձնել Հայաստանին այն հողային տարածությունները, որ անօրինական կարգով տրվել են Ադրբեջանին եւ Վրաստանին: Միևնույն ժամանակ ամեն կերպ պետք է խուսափել ռուսական ստոր քաղաքականությունից, որը նա գործադրում է իր ամբողջ գոյության ընթացքում, բոլոր ազգերի նկատմամբ՝ հեռու թե մոտիկ, այսինքն՝ չներգրավվել նրա հրահրած կեղտոտ ազգամիջյան խառնակչություններին եւ չվստահել ոչ մի բանում: Եթե Ռուսաստանը կփորձի արդարացի պահանջների դեմ ուժ գործադրել, այն ժամանակ ԱՄԿ-ի պարտքն է գործադրել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները, որոնք հարկավոր կլինեն սանձելու բռնությունը, նման դեպքերում ԱՄԿ-ն կլինի անողորմ»** (Հարությունյան Վ., Այլախոհությունը ... 80-81):

Կուսակցության հիմնադիրները հստակ ուղերձներ էին ներառել հայ ժողովրդի տարբեր հասարակական շերտերին՝ գինվորականությունից մինչև գիտնականներ: Այս մասին կարդում ենք ծրագրի տասներկուերորդ հոդվածում. **«ԱՄԿ-ն պետք է պահանջի ներկա կառավարությունից, որպեսզի վերականգնվի ազգային բանակը եւ սպառազինվի ժամանակակից առաջնակարգ զենքով, որի համար Հայաստանը մեծ հնարավորություններ ունի: Ամբողջ հայ գինվորականությունը, սկսած շարքային գինվորից մինչև մարշալն ու ծովակալը, պետք է վերադառնան իրենց հայրենիքը՝ Հայաստան: Պետք է վերադարձնել նաեւ բոլոր գիտնականներին, գյուտարարներին ու**

մասնագետներին, որոնք իրենց տաղանդով պարտական են միմիայն Հայ ժողովրդին, բայց իրենց գիտելիքները տալիս են Ռուսաստանին, իսկ հայրենիքի եւ ազգի համար ոչինչ չեն ներկայացնում»:

ԱՄԿ-ն իր ծրագրի տասներեքերորդ դրույթով հաստատել էր, թե ինչպիսի փոփոխությունների պետք է ենթարկի այդ ժամանակ Խորհրդային գաղութացման ենթարկված հայկական պետությունը. **«ԱՄԿ-ի նպատակն է ներկայիս Հայկական հանրապետությունը, որը կեղծ պետություն է իր խաբեբայական սիստեմով, դարձնել իսկական Արժեք պետություն, որը ոչ միայն չպետք է ենթարկվի օտարի հրամաններին և դուրս գա նրա ստրկատիրական գերիշխանությունից, այլև այդ Անկախ Հայաստանը պետք է ունենա զորք, զենք եւ դրամ (ոսկու պաշար)»:**

Վերոշարադրյալ բոլոր հոդվածների գաղափարական բովանդակությունը և սկզբունքային դիրքորոշումները ցույց են տալիս, որ ԱՄԿ հիմնադիրները մեծ ուշադրությամբ են կազմել կուսակցության ծրագիրը՝ փորձելով բաց չթողնել ոչ մի կարևոր գաղափար, նպատակ կամ սկզբունք: Այս ամենի համատեքստում պետք է դիտարկել ծրագրի տասնչորսերորդ հոդվածը, որտեղ անդրադարձ էր կատարվում Ռուսաստանի հնարավոր բարիդրացիական հարաբերություններին: Ակնհայտ է, որ Խորհրդային կայսրությունը չէր կարող ունենալ դրական վերաբերմունք ԱՄԿ-ի և նրա ծրագրում գերնպատակ դարձած անկախ Հայաստանի գաղափարի հետ և վարելու էր անհաշտ և դաժան պայքար հայ անկախականների դեմ, որի մասին վստահաբար շատ լավ հասկանում էին ԱՄԿ հիմնադիրները: Այնուամենայնիվ, այս դրույթը կարևոր է այն համատեքստում, որ հերթական անգամ է փաստում, որ կուսակցության առաջնային և գլխավոր նպատակը Հայաստանի անկախության վերականգնումն էր, այլ ոչ թե պարզապես որևէ պետության դեմ կռիվը: Տասնչորսերորդ հոդվածն ասում էր. **«Եթե Ռուսաստանը կցանկանա անշահախնդիր, բարեկամական հարաբերությունների մեջ մտնել Հայկական Հանրապետության հետ, Հայաստանը երբեք չի հրաժարվի անկեղծ բարեկամությունից»:**

ԱՄԿ-ն, իր ծրագրում հանգամանալից անդրադարձներ կատարելով բոլոր կարևոր հիմնախնդիրներին, չէր կարող բաց թողնել հայկական մեծ սփյուռքին վերաբերող հարցերը: Ծրագրի տասնհինգերորդ հոդվածում կարդում ենք. **«ԱՄԿ-ի սրբազան պարտքն է իր բողոքի ձայնը բարձրացնել Հայկական դատին արդարացի լուծում տալու համար և եռանդուն պայքար ծավալել Արևմտյան Հայաստանի ստեղծման համար, որպեսզի աշխարհի բոլոր կողմերից երեք միլիոնից ավելի թափառական հայեր վերադառնան իրենց հազարամյակների օրրանը, որը շատ կարեւոր դեր կխաղա խաղաղության համար Միջին Արևելքում եւ ամբողջ աշխարհում»** (Հարությունյան Վ., Այլախոհությունը ... 81):

Կուսակցության ծրագրի հիմնական դրույթներից հետո, վերջնամասում նշված էր ԱՄԿ-ի կողմից սահմանված այն արժեքները, սկզբունքները և պահանջները, որոնք պետք է ունենային ԱՄԿ անդամները: Ըստ այդմ **«ԱՄԿ-ի այս ազնիվ ձգտումներն իրականացնելու համար, կուսակցության յուրաքանչյուր անդամից պահանջվում է. ա. ջերմ սեր դեպի հայրենիքն ու ազգը, բ. անձնագոհություն, գ. համառություն, տոկոսություն և խիզախություն, դ. վստահություն իր ճշմարտացիության, գիտելիքների և հաղթանակի վրա, ե. հավատ դեպի ընկերը և կուսակցությունը: Լինել խորաթափանց և աչալուրջ: Ինչպես Սուրբ Գրքում ամփոփված ասվում է՝ Հույս, Հավատ եւ Սեր»:**

Ազգային Միացյալ կուսակցության ծրագրի վերջնամասում հստակ ձևակերպված էր, որ **«ԱՄԿ-ի ծրագիրն ընդհանուր համաձայնությունից և հաստատումից հետո ենթակա չէ քննարկման եւ փոփոխությունների այնքան ժամանակ, մինչև իրադրությունների արմատական փոփոխություններ տեղի չունենան: Ծրագիրը միշտ էլ ենթակա է նույն գաղափարական նպատակներին ծառայող խնդիրների ավելացմանը»:**

Սրանք էին բոլոր այն կետերը, որոնք ներառված էին ԱՄԿ-ի ծրագրում: Այս գրավոր սահմանումներն անկախության պայքարի շրջանակներում լրջագույն ներդրում էին, քանի որ Հայաստանի անկախության պայքարի վերականգնումը, դրան հասնելու ճանապարհները և ապագայում ստեղծվելիք անկախ Հայաստանի ներքին և արտաքին գաղափարախոսական հենքերը սահմանված էին այս ծրագրում: Հայաստանի անկախության համար պայքարը, ի դեմս ԱՄԿ ծրագրի, ուներ գաղափարախոսական բոլոր հիմքերը, որոնց վրա հենվելով՝ կարելի էր ստեղծել ու կառուցել ազատ ու անկախ Հայաստան:

ԱՄԿ նպատակներն իրականացնելու համար անհրաժեշտ էին հստակ ներկուսակցական կարգավորումներ, որոնք ԱՄԿ հիմնադիրներն ամբողջացրել էին կուսակցության կանոնադրության մեջ, որի ներածական մասում սահմանված էր, թե ում համար է այս կուսակցությունը, ովքեր կարող են լինել ԱՄԿ անդամ. **«Այս կազմակերպությունը վերաբերում է միայն հայ ազգին: Ճատ հազվագյուտ բացառությամբ՝ կարող են անդամ լինել օտար ազգի միայն այն քաղաքական գործիչները կամ արվեստագետները, հայագետները, որոնք կանգնած են ճշված ազգերի պաշտպանության դիրքերում: Աշխարհի ամեն մի մասում ապրող հայ ազգի ամեն մի զավակ իրավունք ունի մտնելու «Ազգային միացյալ կուսակցություն» հասարակական-քաղաքական կազմակերպության շարքերը, առանց սեռի, կրթական մակարդակի խտրականության»:**

Այս ամենին զուգահեռ հստակ և բավականաչափ խիստ էին ԱՄԿ անդամի հավակնորդ մարդու նկատմամբ պահանջները, որոնք ըստ հերթականության սահմանված էին կուսակցության կանոնադրության հիմնական մասում: **Ստորև ներկայացված է կուսակցության կանոնադրությունը**, որտեղ հստակ նշվում է, թե ովքեր կարող են լինել ԱՄԿ անդամ, ինչպիսի պարտավորություններ ունեն կառույցի անդամները, և թե ինչպես է կարգավորվելու կուսակցության կառավարումը. «1) ԱՄԿ-ի անդամ կարող են լինել 18 տարեկանից ոչ պակաս անձինք, որոնք կընդունեն ԱՄԿ-ի ծրագիրը, կանոնադրությունը և Ազգային Սրբազան Երդումը: 2) ԱՄԿ-ի անդամը պարտավոր է սրբությամբ կատարել կուսակցության ծրագիրը, նրա իրագործումը կյանքում՝ ի նպաստ Ազգի եւ Հայրենիքի պահանջների: 3) ԱՄԿ-ի անդամը պարտադիր կերպով պետք է զբաղվի ինքնազարգացմամբ եւ աչալուրջ կերպով հետևի միջազգային իրադարձություններին.ա. պետք է ուսումնասիրի փիլիսոփայություն, պատմություն, հատկապես Հայոց պատմություն 19-20-րդ դարերի, կրոն (բոլոր դավանանքների), մոտ անցյալի եւ ժամանակակից միջազգային քաղաքականություն, հատկապես այն ազգերի, որոնք անմիջական առնչություն ունեն Հայ ազգի, նրա ճակատագրի հետ, բ. պետք է լինել բարի եւ ազնիվ, միեւնույն ժամանակ անողոք չարի նկատմամբ: 4) ԱՄԿ-ի բարձրագույն ղեկավար մարմինը հանդիսանում է Գլխավոր խորհուրդը, որի որոշումները խստորեն պարտադիր են կուսակցության յուրաքանչյուր անդամի համար: 5) ԱՄԿ-ի բոլոր անդամները պարտադիր կերպով տալիս են իրենց նյութական օգնությունը՝ անդամավճարը, սահմանված չափով: 6) ԱՄԿ-ի յուրաքանչյուր անդամ անմիջականորեն ենթարկվում է իր խմբի ղեկավարին, որն ընտրովի է: Խմբի ղեկավարները հաշվի են առնում խմբի անդամների կարծիքը եւ խորհուրդները, բայց վճռական ձայնը պատկանում է խմբի ղեկավարին: 7) Խմբի ղեկավարները անմիջականորեն ենթարկվում են Գլխավոր խորհրդին: 8) ԱՄԿ-ի յուրաքանչյուր անդամից խստորեն պահանջվում է սրբությամբ պահպանել կուսակցության գաղտնիքները: Դավաճանության դեպքում կդիտվի որպես ազգի ու Հայրենիքի դավաճան: 9) ԱՄԿ-ի բոլոր անդամները, որոնք ընդունում են կուսակցության կանոնադրությունը եւ Ազգային Սրբազան Երդումը, պարտադիր կերպով ենթարկվում են ԱՄԿ-ի քաղաքական եւ գաղափարական գործունեությանը» (Հարությունյան Վ., Այլախոհությունը ... 81-82):

Ազգային Միացյալ կուսակցությունը ծրագրին և կանոնադրությանը կից ուներ **կուսակցության անդամի երդման տեքստ և արարողություն**, որը յուրաքանչյուր

մարդ, որը հավակնում էր անդամագրվել ԱՄԿ-ին, պարտավոր էր անցնել: Երդման տեքստի բովանդակությանը ծանոթանալիս ակնառու է դառնում ԱՄԿ-ականների նվիրական սերը հայրենիքի նկատմամբ, մարտական ոգին՝ հայ ժողովրդի ազատության և Հայաստանի անկախության վերականգնման պայքարի համար: Ստորև՝ ԱՄԿ երդման տեքստը. «Երկրի վրա երկնի մի կտոր, երկրային դրախտ, աստվածային տուրք - ոգով միշտ անմահ, հանճարով հզոր ու միշտ... տառապած, խոշտանգված, լլկված իմ Մայր Հայաստան, իմ սուրբ Հայրենիք: Դու, որ ինձ տվիր միս ու արյունդ, անմահ ու անեղծ Ոգին Հայկական, Աստվածային հանճարդ վսեմ, բյուր սերունդներիդ հրաշագործած Սուրբ Հողը տանջված, բայց միշտ փառավոր, այսօր տառապում ես Նորից օտարի բիրտ կրկնի տակ: Մնվում է նա թո՛ւմս ու արյունով, անհունաթո՛ւյ մտքովդ հզոր, հզորանալով, ոչնչացնելու Ոգին Հայկական: Զո հանճարեղ զավակներն իրենց Միտքն ու Արյունը տվին թշնամուն, տարված սին հույսով, գեթ խնայելու հայրենիքն իրենց: Արյամբ հղփացած ոսոխը, սակայն, չբավարարվեց լոկ այդ արյունով: Նա ցանկանում է Ոգին Հայկական արմատից պոկել, ցրել աշխարհում, Հայի անունը աշխարհից ջնջել: Դատարկ, սին հույսեր արյունածարավ բորենիների: Այդ չի հաջողվի: Ոգին Հայկական անմահ է, գիտցե՛ք: Այդ ասում եմ ես՝ Որդին Հայկազուն մի Աստվածային Սուրբ Ժողովրդի: Երդվում եմ ես քեզ, Ժողովուրդ հայոց, երդվում եմ անմեղ զոհերիդ արյամբ, թո՛ղ զավակների Սուրբ գերեզմանով. քանի պղծում է իր ներկայությամբ Հայոց Սուրբ Հողը գեթ մի թշնամի, քանի ապրում եմ, քանի շնչում եմ, կպայքարեմ ես սրի դեմ՝ սրով, հրի դեմ՝ հրով, մահվան դեմ՝ մահով: Իմ կյանքը քոն է, դու ես այն տվել, թե դավաճանեմ քո ազատության սրբազան գործին, թե ձեռքս դողա մահ տալ թշնամուն, ստոր ոսոխին, նենգ դավաճանին, անգամ դա լինի ՄԱՅՐՍ ՅԱՐԱՉԱՍ, թող Նզովքը քո, Ժողովուրդ Հայոց ու Աստվածային զայրույթդ հզոր, տիեզերապիղծ ստոր արարքը պատժե մահով, քանզի ամենասուրբ մայրը ինձ համար դու ես, Հայաստան» (Հարությունյան Վ., Այլախոհությունը ... 82-83):

Ազգային Միացյալ կուսակցությունը և Հայաստանի անկախության վերականգնման համար պայքարը՝ անկախ Հայաստանի պատմագիտական, հասարակական, քաղաքագիտական ընկալումներում

Սույն հոդվածում հանգամանալից ներկայացվեց և քննարկվեց, թե ինչ էր Ազգային Միացյալ կուսակցությունը և ինչպիսի նշանակություն ուներ Հայաստանի անկախության վերականգնման համար ընթացող պայքարում: Մանրամասնորեն քննարկվեցին կուսակցության հիմնադրման նախադրյալները, գործընթացը, ծրագիրը, կանոնադրությունը և երդման տեքստը: ԱՄԿ-ն զուգահեռվեց 17-20-րդ դարասկզբում ընթացող հայ ազատագրական շարժումների և դրանց ծրագրային գլխավոր նպատակների հետ:

Անկախ Հայաստանում պատմագիտական, հասարակական և քաղաքական շրջանակները արժանիորեն բարձր են գնահատում և հերոսականացնում 17-20-րդ դարասկզբի ընթացքում տեղի ունեցած ազատագրական գործընթացներն ու դրանց մասնակիցներին: Վստահաբար, այդ շարժումները, ծրագրերը պայքարի էջերով են հարստացրել են հայոց պատմությունը, որը անկախ երկրի սերունդների համար հպարտություն և պատասխանատվություն է:

Այնուամենայնիվ, խնդրահարույց է այն հանգամանքը, թե ինչպիսի վերաբերմունք և մոտեցումներ կան 20-րդ դարի երկրորդ կեսի ազատագրական շարժման և նրա մասնակիցների նկատմամբ: Երբ համադրում ենք 17-20-րդ դարասկզբի շարժումները 20-րդ դարի երկրորդ կեսին խորհրդային Հայաստանում ծավալված ազատագրական շարժման հետ, տեսնում ենք, որ դրանք միմյանց փոխկապակցված պատմական շարունակություններ են: Այստեղ անհասկանալի է դառնում, թե պատմության և հասարակական-քաղաքական մտածողության մեջ ինչու՞

Ե տարանջատված մինչև 20-րդ դարասկիզբ ընթացած ազատագրական շարժումը 20-րդ դարի երկրորդ կեսից ընթացած ազատագրական շարժումից: Ինչո՞ւ Ե հայ պատմագիտական միտքը հերոսական պատումներով ներկայացնում թուրքական և պարսկական իշխանությունների դեմ մղված ազատագրական շարժումները, բայց միևնույն ժամանակ աչքաթող անում ու լուսանցքային դարձնում Հայաստանի անկախության համար մղված պայքարը՝ ընդդեմ Խորհրդային կայսրության: Բացառիկ կարևորություն ունեն 17-20-րդ դարասկզբի ազատագրական շարժումները, որոնց մասին հայոց պատմության էջերում պետք է շարադրվի մշտապես, բայց, այնուամենայնիվ, Հայաստանի անկախ Հանրապետությունը հիմնադրվեց ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, ուստի՝ օբյեկտիվ հիմքերի վրա է այն պնդումը, որ Խորհրդային Հայաստանում ծավալված ազատագրական շարժումը առնվազն ոչ պակաս կարևորությամբ և մանրամասնությամբ պետք է ներկայացվեր պատմության էջերում, ինչպես 17-20-րդ դարասկզբին ընթացող շարժումների դեպքում է:

Ազգային Միացյալ կուսակցությունը ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ստեղծված առաջին հայկական կուսակցությունն է, որի գլխավոր նպատակը անկախ Հայաստանի ստեղծումն էր: Այս կուսակցության հիմնադիրներից առնվազն Շահեն Հարությունյանը տեսել Հայաստանի պետականության վերականգնումը և ապրել է անկախ Հայաստանում: ԱՄԿ-ի, Նրան կից անկախության պայքարի մյուս կառույցների գրեթե բոլոր անդամները, ի դեմս Պարույր Հայրիկյանի, Ազատ Արշակյանի, Վարդան Հարությունյանի, Ռազմիկ Մարկոսյանի, Ռազմիկ Չոհրաբյանի, Անդրանիկ Մարգարյանի, ոչ միայն տեսել, այլ նաև իրենց հասարակական-քաղաքական գործունեությունն են իրականացրել անկախ Հայաստանում:

Հայաստանի անկախության վերականգնման համար մղված երկարատև և դժվարություններով լեցուն պայքարը, ԱՄԿ-ի դերն ու նշանակությունը պետք է սերունդներին ներկայացվեն ըստ արժանվույն, որպեսզի բոլորը իմանան անկախության գինը և այն մարդկանց մասին, որոնք իրենց ազատությունն ու կյանքն են զոհել հայ ժողովրդի ազատության և անկախ պետականության վերականգնման համար: Բոլոր այն ժողովուրդները, որոնք չեն արժևորում և առանցքային նշանակություն չեն հատկացնում անկախությանն ու անկախության համար պայքարի դուրս եկած մարդկանց, դատապարտված են կորցնելու սեփական երկրի անկախությունը՝ հայտնվելով նույն գաղութացված վիճակում, ինչից ազատվելու հնարավորություն էին ունեցել:

Եզրակացություն

Սույն հոդվածի քննարկմամբ եկանք այն եզրահանգումներին, որ թեև Խորհրդային Հայաստանում այլախոհական շարժումները ունեին տարբեր ուղղություններ, այդուհանդերձ, հայ հայրենասիրական շրջանակների կողմից այլախոհությունն առաջնային կերպով ընկալվեց և դրսևորվեց Հայաստանի անկախության վերականգնման պայքարով: Ազգային հարցերի կամ մարդու իրավունքների պաշտպանության համար պայքարը, թեև շարունակում էր պահպանել իր կարևորությունը, այնուամենայնիվ, Խորհրդային Հայաստանում այլախոհության հիմնական և առանցքային դրսևորումը անկախության շարժումն էր:

Հայկազ Խաչատրյանի, Շահեն Հարությունյանի և Ստեփան Չատիկյանի հիմնադրած Ազգային Միացյալ կուսակցությունն ամբողջացրեց մինչև այդ հայ հայրենասիրական շրջանակներում քննարկվող և տարածվող տրամադրությունները և ստանձնեց անկախության պայքարի կազմակերպման վեհ գործը: Այս կազմակերպությունը ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ստեղծված առաջին կուսակցությունն էր, որի նպատակը Հայաստանի անկախության վերականգնումն էր:

Ազգային Միացյալ կուսակցության ծրագիրը, կանոնադրությունը և երդման տեքստը ցույց են տալիս, թե ինչպիսի գաղափարական ամուր հիմքերի վրա էին կանգնած հայ անկախական գործիչները, որոնք իրենց կյանքն ու ազատությունն են վտանգել անկախ Հայաստանի ստեղծման համար:

ԱՄԿ ծրագրում առաջ էին քաշված այնպիսի դրույթներ, ինչպիսիք տեղ գտան անկախ Հայաստանի սահմանադրության էջերում: ԱՄԿ-ն ԽՍՀՄ «երկաթե վարագույրներով» շրջապատված ոչ միայն պայքարի էր դուրս եկել Հայաստանի անկախության համար, այլ նաև կազմել էր անկախ Հայաստանի գաղափարախոսական հիմնական սյուները:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ավետիսյան, Ժոզեֆ. *Ես գնացի Կոմիտասի այգի (1966 ապրիլի 24)*, Բնօրրան հրատ., Երևան, 2005:
2. Խաչատրյան, Հայկազ. *անտիպ հուշագրություն, Սև գիրք*:
3. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ). ֆ. 1191, ց. 20, գ. 5, թթ. 10-15:
4. *Հայոց Պատմություն*. ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հատոր IV, գիրք երկրորդ, Ե., 2016:
5. *Հայոց պատմություն*, ԵՊՀ հրատ., Ե. 2012:
6. Հայրիկեան, Պարույր. *Իմ բանտային յուշերից, Գիրք Ա 1965-1973*, ԱԻՄ հրատ., Երևան, 2016:
7. Հարությունյան, Շահեն. «Այլախոհական շարժման առաջացման նախադրյալները Խորհրդային Հայաստանում 1950-60-ական թթ.», *Գիտական Արցախ*, № 4(19), Երևան, 2023:
8. Հարությունյան, Շահեն. *անտիպ հուշագրություն, ԱՄԿ հիմնադրում և կազմակերպում*:
9. Հարությունյան, Վարդան. *Այլախոհությունը Խորհրդային Հայաստանում*, Վան Արյան հրատ., Երևան, 2014:
10. ---. *Քաղաքնապետության պատմություն*, Հայկական ուսումնասիրությունների Անի հիմնադրամ հրատ., Երևան, 2022:
11. Հովհաննիսյան, Պետրոս. *Հայ ազատագրական շարժումները (XV դարի կես- XVIII դարի վերջ)*, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2010:
12. Алексеева, Людмила. *История инакомыслия в СССР: новейший период*, Моск. Хельсинк. Группа, Москва, 2012.

WORKS CITED

1. Aleksaeva, Lyudmila. *Istoria inakomysliya v SSSR: noveshiy period* Moskva, 2012. [History of Dissent in the USSR: the Modern Period, Moscow], (in Russian).
2. Avetisyan, Zhofez. *Es gnatci Komitasi aygi (1966 aprili 24)*, Yerevan, 2005. [I went to Komitas Park (1966 April 24), Yerevan], (in Armenian).
3. Harutyunyan, Shahen, *antip hushagrutyun*. [Atypical Memoir], (in Armenian).
4. Harutyunyan, Shahen. *Aylakhokhakan sharjman arajacman nakhadryalneri Khorhrdayin Hayastanum 1950-60-akan tvakannerin*, Yerevan, 2023. [The Prerequisites of the Dissident Movement in Soviet Armenia 1950-70ss, Yerevan], (in Armenian).
5. Harutyunyan, Vardan. *Aylakhohutyuny Khorhrdayin Hayastanum*, Yerevan, 2014. [Dissent in Soviet Armenia, Yerevan], (in Armenian).
6. Harutyunyan, Vardan. *Qaghbantarkyalı patmutyun*, Yerevan, 2022. [Story of a political prisoner, Yerevan], (in Armenian).

7. Hayastani azgayin arkhiv (HAA), f. 1191, c. 20, g. 5, t. 10-15. [Armenian National Archive (ANA)], (in Armenian).
8. Hayoc Patmutyun. Hator IV, girk erkrord Yerevan, 2016. [Armenian History, Volume IV, Book Two, Yerevan], (in Armenian).
9. Hayoc Patmutyun. Yerevan, 2012. [Armenian History, Yerevan].
10. Hayrikan, Paruyr. Im bantayin yusherik, Girk A 1965-1973, Yerevan, 2016. [From My Prison Memoirs, Book A 1965-1973, Yerevan], (in Armenian).
11. Hovhannisyan, Petros. Hay azatagrakan sharjumnery (XV dari kes-XVIII dari verj), Yerevan, 2010. [Armenian Liberation Movements (middle of the 15th century- end of the 18th century), Yerevan], (in Armenian).
12. Khachatryan, Haykaz, antip hushagrutyun. Sev girq [Atypical Memoir, Black Book], (in Armenian).

THE ESTABLISHMENT OF THE NATIONAL UNITED PARTY AND ITS FUNCTION AND IMPORTANCE IN ARMENIAN SOCIETY DURING THE 1960S–1980S DISSENT MOVEMENT

SHAHEN HARUTYUNYAN

*Yerevan State University, Department of History,
Chair of the History, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

Dissident groups started to emerge in the USSR in the 1960s and later extended to Soviet Armenia. There, dissidents expressed their opinions in three main ways. But the fight for Armenia's independence to be restored was at the heart of the dissident movement. Following the completion of the concepts debated in Armenian patriotic circles, the National United Party was created in 1966 and assumed leadership of the campaign for the liberation of Armenia and the restoration of statehood. It was of extraordinary international importance across the USSR, not only in Soviet Armenia.

The article's goal is to thoroughly examine and discuss the National United Party's contribution to the fight for Armenia's independence at that time.

To achieve the goal, the task was to study and discuss the background of the founding, the process, the Program and the Charter of the United National Party.

The study was conducted using historical, historical-comparative methods. Content analysis of state documents, archival materials was carried out.

It was argued that the independence movement that emerged in Soviet Armenia was a natural ideological continuation of the Armenian liberation movements of the 17th-19th centuries, now directed against the Soviet empire in the 20th century.

The conclusion drawn is that the independence movement in Soviet Armenia, along with the establishment of the United National Party for its organization, represented a continuation of the national liberation movements that had occurred in previous centuries, ultimately culminating in a successful outcome.

Keywords: *dissent, USSR, independence, «National United Party», national problems, Moscow domination, liberation movement, Armenia's liberation plan.*

СОЗДАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ОБЪЕДИНЕННОЙ ПАРТИИ, ЕЕ ФУНКЦИИ И ЗНАЧЕНИЕ В АРМЯНСКОМ ОБЩЕСТВЕ В ПЕРИОД ИНАКОМЫСЛИЯ В 1960–1980-ЫЕ ГОДЫ

ШАГЕН АРУТЮНЯН

соискатель кафедры истории

исторического факультета

Ереванского государственного университета

г. Ереван, Республика Армения

Диссидентские группы начали возникать в СССР в 1960-х годах, затем они распространились и в Советской Армении, где убеждения диссидентов развивались в трех основных направлениях. Однако борьба за восстановление независимости Армении была в центре армянского диссидентского движения. После окончательного формирования концепций, обсуждавшихся в армянских патриотических кругах, в 1966 году была создана Национальная объединенная партия, которая взяла на себя руководство кампанией по освобождению Армении и восстановлению государственности, что имело большое значение не только для Армении, но и для СССР в целом.

Цель данной статьи – детально рассмотреть и обсудить вклад Национальной объединенной партии в борьбу за независимость Армении того времени.

Задача исследования заключалась в том, чтобы изучить и обсудить основные положения, стратегию, устав и деятельность Национальной объединенной партии.

В ходе исследования был использован историко-сравнительный метод. Контент-анализу были подвергнуты архивные ресурсы и правительственные документы. В статье утверждается мнение о том, что движение за независимость, сформировавшееся в Советской Армении 20 века против гегемонии Советов, было логическим идеологическим продолжением армянских освободительных движений в 17-19 веках.

Таким образом, движение за независимость в Советской Армении и созданная для его организации Национальная объединенная партия стали продолжением национально-освободительных движений, развернувшихся в различные исторические периоды, и добились победного результата.

Ключевые слова: *инакомыслие, СССР, независимость, «Национальная объединенная партия», национальные проблемы, московское господство, освободительное движение, план освобождения Армении.*

ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԲԱԽՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ԲԱԶԿԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԸՍՏ «ԴՐՕՇԱԿ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ *

ՀՏԴ 94(479.25)

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-51

ԿԱՐԻՆԵ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
պատմության ֆակուլտետի
հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
karine.hovsepyan.1985@mail.ru
ORCID: 0009-0002-0019-6472

Սույն հոդվածը նպատակ է հետապնդում վերհանելու 1905 թ. հայ-թաթարական բախումների իրական ու խորքային պատճառները, հայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման հանգամանքներն ու բարդությունները ըստ «Դրօշակ» պարբերականի:

Աշխատանքի խնդիրը 1905թ. հայ-թաթարական բախումների իրական պատճառների, նրա կազմակերպիչ հիմնական ուժի՝ ցարական իշխանության գործադրած ջանքերի, ինչպես նաև Դաշնակցության կազմակերպած փայլուն ինքնապաշտպանության քննական վերլուծությունն է՝ հիմք ընդունելով «Դրօշակ» պարբերականի առատ տեղեկություններն ու դրանց համադրումը այլ հեղինակների աշխատությունների հետ:

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննությամբ, պատմաքննական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է պնդել, որ 1905-1906 թթ. ցարական կառավարության կողմից իրահրված հայ-թաթարական բախումները ունեին ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական դրդապատճառներ և հեռահար նպատակներ, սակայն Դաշնակցության կազմակերպած ինքնապաշտպանական ու կտրուկ հարձակողական ճիշտ գործողությունների շնորհիվ այդ բախումները մարեցին ամբողջ Կովկասի տարածքում: Ամփոփելի փաստ է, որ ցարական կառավարությունը, իրահրելով ազգամիջյան բախումներ Կովկասյան տարածաշրջանում, նպատակ էր հետապնդում նրանց հեռու պահել կայսրությանը պատուհասած հեղափոխական շարժումներից և հնարավորինս տնտեսական ու քաղաքական օգուտներ քաղել այդ ընդհարումներից: Սակայն այս բախումներում հայ ժողովրդին հաջողվում է հաղթանակած դուրս գալ, քանզի դիմադրության կազմակերպումն իր վրա է վերցնում Դաշնակցությունը, որը 1904 թ. «Կովկասյան ճակատ»-ի բացմամբ իր վրա վերցրեց նաև արևելահայության ինքնապաշտպանության գործը:

Հիմնաբառեր՝ բախումներ, «Դրօշակ», դաշնակցական գործիչներ, Նիկոլ Դուման, Բաքու, ինքնապաշտպանություն, թաթար ամբոխ, ցարական կայսրություն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 05.03.2024թ., գրախոսվել՝ 16.04.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

Նախաբան

19-րդ դարի վերջին ռուսական հսկայածավալ կայսրությունում բռնկվում են ժողովրդական ցույցեր ու գործադուլներ, որոնք վերածվում են զինված բախումների: Իսկ երբ 20-րդ դարի սկզբին ցարական կայսրությունն ավելի խստացրեց հայկական հալածանքները, երբ բռնագրավեց հայոց եկեղեցական գույքը և փակեց նրանց մշակութային-կրթական հաստատությունները, Դաշնակցությունը սկսեց զբաղվել նաև արևելահայության հարցով: 1904 թ.-ին այն ընդունեց իր «Կովկասյան Նախագիծը», որով հայտարարում էր, թե ղեկավարելու է նաև արևելահայ բանվորական շարժումները (Համբարյան Ա., Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898-1908 թթ.), 161): Չորմիսյանն այսպես է մեկնաբանում «Կովկասյան Նախագիծը». «1. Ռուսաստանի և մասնատրաբար Կովկասի յեղափոխական շարժումները ստացել են անսպասելի լայն ծավալ, 2. Բռնապետությունը թուլացել է զգալապես արտաքին թշնամի և յեղափոխական ընդդիմադիր տարրերու հարուածներուն տակ, 3. Կովկասը իր ծայրը պետք է բարձացնէ համայն Ռուսաստանի քաղաքական փոփոխություններու նախօրյակին»: (Չորմիսյան Լ., Համապատկեր արևմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, 525)

Այս համընդհանուր հեղափոխական թոհուրեհից Կովկասը հեռու պահելու համար Կայսրությունն այստեղ հրահրում է ազգամիջյան բախումներ:

Կայսրության ներքին կյանքում տեղի ունեցող երևույթները զուգորդվում են 1904-1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմով: Պատերազմում ցարական զորաբանակները մի շարք ճակատներում պարտություններ են կրում, ինչն ավելի է խորացնում հեղափոխական շարժումները, որոնք սպառնում են տարածվել նաև Անդրկովկասում: Ցարական Ռուսաստանը հայտնվում է ծայրագույն կացության մեջ:

Այս հեղափոխական համընդհանուր հորձանքից Անդրկովկասը հեռու պահելու նպատակով ցարական կառավարությունը դիմում է իրեն քաջածանուկ և մինչև օրս լավագույնս աշխատող մեթոդի. հրահրում է ազգամիջյան բախումներ կովկասյան թուրքերի, կամ ինչպես ընդունված է ասել, թաթարների և հայերի միջև: Այս բախումներից, ըստ ծրագրի, պիտի անմասն չմնային նաև վրացիները:

Բախումներն ունեին, անշուշտ, տնտեսական, քաղաքական, կրոնական շարժառիթներ: Անդրկովկասյան թաթարների վերնախավը՝ կալվածատերեր, բեկեր, աղաներ, ավանդաբար պահպանելով իրենց առանձնաշնորհները, կենտրոնացած էին համառուսական և համաշխարհային նավթի կենտրոն Բաքվում: Երբ 1880-ականներից այստեղ հաստատված հայկական տարրը սկսում է առաջադիմել և հաջողությունների հասնել գիտության, մշակույթի և մանավանդ առևտրի և արդյունաբերության ոլորտում, դա խորապես բորբոքում է հետամնաց թաթար ազգաբնակչության Նախանձն ու ատելությունը, որն առավել վառ էր արտահայտված հենց Բաքվում (Վարանդեան Մ., Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության պատմություն, 297):

Պետք է նշել, որ առավել վտանգավոր տարրերից էին թաթար մոլեռանդ կղերականությունը, հակահայ գաղափարներով տոգորված թուրք մտավորականությունը, որոնք իրենց կարգախոսներն ու հրահանգները ստանում էին հեռավոր Ստամբուլից: 30 տարվա ընթացքում հայ տարրը ոչ միայն դիզեց պատկառելի հարստություն, այլ նաև մտավորականներով, ճարտարագետներով ու ամեն տեսակ մասնագետներով համալրեց նավթաշխարհը և տեղ դարձավ առաջնակարգ պաշտոնների նավթարդյունաբերական բարձրագույն խորհրդում, Բորսայում և ուրիշ միջազգային հիմնարկություններում:

Այս հանգամանքները հետամնաց թաթարներին հնարավորություն չէին տալիս մրցակցելու հայ տարրի հետ, սակայն նրանք չէին կարող հանդուրժել թաթարական հայրենիքում հայերի փայլուն դիրքեր նվաճելը (Վարանդեան Մ., Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության պատմություն, 299):

Ցարական իշխանության վարած քաղաքականությունը նրանց համար նպաստավոր առիթ էր հայկական տարրից ազատվելու համար:

Ահա այս նպատակով գրգռեցին Բաքվի թուրք ազգաբնակչությանը, իսկ ռուսական ոստիկանությունն ինքն էր զենք հայթայթում նրանց համար և կեղծ լուրեր տարածում, թե հայ կոմիտեները պատրաստվում են հարձակվել թուրքերի վրա:

1905 թ. հայ ժողովրդի կյանքում նշանավորվեց նախադեպը չունեցող այնպիսի իրադարձություններով, որոնք անակնկալ էին ոչ միայն բովանդակ հայության, այլև ազգային-ազատագրական պայքարն առաջնորդող ազգային-հեղափոխական կուսակցությունների համար (Գևորգյան Յ. Ազատագրական պայքարի ռազմավարությունը, 326):

Այս կոտորածները «Դրոշակ»-ը համարում է արևմտահայության կոտորածների օրգանական շարունակությունը և 1905 թ. փետրվարին հրատարակված «Կարմիր սուլթան-Կարմիր ցար» հոդվածով ներկայացնում է 2 բռնակալների հայատյացության նմանությունը. «Թեև տարբեր ծագումով, պատմությամբ, թեև շատ հեռու միմյանցից և շատ յաճախ նոյնիսկ «թշնամի» երկու բռնարանները՝ Պետերբուրգ և Կ. Պոլիս՝ նմանութան հրաշալի ապացույցներ են տալիս ինկարկումն միապետության գահույքի առջև, անծայր թշնամանք ազատագրության կռվին, հալածանք հպատակ-ազգերի դեմ, կոտորած՝ Վան, Էրզրում, Ակն, Խարբերդ սուլթանական համիդիականների ձեռքով, կոտորած՝ Կիշինիով, Պետերբուրգ, Վարշավա, Լոժ, Բաքու ցարի կոզակների ձեռքով. մի տեղ Տրեպով, մյուս տեղ Նագիմ փաշա, մի պալատում՝ Աբդուլ Յամիդ, անգույթ ու ամբարտաձան, ինչպես ցար, մյուսում՝ Նիկոլայ, մարդակեր ու արյունռուշտ, ինչպես սուլթան» («Դրոշակ», N 2, 155): Այլ. Խատիսյանի գնահատմամբ. «Ցարական ծանր ռեժիմը հաւասարապես կը ճնշեր բոլոր քաղաքացիները, սակայն այն ակելի ծանր էր հայերու համար: Իշխան Գոլիցինը կկարծեր, որ պետք է հայերին ակելի ուժեղ ճնշել, քանի որ անոնք ակելի կազմակերպուած ուժեղ կերեւային իր աչքին»: (Խատիսյան Այ., Քաղաքապետի մը յիշատակները, 69)

Հայ-թաթարական ընդհարումների պատճառների վերաբերյալ «Դրոշակ»-ի էջերում կան բազմաթիվ վերլուծություններ ու տեսակետներ:

Այն հեղինակները, որոնք անդրադարձել են ընդհարումների պատճառների վերլուծությանն ու բնութագրմանը, որպես կանոն, առավելապես ընդգծում են տնտեսական և ազգային, ինչպես նաև կրթական ու մշակութային գործոններով պայմանավորված երկու ազգերի հակադրություններն ու թշնամանքը:

Անդրադառնալով այս բախումների տնտեսական պատճառներով վերլուծությանը՝ «Դրոշակ»-ը գրում է. «... Նրանք, որոնք պնդում են, թե թուրք-հայկական ընդհարումը բացատրում է տնտեսական պատճառներով՝ նրանք կամ քննում են խնդիրը կատարեալ անգիտությամբ, կամ թե աշխատում են թոզ փչել աշխարհի աչքին... Բազուն մահմեդական կենտրոնն է ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև Պարսկաստանի համար: Բազմի մահմեդականների հարստությունները ստեղծել են գրեթե բացառապես հայերի ձեռքերով, դրա պատճառը այն է, որ թուրքերը ընդհանրապես փախչում են աշխատանքից ու ֆինանսական գործողություններից և գրեթե բացառապես դրան են փոխ տալիս և գրաւ են դնում հողերը... Կայ և այլ հանգամանք՝ թուրքի պահանջները չեն ակելանում. Նա շարունակում է հագնել իր խալատը և ստանալ իր 20 կոպեկանոց ճաշը բազարից, իսկ թուրք մանուկները չեն յաճախում՝ նոյնիսկ երկրորդական դպրոցներ... Թուրքերը ունեն իրենց ձեռքում ամենահարուստ հողերը. Ինչ վերաբերում է Բազմի միջոնատերերին՝ Մանթաշեանի պես հարուստներ թուրքերի մեջ կան տասից ակելի: Այդպիսով այն առասպելը, թե անտոգոնիզմը բացատրում է տնտեսական պատճառներով, զուրկ է որևէ հիմքից» («Դրոշակ», N 2, 234):

Միաժամանակ, «Դրօշակ»-ը նշում է, որ տրամադիր չլինելով միանգամայն ժխտելու տնտեսական գործոնի դերը՝ այն համարում է երկրորդական կամ երրորդական պատճառներից մեկը:

Հայ-թաթարական ընդհարումների պատճառներն իր `«Միացյալ անկախ Թուրանյա» աշխատությունում անդրադարձել է նաև Չարևանդը: Նրա գնահատմամբ՝ ընդհարումների բռնկման հիմնական պատճառներից մեկը, եթե ոչ հիմնականը, Օսմանյան Թուրքիայի հետապնդած հեռահար նպատակներն էին, նրա որդեգրած պանթուրանական ծրագիրը, որն իրականացնելու համար Թուրքիային նպաստավոր, հարմար պահ էր հարկավոր: Իսկ այդ պահը Նրան ընձեռում էր ռուս-ճապոնական պատերազմը, առավել ևս ռազմաճակատում ռուսական զորքերի կրած պարտություններն ու կայսրությունում բռնկված հեղափոխական շարժումները:

Չարևանդը գրում է. «Սուղոլ հորեղբորորդին, ճապոնի հաջողությունները թեև տվել էին իրենց հույսերուն: Մեծ գործին հառաջաբանն էր, որ անոնք կրնային շարժումը վերածել Ռուսիոյ դեմ ապստամբության, հակառակ պարագային «թուրք հողը» կմաքրեին անոր վրա իրավունք ունենալ հավակնող և իրենց համատարրությունը խանգարող հայեն: Անշուշտ կարգը վրացիներուն ալ պիտի գար: Բայց կարևորը նախ հայերը մաքրելն էր» (Չարևանդ 19-26):

Հայ-թուրքական ընդհարումների պատճառների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որպանթուրանականության մասին Չարևանդի պնդումները, իրոք, ավելի քան ճիշտ են: Եթե հիմք ընդունենք այս տեսակետը, ապա պիտի նշել, որ Անդրկովկասում ծավալված ընդհարումները գործնականում պանթուրանականության առաջին դրսևորումներն էին, որոնց առաջին զոհը պիտի դառնար կովկասահայությունը:

Մինչև ընդհարումների սանձազերծումը, Պոլսից եկած հատուկ գործակալների ջանքերով Բաքվում կազմակերպվում է համախլամական գաղափարներ քարոզող մի կազմակերպություն, որի նպատակն էր միավորել մահմեդականության շիա և սյունի ճյուղերն ու առաջին իսկ հնարավորության դեպքում Կովկասը մաքրել քրիստոնյաներից: Համախլամական քարոզիչները, հաստատվելով Բաքվում, եռանդուն գործունեություն էին ծավալում Կովկասի գրեթե բոլոր մահմեդական վայրերում և իրենց նպատակներն իրագործելու համար սպասում էին քաղաքական նպաստավոր պայմանների:

Ա. Գյուլխանդանեանը նշում է, որ այդ ընդհարումները, որոնք 2 տարի շարունակվեցին մեծ դաժանությամբ, ոչ միայն իրենց ազդեցությունը թողեցին միմյանց հետ կռվող 2 ժողովուրդների փոխհարաբերությունների վրա, այլև մեծ դեր ունեցան ամբողջ Անդրկովկասի քաղաքական կյանքի վրա, որովհետև այդ ընդհարումների ընթացքին էր, որ վերջապես ձևակերպվեցին կովկասյան 3 ժողովուրդների՝ հայերի, թաթարների և վրացիների փոխհարաբերությունները, նրանց քաղաքական ձգտումները և այն ուղիները, որոնցով այդ 3 ժողովուրդները հնարավոր էին համարում իրականացնել իրենց քաղաքական իդեալները (Գիլխանդանեան Ա., Հայ-թաթարական ընդհարումները, 5):

Կարելի է ասել, որ այդ ընդհարումների շնորհիվ էր, որ սկիզբ առավ վրացիների գերազանցությունը կովկասյան ժողովուրդների քաղաքական կյանքի վրա: Օսմանյան կայսրությունում ծավալված հայկական ազատագրական պայքարը, հայկական հարցի միջազգայնացումն ու եվրոպական թերթերի անդադար անդրադարձը այս հարցերին հայությանը բերում էր միջազգային ճանաչում, որը ցարական իշխանությունը համարում էր վնասակար գործոն իր շահերի համար և այն ամեն կերպ փորձում է խոչնդոտ լինել հայության տնտեսական ու քաղաքական զարգացման գործում:

Թաթարները, որ մինչև 19-րդ դարի վերջերը անկազմակերպ կրոնական համայնք էին, 20-րդ դարի շեմին սկսում են ազգայնորեն կազմակերպվել և իրենց հայացքները ուղղել մերթ դեպի իսլամական Պարսկաստան, մերթ Օսմանյան կայսրություն: Միաժամանակ ամուրի հենարաններ էին որոնում Կովկասյան

իշխանությունների մոտ, որոնց վարած հակահայ քաղաքականությունը լիովին համընկնում էր թաթարների նկրտումներին:

Բաքվի ընդհարումներն ու հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպումը

Հայկական կոտորածները սանձազերծվում են 1905թ. փետրվարի 6-ին համախլամական կենտրոն Բաքվում: Այդ ժամանակ, ըստ Ա-ԴՕ-ի տվյալների, Կովկասում բնակվում էին 1.130.000 հայեր, որից 434.000 ապրում էր Երևանում, 294.000-ը՝ Գանձակի, 219.000-ը՝ Թիֆլիսի, 73.000-ը՝ Կարսի, 50.000-ը՝ Բաքվի նահանգներում, 14.000ը՝ Բաթումի շրջանում (Ա-ԴՕ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում, 43):

Փետրվարի 6-ի երեկոյան մահմեդական զինյալ ամբոխը սկսում է կրակ բացել քաղաքի բանուկ փողոցներում, հրապարակներում և շուկաներում գտնվող հայերի վրա: Զաջալերված ռուսական իշխանությունների թողտվությամբ, ինչպես նաև հայերի անպատրաստ վիճակից՝ մահմեդական հրոսակախմբերը դիմում են ամենավայրագ միջոցների. ամենուրեք կատարում են սպանություններ, թալան և հայերին պատկանող բնակարանների ու ձեռնարկությունների հրկիզումներ:

Այս օրհասական դրության մեջ հայ ժողովրդի պաշտպանությունը ակամայից դրվում է ազգային-քաղաքական կուսակցությունների վրա և քանի որ Արմենականները հիմնականում գործում էին Վան-Վասպուրականում, իսկ 1896 թ. Վանի հանրահայտ կոտորածների ժամանակ անդառնալի կորուստներ էին կրել և Անդրկովկասում առհասարակ կառույցներ չուներին, ուստի ինքնապաշտպանության գործում որևէ լուրջ դերակատարություն ունենալ չէին կարող: Մնում էին Հնչակյան կուսակցությունն ու Հ.Յ. Դաշնակցությունը, որն այդ ժամանակահատվածում կազմակերպական կառույցներով, շարքերում ընդգրկված անդամների թվաքանակով ու փորձառությամբ և ունեցած լծակներով առավել ուժեղն էր ու ազդեցիկը: Հենց նա էլ ստանձնեց կովկասահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման ղեկավարումը:

Դաշնակցության մի շարք գործիչներ թողեցին Արևմտյան Հայաստանը և իրենց ֆիդայիներով անցան Անդրկովկաս, ձեռնամուխ եղան հայ բնակչության պաշտպանությանը («Հայրենիք», թիվ 12, 102):

1905 թ. Երևանում տեղի ունեցած ՀՅԴ Մրգաստանի կենտր. կոմիտեի շրջանային ժողովում ունեցած իր ելույթում անդադառնալով հայ-թուրքական ընդհարումներ բնութագրմանը՝ Նիկոլ Դումանը նշում է. «...ամբողջ Կովկասը շատ աննպաստ պայմանների մեջ էր: Հայ-թուրքական յարաբերությունները պայթեցին բոլորովին անակնկալ և սոսկալի արագությամբ, ընդունեցին ամենալայն չափերը:

...Կառավարությունը ակներև թուրքերին էր կողմնակից, մենք անպատրաստ, իսկ ժողովուրդը՝ ինքնապաշտպանութան անլարժ...» (ՀՅԴ ԿԱ, 2):

Հայերի դիմումը նահանգապետին՝ ինքնապաշտպանության նպատակով զենք տրամադելու կամ կոտորածը կանխելու նպատակով, մերժվում է՝ պատճառաբանելով իբր. «քաղաքում բավարար զինվորական ուժեր չկան»: «Տարօրինակ պատասխան, - ամենամեծ ցույցերի ժամանակ, սրա ունեցած ուժերը բավական են լինում երկու ժամվա մեջ ցրելու ցուցարարներին, իսկ կոտորածի ժամանակ ուժը անհետանում է» («Դրօշակ», N 3, 37):

Թվում է, թե անհնարին է եղել Բաքվի հայ բնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպումը: Զաղաքում հայերը որևէ մարտական ուժ ընդհանրապես չեն ունեցել: Բարեբախտաբար, այդ ժամանակ Բաքվում էր դաշնակցական նշանավոր գործիչ Նիկոլ Դումանը: ՀՅԴ Բաքվի կենտրոնական կոմիտեն դիմում է անվանի հայրուկապետին հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար: Վերջինս այդ ժամանակ Արշակ Դուկասյանի նավթահանքերի կառավարիչն էր:

Դուռանը Բաքվի հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործը սկսում է քաղաքում հանրահայտ Իսահակ Մելիքյանի «Ռեմբրանտ» անվանումը կրող լուսանկարչատնից, որը դառնում է նրա մարտական շտաբը:

ՀՀԴ Բաքվի կենտր. կոմիտեն, Դուռանի համաձայնությամբ նույն օրը դիմելով Նահանգապետին, պահանջում է դադարեցնել ջարդերը՝ միաժամանակ զգուշացնելով, որ հակառակ պարագայում ընդհարումների ողջ պատասխանատվությունը ծանրանալով իր վրա՝ կդատապարտվի մահվան: Նակաշիձեն, արհամարհելով հայերի պահանջն ու սպառնալիքը, հեծյալ թիկնազորի պաշտպանությամբ, շրջում էր քաղաքի թաղամասերով և ականատես լինում ջարդերի տեսարանների:

Բաքվում Նիկոլ Դուռանի տրամադրության տակ առաջին օրը կային ընդամենը վեց կռվողներ՝ Մկրտիչ Աղամալյանը (Սարհատ), Մարտիրոս Զարուխյանը, Հմայակ Զանփոլադյանը, Համբարձում Բալայանը (Համբի), Փոքրիկ Ղազարը (Ղազո) և Շամխեցի Իվանը («Հայրենիք», թիվ 7, 151):

Դուռանը շատ լավ գիտակցում էր, որ ստեղծված չափազանց ծանր իրավիճակում հայության փրկությունը կախված էր միմիայն պայքարի վճռականությունից ու արագ գործելուց: Հարկավոր էր կտրուկ, վճռական ընթացքով խրախուսել, մարտական ոգի ներշնչել հոռետեսության գիրկն ընկած հայությանը, հնարավոր բոլոր միջոցներն օգտագործել՝ կազմակերպելու կայուն ինքնապաշտպանական ճակատ (Գևորգյան Հ. Հայ-թաթարական ընդհարումները Հարավային Կովկասում, 256):

Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր գեներ, և Դուռանը փոքրաթիվ խումբ է ուղարկում թուրքական հեռավոր թաղամասերում գտնվող գեների պահեստից գեներ բերելու:

Ահա այդ չնչին միջոցներով հիմք է դրվում Բաքվի ինքնապաշտպանությանը:

Փետրվարի 7-ին Դուռանը մի քանի զինակիցներով գտնվում էր քաղաքում հայտնի «Ռեմբրանտ» լուսանկարչատանը, երբ թուրք զինված ամբոխը, ճանապարհին կոտորելով պատահած հայերին, հարձակվում է հայկական թաղամասերի վրա: Հապաղելը հավասարազոր էր մահվան, քանզի դիմադրության չհանդիպելով՝ թուրքերը արագորեն կարող էին ներխուժել հայոց թաղամասերը և, կտրելով հաղորդակցության ուղիները, անխնա կոտորել հայերին:

Դուռանը, ճիշտ ըմբռնելով վերահաս սարսափելի վտանգը, վճռում է վեց զինակիցներով դիմավորել թուրք ամբոխին և վերջիններիս համար լիովին անսպասելի ընդառաջ է դուրս գալիս և արագ տեղաշարժեր կատարելով՝ դիպուկ հարվածներ հասցնում թուրքերին:

Դուռանը իր փոքրիկ ջոկատով Բաքվի փողոցներում հրաշքներ է գործում: Գազազած ամբոխին կանգնեցնելու նպատակով՝ հրացանները ձեռքներին, վազքով անցնում են փողոցից փողոց, թաղամասից թաղամաս՝ ամենուրեք մահացու հարվածներ տեղալով թշնամու գլխին:

Այդ օրը՝ մինչև կեսօր, հայ մարտիկներին հաջողվել է արագ տեղաշարժերի և անսպասելի հարվածների շնորհիվ կանխել հայկական թաղամասերը ներխուժելու մահմեդականների ձեռնարկած փորձերը: Կեսօրից մի փոքր անց թուրք ամբոխը տարբեր ուղղություններով գրոհել է հայ մարտիկների դիրքերը:

Դուռանը, ճիշտ կանխագուշակելով հարձակումների առավել հնարավոր ու վտանգավոր ուղղություններն ու հաշվի առնելով փողոցների դասավորությունը, հայ մարտիկներին դիրքավորում է ամենակարևոր ու պատասխանատու կետերում: Նրանց անկոտրում դիմադրությունը, դիպուկ հարվածները և փողոցում փռված գնդակահար թուրքերի դիակները սարսափելի ազդեցություն են գործում անակնկալի եկած ամբոխի վրա: Եվ մինչ այդ միայն անգն մարդկանց սպանելու գործում «քաջություն» դրսևորած թուրքերը, հանդիպելով կազմակերպված դիմադրության, ահ ու սարսափի մատնված, խուճապահար դիմում են փախուստի:

Այս հանգամանքը հնարավորություն է տալիս շատ կարճ ժամանակահատվածում համալրելու իր ջոկատը և մեկը մյուսի հետևից մաքրելու հայկական թաղամասերը: Գազազած թուրք ամբոխը զայրույթից թափվում է հայկական թաղամասերի սահմաններից դուրս ապրող փոքրաթիվ հայերի վրա, որոնց հարկավոր էր անհապաղ դուրս բերել թուրքական թաղամասերից և փրկել անխուսափելի կործանումից: Դուժմանին հաջողվում է իրականացնել այդ անհնարին թվացող գործը:

Չնայած Նիկոլ Դուժմանի մարտախմբի մրկային հակահարվածը զգաստացրեց ու ոգեշնչեց հայերին, բայց վտանգը դեռևս չէր անցել. ամեն ինչ սպասում էին թուրքերի նոր հարձակումների: Անհրաժեշտ էր խորացնել, կայունացնել ինքնապաշտպանությունը, իսկ դրա համար նախ և առաջ պետք էր գեներ ձեռք բերել: Դուժմանին հաջողվում է կանխիկ դրամով, իսկ երբեմն էլ մահվան սպառնալիքով, համապատասխան խանութներից ձեռք բերել որոշ քանակությամբ գեներ ու զինամթերք, իսկ դա դեռևս բավարար չէր: Ստեղծված իրավիճակի հրամայականն էր, որ յուրաքանչյուր հայ ինքը հոգար իր ռազմական կարիքները, քանզի Բաքվի ինքնապաշտպանության կոմիտեն չունեի անհրաժեշտ դրամ ու գեներ:

Բաքվի հայկական կոտորածներին մասնակցել է ինչպես բուն քաղաքի մահմեդականությունը, այնպես էլ՝ մերձակա գյուղերի թուրքերը: «Դրոշակ»-ի հավաստմամբ՝ «Շրջակայ թուրք գիւղերից՝ բերդաններով զինւած թուրք խմբերը անարգել թափւում էին քաղաք, իսկ Բալախանից եկած 40-50 հայ բանւորներին կալանաւորում կօզակները շրջապատում են, վերցնում են գէները և վերադարձնում Բալախանի: Այս փաստը վկայում են շատ շատերը, ինչպէս հայերը, նույնպէս և ռուսները, որոնք իրենց աչքով են տեսել» («Դրոշակ», N 3, 112):

Դուժմանի և իր մարտական ընկերների մարտական գործողությունները խուճապի են մատնում թուրք մոլեռանդ ամբոխին, ինչպես նաև ցարական իշխանություններին:

«Թուրք խուժանը,- նշում է Թադե Պետրոսյանը,- հակառակ որ փառաորապես զինուած էր և վայելում էր ռուս պաշտօնեութեան հովանաւորութիւնը, թողեց հայկական թաղերը և կենտրոնացաւ Ղուրայ Մէյդանի և Շամախիկայի մէջ: Դուժմանի կռիւերը կրցան թուրքերին քշել իրենց իրենց անառիկ համարուած շրջաններէն, մտան թրքաշատ թաղերը, ազատեցին Դաշնակցութեան զինապահեստը, և նոր ուժեր զինելով և գրոհներ տալով՝ շքրին ոչ միայն թուրքերին, այլև ռուս զինւորական և քաղաքացիական պաշտօնեութիւնը: Եւ երբ, Նիկոլ Դուժմանի հրահանգով, պիտի հանէինք նաեւ մեր ձեռնառումբերը, մեր առաջ ելան թաթար ղեկաւարները ճերմակ դրօշակներով հաշտութիւն, հաշտութիւն պռալով խնդրեցին վերջ տալ արիւնահեղութեան» («Դրոշակ», N 3, 121, «Չարենիք», թիւ 10, 18):

Հայ մարտական ուժերի հերոսական դիմադրությունը ստիպեց թուրք վերնախավին պարզել սպիտակ դրոշ և գնալ հաշտության բանակցությունների:

Բաքվի հայության փրկությունը Նիկոլ Դուժմանին վերագրելու իրողությունը հավաստում է նաև Աբրահամ Գյուլխանդանյանը և նրա գնահատմամբ. «Եթե Դուժմանը չլիներ, Բազուի ինքնապաշտպանութեան գործը կամ չէր յաջողուի կամ կը ստանար պատահական բնույթ եւ Բազուի հայութիւնը, հաւանօրէն սոսկալի կերպով կը տուժէր, առանց կարողանալու հակառակորդին արժանի պատասխան տալ: Շնորհիվ Դուժմանի սուր գիտակցութեան եւ վճռական կեցուածքին, մեր մարտիկները, որոնք մինչ այդ անվճռական դրութեան մէջ էին, Դուժմանի մի հրամանը ստանալուն պէս, դուրս եկան տատանողական հոգեկան վիճակից և բոլորովին կերպարանափոխուած՝ հերոսների պէս դիմադրիլ սկսեցին տասնապատիկ աւելի ուժերին...» (Գյուլխանդանյան 61):

Ճիշտ է, շնորհիվ հայ մարտիկների հերոսության Բաքվում շիկացած իրավիճակը խաղաղվեց, բայց պետք է իրագործվեր մի կարևորագույն խնդիր ևս:

Դաշնակցությունը այս կոնվենտից հետո մահվան է դատապարտում այդ ընդհարումներում մեծ դեր խաղացած նահանգապետ Նակաշիմեն, ոստիկանապետ Դեմինսկուն, ոստիկանական սպա Մահմեդբեկովին և ուրիշ չորս հոգու, որոնց բոլորին էլ նամակներով տեղեկացնում է մահապճիռների մասին: Նակաշիմեն սպանվում է մայիսի 11-ին երիտասարդ դաշնակցական գործիչ Դրոյի ձեռքով: Այս փաստը մեծ ազդեցություն է գործում ինչպես թուրքերի, այնպես էլ ցարական պաշտոնյաների վրա:

«Մայիս 11-ին, ցերեկայ 3 ժամին քաղաքի կենտրոնում` սպանւեց իշխան Նակաշիմեն: Ռումբը արձակւեց հինգ քայլի վրայ: Նա ընկաւ նոյն փողոցներում, ուր երկու ամիս առաջ նրա բազմաթիւ զոհերի դիակներն էին թաւալում, տեսարանը սարսափեցուցիչ էր» («Դրօշակ», N 7, 118):

Այս իրադարձությունից հետո Նախիջևան ժամանած Երևանի փոխնահանգապետը ժողովի է հրավիրում հայ և թուրք ազդեցիկ դեմքերին: Վերջինս խաղաղության կոչերի փոխարեն սպառնալիքների տեղում հայերի կողմը ասելով. *«Ռուս պետությունը չի կրնար Հայերու ձգտումներուն հանդուրժել, այդ պատճառով ալ հայերը արժանի են խստագույն պատիժներու: Դառնալով թուրք բեկերուն` կոչ ըրած է այնպես դաս տալ հայերուն, որն յաւիտեան չմոռնան: Ի վերջոյ հայիոյելով, հայերը վնասած են ժողովէն»:* (ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 293, գ. 10, էջ 1):

Բաքվի իրադարձություններն ու Կովկասում ստեղծված ծանր մթնոլորտը պարզորոշ վկայում էին կովկասահայությանը սպառնացող վտանգների մասին և նրանց ինքնապաշտպանության կազմակերպումը դառնում է օրվա իրամայական:

Բաքվում կայացած խորհրդաժողովում որոշվում է ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեին կից ստեղծել Չինվորական Մարմին, որը պետք է զբաղվեր միմիայն ինքնապաշտպանության կազմակերպման և մարտերը վարելուն առնչվող խնդիրներով:

Համաձայն խորհրդաժողովում կայացրած որոշման` Չինվորական Մարմինը.

1. Պարտավոր էր հետևել հակառակորդի գործողություններին և զբաղվեր զենք ու զինամթերքի հայթայթման և մարտական խմբերի կազմավորման աշխատանքներով: Ընդ որում, այդ ընթացքում Չինվորական Մարմինը հաշվետու էր և ենթակա կենտրոնական կոմիտեին:

2. Կոնվենտի ծավալման պարագայում Չինվորական Մարմինը օժտվելու էր առավելագույն ինքնուրունությամբ և պատասխանատվությամբ: «Այդ ժամանակ Կ. Կոմիտեն դառնում էր Չինվորական Մարմնի աջակից` դնելով վերջինիս տրամադրության տակ իր բովանդակ նիւթական և բարոյական ուժերը:

Չինվորական Մարմինն էր, որ դառնում էր պատասխանատու կոնվենտ ամբողջ ընթացքին: Նա իրավունք ուներ ընտրել իրամանատար, վարել բոլոր կոնվենտը մինչև հաշտութիւն: Հաշտութիւնը կայանալուց յետոյ, Չինվորական Մարմինը մտնում էր իր նախկին դերի մեջ և դառնում էր հաշտետու և պատասխանատու Կ. Կոմիտեի առաջ» («Դրօշակ», N 2, 129):

Եզրակացություն

Սույն հոդվածի շրջանակներում կատարված ուսումնասիրության արդյունքում արձանագրենք, որ 1905-1906 թթ. Հայ-թաթարական ընդհարումները, որոնք հրահրվեցին ցարական կառավարության կողմից Կովկասը հեղափոխական շարժումներից հեռու պահելու նպատակով, սկիզբ են առնում Բաքվում, այնուհետև շարունակվում են Երևանում ու Նախիջևանում: Սակայն հենց Բաքվում սկիզբ դրված հաջող ինքնաշարժականությունը ոգևորիչ նախադեպ է դառնում Երևանում ու Նախիջևանում նույնպիսի ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու համար: Անգնահատելի է դաշնակցական գործիչ Նիկոլ Դումանի դերը այս գործում. հենց նրա իրամանատարական տաղանդի ու իրադրությանը ճիշտ ու արագ արձագանքելու շնորհիվ Բաքվում հնարավոր է լինում խուսափել հայության զանգվածային

կոտորածից և հաղթանակած դուրս գալ հայությանը պարտադրված արյունալի բախումներից:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ա-ԴՕ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.) (Փաստական վիճակագրական տեղագրական լուսաբանություններով), Երևան, 1907:
2. Գյուլխանդանյան Աբրահամ, Հայ-թաթարական ընդհարումները, հ. 1, Փարիզ, 1933:
3. Գևորգյան Համլետ, Ազատագրական պայքարի ռազմավարությունը և էջեր նրա հերոսապատումից, Երևան, 2012:
4. Գևորգյան Համլետ, Հայ-թուրքական ընդհարումները Հարավային Կովկասում, Երևան, 2019:
5. «Դրոշակ», N 3, N 4, N 7, 1905, N 2, 1906:
6. Չարևանդ, Միացյալ անկախ Թուրանիա, Երևան, 1993:
7. Խատիսյան Ալեքսանդր, Զաղաքապետի մը յիշատակները, Պեյրուֆ, 1991:
8. Համբարյան Ազատ, Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898-1908 թթ.), Երևան, 1999:
9. «Հայրենիք», թիվ 12, 1923, թիվ 7, 1931, թիվ 10, 1951:
10. ՀՀԴ ԿԱ, թծ. 294, գ. 24 ա, թծ. 293, գ. 10:
11. Չորմիսեան Լեւոն, Համապատկեր արևմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հ. Բ, Պեյրուֆ, 1974:
12. Վարանդեան Միքայել, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության պատմություն, Երևան, 1992:

WORKS CITED

1. A-DO', Hay-t'urqakan y'ndharumy' Kovkasum (1905-1906 t't.) (P'astakan vitwakagrakan teghagrakan lusabanut'yunnerov), Erevan, 1907 [A-DO, the Armenian-Turkish Conflict in the Caucasus (1905-1906) (with actual statistical topographic coverage), Yerevan], 1907. (in Armenian)
2. HYD KA, t'c'. 294, g. 24 a, t'c'. 293, g. 10 [Central Archive of the Dashnakcutyun Party, folder 294, c 24 a, folder 293, c. 10]. (in Armenian)
3. Chormisean Lewon, Hamapatker arevmtahayoc me'k daru patmut'ean, h. B, Pe'yru't'[Overview of a Century of History of Western Armenians, p. B, Beirut], 1974. (in Armenian)
4. "Droshak", N 3, N 4, N 7, 1905, N 2, 1906. (in Armenian)
5. Gevorgyan Hamlet, Hay-t'urqakan y'ndharumny' Haravayin Kovkasum, Erevan, [Armenian-Turkish Conflicts in the South Caucasus, Yerevan], 2019. (in Armenian)
6. Gevorgyan Hamlet, Azatagrakan payqari r'azmavarut'yuny' ev e'jer nra herosapatumic, Erevan, [The Strategy of the Liberation Struggle and Pages from his Heroism, Yerevan], 2012. (in Armenian)
7. Gyulxandanyan Abraham, Hay-t'at'arakan y'ndharumny', h. 1, P'ariz, 1933, [Armenian-Tatar Conflicts, no.1, Paris], 1993. (in Armenian)
8. Hambaryan Azat, Azatagrakan sharjhumny' Arevmtyan Hayastanum (1898-1908 t't.), Erevan [Liberation Movements in Western Armenia (1898-1908), Yerevan], 1999. (in Armenian)
9. "Hayreniq", N 12, 1923, N 7, 1931, N 10, 1956. (in Armenian)
10. Xatisyan Aleqsandr, Qaghaqapeti my' yishatakny', Pe'yru't' [Memoirs of a Mayor, Beirut], 1991. (in Armenian)
11. Zarevand, Miacyal ankax T'urania, Erevan, [United independent Turania, Yerevan], 1993. (in Armenian)

12. Varandean Miqayel, Hay Yeghap'oxakan Dashnakcut'yan patmut'yun, Erevan, [History of the Party Dashnakcutyun, Yerevan], 1992. (in Armenian)

ARMENIAN-TATAR CLASHES AND THE ORGANIZATION OF SELF-DEFENSE OF BAKU ARMENIANS ACCORDING TO «DROSHAK» PUBLICATION

KARINE HOVSEPYAN

*Yerevan State University, Department of History
Armenian history chair, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

This article is intended to examine in a new light the deep causes of the Armenian-Tatar conflicts of 1905, the circumstances and complications of organizing self-defense of the Armenians, according to the newspaper "Droshak".

The task of the article is to provide an expert analysis of the true causes of the Armenian-Tatar conflict of 1905, the efforts made by its main organizing force - the Tsarist authorities, as well as the brilliant self-defense organized by Dashnaktsutyun, based on the abundant information of "Droshak" publication and comparing it with the works of other authors.

The work is outlined on the basis of a comprehensive study of the facts, using the principles of historical analysis.

As a result of this study, it can be stated that the Armenian-Tatar clashes provoked by the Tsarist government in 1905-1906 had both political and economic motives and far-sighted goals, but due to proper self-defense and decisive offensive actions organized by Dashnaktsutyun, these clashes stopped throughout the Caucasus. It is an undeniable fact that the Tsarist government, by fomenting interethnic conflicts in the Caucasus region, aimed to keep them away from the revolutionary movements pursuing the empire, and to extract from these clashes as many economic and political benefits as possible. However, the Armenian people managed to emerge victorious in these clashes, as the organization of resistance was taken over by Dashnaktsutyun, which, with the opening of the "Caucasian Front" in 1904, also took over the Self-Defense Cause of Eastern Armenians.

Keywords: *Conflicts, «Droshak», Dashnakanfigures, NikolDuman, Baqu, self-defense, tatar crowd, tsarist government.*

АРМЯНО-ТАТАРСКИЕ СТОЛКНОВЕНИЯ И ОРГАНИЗАЦИЯ САМООБОРОНЫ АРМЯН В БАКУ ПО ДАННЫМ ЖУРНАЛА «ДРОШАК»

КАРИНЕ ОВСЕПЯН

*соискатель кафедры истории Армении
факультета истории
Ереванского государственного университета,
Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является по данным журнала «Дрошак» и под новым углом зрения изучить глубинные истоки причин армяно-татарских конфликтов 1905 года и обстоятельства и проблемы организации самообороны армян.

Главная задача исследования – экспертный анализ реальных причин армяно-татарского конфликта 1905 года, анализ действий его главной организаторской силы, российского царского правительства, а также изучение деталей исключительно организованной партией «Дашнакцутюн» самообороны армян на основе обширной информации журнала «Дрошак» и сравнения ее содержания с работами других авторов. Исследование проведено на основе комплексного изучения фактов, с использованием принципов исторического анализа.

По итогам исследования можно утверждать, что армяно-татарские столкновения в 1905-1906 годах, инициированные русским царским правительством, имели как политическую, так и экономическую мотивацию и далеко идущие цели, но благодаря грамотно организованной самообороне и решительным наступательным действиям, руководимым партией «Дашнакцутюн», эти столкновения затухли по всему Кавказу.

Неоспоримым фактом является то, что царское правительство, провоцируя этнические конфликты в Кавказском регионе, намеревалось изолировать его от революционных движений, захвативших Российскую империю, и получить как можно больше экономических и политических выгод от этих конфликтов. Но и из этих обстоятельств армянскому народу удалось выйти победителем, поскольку партия «Дашнакцутюн», которая с открытием «Кавказского фронта» в 1904 году взяла на себя организацию самообороны восточных армян.

Ключевые слова: *столкновения, «Дрошак», деятели Дашнакцутюн, Никол Думан, Баку, самооборона, татарская толпа, царское правительство.*

**ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

**ELECTION SYSTEM IN CONTEXT OF DEMOCRATIC CHANGE IN
UKRAINE AND ARMENIA (2005-2019: COMPARATIVE ANALYSIS) ***

UDC 342.8

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-62

TIGRAN MUGHNETSYAN

*Brusov State University, UNESCO Chair on
Political Science and Philosophy, Senior Lecturer;
Transparency International Armenia, Researcher,
Ph.D. in Political Science,
Yerevan, the Republic of Armenia
mugntigran@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3942-089X*

The given paper aims to examine the relationship between electoral systems and democratic development in Armenia and Ukraine from 2005 to 2019. To achieve its goal the study outlines following problems: trace the evolution of respective electoral systems; and describe the interaction of electoral system with the broader institutional environment.

The paper employs both quantitative and qualitative methods. Descriptive statistics and case study methods are utilized to examine the electoral systems of Armenia and Ukraine. Additionally, a comparative analysis is conducted to identify common features and peculiarities within the institutional context of these electoral systems.

The findings suggest that the effectiveness of electoral systems depends heavily on the institutional context. While both Armenia and Ukraine implemented proportional representation systems, their varying institutional contexts led to different outcomes. In Armenia, the presence of a rating element within the proportional system limited its effectiveness in promoting party competition and inclusivity. In contrast, Ukraine's lower electoral threshold and single national constituency under proportional representation contributed to a more open and inclusive political system.

Key words: *electoral system, political parties, effective number of parties, regime change, democratic transit, Armenia, Ukraine, institutional environment.*

* Հոդվածը ներկայացվել է 21.01.2024թ., գրախոսվել՝ 12.03.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

Introduction

The electoral process and institutional framework play a pivotal role in shaping the democratic landscapes of nations worldwide. The study of electoral systems and their interaction with the broader institutional environment is a subject of paramount importance in political science and governance studies. This academic paper delves into a comparative analysis of Armenia and Ukraine, two countries situated in the complex geopolitical region, with a particular focus on their electoral systems and institutional dynamics during the period of 2005 to 2019.

Armenia and Ukraine have both undergone significant political transformations in the post-Soviet era, facing challenges and opportunities in their quests for democratic consolidation. Elections, as one of the fundamental pillars of democracy, serve as an essential mechanism for citizen participation, representation, and accountability. However, the effectiveness and integrity of electoral systems largely depend on the institutional environment in which they operate. By closely scrutinizing the evolving electoral systems and their interplay with the broader institutional contexts, we seek to identify patterns, changes, and potential drivers of democratic development in these nations.

In conclusion, this paper endeavors to provide a comprehensive analysis of the electoral systems and institutional environments in Armenia and Ukraine, drawing on empirical data, scholarly sources, and comparative methodologies. By highlighting the critical junctures, challenges, and achievements in their democratic trajectories, we aim to contribute to the ongoing dialogue on political governance and democratization.

Literature Review and Data Analysis

To successfully conduct data analysis and provide comparative ramifications there is a need to indicate types and structural elements of electoral system. There are generally two types of electoral system with their subdivisions and modifications. First is majoritarian, where there is only one winner and the winner takes it all. The second one is proportional, where the results are distributed proportionally among participants. Still some researchers distinguish third, the mixed system, which is generally synthesis of the first two systems. Arend Lijphart (21) highlights four fundamental components of electoral systems: the electoral formula, district magnitude (M), assembly size (S), and electoral threshold.

For the matter of further implications it is crucial to note that analysis was conducted by using electoral data of Armenia and Ukraine since 2005. In case of Ukraine, the starting point is determined with Orange Revolution as a critical juncture, which shaped the course and logic of transformation of Ukrainian political institutions and political system. As for Armenia, the critical juncture were the constitutional changes of 2005, in spite of the fact that no significant changes happened to electoral system. Also, consideration of electoral data since 2005 is determined by the considerable volume of research of electoral system of post-Soviet countries. Electoral data analysis and comparative research are limited to the year 2019. This decision is based on the understanding that the electoral cycles mentioned in the paper represent pivotal moments in the pursuit of democratic aspirations and change.

As in Armenia, in Ukraine no single electoral system was used in three successive elections (Herron and others 905). The instability of electoral system and its unpredictability for political actors lead to weak party systems, which impaired harmed

process of democratization, as development of stable, coherent representative parties which can shape and channel popular preferences is crucial to successful democratisation in the wake of political transition (Birch 34).

Since 2005 Ukraine has held 5 parliamentary elections, two of which were snap elections, while Armenia had four, with one snap. (Figure 2) We can observe resembling fluctuating patterns in electoral system choice, as it was in its democratization process. During the PR interregnum, there were incentives for political parties to evolve into effective institutions, yet most remained centered around individual leaders without strong ideological or coherent programmatic structures. Notably, despite two nationwide PR-based elections taking place within a condensed timeframe from late March 2006 to late September 2007, parties struggled to transcend personalistic orientations. (Herron and others 112). Transferring from majoritarian system to the mixed, then holding two elections within proportional system, and then again returning to the mixed one. At the same time Armenia experiencing no significant swings in its electoral system adopted proportional system due to 2015 constitutional changes (Figure 2). Even though, the proportional system is enshrined in constitution (HH Sahmanadrut'yun art 89), it's worth noting that the rating element of that system resembled majoritarian system, given Armenia's political culture and reality.

(Figure 2*)

	2006	2007	2012	2014/2017	2019/2018
Ukraine	PR	<i>PR</i>	Mixed	<i>Mixed</i>	Mixed
Armenia	---	Mixed	Mixed	PR	<i>PR</i>
Ukraine (S)	450	450	450	450	450
Armenia (S)	---	131	131	min 101	min 101
Uk. threshold	3%	3%	5%	5%	5%
Arm. threshold	5 (7)%	5(7)%	5(7)%	5(7)%	5(7)%

According to S. Birch (37), the mixed electoral system, which was widespread in the early 2000s, facilitated the development of newly forming party systems. Birch argues that in the early stages of party system development, mixed systems tend to increase the number of parties entering parliament. Since they are characterised by the multiplication of modes of access to parliament, they increase the range of types of contestants who are able to gain representation – from independent and non-ideologically-minded political entrepreneurs with very localised and personalised support networks to highly programmatic parties with small and widely dispersed groups of supporters who share a belief system and are committed to a common ideology.

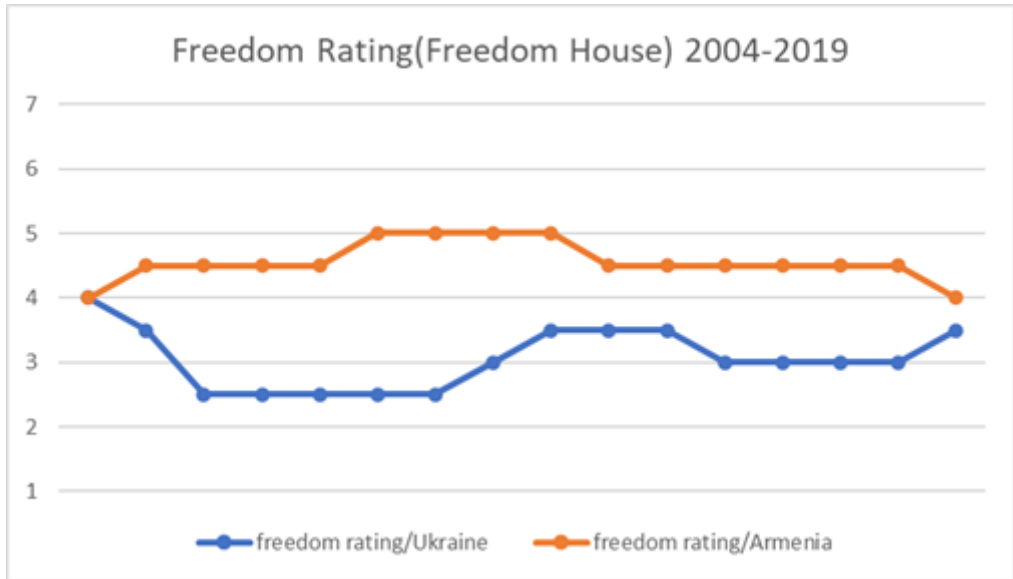
Simultaneously, Jack Bielasiak (427) combines pre-2005 electoral system data with evaluations from "Freedom House" and Polity IV to conclude that regimes undergoing an open transition process and classified as 'democratic' tend to adopt a permissive system of political contestation, specifically a proportional representation (PR) electoral formula. Conversely, regimes facing forced change from a resistant elite and classified as 'authoritarian' are more likely to favor a restrictive process and majoritarian formulas.

By the projection of this statement onto post-2005 electoral data we can observe continuity of the Bielasiak's logic. Figure 3 demonstrates "Freedom House's" evaluations of Armenia's and Ukraine's regimes in 2004-2019. It is remarkable, that in the same year

of holding 2012 parliamentary elections with mixed system, Ukraine has registered increase of its index in “Freedom House’s” scale (The lower the mark, the higher democratic standards) The same can not be stated about Armenia, because the transition to the proportional system did not bring notable change, which can be attributed to the rating system that helped preserved features of mixed electoral system.

However, the link between regime and electoral system in Armenia can be observed in the proposed and implemented elimination of rating element and fully swing to proportional system.

(Figure 3)

Preference of democratic regimes towards proportional system can be observed in Ukraine’s case as well. However, before addressing that, it is important to make a bold statement that presidential elections of Ukraine in 2019 should be categorized as an “electoral revolution”. In classical perception, revolution is a support of ideas by masses that starkly differ from hegemon and dominant worldviews and approaches. This support is not mandatory to take forms in Maidans and squares. This kind of support took place in poll stations in Ukraine’s 2019 presidential elections. This notion, is methodologicly very crucial, as 2019 Ukraine’s presidential elections must be perceived as critical juncture, that revived Maidan’s democratization demands. It becomes evident with the worsening democratic situation in 2019 (Freedom in the world, 2019).

Considering, Ukraine’s presidential elections of 2019 as “electoral revolution” and critical juncture for catalyzing democratic processes in the frame of interconnection between political regimes and electoral system, that interconnection verifies once more. That is owing to Volodymyr Zelenski’s constituency proposals that, in this particular case suggest, making Ukraine one single constituency electing 300 deputies, instead of 225, with proportional system. It is remarkable that Zelenski made these suggestions before the elections, which were rejected by the parliament, like in Armenia.

Summing up the abovementioned, we should note that there is connection between regime and electoral system in Ukraine and Armenia, but this does not imply

that either of them is less or more democratic. Therefore, the proportional system seems to be more democratic in the perception of politicians.

Coming back to structural components of electoral system we should introduce electoral formula first. Two most common formulas are D'Hondt's and Hare's with their respective modifications of Saint-Lague and Droop. D'Hondt, while a "proportional" allocation formula, tends to favor the largest party (Herron and others 87), whereas Hare quota is impartial as between small and large parties and tends to yield closely proportional results (Lijphart, 23).

Ukraine uses Hare quota for mandate allocation, while formula used by Armenia does not belong to any of these two types, although it is quite similar to Hare's quota. This circumstance is odd given constitutional disposition of having sustainable majority in parliament, which would be more effective with D'Hondt's formula. However, data analysis in new democracies shows that competitiveness tends to increase over time under HQLR. Under D'Hondt, parties that fall far short of winning vote majorities can win large seat majorities, particularly when competition is unbalanced. In new democracies, the downside risk of such a result is particularly acute. Under these circumstances, the appeal of HQLR is most pronounced (Herron and others 21).

However, differences in the electoral formula can lead to variations of 1-2 mandates, which may not have a significant impact on the political system. Manipulating the data of parliamentary election results of Armenia in 2018, shows that difference between D'Hondt's and Hare's formula is just one mandate.

The effect is much more considerable from remaining components: district magnitude, assembly size and electoral threshold. Ukraine has not changed its assembly size (450), though Volodymyr Zelenski's proposals (Rada sdelala pervyj shag k sokrashheniju kolichestva deputatov s 450 do 300, 2019) aimed to decrease it down to 300. Electoral system of Armenia has gradually decreased assembly size and the majoritarian component in it. From 260 to 190 then 131 and currently minimum of 101, which can increase with opposition mandates addition. The latter made to guarantee inclusiveness, though taken into account minimum 1/3 of mandates, sustainable parliamentary majority and adopting important normative acts with 3/5, we can state that is inefficient.

Decreasing of assembly size decreases representation of elections et ceterum paribus. This is something which can be said about both countries, although there is important explicit variable, which is district magnitude. This expresses average representation per each district.

If there is one PR list in whole country then $M=S$, which in case of Ukraine 2006, 2007 equaled 450, and in Armenia in 2018, 2019 equaled 101. Although, there is some complexity concerning mixed electoral system. The complexities inherent in MMM systems mean that it is difficult to know what would be the "real" impact of a given number of seats in each component on overall representation. In academia there is no consensus and precise approach, hence it may be valid for once to employ Rae's approach and to calculate district magnitude simply by dividing the total number of seats (475) by the total number of constituencies (306), giving a district magnitude of 1.6. Likewise, in Russia average district magnitude at the 2016 election equaled the number of seats (450) divided by the number of constituencies (226), that is, 2.0. (Herron and others 37). Frankly speaking, this model is not flawless, but maintains some logic when

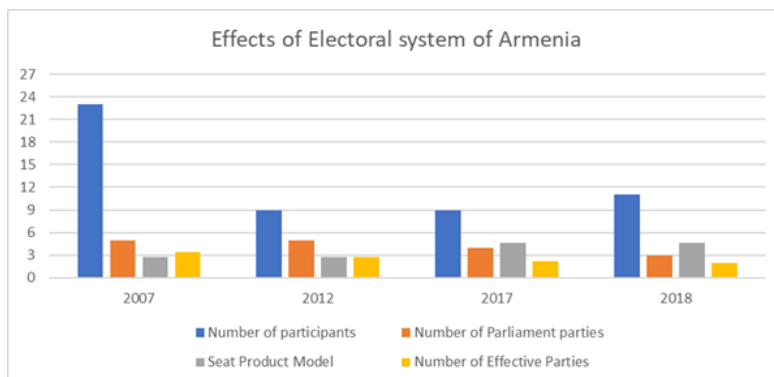
applied at empiric level and compared to other computing models. For this reason, in cases of mixed electoral systems Rae's method will be applied.

As mentioned before, district magnitude ensures representativeness. Representativeness is conformity between gained votes and mandates, which in some cases is limited with legal threshold for the sake of stable party system and omitting political marginalization. Besides, there is category of effective threshold, which is average of upper and lower thresholds, counted with following formula: $T_{eff} = 50\% / (M+1) + 50\% / 2M$. If a party passes lower threshold, it becomes possible for it to win a seat; when it passes the upper threshold, it is guaranteed to win a seat (Lijphart, 25). In addition, Lijphart makes an interesting observation regarding the regression coefficient of 0.42. This implies that for every percentage increase in the effective threshold, disproportionality increased by 0.42 percent (Lijphart, 28). It is remarkable that descending of legal threshold 4% to 3% in Ukraine in 2006 and then ascending to 5% from 2012 corresponds to "Freedom House's" democracy index fluctuation. This interconnection counts 0.6 correlation coefficient. (Figure 2 and 3) It is also remarkable that Ukraine initiated to lower threshold to 3%, and Armenia to 4(6) %. Here as well perception of democratization corresponds with and imply ensuring a more inclusive system for participants.

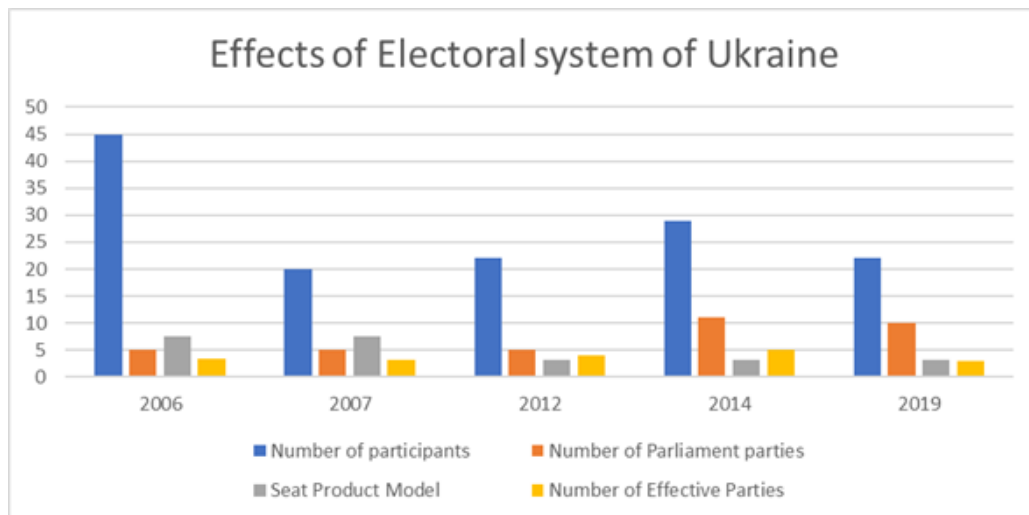
These four variables are important for computing several significant phenomena, in particular effective number of parties, which is an index that aims to summarize the unequal-sized parties into a single number, which ensures that a large party contributes more to the index than any smaller one contributes, computed $N_s = 1 / \sum (S_i)^2$ (Herron and others 42). In addition to that, Seat product model is also computed, which demonstrates the supposed number of parties in given set of institutions, as it is fundamental to predicting the shape of party systems (Herron and others 15). This is calculated with this formula $SPM = (MS)^{1/6}$, which is not a mere regression result (Herron and others 47). It is also a result of empirical researches and is supposed to be on the same level with N_s .

Figure 4 and Figure 5 present the change of N_s and SPM results, as well as the numbers of election participants and assembly parties respectively in Armenia and Ukraine since 2005. It is important to note that in both countries' cases deputies elected by majoritarian principles were taken into account. Due to peculiarities of Armenia party system, this consideration does not have any effects on number of parliamentary parties and N_s , while in Ukraine number of parliamentary parties without majoritarian deputies is two times less.

(Figure 4)

(Figure 5)

The effective threshold in both cases within PR systems is $<1\%$. While in mixed systems of Ukraine and Armenia effective threshold equals 29% and 20% respectively. In the latter case, arguably flows of Rae's computing method appear.

Figure 4 demonstrates that party system gets smaller from election to election in contracts, becomes more closed and less competitive. It is remarkable, that there is a certain inconsistency between N_s and SPM after implementation of PR system. Moreover, the declared proportional system is "behaving" as mixed one, which is probably due to the rating element.

Lowering of legal threshold and transfer to PR in Ukraine in 2006 created ground for inclusiveness and openness. Tough political liquidity and instability have caused unpredictable and crisis situations in Ukraine's political system. Currently, Ukraine is opting for an electoral system similar to its arguably successful experience in 2006, which includes a 3% threshold and proportional representation (PR). Projecting this calculation for the supposed following elections SPM equals to 6.7 which in addition to 3% threshold means relative increase in representativeness.

Conclusion

Armenia and Ukraine generally face the same challenge of stabilizing and institutionalizing the democratization process and thereafter transforming democracy into welfare. In addition, both of them, at least in the sense of choice of electoral system, share the same perception, namely, implementing of PR and setting average electoral threshold. Among other factors PR helps Ukraine to handle or avoid its territorial integrity issue. Ukraine has never been able to secure full representation from its majoritarian 225 districts. Therefore, considering issues such as Crimea, conflicts in Luhansk and Donetsk, and their diplomatic and legal nuances, proportional representation (PR) serves as a means of coping with these challenges.

Evidence can be provided to suggest that the Polish model of decommunization serves as an ideal type of democratization for post-Soviet countries. This model has a significant implicit influence on the perception of democratization within the post-Soviet

dimension. In this model, among other phenomena, the liberalization of political and party systems entails adopting proportional representation (PR) and keeping the threshold as low as possible, even eliminating it entirely. Observation of intentions and initiatives in Ukraine and Armenia enable us to conclude that both countries have chosen the Polish model.

However, it is important to examine every institution and institutional entity in diachrony. Different sequences of the same set of institutions can form various incentives. It is worthy to note, that Armenia and Ukraine have multipartism and pluralism at certain level, and the imposition of PR and low electoral threshold will not have the same effects they had in Poland or are desired. Publicly articulated intentions, initiatives and actions have lost their urgency. The ripe moment was missed, and failing to fathom that greatly impedes mid-term and long-term planning. While this model could have been applicable and justified for the first elections, where it was even possible to set party representation quotas for the sake of swift results and incentives, the issue was to secure inclusiveness, party stability and to increase political inclusion, rather than create incentives that would lead to party formation. This necessarily infers party financing transparency, increase in quality of reports and predictability of game rules. Unpredictability, on the other hand, gives its beneficiaries and enforcers more reasons to breach the rules for the sake of short-term benefits at the expense of strategic advancement.

Thus, the given academic paper has shed light on the vital role of the electoral system within the broader context of democratization. While the electoral process is undoubtedly a crucial component of democratic governance, it represents just one piece of the intricate puzzle that constitutes a stable and robust democratic development.

Our comparative analysis of Armenia and Ukraine from 2005 to 2019 has revealed that a stable course of democratic development requires a conducive institutional environment. This environment must not only foster democratic action from state and local authorities but also encourage proper civic behavior among the populace. The effectiveness of electoral systems in these countries has been deeply intertwined with the institutional context in which they operate.

In both Armenia and Ukraine, the quality of democracy has been shaped not only by the design and functioning of their respective electoral systems but also by the overall strength of their democratic institutions. The degree of political party competition, electoral integrity, rule of law, and the responsiveness of state institutions have all played critical roles in influencing political outcomes and democratic consolidation.

REFERENCES

1. Bielasiak, Jack. "Regime Diversity and Electoral Systems in Post-Communism", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 2006, N22:4, 407 – 430 pp.
2. Birch, Sara. "Electoral Systems and Party System Stability in Post Communist Europe", The 97th Annual Meeting of the American Political Science Association, 2001.
3. Birch, Sara. "The Effects of Mixed Electoral Systems in Eastern Europe. University Association for Contemporary European Studies, conference, 30th, Budapest, 2000.
4. Freedom in the world, 2019
<https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2019> (Available: 13.01.24)
5. Herron Erik S., et al. *The Oxford Handbook of Electoral Systems*. Oxford University Press, 2018.

6. HH Sahmanadrut'yun [Constitution of the RA]
<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=143723> (Available: 13.01.24) (In Armenian)
7. Lijphart, Arend, and Don Aitkin. *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-seven Democracies, 1945-1990*. Oxford University Press, 1994.
8. Rada sdelala pervyj shag k sokrashheniju kolichestva deputatov s 450 do 300, 2019 [Rada Made its First Step in Reducing Number of Parliament Members from 450 to 300] <https://ru.krymr.com/a/news-rada-sdelala-pervyj-shag-k-sokrashcheniyu-deputatov-s-450-do-300/30144774.html> (Available: 13.01.24) (In Russian)
9. Zelenskij obvinil Radu v popytke prodlit' svoju politicheskuyu zhizn', 2019 [Zelensky accused Rada in an Attempt to Extend its Political Life] <https://www.rbc.ru/politics/22/05/2019/5ce585309a79473dcc5aff4f#ws> (Available: 13.01.24) (In Russian)

ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ՌԻԿՐԱԻՆԱՅՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵԶՍՈՒՄ (2005-2019. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ)

ՏԻԳՐԱՆ ՍՈՒՐՆԵՑՅԱՆ

*Վալերի Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի
քաղաքագիտության և փոփոխության ամբիոնի ավագ դասախոս,
Թրանսփարենսի Ինթերնեյշնլ Հայաստանի հետազոտող,
քաղաքական գիտությունների թեկնածու,
Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mugntigran@gmail.com*

Այս հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել ընտրական համակարգերի և ժողովրդավարական զարգացման միջև կապը Հայաստանում և Ուկրաինայում 2015-2019 թվականներին: Այդ նպատակին հասնելու համար աշխատանքում առանձնացվում են հետևյալ խնդիրները՝ դիտարկել ընտրական համակարգի Էվոյուցիան և նրանց փոխազդեցությունը ինստիտուցիոնալ միջավայրի հետ:

Աշխատանքում օգտագործվում են քանակական և որակական մեթոդներ: Հայաստանի և Ուկրաինայի ընտրական համակարգերի ուսումնասիրության համար օգտագործվում են նկարագրողական վիճակագրության և դեպքերի ուսումնասիրության (case study) մեթոդները: Աշխատանքում իրականացվում է նաև համեմատական վերլուծություն ինստիտուցիոնալ համատեքստում ընտրական համակարգերի ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները պարզելու նպատակով:

Ուսումնասիրության հիման վրա կարելի է պնդել, որ ընտրական համակարգի արդյունավետությունը զգալիորեն կախված է ինստիտուցիոնալ միջավայրից: Թե՛ Հայաստանը, թե՛ Ուկրաինան որդեգրել են համամասնական ընտրական համակարգեր: Սակայն երկու երկրների ինստիտուցիոնալ համատեքստի առանձնահատկությունները հանգեցրել են տարբեր արդյունքների: Հայաստանում նշված ժամանակահատվածում գոյություն ունեցող ռեյտինգային բաղադրիչը սահմանափակում էր համամասնական համակարգի արդյունավետությունը՝ ներառական և մրցակցային միջավայր կազմավորելու հարցում: Ուկրաինայում ցածր անցողիկ շեմն ու մեկ ընդհանրական ընտրատարածքը համամասնական

ընտրակարգի պայմաններում նպաստեց առավել բաց ու ներառական քաղաքական համակարգի:

Հիմնաբառեր՝ *ընտրական համակարգ, կուսակցություններ, կուսակցությունների արդյունավետ թիվ, ռեժիմի փոփոխություն, ժողովրդավարական տրանզիտ, Հայաստան, Ուկրաինա, ինստիտուցիոնալ միջավայր:*

ИЗБИРАТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА В КОНТЕКСТЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПЕРЕМЕН В УКРАИНЕ И АРМЕНИИ (2005-2019: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

ТИГРАН МУГНЕЦЯН

старший преподаватель

кафедры политологии и философии ЮНЕСКО

Государственного университета им. В. Я. Брюсова,

исследователь Транспаренси Интернейшнл Армения,

кандидат политических наук,

Ереван, Республика Армения

mugntigran@gmail.com

Целью данной статьи является исследование связи между избирательной системой и демократическим развитием в Армении и в Украине с 2005 до 2019 гг. Для достижения поставленной цели в работе необходимо решить следующие задачи: изучить развитие избирательных систем вышеуказанных стран и взаимодействие избирательных систем с институциональной средой.

Исследование проводилось с применением количественных и качественных методов. Для изучения избирательных систем Армении и Украины использованы методы статистического анализа и исследование случаев (*case study*). В работе также проводится сравнительный анализ для выявления особенностей и общих характеристик избирательных систем в институциональном контексте.

На основе проведенного исследования можно отметить, что эффективность избирательной системы зависит от институционального контекста. Несмотря на то, что Армения и Украина выбрали пропорциональную избирательную систему, отличительные особенности в институциональном контексте привели к разным последствиям. В Армении рейтинговый элемент в пропорциональной избирательной системе уменьшил его эффект в плане развития межпартийной конкуренции и инклюзивности, тогда как в Украине низкий проходной порог и единая избирательная территория в пропорциональной системе поспособствовала становлению более инклюзивной политической системы.

Ключевые слова: *избирательная система, политические партии, эффективное количество партий, смена режима, демократический транзит, Армения, Украина, институциональная среда.*

ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԼԱՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒԼԱՑՄԱՆ ՈՒՂՎԱԾ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ *

ՀՏԴ 327

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-72

ՎԱՐԴՈՒՅԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
դիվանագիտական ծառայության և
մասնագիտական հաղորդակցման ամբիոնի դասախոս,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

v.petrosyan@ysu.am

ORCID: 0009-0007-4308-301X

Հոդվածի նպատակն է վեր հանել դիվանագիտական այն մեթոդները, որոնց իմացությունը և կիրառումը կարող են մեծապես նպաստել երկրների միջև հարաբերությունների բարելավմանը, առանձին դեպքերում նաև՝ երկրների միջև գոյություն ունեցող լարվածության թուլացմանը: Հոդվածում արծարծվում են այն խնդիրները, որոնք դրված են դիվանագետների առջև՝ այդ նպատակին հասնելու համար, այն է՝ գտնել ուղիներ՝ երկրների միջև մշտական երկխոսություն ապահովելու և համագործակցությունը խթանելու համար:

Դիվանագետի համար հատկապես կարևոր է միջմշակութային առանձնահատկությունների իմացությունը, որը հնարավորություն է տալիս խուսափելու ոչ նրբանկատ կամ վիրավորական արտահայտություններից կամ գործողություններից և, դրանց հմուտ կիրառության դեպքում, դրանք օգտագործել ի շահ բանակցությունների:

Բանակցությունների հաջողությունը պայմանավորված է նաև դիվանագետի անձնային որակներով՝ անձնական գրավչություն, վայելուչ արտաքին և պահվածք, իր կողմից բանակցվող հարցի լիարժեք տիրապետում, մասնագիտական խոր գիտելիքներ համաշխարհային քաղաքակրթության և ժամանակակից աշխարհաքաղաքականության թեմաների, միջմշակութային հաղորդակցման առանձնահատկությունների և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Թեմայի վերլուծության համար կիրառվել են երկկողմ և բազմակողմ դիվանագիտության արդի միտումների քննադատական վերլուծության, ինչպես նաև համաժամանակյա և տարաժամանակյա ուսումնասիրության մեթոդները:

Հոդվածի հիմնական եզրահանգումն այն է, որ մասնագիտական գործունեության և բանակցությունների ժամանակ հաջողության հասնելու համար դիվանագետը պետք է զուգակցի վերը նշված մասնագիտական հմտություններն ու անձնական կարևոր որակները, ինչպես նաև կարողանա լավագույնս ներկայացնել իր երկիրը թե՛ մասնավոր, թե՛ հանրային հաղիպումների ժամանակ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.02.2024թ., գրախոսվել՝ 01.04.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

Հիմնաբառեր՝ լարվածության թուլացում, հոլմոր և ինքնահեղանք, ստորտային դիվանագիտություն, մշակութային դիվանագիտություն, խոհանոցային դիվանագիտություն, արարողակարգ և վարվեցողություն, արարողակարգային նվերների փոխանակում:

Ներածություն

Դիվանագիտությունը իրավամբ դասվում է շատ լուրջ և պատասխանատու մասնագիտությունների կարգում: Սակայն այլ մասնագիտությունների նման այս մասնագիտությունը նույնպես ունի իր գվարձային և հետաքրքրաշարժ կողմերը, որոնք կփորձենք ներկայացնել սույն հոդվածի շրջանակում:

Դիվանագիտության հաճելի կամ գվարձային կողմն ապահովելը դիվանագետների կողմից ինքնանպատակ չէ, այն միտված է մի կողմից **թուլացնելու** երկրների միջև գոյություն ունեցող **լարվածությունը**, մյուս կողմից՝ ստեղծելու **հաճելի և բարենպաստ մթնոլորտ** բանակցությունների համար:

Այդպիսի մթնոլորտ ապահովելու համար կան մի շարք մեթոդներ՝

1. Ինքնատիպ կամ ստեղծագործական մոտեցում արարողակարգային որոշ գործողությունների, ինչպիսիք են ողջունելը, նվերներ փոխանակելը և այլն:

2. Հոլմորի և ինքնահեղանքի կիրառումը դիվանագիտական ելույթների կամ հանդիպումների ժամանակ:

3. Սոցցանցերի և տեսալուսանկարների օգտագործումը:

4. Սպորտային, մշակութային, խոհանոցային դիվանագիտության օգտագործումը և այլն:

Փորձենք անդրադառնալ նշված մեթոդներին ավելի հանգամանորեն:

Դիվանագիտական շփումներում շատ կարևոր է արարողակարգային վարվեցողության կարոններին հետևելը՝ **սկսած ողջունելուց մինչև հրաժեշտ տալը**: Ձեռքսեղմումը, օրինակ, դիվանագիտության մեջ կարևոր ժեստ է, որն օգտագործվում է ողջունելու կամ հարգանք ցուցաբերելու համար: Ձեռքսեղմումն է ուղեկցվում նաև պայմանագիր կնքելը կամ որոշակի պայմանավորվածություն ձեռք բերելը: Երբեմն այն կարող է նպաստել երկու երկրների միջև լարվածության թուլացմանը, դիվանագիտական հարաբերությունների նոր մեկնարկին: Հայտնի օրինակ է 1972 թ. ԱՄՆ նախագահ Ռիչարդ Նիքսոնի և Չինաստանի առաջնորդ Մաո Ցզեդունի ձեռքսեղմումը, որը նշանավորեց ԱՄՆ-ի և Չինաստանի մերձեցման սկիզբը:

Հաճախ դիվանագետներն ինքնատիպ կամ ստեղծագործական մոտեցում են դրևորում արարողակարգային գործողությունների նկատմամբ: Հիշենք, թե ինչպես էին դիվանագետները բարևում քովիդի ժամանակ: Ձեռքսեղմումից խուսափելու համար հաճախ ողջունում էին արմունկներն իրար կպցնելով, երբեմն՝ ոչ շատ պաշտոնական հանդիպումների ժամանակ, նույնիսկ ոտնաթաթերն իրար կպցնելով:

Սակայն ինքնատիպ մոտեցումը չպետք է հանգեցնի արարողակարգի կանոնների անտեսմանը: Շատ դիվանագետներ և երկրների ղեկավարներ հաճախ քննադատության են ենթարկվել այդ կարոնները խախտելու համար: Օրինակ՝ թագավորական ընտանիքի հետ շփման հատուկ արարողակարգի չիմացության կամ անտեսման պաճառով շատ երկրների առաջնորդներ հաճախ քննադատության են ենթարկվել: Ավանդաբար, բրիտանական արարողակարգը շատ խիստ է և պահպանողական, և այս առումով շատ կարևոր է իմանալ, թե ինչ չի կարելի անել թագավորական ընտանիքի անդամների հետ շփման ժամանակ:

1. Չի կարելի առաջինը դիմել թագավորական ընտանիքի անդամին. պետք է սպասել, որ նա ինքը ձեզ դիմի առաջինը:

2. Չի կարելի նրան դիպչել:

3. Պետք է բարևել կարճ և թեթև ձեռքսեղմումով:

4. Թագուհու կամ թագավորի ներկայությամբ չի կարելի երկարաշունչ ելույթներ ունենալ:

5. Նրանց ներկայությամբ չի կարելի բարձրաձայն խոսել կամ գոռալ:

6. Կանայք թագուհուն պետք է բարևեն թեթև խոնարհումով:

Արարողակարգի կանոնների իմացությունը և դրանց անվերապահ կիրառումը պարտադիր է բոլոր դիվանագետների և երկրների կարևոր դերակատարների համար: Երկրների միջև լարվածության թուլացման համար բանականին կարևոր գործոն են դիվանագետների անձնական և մասնագիտական հատկանիշները: Հիշենք Նիքսոնի վարչակազմի օրոք ԱՄՆ պետքարտուղար Ջեյմի Բիսինջերին, որն իր բանակցային տաղանդի և բանիմացության շնորհիվ 1970-ականներին Միացյալ Նահանգների և Խորհրդային Միության միջև լարվածության թուլացման մեջ մեծ դերակատարություն ունեցավ: Նրա բանակցությունները խորհրդային առաջնորդների՝ մասնավորապես՝ Լեոնիդ Բրեժնևի հետ, հանգեցրին համաձայնությունների՝ զենքի վերահսկման և երկու գերտերությունների միջև հաղորդակցության ուղիների բացման վերաբերյալ:

Նվերների փոխանակում

Դիվանագիտական հանդիպումների ժամանակ առաջնորդների համար սովորական արարողակարգային երևույթ է խորհրդանշական նվերների փոխանակումը: Այդ նվերները պետք է ներկայացնեն տվյալ երկրի մշակույթն ու ավանդույթները կամ վերաբերեն այդ երկրների միջև առկա հարաբերություններին:

Կարող ենք ներկայացնել դիվանագիտական հանդիպումների ժամանակ առաջարկվող նվերների փոխանակման մի քանի օրինակներ: Քննարկենք դրանցից մի քանիսը: **Ավստրալիա** կատարած պաշտոնական այցի ժամանակ Ավստրալիայի վարչապետը կարող է իր արտասահմանցի գործընկերոջը նվիրել շոկոլադներով լի ուսապարկ կամ պայուսակ: Իտալիայի վարչապետը կարող է առաջարկել պիցցայի տեսքով հատուկ ժամացույց: **Ասիական երկրի** առաջնորդը կարող է իր գործընկերոջը նվիրել յոգայի գորգ՝ իր երկրի հայտնի հուշարձանները ներկայացնող նախշերով: Երկու **եվրոպական երկրների** հանդիպման ժամանակ առաջնորդներից մեկը կարող է մյուսին նվիրել իրենց երկրի հումորային կոմիքսների հավաքածու: Պատմականորեն լարված հարաբերություններ ունեցող երկրների առաջնորդներից մեկը կարող է մյուսին նվիրել քաղաքական բովանդակության հումորային սեղանի խաղ և այլն:

Կարելի է նաև նվիրել հնագույն գրքեր պատմական փաստաթղթեր կամ այդ փաստաթղթերի ֆաքսիմիլները:

Այժմ **Ֆրանսիայի և Միացյալ Նահանգների** օրնակով տեսնենք, թե արդյոք կան որոշակի կանոնակարգ օրենքներ նվերներ տալու և ստանալու վերաբերյալ, ինչպիսի նվերներ են փոխանակել այդ երկրների առաջնորդները և այլն:

Հայտնի է, որ Միացյալ Նահանգները նվերների ընդունման առումով ամենաթափանցիկ երկիրն է: Այնտեղ ընդունված է գրանցել բոլոր նվերները՝ մանրամասն նկարագրելով այն, նշելով նրա արժեքը և նույնիսկ նշելով, թե ինչու պետք է այն ընդունել: Սովորաբար այդ հատվածում նշում է, որ մերժումը կարող է վիրավորել արտասահմանցի գործընկերոջը:

Ուսումնասիրելով 2002-ից 2015 թթ. արձանագրված «դիվանագիտական նվերների» ցուցակը, կարող ենք ասել, որ Հերմես նորաձևության տունը իր շարֆիկներով, պայուսակներով և ընդհանուր առմամբ 21 տեսակ ապրանքներով, Բակկարա ապրանքանիշն իր 12 անուն առարկաներով, Բեռնար Ռիշարի ժամացույցները և Ա.Տ. Դյուլաոն գրիչները վերջին տասնհինգ տարիների ընթացքում Ֆրանսիայի կողմից ԱՄՆ-ին նվիրած այսպես կոչված «ամենաարարողակարգային» նվերներն են:

Ի դեպ, նշենք, որ Հերմես նորաձևության տունը երկու անգամ անդրադարձել է հայկական թեմատիկային՝ թողարկելով **Հայկական այգիներ և Երևանյան տառեր վերնագրով** շարժեր:

Քանի որ նվերը ինքնին շատ խոսուն է, շատ բան է ասում նվիրողի՝ տվյալ դեպքում նվիրող երկրի մասին, ուստի այն պետք է շատ բժախնդրորեն ընտրվի և ի ցույց դնի տվյալ երկրի կերպարը: Այս առումով Ֆրանսիայի համար բնորոշ հատկանիշներ կարող են լինել **դասականությունը և շքեղությունը:**

Դասականություն ասելով՝ նկատի ունենք այն, որ նվերը չպետք է շատ համարձակ և ժամանակակից լինի, օրինակ՝ մի նորահայտ հեղինակի կտավ, որի ստեղծագործությունները դեռևս ժամանակի քննությունը չեն անցել, և նրա իրական արժեքը դժվար կլինի գնահատել: Վաղը գուցե նրա կտավները որևէ արժեք չներկայացնեն, ուստի պետք է նվիրել արդեն իսկ գնահատած և իրենից որոշակի արժեք ներկայացնող արվեստի գործեր, իրեր կամ առարկաներ: Եվ, իհարկե, այդ նվերները պետք է լինեն **շքեղ**, քանի որ հասկանալի է, որ Էժանագին նվերը կարող է վիրավորական համարվել:

Հետաքրքիր է նշել, որ Ֆրանսիայի հինգերորդ հանրապետության **«ամենաառատաձեռն»** նախագահը Սարկոզին է: Նա իր կնոջ հետ միասին ավելի քան 90,400 ԱՄՆ դոլար է ծախսել նվերների գնման վրա, որի գրեթե կեսը 2011 թ. տեղի ունեցած G20-ի գագաթնաժողովի առիթով: Նշենք Ֆրանսիական կողմի թանկարժեք նվերներից մի քանիսը:

2007 թ. նոյեմբերին Սարկոզին Բուշ ամուսնական զույգին նվիրեց **12.000 դոլար** արժողությամբ բրոնզե ձի՝ Դեգայի քանդակի կրկօրինակը, և բյուրեղապակյա գավաթ:

2008 թ.՝ Նա նախագահ Բուշին նվիրեց **6200 դոլար** արժողությամբ Հերմես ապրանքանիշի թամբ:

2011 թ. Բարաք Օբամային նվիրեց Բակարա ապրանքանիշի՝ գոլֆ խաղացողներ պատկերող բյուրեղապակյա արձանիկներ, և 2 գոլֆի պայուսակ, որոնցից մեկն արժեք **7750 դոլար**:

Շատ հետաքրքրական են Ֆրանսիական իշխանությունների կողմից միջազգային գագաթնաժողովների ժամանակ պատվիրակության անդամների արած նվերները: **Կանոնում տեղի ունեցած G20-ի գագաթնաժողովի** ժամանակ ամերիկացի նախագահին, ինչպես և մյուս բոլոր հյուրերին շնորհվեց **«G20»** մետաղադրամ Փարիզի դրամահատարանից, որը ամերիկյան ծառայությունների կողմից գնահատվում էր **200 եվրո**: Փաթեթը բաղկացած էր նաև Lancel պայուսակներից, երկու գրքից, հիգիենայի պայուսակից, BRM արծաթե ժամացույցից, երկու սպիտակ Dior խալաթներից, Duroc Danner շոկոլադից, Grasse օժանելիքից և այլն:

Դիվանագիտական նվերների ավանդույթը, որը գոյություն ուներ դեռևս հին Եգիպտոսում, առաջին անգամ դիտվել է որպես կոռուպցիոն երևույթ ամերիկյան ազգի հիմնադիր հայրերի կողմից: Բայց հայտնի է, որ Բենջամին Ֆրանկլինն ինքը չի կարողացել հրաժարվել 1785 թ. Լյուդովիկոս 16-րդի նվիրած հարյուրավոր ադամանդներով զարդարված ծխախոտատուփից: Նվերը մեծ անակնկալ էր նրա համար, սակայն նա չկարողացավ մերժել թագավորին :

Այնուհետև հիմնադիր հայրերը որոշեցին, որ նվերներն ընդունվելու համար դրանք պետք է վավերացվեն Կոնգրեսի կողմից: Որպես սկզբունք՝ Թոմաս Ջեֆերսոնն ընդունում էր գրքերը, իսկ մնացածն աճուրդի հանում, որոնց շահույթը նվիրաբերում էր ազգային գանձարանին:

Մյուս կողմից էլ կար նվերների մերժման դեպքում գործընկերների վիրավորելու և միջազգային սկանդալների առաջացման հարցը: Ահա թե ինչու ի վերջո որոշվեց սահմանադրության մեջ փոփոխություն մտցնել, համաձայն որի՝ ամերիկացի բարձրաստիճան դիվանագետները կարող էին ընդունել իրենց արտասահմանցի գործընկերների նվերները՝ պայմանով, որ դրանք պետք է հաստատվեին Կոնգրեսի կողմից:

Նշենք, որ **1966 թ.-ից ի վեր** Կոնգրեսն այլևս չի հաստատում յուրաքանչյուր նվեր առանձին, և ամերիկացի քաղաքացիական ծառայողներն այժմ իրավունք ունեն ընդունելու **335 դոլարից պակաս** արժեք ունեցող նվերներ՝ առանց Կոնգրեսի հավանության:

Սակայն Ֆրանսիայի պարագայում չենք կարող խոսել նվերների ընդունման թափանցիկության մասին, ոչ թե այն պատճառով, որ նրանք քիչ նվերներ են ստանում, այլ այն պատճառով, որ նվերների հանրային ցուցակ գոյություն չունի: Թափանցիկությունն այս ոլորտում, որը առկա է բազմաթիվ երկրներում, ինչպիսիք Կանադան և Նույնիսկ Մեծ Բրիտանիան են, երբեք հավանության չի արժանացել Ֆրանսիայի իշխանությունների կողմից:

Թեև Ֆրանսիայում նվերների ցանկ գոյություն չունի, բայց կան որոշակի կանոններ նվերների շնորհման և ընդունման մասին: Ըստ **2012 թ. մայիսին Ֆրանսուա Օլանդի** կողմից սահմանած Էթիկայի կանոնագրի՝ նախարարները «պարտավոր են Դոմենների ծառայությանը նվիրաբերել այն **150 եվրոյից բարձր գին** ունեցող նվերները՝ կամ անմիջապես, կամ իրենց գործառույթների ավարտին» (David Revault d'Allonnes):

Նվերների նկատմամբ Ֆրանսիական իշխանությունների դրսևորած այս ուշադրությունը հավանաբար պայմանավորված էր Միշել Օբամայի անվան վերաբերյալ սկանդալով:

2009 թ. ապրիլին Ստրասբուրգում ՆԱՏՕ-ի գագաթնաժողովի ժամանակ Միշել Օբաման Կարլա Բրունի-Սարկոզիին նվիրեց Gibson ապրանքանիշի հիասքանչ ակուստիկ կիթառ: Մամուլում հրապարակումներ եղան այն մասին, որ Բարաք Օբամայի կինը խախտել է օրենքը և կարող է ենթարկվել քրեական պատասխանատվության: Ենթադրվում էր, որ նրա կողմից նվիրած գիթառը պատրաստված էր Մադագասկարից անօրինաբար ներկրված վարդափայտից:

Նշված օրինակները խոսում են այն մասին, թե դիվանագիտական վարկեցողության տեսակետից ինչքան կարևոր է նվերների ընդունման և շնորհման հարցը¹:

Հոմորի օգտագործումը դիվանագետների կողմից

«Հոմորն արտակարգ երևույթ է: Նրա մի կայծը բավական է, որպեսզի խստությունը մեղմանա, բարկությունը և չարությունը անեանան, լույս ու ուրախություն իջնեն հոգուն»,- ասել է Մարկ Տվենը: Սակայն երկար ժամանակ ընդունված է եղել դիվանագետների համարել հոմորի զգացումից զուրկ, ձանձրալի անձնավորություններ:

Նրանց մասին երբեմն բացասական կարծիքի են հայտնել նաև շատ մտավորականներ, օրինակ՝ Բալզակը և Գյոթեն, որոնք դիվանագետներին անվանում էին «տառակեր հիմարներ», իսկ Ֆրանսիացի գրող Մարսել Պրուստը դիվանագետներին համարում էր «անձրևի չափ տաղտկալի» (Նավասարդյան ...):

Սակայն հմուտ և բանիմաց դիվանագետներն իրենց գործունեության մեջ մշտապես օգտագործել են հոմորը կամ ելույթներում հոմորային շեղումներ են կատարել՝ մթնոլորտը ավելի ջերմ կամ մտերմիկ դարձնելու, հանրության վրա լավ տպավորություն թողնելու, ինչպես նաև նրանց համակրանքը շահելու նպատակով: Դիվանագետները կարող են իրենց խոսքում ներառել զվարճալի անեկդոտներ կամ նուրբ բառախաղեր, որոնք ապահովում են բարենպաստ մթնոլորտ բանակցությունների կամ մամլո ասուլիսների ժամանակ:

¹ Նվերների մասին տեղեկությունները վերցված են Tanguy de l'Espinay, le Parisien, interactif. Cadeaux présidentiels: la diplomatie du carré Hermès, 2016 և Fabrice, Bernay.Tabatière, guitare, chêne... ces drôles de cadeaux que se font les présidents, L'édition du soir, 2018 հոդվածներից:

Ահա դիվանագիտական ելույթներում հումորի կիրառման մի քանի օրինակներ:

ՄԱԿ-ի նախկին գլխավոր քարտուղար Զոֆի Անանը սիրում էր իր ելույթներում հումոր օգտագործել. իր ելույթներից մեկում նա ասում էր. «Դիվանագիտությունն այն է, որ կարողանաս այնպես ասել «գեղեցիկ էզ շուն», որ այն հնչի որպես հաճոյախոսություն»» (Nations Unies, 10 décembre, 2001):

Դասախոսության ժամանակ Գերմանիայի նախկին արտգործնախարար Յոշկա Ֆիշերը, կատակելով բազմակողմ դիվանագիտության դժվարությունների մասին՝ ասում է. «Դիվանագիտությունը նման է սիմֆոնիկ նվագախմբի: Ձեզ պետք է լավ դիրիժոր, բայց նաև պետք են երաժիշտներ, որոնք ներդաշնակ են նվագում: Եվ, իհարկե, միշտ կգտնվեն տղաներ, որոնք ֆլեյտայի փոխարեն սաքսոֆոն կնվագեն»» (CVCE. ue Berlin, 12 mai 2000):

ՄԱԿ-ում ելույթի ժամանակ ԱՄՆ նախկին դեսպան Սամանթա Փաուերը կանխարգելիչ դիվանագիտության կարևորությունը նշելու համար ասել է. «Կանխարգելիչ դիվանագիտությունը նման է ատամաբույժի մոտ գնալուն: Բոլորը գիտեն, որ դա կարևոր է, բայց մեզինք քանի՞սն է դա անում կանոնավոր կերպով» (Nations Unies, CS/10392 22 septembre 2011):

Ինքնահեգևանք

Ինքնահեգևանքը հումորի դրսևորման տեխնիկա է, որը հաճախ դրական է գնահատվում հանրության կողմից: Դիվանագետները կարող են օգտագործել ինքնահեգևանքը՝ ցույց տալու համար իրենց մարդկային կողմը, որը կարող է նպաստել նրանց խոսքի անմիջականությանը: Օրինակ, որևէ տեխնիկական կամ բարդ ինտերմասին խոսելիս դիվանագետը կարող է ժպտալով ասել. «Ես պետք է խոստովանեմ, որ ես այս թեմայի մասնագետը չեմ, բայց կարող եմ դիմել Google-ին՝ հասկանալու համար, թե ինչի մասին է խոսքը»:

ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայում իր ելույթներից մեկի ժամանակ Ֆրանսիայի նախագահ Էմանուել Մակրոնը իր անգլերենի առողջանության մասին խոսելիս դիմեց ինքնահեգևանքի, ասելով՝ «Ես կխոսեմ անգլերեն, քանի որ դա թույլ կտա ինձ ավելի դանդաղ արտահայտվել և ցույց տալ, թե որքան «հմայիչ» է իմ անգլերեն առողջանությունը»:

Դիվանագիտության պատմությունը նաև լի է միջազգային հայտնի դերակատարների կողմից արված անհաջող ձևակերպումներով: Նշենք դրանցից մի քանիսը՝

«Կլիմայի փոփոխությունը կեղծիք է» - ԱՄՆ նախկին նախագահ Դոնալդ Թրամփ

«Կանայք պետք է ավելի քիչ վաստակեն, քան տղամարդիկ, քանի որ նրանք ավելի թույլ են, փոքր և պակաս խելացի» - Իտալիայի նախկին վարչապետ Սիլվիո Բեռլուսկոնի

«Ժողովրդավարությունը գնացք է, որը մենք վարում ենք մինչև հասնենք մեր նպատակակետին: Իսկ երբ տեղ ենք հասնում, իջնում ենք գնացքից» - Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողան

«Եթե խոսքի ազատություն եք փնտրում, մի՛ եկեք Թուրքիա» - Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողան

Այսպիսի ձևակերպումները, որպես կանոն, շատ վատ տպավորություն են թողնում լսարանի վրա և արժանանում առաջադեմ հանրության քննադատությանը:

Ստորտային դիվանագիտություն

Երկրների միջև սպորտային միջոցառումների կազմակերպումը կարող է զվարճալի, բայց և արդյունավետ միջոց լինել դիվանագիտական հարաբերությունների ամրապնդման, երկրների միջև լարվածության թուլացման առումով: Հիշենք Սերժ Սարգսյանի և Նիկոլ Փաշինյանի կողմից **Ֆուտբոլային դիվանագիտության**

օգտագործումը հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման համար, որը, ցավոք, որևէ դրական արդյունք չունեցավ:

Կարող ենք բերենք սպորտային դիվանագիտության մի քանի օրինակներ՝ 2008-ի Օլիմպիական խաղերը Պեկինում, 2010-ի ՖԻՖԱ-ի աշխարհի գավաթը՝ Հարավային Աֆրիկայում, թենիսի Ուիմբլդոնի մրցաշար, 2019 թ. ռեգբիի՝ աշխարհի գավաթը Ճապոնիայում և այլն: Սակայն առանձնահատուկ էին 2018 թ. ձմեռային օլիմպիական խաղերը Փենչինգում, որոնք նշանավորվեցին Հյուսիսային Կորեայի օլիմպիական թիմի մասնակցությամբ, ինչը ճանապարհ հարթեց Հյուսիսային Կորեայի և Հարավային Կորեայի միջև դիվանագիտական քննարկումների համար: Միջոցառումը գրավեց նաև միջազգային հանրության ուշադրությունը և հնարավորություն ստեղծեց ոչ պաշտոնական հանդիպումներ կազմակերպելու տարբեր երկրների ղեկավարների միջև:

Սրանք ընդամենը մի քանիսն են սպորտային բազմաթիվ իրադարձություններից, որոնք ունեն նաև դիվանագիտական նշանակություն: Սպորտային միջոցառումները հաճախ հարթակ են ստեղծում ազգերի միջև երկխոսության և համագործակցության համար և օգտագործվում են ընդունող երկրների կողմից՝ որպես իրենց միջազգային հարաբերությունների ամրապնդման հնարավորություն:

Սոցիալական ցանցերի օգտագործում

Դիվանագետները հաճախ արդյունավետ կերպով օգտագործում են սոցիալական ցանցերը՝ հանրության հետ շփվելու համար: Երբեմն նրանք նույնիսկ կիսվում են զվարճալի մեմերով կամ տեսանյութերով, որոնք օգնում են տարածելու դիվանագիտական հաղորդագրությունը թեթև և մատչելի ձևով:

Սոցիալական մեդիան կտրուկ փոխել է դիվանագետների հաղորդակցման և հասարակության հետ շփվելու ձևը: Ահա դիվանագետների կողմից սոցիալական ցանցերի օգտագործման մի քանի օրինակ.

«Այս մայիսի 28-ին՝ Առաջին հանրապետության 105-րդ տարեդարձին, մաղթում եմ Հայաստանին կարողանալ ապրել իր անկախությունը խաղաղության և բարգավաճման մեջ, մաղթում եմ Հայաստանին, ով իր պատմությունը չափում է հազարամյակներով, վստահություն ունենալ իր ապագայի նկատմամբ, մաղթում եմ Հայաստանին երբեք չկասկածել իր գեղեցկության, իր ուժերի և տաղանդների վրա, մաղթում եմ հայերին հպարտ լինեն այս երկիրը իրենց երեխաներին նվիրելու համար:

Եվ մաղթում եմ Ֆրանսիային միշտ սիրել Հայաստանը, ինչպես Հայաստանը սիրում է մեզ»:

Սա ՀՀ - ում Ֆրանսիայի նախկին արտակարգ և լիազոր դեսպան Ջոնաթան Լաքոտի հայերեն գրառումն է, որով նա շնորհավորում է հայ ժողովրդին Առաջին հանրապետության տարեդարձի առթիվ:

Ուսումնասիրելով Ջոնաթան Լաքոտի ֆեյսբուքյան գրառումները՝ մեր առջև կանգնում է հայ ժողովրդի պատմությանը, մշակույթին, արվեստին ու գրականությանը քաջածանոթ ֆրանսիացի դիվանագետի կերպարը, որը մշտապես (երբեմն նույնիսկ հայատառ գրառումներով) արձագանքում է Հայաստանին և հայ ժողովրդի ճակատագրին անչլող բոլոր թեմաներին: Վաղուց արդեն չլինելով Ֆրանսիայի դեսպանը Հայաստանում՝ Ջոնաթան Լաքոտը շարունակում է իր գրառումներում անդրադառնալ Հայաստանին վերաբերող իրադարձություններին: Հատկապես հուլիսի և, կարծում ենք, հարգանքի արժանի ժեստ էր հարգարժան դեսպանի կողմից 2023թ. ապրիլի 24-ին ծանոթների միջոցով իր անունից ծաղիկներ խոնարհելը հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշակոթողի առջև:

Անդրադառնանք ևս մեկ նախկին դեսպանի: Խոսքը Անրի Կյունի մասին է: Փայլուն կադրային դիվանագետ լինելուց բացի, նա նաև գրող է. ունի բազմաթիվ ստեղծագործություններ, մի շարք գրական մրցանակների դափնեկիր է, ինչպես նաև

Ֆրանկոֆոնիայի Գրան պրի մրցանակի մրցանակակիր: Մշտապես անդրադառնում է հայ ժողովրդի խնդիրներին: Ունի Հայաստանին և հայերի նվիրված ստեղծագործություններ, որոնցից են՝ **Հայաստան՝ ժողովրդի հոգին, Մահը գոյություն չունի** վեպը նվիրված Կոմիտասին, **Հայաստանը քարաժայռի** վրա հողվածը և այլն:

«Հայաստանում գտնվելու տարիներին խորապես տպավորվելով Հայաստանի հազարամյա պատմությամբ ու մշակույթով՝ ես փորձեցի վերլուծել այն խոր աղբյուրները, որոնք կոչվում են ժողովրդի հիշողություն, լեզու, հավատ և արվեստ... Մի խոսքով, պատասխանել այն առեղծվածին, թե ինչպես կարող է պատահել, որ Նոյից հետո մինչ օրս դեռ գոյություն ունեն իրենց Նոյի հետևորդներ համարող հայերն ու Հայաստանը»- գրում է Անրի Կյունլին:

Մեկ այլ մեջբերում նույն հեղինակից. «Հայ չեն ծնվում: Դու աստիճանաբար քեզ ընկալում ես այդպիսին, քանի որ սրտիդ խորքում շարունակում է ծաղկել Եդեմի հիշատակը մինչև վերջին շունչդ, ավելի վառ, քան մանկական սերերի կանաչ դրախտը: Հայկականությունը դուրս է արտաքինից: Եթե հայկականությունը միայն արյունով թելադրված լիներ, այն վաղուց արդեն արյամբ խորտակված կլիներ: Ինձ թվում է, որ հայկականությունն ավելի շուտ բանականության հազարամյա դրսևորումն է»:

Հասարակության հետ անմիջական շփում

Դիվանագետներն օգտագործում են սոցիալական մեդիան՝ ուղղակիորեն հասարակության հետ շփվելու, տեղեկատվության, թարմացումների և պաշտոնական հայտարարությունների փոխանակման համար: Սա Նրանց թույլ է տալիս շրջանցելու ավանդական լրատվամիջոցները և ուղղակիորեն խոսելու քաղաքացիների հետ:

Դիվանագիտական իրադարձությունների ուղիղ հեռարձակում.

Դիվանագետներն օգտագործում են ուղիղ հեռարձակման հարթակներ, ինչպիսիք են Facebook Live-ը, Twitter Live-ը կամ Instagram Live-ը՝ դիվանագիտական իրադարձությունները տարածելու համար: Սա թույլ է տալիս հանրությանը հետևելու կարևոր գիտաժողովներին, բանակցություններին կամ ելույթներին, նույնիսկ եթե նրանք անձամբ չեն կարող դրանց մասնակցել:

Մշակութային դիվանագիտության խթանում

Երկրների վրա ազդեցություն կիրառելու առումով բավականին արդյունավետ միջոց է փափուկ ուժը: Օրինակ՝ ամերիկյան ազդեցությունը աշխարհում մեծապես պայմանավորված է նաև վերջինիս կողմից իրականացվող փափուկ ուժի արդյունավետ կիրառմամբ: Միացյալ Նահանգները զգալի ազդեցություն է գործում ամբողջ աշխարհում՝ իր զվարճանքի արդյունաբերության, հատկապես՝ Հոլիվուդի միջոցով: Ամերիկյան ֆիլմերը, երաժշտությունը և հեռուստատեսությունը հաճախ ծառայել են որպես արտերկրում ամերիկյան արժեքների և գաղափարների տարածման միջոց՝ օգնելով շատ երկրներում ձևավորել վերաբերմունք և կարծիք:

Բրիտանական հեռարձակման կորպորացիան (BBC) հաճախ դիտվում է որպես Միացյալ Թագավորության փափուկ ուժի արդյունավետ գործիք: Ամբողջ աշխարհում հեռարձակվող իր ռադիոյի և հեռուստատեսային հաղորդումների միջոցով BBC-ն նպաստում է բրիտանական մշակույթի, ժողովրդավարական արժեքների և խոսքի ազատության առաջնության ամբողջ աշխարհում:

Դիվանագետներն օգտագործում են սոցիալական մեդիան՝ նաև մշակութային դիվանագիտությունը խթանելու համար՝ տարածելով իրենց երկրի մշակույթի, խոհանոցի, արվեստի և այլ բնագավառների մասին տեղեկատվություն: Սա նպաստում է ազգերի միջև կապերի ամրապնդմանն ու փոխըմբռնմանը:

Կապ օտարերկրյա քաղաքացիների հետ

Սոցիալական մեդիան օգտագործվում է նաև օտարերկրյա քաղաքացիների հետ անմիջականորեն շփվելու և դիվանագիտական հարցերի շուրջ քննարկումներում ներգրավվելու համար: Դիվանագետները կարող են պատասխանել քաղաքացիների հարցերին, հստակեցնել իրենց դիրքորոշը կամ լսել մարդկանց մտահոգությունները, ինչը նպաստում է բաց և թափանցիկ երկխոսությանը:

Ճգնաժամի կառավարում և հանրային դիվանագիտությունն օգնում է վերահսկելու պատմությունը և ազդելու միջազգային հասարակական կարծիքի վրա:

Մոնիտորինգի միտումները և հասարակական կարծիքը. դիվանագետներն օգտագործում են սոցիալական մեդիան, ինչպես նաև ձևավորվող քաղաքական և հասարակական միտումները և դիվանագիտական խնդիրների վերաբերյալ հանրային կարծիքը վերահսկելու համար: Սա թույլ է տալիս նրանց հասկանալու հանրության մտահոգություններն ու ակնկալիքները և համապատասխանաբար հարմարեցնել իրենց մոտեցումը այդ խնդիրների նկատմամբ:

Սոցիալական մեդիան կարող է լինել կարևոր գործիք դիվանագետների համար՝ թույլ տալով նրանց ավելի արդյունավետ հաղորդակցվել, հասնել ավելի լայն լսարանի և առաջ մղել իրենց նպատակները:

Ավանդական զգեստի կրում

Պաշտոնական միջոցառումների ժամանակ դիվանագետներին կարելի է խրախուսել, որպեսզի նրանք կրեն իրենց երկրի ավանդական զգեստները՝ այդպիսով հետաքրքիր բազմազանություն հաղորդելով միջոցառմանը: Սա նաև հնարավորություն կտա վեր հանելու յուրաքանչյուր ազգի մշակութային հարստությունը:

Ազգային խոհանոց

Պաշտոնական արարողությունների ժամանակ միջազգային ստանդարտ ուտեստներ մատուցելու փոխարեն դիվանագետները կարող են ընտրել իրենց հայրենի երկրի բնորոշ ուտեստները: Սա հնարավորություն կտա հյուրերին բացահայտելու նոր համեր և ավելին իմանալու ներկայացված յուրաքանչյուր երկրի խոհանոցի և մշակույթի մասին:

Գեղարվեստական ներկայացումներ

Դիվանագետները կարող են կազմակերպել գեղարվեստական ներկայացումներ դիվանագիտական միջոցառումներում՝ հյուրերին զվարճացնելու և իրենց երկրի մշակույթը նշելու համար: Սա կարող է ներառել ավանդական պարեր, մարտարվեստի ցուցադրություններ, ժողովրդական երաժշտության համերգներ կամ ազգային ֆիլմերի ցուցադրություններ:

Կարևոր միջոցառումների բացման արարողություններ

Դիվանագիտական համաժողովի կամ գազաթնաժողովի մեկնարկը նշելու համար դիվանագետները կարող են բացման յուրօրինակ արարողություն կազմակերպել: Օրինակ՝ Ֆրանկոֆոնիայի երկամյակի շրջանակներում Հայաստանում Ֆրանսիայի դեսպանատունը հրավիրում է Ֆրանսիացի ատիստների՝ Ֆրանկոֆոնիայի երկամյակի միջոցառումների մեկնարկը տալու նպատակով:

Մշակութային այցելություններ

Դիվանագիտական հանդիպումների շրջանակում դիվանագետները կարող են կազմակերպել մշակութային այցելություններ օտարերկրյա պատվիրակությունների համար: Սա հնարավորություն կտա դիվանագետներին ցուցադրելու իրենց երկրի

պատմական, գեղարվեստական կամ ճարտարապետական վայրերը՝ այդպիսով այցելուների համար ապահովելով հարստացնող և հիշարժան փորձ:

Եզրակացություն

Ամփոփելով երկրների միջև լարվածության թուլացմանն ուղղված դիվանագիտական մեթոդների ու միջոցների վերլուծությունը՝ կարևոր է նշել, որ դրանց կիրառումը, մասնավորապես՝ հումորի օգտագործումը, պետք է համապատասխանի իրավիճակին և հարգայից լինի բոլոր մասնակիցների համար: Դիվանագետները պետք է տեղյակ լինեն իրենց լսարանի մշակութային, կրոնական և քաղաքական զգայունությունն պարունակող թեմաներին, որպեսզի իրենց կողմից կիրառված հումորը և այլ մեթոդները վիրավորական կամ անպատշաճ չդիտվեն իրենց գործընկերների համար: Վերոնշյալ մեթոդները պետք է օգտագործվեն որպես լարվածության թուլացում առաջացնելու և դրական մթնոլորտ ստեղծելու միջոց՝ չխախտելով դիվանագիտական դիսկուրսի հիմնական սպասարկը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Թերթ.am, «Գրկախառնություն արքայադստեր հետ, թիկնոց նախագահի կնոջ համար և այլ անհարմար իրավիճակներ, որոնցում հայտնվում են ղեկավարները (լուսանկարներ)», 12.12.14 <https://www.tert.am/am/news/2014/12/12/rules/1534362>
2. Նավասարդյան, Արման. «Հումորը՝ դիվանագետի օգնական», *Ժողովուրդ*, հուն.13, 2013
3. Bensacq-Tixier, Nicole. *Histoire des diplomates et consuls français en Chine (1840-1912)*.
4. Bernay, Fabrice. *L'Editoriale du soir. Tabatière, guitare, chène... ces drôles de cadeaux que se font les présidents*. Lundi, le 23 avril, 2018. <https://www.ouest-france.fr/leditiondusoir/2018-04-23/tabatiere-guitare-chene-ces-droles-de-cadeaux-que-se-font-les-presidents-6c240d61-3254-4f75-b13b-a3629f10a8ab>
5. Cuny, Henry. *HUMEURS, L'Arménie sur la brèche*. Article, Esprit Surcouf, 2020. <https://esprit-surcouf.fr/humeurs-armenie-sur-la-breche-par-henry-cuny/>
6. David Revault d'Allonnes, Une « charte de déontologie » pour les ministres, *Le Monde*, Publié le 17 mai 2012
7. Démoulin. Stéphanie, Psychologie de la négociation, Article dans *MARDAGA*, 8/03/2014 <https://www.editionsmardaga.com/products/psychologie-de-la-negociation>
8. Discours de Joschka Fischer sur la finalité de l'intégration européenne (Berlin, 12 mai 2000) ; CVCE. ue
9. Fedele, Dante. *Naissance de la diplomatie moderne (XIIIe-XVIIe siècles). L'ambassadeur au croisement du droit, de l'éthique et de la politique*, Baden-Baden - Zürich/St. Gallen, Nomos - Dike Verlag, 2017.
10. Nations Unies, Le Conseil de sécurité souligne l'importance de la diplomatie préventive, thème principal du débat général de la soixante-sixième session de l'Assemblée ; À l'intention des organes d'information • Document non officiel ; CS/10392 22
11. Nations Unies, ELIMINER LA PAUVRETE, PREVENIR LES CONFLITS ET PROMOUVOIR LA DEMOCRATIE SONT LES TROIS PRIORITES DES NATIONS UNIES AU XXIE SIECLE DECLARE M. KOFI ANNAN LORS DE LA REMISE DU PRIX NOBEL DE LA PAIX, 10 décembre, 2001
12. Noé, Gandillot. *Le jour où... Nicolas Sarkozy et Carla Bruni furent reçus par Elizabeth II au château de Windsor*. TF1info | Reportage : Publié le 9 septembre 2022.

13. Pellitier, Benjamin, Maladresses, bourdes et autres impairs culturels des responsables ,Article dans Gestion des risaués interculturels, 5 mars, 2012 <https://gestion-des-risques-interculturels.com/risques/maladresses-bourdes-et-autres-impairs-culturels-des-responsables-politiques/> septembre 2011
14. Roux, Martine. L'Actualité, Les 10 bourdes protocolaires de la décennie, 13 avril, 2018 <https://lactualite.com/politique/les-10-bourdes-protocolaires-de-la-decennie/>
15. Witmeur, Renaud. La négociation en politique. Article, Dans Dossiers du CRISP 2015/2 (N° 85).
16. <https://www.tf1info.fr/international/video-le-jour-ou-nicolas-sarkozy-et-carla-bruni-furent-recus-par-la-reine-elizabeth-ii-au-chateau-de-windsor-2231819.html>

WORKS CITED

1. Navasardyan, Arman. «Humor@ divanageti ognakan» [Humor is the Diplomat's Assistant], Jorovurd, hunv. 13, 2013. (in Armenian)
2. Tert.am, «Grkakharnutyun arqayadster het, tiknots nakchagahi knoj hamar yev ajl anharmar iravijakner, vorontsum haytnvum en hgekavarner@ (lusankarner)» [A Hug with a Princess, a Cape for the President's Wife and other Embarrassing Situations in which CEOs find themselves (photo)], Available: 12.12.14, <https://www.tert.am/am/news/2014/12/12/rules/1534362> (in Armenian)

ANALYSIS OF DIPLOMATIC METHODS TO REDUCE TENSION BETWEEN COUNTRIES

VARDUHI PETROSYAN

*Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Department of Diplomatic Service and Communication,
Ph.D. in Philology, Associate Professor
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to highlight diplomatic methods the knowledge and application of which can significantly contribute to improving relations between countries and, in some cases, easing existing tensions. The article discusses the challenges diplomats face in achieving this goal, particularly in ensuring ongoing dialogue and fostering cooperation between nations.

For a diplomat, understanding cross-cultural characteristics is especially crucial. This understanding helps them avoid tactless or offensive expressions or actions and, when used skillfully, leverage cultural nuances to benefit negotiations.

The success of negotiations also hinges on a diplomat's personal qualities: personal charisma, pleasant demeanor, comprehensive mastery of the negotiation subject, profound expertise in global civilization and contemporary geopolitics, as well as proficiency in intercultural communication and related matters.

The article employs methods such as critical analysis of current trends in bilateral and multilateral diplomacy, as well as simultaneous and cross-temporal examination of the subject matter.

The primary conclusion drawn is that successful diplomatic endeavors require a blend of the aforementioned professional skills and essential personal qualities. Additionally, diplomats must effectively represent their country, both in private and public engagements.

Keywords: *de-escalation, humor and self-deprecation, court diplomacy, cultural diplomacy, kitchen diplomacy, etiquette and manners, ceremonial gift exchange.*

АНАЛИЗ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ СНИЖЕНИЯ НАПРЯЖЕННОСТИ МЕЖДУ СТРАНАМИ

ВАРДУИ ПЕТРОСЯН

*кафедра дипломатической службы и
профессиональной коммуникации
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
кандидат филологических наук, доцент
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи выделить дипломатические методы, знание и применение которых могут во многом способствовать улучшению отношений между странами, а в некоторых случаях и ослаблению существующей напряженности между странами. В статье обсуждаются задачи, стоящие перед дипломатами в достижении этой цели, а именно поиск путей обеспечения постоянного диалога и развития сотрудничества между странами. Для дипломата особенно важно знание межкультурных особенностей, позволяющее избегать бестактных или оскорбительных выражений или действий и при умелом использовании – применять их во благо переговоров.

Успех переговоров определяется также личными качествами дипломата: личной привлекательностью, приятным внешним видом и поведением, полным владением обсуждаемых им вопросом, глубокими профессиональными знаниями по темам мировой цивилизации и современной геополитики, а также особенностями межкультурного взаимодействия, общения и другими аспектами.

Для анализа темы были использованы методы критического анализа современных тенденций в двусторонней и многосторонней дипломатии, а также симультанного и кросс-временного исследования.

Основной вывод статьи заключается в том, что для достижения успеха в профессиональной деятельности и переговорах дипломату необходимо сочетать вышеперечисленные профессиональные навыки и важные личностные качества. Кроме того, он должен уметь наилучшим образом представлять свою страну как на частных, так и на публичных встречах.

Ключевые слова: *дезэскалация, юмор и самоуничижение, придворная дипломатия, культурная дипломатия, кухонная дипломатия, этикет и манеры, церемониальный обмен подарками.*

COMMON PROBLEMS, INDIVIDUAL SOLUTIONS AROUND THE DYNAMICS OF CONFLICTS IN NAGORNO-KARABAKH, ABKHAZIA, SOUTH OSSETIA AND TRANSNISTRIA *

UDC 328

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-84

VAHE ZARGARYAN

*Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Chair of the International Relations and Diplomacy, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

vahe.zargaryan@gmail.com

ORCID: 0009-0002-7518-6295

There are about 25 de facto states in the world, five of them in the post-Soviet space. The emergence of de facto regimes is directly related to the impasse and conflict-causing reality when the de jure state, which is directly related to the state, is no longer able to exercise its (self-) authority over the population and territory of the de facto state.

The purpose of this article is to analyse and compare the ethno-political conflicts in Nagorno-Karabakh, South Ossetia, Abkhazia and Transnistria. The focus is on the similarities and differences in the causes, processes and consequences of the conflicts, which provides a comprehensive understanding of the dynamics of the conflicts and reveals the existence of possible commonalities in the context of ethno-political disputes.

In order to achieve this goal, the task was to examine the role and significance of historical background, political developments, ethnic composition and international influences in the regions.

The methodological approach of the article is based on a comparative analysis of the mentioned ethno-political conflicts. Both qualitative and quantitative research methods are employed. Primary sources are used, including official documents, political statements and articles, mainly from the German news media.

Ethno-political conflicts have always been found to have complex and contradictory dynamics, which in turn provide fertile ground for the interests of major regional actors.

The conclusion is that cross-cutting research on ethno-political conflicts provides an opportunity to develop a clear understanding of the causes and consequences of conflict in order to identify possible patterns and commonalities in conflict resolution in comparable situations.

Key words: *Ethnopolitical conflicts, Soviet Union, post-Soviet state, Abkhazia, South Ossetia, Georgia, Transnistria, Moldova, Artsakh, Nagorno-Karabakh, Armenia, Azerbaijan.*

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.02.2024թ., գրախոսվել՝ 14.02.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

Preface

De facto states, created in specific geographical areas without internationally recognised status, are often used as tools of instability by third parties seeking to gain dominance in the region. These conflicts are commonly referred to as 'frozen', but they can occasionally flare up, causing greater instability for both the de facto and associated de jure states.

De facto states are political entities that operate independently but are not fully recognised by the international community. This situation is similar to a matryoshka doll, where a smaller doll is hidden inside a larger one (Bartmann 21). The Matryoshka effect manifests itself in the multi-layered reality of de facto states. They present themselves as independent political entities with their own institutions, flags and laws. However, de facto states are often dependent on a 'superior' (de-jure) state that can support or even control them financially, militarily or politically. Additionally, the Matryoshka effect can cause internal fragmentation within de facto states due to ethnic, religious or cultural differences, leading to tensions and a complex stratification that obscures the image of a homogeneous political entity. The international community is confronted with the challenge of addressing this intricate phenomenon. Failure to acknowledge de facto states on the global stage can leave their residents in a political state of uncertainty, without complete access to international resources and institutions.

The Matryoshka effect of de facto states not only demonstrates the complexity of political realities but also calls for deeper analysis and a more nuanced approach to international politics. It reminds us that behind the outer layers of these political entities lie complex social, cultural, and political realities that require thorough shared understanding and individual solutions.

Transnistria

Following perestroika in the Republic of Moldova, Romanian national movements gained power. This caused concern among the Russian-speaking population, the Gagauz, and other national minorities (Müller 13-30), particularly the Russians. A significant number of nationalist movement representatives called for the expulsion of Russian immigrants from the country.

In 1990, the Transnistrian leadership organised a plebiscite in which more than 90 per cent of the electorate voted for secession from Moldova (Analyse: Postsowjetische De-facto-Regime): In early March 1992, Moldova launched a military offensive to retake Transnistria, with Romanian volunteers fighting on the Moldovan side and Transnistria supported by Russian, Ukrainian and Cossack fighters. The fighting ended on 25 July 1992 with a ceasefire controlled by "peacekeepers". In 2003, Dmitry Kozak proposed giving half of the parliamentary seats to Transnistria, but this was unsuccessful (Hofbauer 11).

Transnistria remains a stable de facto regime thanks to Russian troop protection, financial support and acceptance of the status quo. Despite tensions with Moldova, the two sides meet regularly and economic relations are relatively uncomplicated. All major political parties in Transnistria support independence or accession to Russia. Since 2014, Transnistria has applied to join the Russian Federation, (Russlands nächster Beitrittskandidat), but this has not been supported by Russia in order not to jeopardise its influence on pro-Russian parties in Moldova.

Transnistria has been a member of the Community of Unrecognised States since 2001, but is not diplomatically recognised by any state. The EU Border Assistance Mission (Border Assistance Mission to Moldova and Ukraine) has been operating on the Moldovan-Ukrainian border since 2005. Since the annexation of Crimea, Ukraine has

refused to supply the Russian military in Transnistria. The "Five plus Two" negotiations, which started in autumn 2005, have stalled after the Ukrainian crisis.

Abkhazia

Since 1991, the secession of Georgia has had a significant impact on political developments in Abkhazia. In May 1991, the elected President of Georgia, Zviad Gamsakhurdia, announced a nationalist policy under the slogan 'Georgia for Georgians', which raised fears in Abkhazia, particularly among the Abkhazians, of a repeat of Stalinist repression.¹ A military intervention by Georgian troops in August 1992 led to heavy fighting and displacement. Russia provided air support to the besieged Abkhazians and local Russians, leading to a Russian-brokered ceasefire agreement in July 1993. (Die Lunte am Pulverfass hat Feuer gefangen):

Since 1993, Abkhazia has had independent state structures and a multi-ethnic population. The population includes Abkhazians, Georgians, Armenians, Russians, and other minorities (Erkämpfte Souveränität. Vor zwanzig Jahren proklamierte die vormalige Sowjetrepublik Abchasien ihre Unabhängigkeit): The disengagement aimed to reduce the proportion of the ethnic Georgian population, resulting in significant refugee movements. Russian troops have been monitoring a ceasefire regime since 1994 with the support of the United Nations Observer Mission in Georgia (UNOMIG). Negotiations to end the conflict under the auspices of the United Nations have been unsuccessful as Abkhazia insists on its independence.

During Mikheil Saakashvili's presidency from 2004 to 2013, the Georgian government aimed to reintegrate Abkhazia in a similar way to Ajaria. However, this plan was rejected by Abkhazia and Russia. In August 2008, Georgia attempted to regain control of South Ossetia, which led to Russian intervention and the defeat of the Georgian army, ultimately resulting in Georgia losing control of Abkhazia.

Abkhazia, a region that has been recognised by Russia, Nicaragua, Venezuela, Nauru, and Syria since 2008, has strong ties with Russia. These ties include financial aid and the establishment of a joint military force (Russland baut Kontrolle über Abchasien aus). Abkhazia's economic development has been hindered by mismanagement and corruption, resulting in stagnation. Additionally, the region heavily relies on imports from Russia.

South Ossetia

Under international law, South Ossetia is considered a part of Georgia, but in practice, it strives for independence. The 1989 Soviet census reported that the population was composed of approximately two-thirds Ossetians, 29 percent Georgians, and other minorities. (Der georgisch-südossetische Konflikt). The official languages of the region are Ossetian and Russian, with Georgian being predominantly spoken by the Georgian population and less frequently used by the Ossetians.

The conflict began in 1989 when the Union Republic of Georgia encouraged the resettlement of ethnic Georgians in Ossetian minority areas. This caused unrest among the minorities, and in response, the Supreme Council of the Autonomous Region of South Ossetia declared independence as the 'Soviet Democratic Republic' on November 20, 1990 (Postsowjetische De-facto-Regime). Following a 1992 referendum in which over

¹ According to Gamsakhurdia, the phrase behind the slogan was distorted and taken out of context, and his whole statement sounded like "Georgia is a country of Georgians, but representatives of all nationalities have equal rights in Georgia". - Первый Президент Грузии / Кто такой Звиад Гамсахурдия? - https://www.youtube.com/watch?v=XixYI_CGVxq&t=834s 13:54 (Accessed: 27 January 2024)

90% voted in favour of independence and annexation to Russia's North Ossetia, armed clashes erupted between Georgian and South Ossetian forces, accompanied by Russian intervention (Vor 25 Jahren: Georgien erklärt seine Unabhängigkeit).

Since 1994, a peacekeeping force composed of Russians, Ossetians, and Georgians has maintained a ceasefire. However, this ceasefire has been threatened by repeated skirmishes. In 2004, with the mediation of Moscow, Georgia and South Ossetia agreed on a ceasefire and demilitarization of the region (Konflikt in Georgien - wer trägt die Schuld?). Despite these efforts, the region remained contested, particularly regarding its independence. This was expressed in a controversial 2006 referendum (Unabhängiges Südossetien?).

In August 2008, escalations resulted in a military conflict involving Georgia, South Ossetia, and Russia (Der Kaukasuskrieg 2008). On August 26, 2008, following Georgia's unsuccessful attempt to regain control over South Ossetia, Russia acknowledged the independence of South Ossetia and Abkhazia (Neue Fronten nach dem Krieg, Russland, der Westen und die Zukunft im Südkaukasus). Since then, the region has been under complete Russian control.

South Ossetia is pursuing an independent political direction with its own constitution, administrative structures, and military power. The region's economic situation has improved, despite the high level of unemployment, due to Russian financial aid. Strategically, the region is important for transit trade from Georgia to Russia, particularly because of the preferential tariff in the Rock tunnel. Despite the presence of various political parties, including the right-wing conservative Unity and the Communist Party, the political elite remains independent of Russia. In recent years, South Ossetia has received significant financial aid, which has helped to stabilize its economy.

Nagorno Karabakh

The conflict over the territory of Nagorno-Karabakh (Neue Fronten nach dem Krieg, Russland, der Westen und die Zukunft im Südkaukasus) has its roots in the 18th century and escalated during the collapse of the Soviet Union, resulting in the war of 1992-1994. Although a cease-fire agreement was signed in May 1994, the warring parties have yet to achieve a lasting peace settlement.

Nagorno Karabakh is a 'frozen' conflict, with a relatively stable status quo since 1994. The international community did not recognize its independence from Azerbaijan in 1991. However, Armenia provided military support for this independence, resulting in control of seven Azerbaijani regions as a buffer zone between Nagorno-Karabakh and Azerbaijan.

In September 2020, Azerbaijan launched a military offensive to retake what they described as 'occupied territories' (2020 Der 44-tägige Krieg zwischen Aserbajdschan und Bergkarabach). The battles lasted for 44 days, resulting in significant human and material losses for both sides. On November 9, 2020, a statement was signed with the mediation of Russia. However, the statement failed to achieve its intended purpose, as subsequent events demonstrated.

The European Union Civilian Observation Mission was deployed in January 2023 to contribute to de-escalation and reduce the number of incidents in the conflict zone. Its aim was to establish peace and stability in the region.

In September 2023, Azerbaijan conducted another attack on the region (Aserbajdschan startet Militäreinsatz in Berg-Karabach). Shortly after that, Azerbaijan announced a military victory over Armenia in the Nagorno-Karabakh conflict. (Berg-Karabach: Aserbajdschan beendet seinen Militäreinsatz). Following the conflict, Azerbaijan blockaded the entire territory of Nagorno-Karabakh, closing all roads entering

the region (Berg-Karabach: Harte Prüfung für die Armenier). This resulted in a large-scale emigration of the Armenian population from Nagorno Karabakh to Armenia.

On January 1, 2024, Nagorno-Karabakh was dissolved by presidential decree of Nagorno-Karabakh (Berg-Karabach wird zum 1. Januar 2024 aufgelöst).

Comparative analysis Similarities

The conflicts in Nagorno-Karabakh, South Ossetia, Abkhazia, and Transnistria reveal political features and changes in regional dynamics that keep the region in a constant state of tension. Despite their unique historical backgrounds and geopolitical developments, these regions share similarities and commonalities. It is important to note that this analysis is objective and avoids any subjective evaluations.

The common factor among all de facto states is their origin in independence movements and separatist conflicts. Nagorno-Karabakh, South Ossetia, Abkhazia, and Transnistria declared their independence from the former Soviet republics during the collapse of the Soviet Union and the subsequent geopolitical upheaval. These events resulted in protracted and complex conflicts that continue to shape their political landscape today.

Another similarity between de facto states is their reliance on external support. Russia has played varying degrees of roles as a political and economic actor, with some states, such as Abkhazia and South Ossetia, enjoying greater international recognition than others. The nature and extent of these external relations shape the geopolitical framework of de facto states' operations and economic development.

De facto status

The status of Nagorno Karabakh, also known as the Republic of Artsakh, is complex and controversial. Following the Nagorno-Karabakh conflict in the early 1990s, the region became de facto independent from Azerbaijan. However, it is still internationally recognized as part of Azerbaijan. Nagorno-Karabakh has established its own government, armed forces, and institutions that operate independently and are recognized under international law by several countries. The de facto status remains a crucial aspect of the negotiations concerning the future of the region and the Nagorno-Karabakh conflict.

The de facto status of Abkhazia emerged after the conflict with Georgia in the early 1990s. In 1992, Abkhazia declared independence from Georgia and established its own institutions, including an independent government and armed forces. Although Russia and some other countries recognize Abkhazia, it is largely unrecognized internationally and is considered part of Georgia. Abkhazia's status remains a contentious issue that affects the region politically and from a security perspective.

The de facto status of South Ossetia is the result of a conflict between Georgia and the breakaway region. In 1992, after a bloody conflict in the 1990s, South Ossetia declared its independence from Georgia. Russia defends this de facto status and maintains a military presence in the region. Although South Ossetia is recognized by Russia and several other states, most countries and international organizations continue to consider it part of Georgia. The independence of South Ossetia is a contentious issue in the region's geopolitical relations.

Transnistria's de facto status is a result of the conflict between Transnistria and Moldova in the 1990s. After the collapse of the Soviet Union, Transnistria declared its independence in 1990. However, it was not recognized by most countries. Transnistria has established its own institutions, including its own government and armed forces, and

considers itself an independent republic. Despite not being recognized by any major international organization, it maintains close ties with Russia. The status of Transnistria remains a persistent challenge in the relationship between Moldova, Russia, and the international community.

Ethnicity Component

Another unifying element is the complex ethnic composition of the populations of Nagorno-Karabakh, South Ossetia, Abkhazia, and Transnistria. The social structures and cultural traditions of these regions reflect the diversity of ethnic groups and their different historical roots. This diversity significantly contributes to the dynamism and complexity of political processes.

The conflict over Nagorno-Karabakh has a strong ethnic component. The region has a predominantly Armenian population, who consider Nagorno-Karabakh to be culturally and historically connected to Armenia.

Azerbaijan, on the other hand, emphasizes territorial integrity and views the conflict as a matter of sovereignty. The inter-ethnic dispute between the Armenian population of Nagorno-Karabakh and the Azerbaijani population of the surrounding regions has political and social implications, including displacement and refugee movements. To achieve a comprehensive solution to the Nagorno-Karabakh conflict, it is crucial to consider this ethnic dimension.

The conflict over Abkhazia is largely driven by ethnic differences. The region's population is predominantly Abkhaz, and they strongly identify with their ethnic group, which sets them apart from the Georgian population. This difference in ethnicity has been a major source of conflict since Abkhazia declared independence from Georgia in 1992.

The conflict reflects ethnic tensions arising from the historical, cultural, and linguistic differences between the Abkhazian and Georgian populations. Therefore, resolving the conflict requires acknowledging and addressing this ethnic dimension, as well as developing mechanisms that adequately consider the rights and needs of both groups. The role of ethnicity remains crucial for achieving a stable and peaceful settlement of the conflict over Abkhazia.

Similarly, the conflict over South Ossetia is largely influenced by the ethnic divide between the predominantly Ossetian population and the Georgian population, who have distinct historical and cultural backgrounds. This has resulted in tensions, which ultimately led to South Ossetia's declaration of independence from Georgia in 1992.

The conflict dynamics between the Ossetian population of South Ossetia and the Georgian population of the surrounding areas are influenced by deep ethnic differences that shape the regional balance of power. In the negotiations for conflict settlement, the main factors that should be considered are the issue of ethnic identity and the respect for the rights of the affected population. The ethnic component remains a crucial aspect for achieving a long-term and peaceful solution to the conflict over South Ossetia.

Similarly, in the Transnistrian conflict, the predominantly Russian-Ukrainian population of the region is ethnically distinct from the predominantly Moldovan population of Moldova, which led to the declaration of independence of Transnistria in the early 1990s, accompanied by armed conflicts.

The conflict in Transnistria is rooted in deep ethnic differences between the Russian-Ukrainian population of Transnistria and the Moldovan population of the surrounding regions. To find a lasting solution to the conflict, it is crucial to recognize and consider the issue of ethnic identity. This will enable the development of measures that adequately take into account the rights and interests of all affected populations in Transnistria. Overall, the ethnic component remains a crucial aspect for a comprehensive and sustainable peace settlement in the region.

Territorial Requirements

Questioning the territorial integrity of the former Soviet republics from which these de facto states emerged is a commonality shared by them. The disengagement and resulting tensions have led to protracted political conflicts that are often viewed as controversial and complex by the international community.

It is worth noting that Nagorno Karabakh had a predominantly Armenian population. Nagorno-Karabakh sought autonomy or recognition of Armenia, while Azerbaijan emphasized territorial integrity and considered Nagorno-Karabakh an integral part of its territory.

The conflict over Abkhazia stems from the region's autonomy and independence from Georgia. Abkhazia declared independence in 1992 after the conflict with Georgia escalated in the early 1990s. Abkhazia claims independence while Georgia asserts its territorial integrity and considers Abkhazia an integral part of its national territory.

The conflict over South Ossetia centres on territorial claims between Georgia and the breakaway region. South Ossetia aims for independent sovereignty, while Georgia asserts territorial integrity and considers South Ossetia an integral part of its national territory.

Similarly, in the Transnistrian conflict, territorial claims refer to the region's aspirations for independence from Moldova. Following an armed conflict in the 1990s, Transnistria declared its independence. However, it is not recognised by most countries. While Transnistria aspires to independent sovereignty, Moldova's motive is to maintain territorial integrity and considers Transnistria as part of its national territory.

The Presence of the Russian Factor

Following the collapse of the Soviet Union, Russia and other member states experienced significant changes and instability. It is important to note that this text has been written in an objective and clear manner, adhering to conventional structure, formal register, precise word choice, and grammatical correctness. As the successor to the former Soviet Union, Russia is involved in the de facto and de jure relations between states within the framework of multilateralism resulting from historical changes. However, it should be noted objectively that during the last decade of the 20th century, Russia was largely preoccupied with its own domestic political crises and was therefore unable to directly intervene in these tensions.

In the 1990s, after the collapse of the union, regions such as Transnistria, Abkhazia and South Ossetia declared their independence. The text is already well-structured, concise, and free from grammatical errors, so no changes were made. Although Russia still faced domestic challenges, it established close ties with de facto states through economic support, military presence, or diplomatic relations. However, over time, Russia began to use these tensions strategically for its own interests. The recognition of de facto states' autonomy, particularly in Georgia, Ukraine, and Moldova, led to further conflicts and tensions.

The conflict between NATO, the US, the EU and Russia became more significant in the early 2000s. The aim of this conflict was to gain and maintain dominant influence in the region. The peak of this tension occurred in 2014 with the Ukrainian crisis, which directly and indirectly affected not only Ukraine but also other post-Soviet de jure countries. Russia has used this as leverage to interfere in the internal affairs of other countries and influence state decisions when necessary.

It is important to note that Russia's control and influence varies from country to country, indicating that the key to these conflicts is not solely in Russia's hands. Developments also differ, and opportunities for interaction remain in some regions, while others end up in isolation.

It is clear that Russia has no active interest in the settlement of these conflicts. This tool is reliable for countering the perceived 'West' by Russia as a unipolar world order and neutralising the challenges of the USSR's collapse. The main point of the Russian strategy is to reject the unipolar world order and emphasise the multipolar perspective, with a central role played by pursuing security in regions and protecting Russian interests. However, it is important to consider that Russia's motivation is not to create a new Russian Empire or an entity like the Soviet Union, but to ensure its security and act as a player in the West.

Russia has been involved in the internal and external affairs of neighbouring states, particularly in South Ossetia, Abkhazia, Transnistria, and to some extent, Nagorno Karabakh. Russia has exerted significant influence on these conflicts, using various methods of control.

Differences

A thorough analysis of the cases of the de facto states of Nagorno-Karabakh, South Ossetia, Abkhazia, and Transnistria reveals a complex system of political, socio-economic, and cultural characteristics. This text will now focus on the significant differences that distinguish these conflicts from one another, as the main similarities have already been presented.

Historical Context

The Nagorno-Karabakh conflict originated from ethno-nationalist tensions between Armenians and Azerbaijanis, which escalated after the collapse of the Soviet Union. The conflict resulted in a violent war for control of Nagorno Karabakh and surrounding territories in the 1990s, leading to a de facto regime.

Similarly, the conflict in Abkhazia originated from ethnic and political unrest in the late 1980s, when Abkhazians demanded more autonomy from Georgia. In the 1990s, the independence movement in Abkhazia led to armed conflicts and secession from Georgia.

Similarly, the conflict in South Ossetia also arose in the 1990s due to inter-ethnic tensions and the desire for independence from Georgia, resulting in armed clashes and the establishment of a de facto regime with close Russian support.

The Transnistrian conflict is a consequence of the political upheaval that occurred during the collapse of the Soviet Union. The Russian-speaking population in Transnistria demanded greater independence from Moldova, leading to armed clashes and the establishment of a de facto regime.

Parties Involved

The Nagorno-Karabakh conflict involves Azerbaijan, Armenia, and local forces in Nagorno-Karabakh. Russia and Turkey also play an indirect role due to regional geopolitical dynamics.

The conflict in Abkhazia involves Georgia and Abkhazia, with Russia playing a crucial role as Abkhazia's backer. Geopolitical interests and influences are strong.

Georgia and South Ossetia are involved, with a significant Russian presence. Russia plays a central role both as a supporter of South Ossetia and as a geopolitical actor.

The conflicting parties in Transnistria are Moldova, Transnistria, and Russia. Russia's influence is also significant in this region, where geopolitical interests are at play.

International Reactions

The de facto states of Nagorno-Karabakh, South Ossetia, Abkhazia, and Transnistria have elicited varied reactions on the international stage, with countries and

organizations taking differing positions. This diversity of responses reflects the complexity of the geopolitical situation and the distinct historical contexts in which these regions developed.

Following the conflict of the early 1990s, Nagorno-Karabakh came under effective control of Armenia. Armenia supports the independence of Nagorno Karabakh, however, it is important to note that the international community does not recognize the region as a sovereign state. Azerbaijan considers Nagorno-Karabakh as part of its territory and receives broad support for its territorial integrity, particularly from countries such as Turkey,

South Ossetia, and Abkhazia. Russia has recognized both regions since the conflicts of the 1990s and maintains close political, economic, and military ties with them. Nicaragua, Venezuela, and Syria have also recognized Transnistria's independence. However, the EU and the US, among others, consider it a part of Georgia. These differing perspectives have led to diplomatic tensions and challenges.

Transnistria has sought autonomy since the 1990s, and while Russia has close ties with the region, most countries do not recognize its independence. Moldova claims that the area is part of its national territory. However, the international community has not adopted a clear and consistent position on this matter yet.

The Degree of Development of De Facto States

The economic situations in Nagorno-Karabakh, South Ossetia, Abkhazia, and Transnistria differ significantly. Nagorno-Karabakh has invested in telecommunications, gold mining, and agriculture, while other de facto states rely on various economic sectors and external sources of aid. Transnistria, in particular, has developed closer ties with Russia and enjoys some political stability. South Ossetia and Transnistria also depend on Russian support and have varying levels of development.

Political Structures and Governance

De facto states have diverse political structures that reflect their complex historical and geopolitical backgrounds. Nagorno-Karabakh has an elected president, parliament, and army, while South Ossetia, Abkhazia, and Transnistria have different models of political governance, ranging from presidential systems to parliamentary structures.

Socio-Cultural Features

The socio-cultural features of de facto states reflect the diversity and historical origins of their populations. There are striking differences in ethnic makeup and cultural traditions that shape the identity and social fabric of these regions. These features play a central role in their self-representation and relations with neighboring states.

Conclusion

A comparative analysis of ethno-political conflicts in Nagorno-Karabakh, South Ossetia, Abkhazia, and Transnistria reveals commonalities in the dynamics of these conflicts.

Despite the varying historical contexts and individual characteristics of the conflicts, certain similarities can be identified.

1. **Structural similarities:** Ethno-cultural identities play a crucial role in the escalation of conflicts in all examined cases. Demands for autonomy or independence are often closely related to the desire to preserve one's identity and cultural characteristics.

2. **External influences** such as international interests, geopolitical considerations, and strategic alliances have a direct impact on developments in their respective regions.

3. **Unclear borders and territorial claims:** Conflicts are frequently characterised by poorly defined borders and territorial claims, which can lead to ongoing tensions and make sustainable conflict resolution more difficult.

4. **Lack of effective peace mechanisms:** Despite international efforts to resolve conflicts, peace mechanisms in the researched regions remain limited. The peace agreement remains incomplete due to the inherently controversial nature of the underlying issue.

Considering these conclusions, it is evident that ethno-political conflicts are interconnected in complex ways and have a significant impact not only on the affected states but also on the entire region. Therefore, it is crucial to take into account all the similarities and differences that link the aforementioned conflicts when implementing future conflict prevention and resolution efforts.

REFERENCES

1. 2020 Der 44-tägige Krieg zwischen Aserbajdschan und Bergkarabach - <https://www.baks.bund.de/de/arbeitspapiere/2021/krieg-um-berg-karabach-2020-implikationen-fuer-streitkraeftestruktur-und> Accessed: 05 January 2024.
2. Analyse: Postsowjetische De-facto-Regime - <https://www.bpb.de/themen/europa/russland-analysen/nr-394/322085/analyse-postsowjetische-de-facto-regime/> Accessed: 15 January 2024.
3. Aserbajdschan startet Militäreinsatz in Berg-Karabach - <https://www.dw.com/de/aserbajdschan-startet-milit%C3%A4reinsatz-in-berg-karabach/a-66862231> Accessed: 22 January 2024.
4. Bartmann, Barry. *Political Realities and Legal Anomalies. Revising the Politics of International Recognition*. In T. Bahcheli, B. Bartmann & H. Srebrnik (Hrsg.), *De Facto States. The Quest for Sovereignty* (S. 13 – 31). London and New York: Routledge, 2004.
5. Berg-Karabach wird zum 1. Januar 2024 aufgelöst - <https://www.deutschlandfunk.de/berg-karabach-wird-zum-1-januar-2024-aufgeloest-102.html> Accessed: 27 January 2024.
6. Berg-Karabach: Aserbajdschan beendet seinen Militäreinsatz - <https://www.dw.com/de/berg-karabach-aserbajdschan-beendet-seinen-milit%C3%A4reinsatz/a-66870274> Accessed: 12 January 2024.
7. Berg-Karabach: Harte Prüfung für die Armenier - <https://www.vaticannews.va/de/welt/news/2023-01/armenien-berg-karabach-aserbajdschan-krieg-blockade-russland.html> Accessed: 07 January 2024.
8. Border Assistance Mission to Moldova and Ukraine - <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=LEGISSUM:ps0002#:~:text=The%20European%20Border%20Assistance%20Mission%20to%20the%20Republic,It%20forms%20part%20of%20the%20European%20Neighbourhood%20Policy.> Accessed: 20 January 2024.
9. Der georgisch-südossetische Konflikt - <https://ifsh.de/file-CORE/documents/jahrbuch/04/Koenig-dt.pdf> Accessed: 25 January 2024.
10. Der Kaukasuskrieg 2008 - <https://www.bpb.de/kurz-knapp/hintergrund-aktuell/523728/der-kaukasuskrieg-2008/> Accessed: 16 January 2024.
11. Die Lunte am Pulverfass hat Feuer gefangen - <https://www.tagesschau.de/ausland/georgien-ts-120.html> Accessed: 20 January 2024.

12. Erklärte Souveränität Vor zwanzig Jahren proklamierte die vormalige Sowjetrepublik Abchasien ihre Unabhängigkeit - <http://www.ag-friedensforschung.de/regionen/Georgien/abchasien14.html> Accessed: 08 January 2024.
13. First President of Georgia / Who is Zviad Gamsakhurdia? - <https://www.youtube.com/watch?v=XixYlCGVxg&t=834s> 13:54 Accessed: 11 January 2024.
14. Hofbauer, Hannes. *Transnistrien: Niemandsland Am Dnjestr*, S. 146/147 sowie Wolfgang Grabowski: *Russland auf dem Weg zu neuer Macht*, Berlin 2008.
15. Konflikt in Georgien - wer trägt die Schuld? - <https://www.tagesschau.de/ausland/faggeorgien-ts-100.html> Accessed: 20 January 2024.
16. Müller, Dietmar. *Rumänische Politik in Europa in historischer Perspektive: Verflechtungen, Transfers und nationale Selbstbehauptung*. In: Lorenz, A., Mariş, DM. (eds) *Das politische System Rumäniens*. Springer VS, Wiesbaden., https://doi.org/10.1007/978-3-658-36343-7_2, Accessed: 06 January 2024.
17. Neue Fronten nach dem Krieg, Russland, der Westen und die Zukunft im Südkaukasus - [Zeitschrift OSTEUROPA | Neue Fronten nach dem Krieg \(zeitschrift-osteuropa.de\)](https://zeitschrift-osteuropa.de/) Accessed: 10 January 2024.
18. Postsowjetische De-facto-Regime - <https://www.laender-analysen.de/russland-analysen/394/postsowjetische-de-facto-regime/> Accessed: 22 January 2024.
19. Russland baut Kontrolle über Abchasien aus - <https://www.spiegel.de/politik/ausland/abchasien-und-russland-schliessen-strategische-partnerschaft-a-1004776.html> Accessed: 16 January 2024.
20. Russlands nächster Beitrittskandidat - <https://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/transnistrien-will-in-die-russische-foederation-12851911.html> Accessed: 14 January 2024.
21. Unabhängiges Südossetien? - <https://www.dw.com/de/s%C3%BCdossetien-stimmt-f%C3%BCr-unabh%C3%A4ngigkeit/a-2237542> Accessed: 20 January 2024.
22. Vor 25 Jahren: Georgien erklärt seine Unabhängigkeit - <https://www.bpb.de/kurz-knapp/hintergrund-aktuell/224445/vor-25-jahren-georgien-erklaert-seine-unabhaengigkeit/> Accessed: 31 January 2024.
23. Sender, Wolfgang. *Die Republik Moldau auf dem Weg zu Demokratie und Marktwirtschaft*, Munich, GRIN Verlag, 2003.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՐՏԱՅՐԱԿԵՐՆԵՐ, ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐ՝ ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ, ԱԲԽԱԶԻԱՅԻ, ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՕՍԻԱՅԻ ԵՎ ՄԵՐՁԴՆԵՍՏՐԻ ՀԱՎԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՅԻ ՇՈՒՐՁ

ՎԱՅԵ ԶԱՐԳԱՐՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի
միջազգային հարաբերություններ ֆակուլտետի
միջազգային հարաբերությունների ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Աշխարհում գոյություն ունի շուրջ 25 դե ֆակտո պետություն, որոնցից հինգը՝ հետխորհրդային տարածքում: Դե ֆակտո ռեժիմների ի հայտ գալը ուղղակիորեն առնչվում է այն փակուղային և կոնֆլիկտաձին իրողությանը, որի դեպքում պետության հետ ուղղակիորեն առնչվող դե յուրե պետությունն այլևս ի վիճակի չի

լինում իրացնելու իր (ինքն)իշխանությունը դե ֆակտո պետության բնակչության և տարածքի նկատմամբ:

Սույն հոդվածի նպատակն է վերլուծել և համեմատել Էթնոքաղաքական հակամարտությունները Լեռնային Ղարաբաղում, Հարավային Օսիայում, Աբխազիայում և Մերձդնեստրում: Ուշադրության կենտրոնում են հակամարտությունների պատճառների, գործընթացների և հետևանքների նմանություններն ու տարբերությունները, որը տալիս է հակամարտությունների դինամիկայի համապարփակ պատկերացում և բացահայտում է Էթնոքաղաքական վեճերի համատեքստում հնարավոր ընդհանրությունների առկայությունը:

Նպատակն իրականացնելու համար խնդիր է դրվել ուսումնասիրելու տարածաշրջաններում պատմական ֆոնի, քաղաքական զարգացումների, Էթնիկ կազմի և միջազգային ազդեցությունների ունեցած դերն ու նշանակությունը:

Հոդվածի մեթոդաբանական մոտեցումը հիմնված է նշված Էթնոքաղաքական հակամարտությունների համեմատական վերլուծության վրա: Օգտվել ենք ինչպես որակական, այնպես էլ քանակական հետազոտության մեթոդներից: Օգտագործվել են առաջնային աղբյուրներ՝ ներառյալ պաշտոնական փաստաթղթեր, քաղաքական հայտարարություններ և հոդվածներ՝ հիմնականում գերմանական լրատվականներից:

Հիմնավորվել է, որ Էթնոքաղաքական հակամարտությունները մշտապես ունենում են բարդ ու հակասական դինամիկա, որն էլ իր հերթին պարարտ հող է նախապատրաստում տարածաշրջանային խոշոր խաղացողների հետաքրքրությունների համար:

Եզրակացությունն այն է, որ Էթնոքաղաքական հակամարտությունների վերաբերյալ բազմակողմանի հետազոտությունները հնարավորություն են տալիս ձևավորելու հստակ պատկերացումներ հակամարտությունների պատճառների և հետևանքների վերաբերյալ՝ համադրելի իրավիճակներում հակամարտությունների լուծման հնարավոր օրինաչափություններն ու ընդհանրությունները բացահայտելու համար:

Հիմնաբառեր՝ Էթնոքաղաքական կոնֆլիկտներ, Խորհրդային Միություն, հետխորհրդայնություն, Աբխազիա, Հարավային Օսիա, Վրաստան, Մերձդնեստր, Մոլդովա, Արցախ, Լեռնային Ղարաբաղ, Հայաստան, Ադրբեջան:

ОБЩИЕ ПРОБЛЕМЫ, ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ РЕШЕНИЯ ВОКРУГ ДИНАМИКИ КОНФЛИКТОВ В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ, АБХАЗИИ, ЮЖНОЙ ОСЕТИИ И ПРИДНЕСТРОВЬЕ

ВАГЕ ЗАРГАРЯН

*соискатель кафедры международных отношений и дипломатии
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

В мире насчитывается около 25 де-факто государств, пять из которых находятся на постсоветской территории. Появление режимов де-факто напрямую связано с тупиковой ситуацией и реальностью, вызывающей конфликты, когда государство де-юре, напрямую связанное с государством, больше не может утверждать свою (само) власть над населением и тем самым осуществлять территорию де-факто государства.

Целью данной статьи является анализ и сравнение этнополитических конфликтов в Нагорном Карабахе, Южной Осетии, Абхазии и Приднестровье. Основное внимание уделяется сходству и различиям в причинах, процессах и последствиях конфликта, которые позволяют комплексно понять динамику конфликта и выделить возможные сходства в контексте этнополитических конфликтов.

Для достижения этой цели была поставлена задача изучить роль и значение исторического фона, политического развития, этнического состава и международных влияний в регионах.

Методологический подход статьи основан на сравнительном анализе упомянутых этнополитических конфликтов. Используются как качественные, так и количественные методы исследования. В качестве первоисточников используются официальные документы, политические заявления и статьи, в первую очередь, немецких СМИ.

Показано, что этнополитические конфликты всегда имеют сложную и противоречивую динамику, что, в свою очередь, создает благодатную почву для интересов важных региональных акторов.

Вывод состоит в том, что перекрестное исследование этнополитических конфликтов дает возможность получить четкое представление об их причинах и последствиях в, чтобы выявить возможные закономерности и общие черты в управлении конфликтами в сходных ситуациях.

Ключевые слова: *этнополитические конфликты, Советский Союз, постсоветское государство, Абхазия, Южная Осетия, Грузия, Приднестровье, Молдова, Арцах, Нагорный Карабах, Армения, Азербайджан.*

**ՖԱԼԻԲԵԼԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ 19-ՐԴ դարի ՊՐԱԳՄԱՏԻԶՄԻ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ***

ՀՏԴ 165.6/8

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-97

ԴԱՎԻԹ ԱԶԵԼՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի փիլիսոփայության և
հոգեբանության ֆակուլտետի փիլիսոփայության պատմության,
տեսության և տրամաբանության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

davit.agelyan@ysu.am

ORCID: 0000-0002-0100-5773

Հոդվածի հիմնական նպատակն է բացահայտել ֆալիբիլիզմի և դրա
հիմնական սկզբունքների զարգացումը 19-րդ դարի փիլիսոփայության և,
մասնավորապես, պրագմատիզմի ուղղության տարբեր ներկայացուցիչների
իմացաբանական ու գիտաբանական հայացքներում:

Նպատակին հասնելու համար առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները՝
վերլուծել ֆալիբիլիզմի ձևավորմանը և հետագա զարգացմանը նպաստած 19-
րդ դարի մի շարք մտածողների իմացաբանական, գիտաբանական և այլ
հայացքները, քննել ֆալիբիլիզմի զարգացմանը նպաստած պրագմատիզմի
ներկայացուցիչների հայացքների ընդհանրությունները, տարբերություններն
ու ֆալիբիլիզմի զարգացման և դրսևորման հիմնական միտումները:

Հետազոտության ընթացքում օգտագործվել են բազմաթիվ բնագրեր և
հոդվածներ: Հետազոտությունում կիրառվել են անալիզի, սինթեզի,
ինդուկցիայի, դեդուկցիայի, համանմանության և պատմահամեմատական
մեթոդները:

Հետազոտության հիմնական եզրահանգումն այն է, որ 19-րդ դարի
փիլիսոփայության և գիտության մի շարք մտածողներ, ի դեմս Չարլզ Պիրսի,
Ուիլյամ Ջեյմսի և Ջոն Դյուիի, կարևոր նշանակություն են ունեցել
ֆալիբիլիզմի հիմնական սկզբունքների ձևակերպման և զարգացման համար:
Մասնավորապես, նշված հեղինակների կողմից ճանաչողությունում մշտական
կասկածի և սխալականության անօտարելիության արձանագրումը և
ֆալիբիլիզմի իմացաբանական-մեթոդաբանական գործառույթների
կարևորումը հիմք է դարձել ֆալիբիլիզմի՝ որպես հայեցակարգի ձևավորման
և հետագա զարգացման համար: Կատարված հետազոտությունը թույլ է
տալիս պնդել, որ դեռևս 19-րդ դարում ֆալիբիլիզմի հիմնական սկզբունքները
կիրառվել են գիտելիքների նաև այլ ոլորտներում՝ հասարակական-
քաղաքական խնդրակարգերի առնչությամբ: Այս արձանագրումը կարևոր
նշանակություն կարող է ունենալ արտաիմացաբանական խնդրակարգերում
ֆալիբիլիզմի կիրառական նշանակության հետագա ուսումնասիրությունների
համար:

* Հոդվածը ներկայացվել է 21.02.2024թ., գրախոսվել՝ 10.03.2024թ., տպագրության
ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

Հիմնաբառեր՝ *Ֆալիբիլիզմ, ինֆալիբիլիզմ, ֆունդամենտալիզմ, սկեպտիցիզմ, պրագմատիզմ, կասկած, համոզմունք, գիտելիք:*

Ներածություն

Ֆալիբիլիզմի հայեցակարգային հիմնական սկզբունքներն իրենց ձևակերպումն ու ժամանակակից ըմբռնումն են ստացել 19-20-րդ դարերի իմացաբանության և գիտության փոփոխության մի շարք ներկայացուցիչների հիմնարար աշխատանքներում: Այս ժամանակաշրջանը նշանավորվել է գիտության զարգացման դասական, հետդասական և հետոչդասական շրջափուլերի հաջորդական անցումով, փոփոխության տարբեր սկզբունքների ու տեսությունների վերաիմաստավորմամբ, ինչպես նաև գիտության ու փոփոխության մի շարք նոր հայեցակարգերի և տեսությունների ձևավորմամբ: Դասական և հետդասական գիտությունների համար պայմանական անջրպետ համարվող 19-րդ դարում մի շարք մտածողների համար արդեն ակնհայտ էին դառնում առկա իմացաբանական հիմնախնդիրների հասկացման բարդություններն ու դրանց լուծման արդյունավետ ճանապարհների բացակայությունը: Սա պայմանավորված էր բացարձակ, վերջնական, անկասկածելի և անսխալական ճշմարտությունների, գիտելիքների ու համոզմունքների վերաբերյալ դասական պատկերացումներում աստիճանաբար ի հայտ եկող խնդիրներով, ինչպես նաև նշված պատկերացումների համար իմացաբանական հիմք հանդիսացող հայեցակարգերի՝ դոգմատիզմի, ֆունդամենտալիզմի և ինֆալիբիլիզմի հիմնական սկզբունքների դեմ ներկայացվող ծանրակշիռ հակափաստարկների ու ծանր քննադատության առկայությամբ:

Մասնագիտական գրականությունում կան տարբեր փորձեր նկարագրելու և վերլուծելու ֆալիբիլիզմի զարգացումն ու դրսևորումը տարբեր ժամանակաշրջաններ ներկայացնող առանձին հեղինակների հայացքներում: Սակայն օտարալեզու գրականությունում և մեզանում սակավ են այն ուսումնասիրությունները, որոնք ներկայացնում են ֆալիբիլիզմի զարգացումը, դրսևորման համեմատական ընդհանրությունները, տարբերություններն ու միտումները դասական, հետդասական և հետոչդասական գիտության ու փոփոխության իրար հաջորդող շրջափուլերում գործած տարբեր մտածողների հայացքներում ու ուսումնասիրություններում: Արձանագրելով նշված խնդիրների ոչ պատշաճ լուսաբանվածությունը՝ սույն աշխատանքը նպատակ ունի քննարկելու առաջ քաշված խնդիրները ֆալիբիլիզմի զարգացման առավելապես նպաստ բերած 19-րդ դարի իմացաբանության, գիտության փոփոխության և, մասնավորապես, պրագմատիստական փոփոխության ներկայացուցիչների իմացաբանական, գիտաբանական և այլ հայացքների ուսումնասիրման միջոցով:

Ֆալիբիլիզմի զարգացումը Զարլզ Պիրսի հայացքներում

Ֆալիբիլիզմը՝ որպես իմացաբանական սկզբունք և հայեցակարգ, առաջին անգամ սահմանվել և շրջանառության մեջ է դրել ամերիկյան պրագմատիզմի ականավոր ներկայացուցիչ Զարլզ Սանդերս Պիրսը (1839-1914): Պիրսի իմացաբանության կենտրոնական հարցերից է համոզմունքների և կասկածի փոխհարաբերման հիմնախնդիրը, որը փոփոխային հետաքրքրության շրջանակում հայտնվել է հատկապես Ռենե Դեկարտի իմացաբանական կասկածի մեթոդի և ֆունդամենտալիստական իմացաբանության ուսումնասիրման արդյունքում: Պիրսի մի շարք հոդվածներ և աշխատություններ ընդգծված քննադատական մոտեցում են ցուցաբերում կարտեզիանիզմի, ֆունդամենտալիզմի և ապրիորիզմի գրեթե բոլոր տարատեսակների ու դրսևորումների նկատմամբ: Քննադատության հիմնական

թիրախներից մեկը ինֆալիբիլիզմն է՝ ֆալիբիլիզմի անմիջական հակադիր հայեցակարգը, ըստ որի՝ *համոզմունքներն ու գիտելիքները պահանջում են անսխալականություն, և մենք որոշ համոզմունքներ գիտենք կամ կարող ենք իմանալ անսխալականորեն (որպես բացարձակ, անկասկածելի ճշմարտություն, որը զերծ է սխալներից և բարելավվելու կամ փոփոխվելու հետագա անհրաժեշտությունից)*: Ըստ Պիրսի՝ ինֆալիբիլիզմը առավել բնորոշ է կրոնին ու կրոնական աշխարհայացքին, որտեղ տրված համոզմունքներն ու գիտելիքները անկասկածելի և անքննելի են (դոգմատիզմ) և հիմք են ծառայում կշռադատության ընթացքում ի հայտ եկող հետագա ճշմարիտ դատողությունների համար (ֆունդամենտալիզմ): Խոսելով գիտությունում դրսևորվող ինֆալիբիլիզմի մասին՝ Պիրսը նշում է, որ գիտական ինֆալիբիլիզմն իր համար «զավեշտալի» է, քանի որ *«չափելիության վերաբերյալ այն գիտություններում, որտեղ սխալներն ամենաքիչն են ի հայտ գալիս, իրեն հարգող ոչ ոք չի արձանարգում իր արդյունքը՝ առանց ընդունելու սխալվելու ու սխալի առկայության հավանականությունը: Եվ եթե այս պրակտիկան չի պահպանվում այլ գիտություններում, դա այն պատճառով է, որ դրանցում հավանական սխալները չափազանց մեծ են գնահատելու համար»* (Peirce, *Philosophical Writings of Peirce* 3): Պիրսն ինքն արձանագրում է, որ իր փիլիսոփայությունը և ուսումնասիրությունները ֆալիբիլիստական են. *«Տարիներ շարունակ այս հասունացման գործընթացում ես իմ գաղափարները ինքս ինձ համար հավաքում էի ֆալիբիլիզմի (սխալականության) անվան ներքո»* (Peirce, *Philosophical Writings of Peirce* 4): Ֆալիբիլիզմի գրեթե բոլոր ժամանակակից սահմանումներն ու ըմբռնումները այս կամ այն կերպ արտացոլում են պիրսյան ֆալիբիլիզմի առավել ընդհանուր սկզբունքները՝ **«մարդիկ կարող են ունենալ հուսալի գիտելիքներ, սակայն ոչ երբեք բացարձակ որոշակի գիտելիք: Ամբողջ գիտելիքը մարդկային բանականության և դիտարկման արդյունք է, և քանի որ այս մեթոդներից ոչ մեկը անսխալական չէ, այդ մեթոդներով ստացված ողջ գիտելիքը ապագայում կարող է հիմնավորապես ապացուցվել որպես սխալ»** (Cooke 158): Վերլուծելով համոզմունքների ու գիտելիքների հավաստիության և դրանց համար անհրաժեշտ պայմանների հարցը՝ Պիրսն առանձնացնում է չորս հիմնական աղճատումներ, որոնք արատավորում են մեր համոզմունքներն ու գիտելիքները, դրանց նկատմամբ մեր ըմբռնումը և դրանք ճանաչելու ու ձեռք բերելու իրատեսական հնարավորությունները՝

1. բացարձակ պնդումների, աքսիոմների և կանխադրույթների նկատմամբ համոզմունքն ու անկասկած վերաբերմունքը,
2. այս կամ այն երևույթի անճանաչելիության վերաբերյալ համոզմունքը,
3. գիտության այս կամ այն տարրի անսխալական, վերջնական լինելու վերաբերյալ համոզմունքը,
4. համոզմունքն այն մասին, որ այս կամ այն օրենքը կամ ճշմարտությունը գտել է իր վերջնական և կատարյալ ձևակերպումը, որը թույլ է տալիս ենթադրել, որ բնության սովորական ընթացքը երբեք չի կարող խաթարվել և փոփոխվել (peirce, *philosophical writings of peirce* 54-56):

Պիրսն առանձնացնում է նաև մի շարք այլ փաստարկներ համոզմունքների, գիտելիքների ու, ընդհանրապես, ճանաչողության սխալական ու անորոշ բնույթի օգտին, որոնցից հատկանշական են հետևյալները՝

1. Ամբողջ գիտելիքը արտահայտվում և դրսևորվում է դատողությունների միջոցով, սակայն ոչ մի դատողություն ինքնին հասկանալի կամ ինքնամփոփ չէ: Դրանց իմաստն ու ճշմարտության արժեքը կարող է երևալ միայն այլ դատողությունների և հասկացությունների հետ հարաբերության մեջ:
2. Գիտելիքները պարունակում են ընդհանուր և աբստրակցիայի բարձր աստիճան ունեցող հասկացություններ, որոնք չափազանց անորոշ են և նշանակություն են

ստանում միայն լեզվի ու իրական աշխարհի հարաբերությունների ամբողջական ցանցում:

3. Մեր բոլոր մտքերը նշաններ են և հնարավոր չէ մտածել դրանցից դուրս: Իսկ դրանցում արձանագրվող և նկարագրվող առարկաները մեզ տրվում են միայն որոշակի սահմանափակ ձևով: Մտքերը, որոնք նշաններով սահմանափակված են, չեն կարող լիարժեքորեն արտահայտել օբյեկտիվ իրականության պատկերը:

4. Համոզմունքների ձևավորման լավագույն և ամենաապահով տարբերակը գիտական մեթոդն է, սակայն սա նույնպես զերծ չէ սխալներից: Ցանկացած մեթոդ, որը կրնար փոխարինվել ուսումնասիրության համար, չի կարող ապահովել բացարձակ որոշակի և անսխալական եզրակացություն: Եվ մենք ունակ չենք դուրս գալու տրված մեթոդի սահմաններից, որպեսզի համոզվենք՝ արդյոք մենք հասել ենք վերջնական ճշմարտության, թե ոչ (Cooke 159):

Պիրսը եզրակացնում է, որ *«բանականության միջոցով երբեք հնարավոր չէ հասնել բացարձակ որոշակիության, բացարձակ ճշգրտության և բացարձակ համընդհանրության: Մենք չենք կարող լիովին վստահ լինել, որ մեր եզրակացությունները նույնիսկ մոտավորապես ճիշտ են»* (Peirce, *Philosophical Writings of Peirce* 56): Սակայն նա միակը չէր իր ժամանակաշրջանում, ով քննարկում էր մարդկային սխալականության, գիտելիքների որոշակիության և ճշմարիտ համոզմունքների հիմնախնդիրները: Այսպիսի միտում կարելի էր արձանարգել գիտության տարբեր ոլորտների տեսական և պրակտիկ ուսումնասիրություններում: Իր իմացաբանական հայացքների, ընկալումների և ֆալսիֆիստական աշխարհայացքի ձևավորման վրա հատկապես մեծ ազդեցություն են ունեցել շոտլանդացի փիլիսոփա և հոգեբան Ալեքսանդր Բեյլի աշխատանքներն ու հետազոտությունները, որտեղ Բեյլը առաջ է քաշում համոզմունքներ ձևավորելու, դրանք ամրապնդելու և սեփական սխալականությունը հաղթահարելու մարդկային ձգտումների վերաբերյալ հիմնարար տեսություն և գաղափարներ: Ըստ Բեյլի՝ համոզմունքը հակվածություն է գործողության նկատմամբ, իսկ *«մեր պնդմանը համապատասխան գործելու պատրաստականությունը՝ համոզմունքի միակ, իրական և անսխալական չափանիշը»* (Bain 505): **Համոզմունքի հակառակը ոչ թե անհամոզվածությունն է, այլ կասկածը և անորոշությունը**, որոնք բխում են նոր փորձի միջոցով տվյալ համոզմունքի «ստուգումից»: Բեյլը կարծում էր, որ առկա համոզմունքը փորձաքննության ենթարկվելը մարդու մոտ առաջացնում է տհաճության և վախի զգացումներ: Մարդիկ ենթարկվում են երկու հակադիր ճանաչողական (կոգնիտիվ) միտումների՝ ընդունում են այն, ինչը դեռևս չի հակասում փորձին (պարզունակ դյուրահավատություն կամ ինդուկցիա) և հուսալքվում են *«հակասությունների»* պատճառով, երբ ստանում են փորձառություններ, որոնք անհամատեղելի են արդեն իսկ առկա ու ձևավորված համոզմունքների հետ (ձեռք բերված թերահավատություն): Բեյլը եզրահանգում է, որ մարդը կարող է ունենալ համոզմունք միայն այն բանից հետո, երբ ոչ ռեֆլեքսիվ ակնկալիքը դիմանում է փորձությանը և ստուգմանը: Համոզմունքը *«բնածին դյուրահավատությունն է, որը պահպանվում է փորձերի միջոցով»* (Bain 526): Համոզմունքի կրկնվող հաստատումները մեծացնում են մեր վստահությունը դրա նկատմամբ և կարող են մեզ պաշտպանել ապագա ստուգումների ու վերափորձաքննության ակնկալիքից, որին մենք անընդհատ հակված ենք լինում ձեռք բերված թերահավատության պատճառով: Ինչպես նկատում է Սյուզան Յեքը, Պիրսն օգտագործում է Բեյլի համոզմունքների վերաբերյալ ուսումնասիրությունները հետազոտության վերաբերյալ սեփական տեսությունը մշակելու համար: Կասկածը, ըստ Բեյլի, տհաճ և անցանկալի երևույթ է: Ցանկացած ոք նախընտրում է կայուն համոզմունք և սովորություն: Միևնույն ժամանակ Պիրսը կարծում է, որ հետազոտությունը սկսվում է կասկածից ու դրա կողմից խթանվելու արդյունքում: Հետազոտելու նպատակն է ապահովել անցումը

կասկածի վիճակից դեպի նոր համոզմունքի: Նշված գործընթացը պատկերվում է կրկնվող այսպիսի շրջափուլով՝

1. համոզմունք,
2. տրված համոզմունքին հակասող փորձառություն (կասկածի խթան),
3. կասկած,
4. նոր համոզմունք (haack 160):

Ըստ Պիրսի, քանի որ կասկածը որևէ արտաքին փորձի, պատճառի արդյունքում համոզմունքի ընդհատումն է, ապա հետազոտությունը (inquiry), որի սկսելու մոտիվացիան կասկածն է, պետք է իր հերթին մեկնարկի խնդրից ու խնդրահարույց իրավիճակից: Այլ կերպ ասած, պետք է ունենալ որևէ ավելի վաղ ձևավորված համոզմունք, որի ընդհատումը (դրա հետ անհամատեղելի փորձի ի հայտ գալը) վերջինիս կոնի կասկածի տակ: Այս կերպ մարդիկ հնարավորություն են ունենում հաղթահարելու չգիտակցվող ու ավանդույթի ուժով շարունակվող սովորույթները, որոնք հաճախ այնքան են մարդու վարքն ու միտքը մեխանիկական դարձնում, որ դրանք սկսում են չտարբերվել կենդանական ռեֆլեքսներից: Մանույն ժամանակ, եթե ցանկացած հիմնավոր կասկած ի հայտ է գալիս որոշակի արտաքին հակասող փորձառության արդյունքում, իսկ համոզմունքների վերանայման անհրաժեշտությունը պայմանավորված է խնդրի առկայությամբ, ապա ստացվում է, որ կասկածը ունի շատ կոնկրետ պատճառահետևանքային ծագում, և իրական կասկածը չի կարող տեղի ունենալ զուտ ցանկությամբ կամ կամավոր կերպով: **Պիրսն այս կերպ ֆալսիֆիզմը հստակ կերպով տարանջատում է ռադիկալ ու արմատական սկեպտիցիզմից, իսկ ճանաչողությունում հիմնավոր կասկածի ու սխալների մշտական առկայության հնարավորությունն արձանագրելով՝ պիրսյան ֆալսիֆիզմը խուսափում է նաև ֆունդամենտալիզմի և ինֆալսիֆիզմի սահմանափակումներից:** Պիրսը խստագույնս կարևորում է հետազոտության ու մտքի ընթացքի անընդհատությունը: Մի կողմից Պիրսը անհրաժեշտ է համարում ցանկացած քննության ու ուսումնասիրության մեկնարկին որոշակի բազային համոզմունքների ընդունումն ու առկայությունը, սակայն մյուս կողմից փրիստփան գրկում է համոզմունքներին անձեռնմխելիությունից և արձանագրում, որ տրված համոզմունքին հակասող ցանկացած արտաքին փորձի կամ ազդակի պարագայում ի հայտ եկող կասկածը պետք է ուղղորդի դեպի առկա համոզմունքների ստուգման ու փորձաքննման ճանապարհով նոր, ավելի հիմնավոր և պակաս սխալական համոզմունքների ձևավորմանը:

Պիրսյան ֆալսիֆիզմի առավել ընդհանուր սկզբունքները և դրանց ձևավորման նախադրյալները հնարավոր է տեսնել նաև փրիստփայի այլ տեսություններում և հայեցակարգերում: Մասնավորապես, պատճառականության հիմնախնդրին անդրադառնալիս Պիրսը քննարկում է իր ժամանակաշրջանում լայն տարածում ունեցող և ընդունված համոզմունքն այն մասին, որ «*տիեզերքում ցանկացած երևույթ հստակորեն պատճառավորված է բնության օրենքներով*» (Peirce, *The Doctrine of Necessity Examined* 321): Այս մասին իր հայացքները նա ամբողջացնում է տիխիզմի (հուն.՝ *τύχη*, *պատահականություն*) տեսության շրջանակում, ըստ որի՝ բացարձակ պատահականությունը և ինդետերմինիզմը նույնպես տիեզերքի օբյեկտիվ պատկերի մաս են. «*Փորձեք ստուգել բնության ցանկացած օրենք, և դուք կտեսնեք, որ որքան ճշգրիտ լինեն ձեր դիտարկումները, այնքան ավելի հստակորեն դրանք ցույց կտան օրինաչափությունից անկանոն շեղումներ*» (Peirce, *The Doctrine of Necessity Examined* 329): Պիրսն, անշուշտ, չի հերքում բնության օրենքների գոյությունը և օրենքների միջոցով բնության մեջ ու տիեզերքում որոշակի կանոնակարգվածությունը, սակայն, ըստ Պիրսի՝ բնության օրենքներն այնպիսին են, որ դրանք անընդհատ ինչ-որ չափով խախտվում են: Տիխիզմից բխում է այն

գաղափարը, որ բնությունը օրենքից անսահման փոքր շեղումների ամբողջություն է, որոնք տեղի են ունենում անընդհատ և էլ ավելի տեսանելի կարող են լինել գիտության զարգացման ու շարունակական հետազոտության գործընթացում (Cosculluela 741-742): Եթե բնության ուսումնասիրությունը անհրաժեշտաբար ուղեկցվում է որոշակի պատահական և անկանխատեսելի երևույթների բացահայտմամբ, ապա այս պարագայում առկա համոզմունքներին և ճշմարտություններին հակասող փորձառությունը դառնում է անխուսափելի: Ինչ-որ իմաստով՝ Պիրսի ֆալսիֆիկզմը՝ որպես իմացաբանական հայեցակարգ և փիլիսոփայի աշխարհայացքի ատրիբուտով բնութագիր, դրսևորվում է գոյաբանական հիմնախնդիրներում ինդետերմինիստական սկզբունքների ձևով: Բացարձակ (համընդհանուր) պատճառականությունը պետք է իր հերթին ենթադրի նաև բացարձակ որոշակիություն, քանի որ եթե յուրաքանչյուր երևույթ ունի իր պատճառը և բխում է որոշակի կոնկրետ ու հստակ հանգամանքներից, ապա այս գործընթացում չի մնում ոչինչ, որը հնարավոր չի լինի տվյալ հանգամանքներն իմանալու պարագայում կանխատեսել և իմանալ անսխալականորեն: Սակայն եթե որոշակիությունն ու անսխալականությունն անհասանելի են ֆալսիֆիկզմի շրջանակում նկարագրված մի շարք պատճառներով, ապա համընդհանուր պատճառականությունն իր հերթին դառնում է գործնականում անհնար:

Պիրսի ինդետերմինիստական և ֆալսիֆիստական գաղափարները յուրատեսակ կերպով նախազգում էին այդ ժամանակաշրջանի գիտության ու մարդկային մտքի հիմնական միտումները: Այս գաղափարները մի կողմից անմիջականորեն հակադրվում են հարաբերականության ընդհանուր տեսության հեղինակ Այնշթայնի դետերմինիստական հայացքներին, իսկ մյուս կողմից յուրատեսակ կերպով մոտենում են քվանտային մեխանիկայի իմացաբանական պակասություններին և հատկապես Հայզենբերգի «անորոշությունների սկզբունքին»: **Հաշվի առնելով, որ Պիրսի ֆալսիֆիկզմը դիսամիկ ու կառուցողական հայեցակարգ է, որտեղ մտքի ընթացքն ու հետազոտությունն անընդհատ ուղղված է հիմնավոր կասկածի միջոցով առկա համոզմունքների ստուգմանը, վերանայմանը և բարելավվելուն, ապա ֆալսիֆիկզմը վերածվում է գիտական առաջընթացը և գիտելիքների աճն ապահովող կարևոր պայմանի՝ պահպանելով հավասարակշռություն չափավոր կասկածի և որոշակիացված համոզմունքների, գիտելիքների ու, ի վերջո, ճշմարտությունների միջև:**

Ֆալսիֆիկզմի զարգացումը Ուիլյամ Ջեյմսի և Ջոն Դյուիի հայացքներում

Պիրսից զատ՝ ֆալսիֆիստական հայացքներով են աչքի ընկել նաև 19-րդ դարի պրագմատիզմի այլ նշանավոր ներկայացուցիչներ Ուիլյամ Ջեյմսը և Ջոն Դյուին: Ջեյմսին նախևառաջ հետաքրքրում էր ճշմարտության և իրականության փոխհարաբերման հիմնախնդիրը, որտեղ Ջեյմսը ճշմարտությունը համարում է իրականության հետ համաձայնեցվող երևույթ: Սակայն այս գործընթացն ուղեկցվում է փաստերի և մեր համոզմունքների համադրմամբ, որոնց արդյունքում մեզնից օբյեկտիվորեն անկախ փաստերն ու իրողությունները կարող են որոշակի փոփոխություններ պարտադրել մեր համոզմունքներին, և նույնիսկ նրանց, որոնք մենք կարող էինք համարել բացարձակ (James 91-97): Վերոնշյալից պարզ է դառնում այն, որ ինչպես Պիրսը, այնպես էլ Ջեյմսը շարունակում է իրականության մասին խոսել՝ հանդես գալով ռեալիզմի դիրքերից: Ակնհայտ է, որ մենք ճանաչում ու ընկալում ենք մեզնից օբյեկտիվորեն անկախ գևտվող իրականության երևույթներն ու առարկաները: **Խնդիրն այն է, որ մենք չենք կարող ունենալ համոզմունքներ ինչ-որ բանի վերաբերյալ՝ լիարժեքորեն բացառելով կասկածի տեսական հնարավորությունը:** Ըստ Ջեյմսի՝ «Ճշմարիտը ընդամենը նպատակահարմարն է մեր մտածողության մեջ»: Պրագմատիզմի այս մաքսիմը, սակայն, չի նշանակում, որ

Նպատակահարմարությունը կարող է ձևավորել ճշմարտության օբյեկտիվ, անփոփոխ և անսխալական պատկերացումներ: «Փորձը ... մեզ կարող է ստիպել ուղղել մեր ներկայիս բանաձևերը» (Putnam 19): Հիլարի Փաթնամն արդարացիորեն նկատում է, որ Ուիլյամ Ջեյմսը, ինչպես Պիրսը, ճշմարտությունը և «վերջնական կարծիքը» հաճախ նույնացնում է, որն այն չէ, ինչը ներկայումս հաստատվել է, այլ այն, ինչը, համոզված ենք, որ կհաստատվի ապագայում, եթե մեր հետազոտությունն ու ուսումնասիրությունները շարունակվեն պատասխանատու կերպով և ֆալսիֆիկալի ոգուն համապատասխան (Putnam 21): Այս իմաստով **ճշմարիտը այն չէ, ինչն այս պահին արձանագրում ենք, քանի որ ապագայում դա կարող է հակասող փորձառության պատճառով վերանայման խնդրի առաջ կանգնել, այլ այն, ինչը ի հայտ կգա շարունակական հետազոտության ու փորձառության արդյունքում (ճշմարտությունը՝ որպես իդեալ, իսկ ճշմարիտը՝ որպես հետևանք)՝ հաշվի առնելով սխալվելու հնարավորությունը և մեր պատասխանատվությունը փորձը, համոզմունքներն ու իմացությունը սխալներից հնարավորինս մաքրելու և բարելավելու չընդհատվող գործընթացում:**

Ջոն Դյուին, հիմք ընդունելով պրագմատիզմի առավել ընդհանուր սկզբունքները, շարունակում է զարգացնել Պիրսի ֆալսիֆիկալի և հակաֆունդամենտալիզմի իմացաբանական դիրքորոշումները: Նա համակարծիք է Պիրսի հետ հիմնավոր կասկածի հարցում՝ անթույլատրելի համարելով առանց հիմնավոր պատճառների հաստատված համոզմունքներին կամ պատկերացումներին կասկածելը, քանի որ ցանկացած հիմնավոր կասկած կարող է ի հայտ գալ միայն որոշակի խնդրահարույց իրավիճակում, երբ, օրինակ, առկա է համոզմունքներին կամ փորձին հակասող նոր փորձառություն (Brown, *John Dewey's Logic of Science* 287): Դյուին դեմ է արտահայտվում ֆունդամենտալիզմին և ինֆալսիֆիզմին՝ պնդելով, որ գիտական հետազոտությունն ու ուսումնասիրությունն առհասարակ չեն առնչվում որևէ վերջնական և ավարտուն կետի: Եթե մենք ուսումնասիրելիս որոշ բաներ ընդունենք անփոփոխ և վերջնական, ապա այս իրավիճակը կարող է սահմանափակել և խանգարել տվյալ ուսումնասիրության շրջանակում ձևակերպված հարցադրումների համար պատասխանների հայտնաբերմանը: Միևնույն ժամանակ մենք պետք է մեզ համար որոշակիացնենք «պայմանական ելակետեր» մեր ուսումնասիրությունները ինչ-որ կետից սկսելու համար. թեև մենք անընդհատ պետք է մի շարք փաստեր և երևույթներ ընդունենք որպես հիմք, որպեսզի հնարավոր լինի առաջ գնալ ու ինչ-որ տեղ հասնել, այնուամենայնիվ, գոյություն չունի մի բան, որը կարող է կասկածից վեր լինել (Brown, *Science and experience* 23): Մատեո Բրաունը կարծում է, որ ֆունդամենտալիզմը Դյուիի համար ընդունելի չէր լինի նաև այն պատճառով, որ, ըստ Դյուիի, գիտելիքը և, հատկապես, զգայական ճանաչողության արդյունքում ձևավորվելիք գիտելիքը անմիջականորեն, տվյալ պահին ու անհապաղ կերպով տրվող երևույթ չէ: Սակայն կարելի է պնդել, որ պրագմատիզմի երեք ներկայացուցիչների համար **գիտելիքը, լայն իմաստով, երբեք էլ ներկայում գոյություն չունի առնվազն ավարտուն, ձևավորված և վերջավոր տեսքով, քանի որ իմացությունն ու հետազոտությունը ենթադրում են մշտական ու շարունակական գործընթաց, որտեղ խնդրահարույց իրավիճակներում ի հայտ եկող կասկածները մղում են մեզ վերանայելու ու բարելավելու առկա համոզմունքներն ու գիտելիքները:** Այս իմաստով տևականության ցանկացած կոնկրետ պահի մենք գործ ունենք «**ընթացիկ համոզմունքների ու գիտելիքների հետ**», որոնք շարունակական ուսումնասիրման արդյունքում լավագույն դեպքում կարող են «խիստ հիպոթետիկ և ճշմարտանման» իմացաբանական վիճակից վերածվել «պակաս հիպոթետիկ և ճշմարտանման» վիճակի: Այս իմաստով Դյուիի պայմանական ելակետերը այն ընթացիկ համոզմունքներն ու գիտելիքներն են, որոնք

ուսումնասիրողի կողմից ընտրվում են տվյալ ուսումնասիրության համար որպես մեկնակետ: Բրաունը նկատում է, որ Դյուին, որպեսզի հակաֆունդամենտալիստական և հակասկեպտիկական հայացքների համադրման արդյունքում չհայտնվի Նոր ծայրահեղությունում, ձևավորում է ֆալսիֆիստական հայեցակարգի իր տարբերակը՝ **հակասկեպտիկական ֆալսիֆիզմը**, որը միևնույն ժամանակ մերժում է առանց հիմնավոր պատճառների կասկածամտությունը և չի ընդունում ապրիորի ճշմարտությունների ու վերջնական հիմքերի գոյությունը, սակայն, այնուամենայնիվ, կարևորում է տվյալ պահին պայմանական ելակետային իմացաբանական հիմքերի՝ համոզմունքների ընդունման անհրաժեշտությունը որպես ուսումնասիրության ու մտքի ընթացքի ելակետ: Իսկ քանի որ առկա համոզմունքներն իր հերթին ձևավորվել են նախկինում եղած որոշակի փորձի (կրկնվող) արդյունքում, ապա մեր մտքի ընթացքն ու ուսումնասիրությունները պետք է հիմնվեն նախորդ փորձի վրա՝ քննադատական մոտեցում ցուցաբերելով հենց այդ փորձի նկատմամբ: Այս մասին Դյուին գրում է. «Գիտության պատմությունը նաև ցույց է տալիս, որ երբ վարկածները համարվում էին վերջնականապես ճշմարիտ և, հետևաբար, անվիճելի, դրանք խոչընդոտում էին հետազոտությունը և ստիպում էին գիտությանը հավատարիմ մնալ այն հայեցակարգերին, որոնք հետագայում ոչ հիմնավոր ճանաչվեցին» (Dewey, *The Later Works* 145): Պատասխանելով հարցին, թե արդյոք մենք կարող ենք որևէ բանում վստահ լինել (ունենալ որոշակի համոզմունքներ)՝ Դյուին նախևառաջ ակնկալում է հետևյալ հարցի պատասխանը՝ **ի՞նչ է հնարավոր նկատի ունենալ «որոշակի» ասելով**: Եթե «լինել որոշակի» նշանակում է լինել միանգամայն անկասկածելի և ապագայում վերանայման ոչ ենթակա, ապա որոշակիությունը ճանաչողությունում հնարավոր չէ: Իսկ եթե որոշակիությունն ասելիս նկատի ունենանք սկզբունքորեն սխալական, սակայն կշռադատությունների տվյալ համակարգում հիմնավոր և կասկածներ չհարուցող սահմանափակ թվով գիտելիքները, ապա կարող ենք վստահ լինել, որ ունենք որոշակի և կոնկրետ իմացություն (պայմանական ճշմարտություններ), որի վրա կարող ենք հիմնվել հետագա ուսումնասիրությունները կատարելիս: Ինչպես Պիրսը, այնպես էլ Դյուին կարծում են՝ եթե մենք հետևողականորեն ուսումնասիրում ու քննադատության ենք ենթարկում որևէ համոզմունք կամ գիտելիք և տեսնում ենք, որ այն այլևս կասկածներ չի հարուցում կամ լուծում է նախնական խնդրահարույց իրավիճակը, որում ի հայտ է եկել, ապա որևէ պատճառ չի մնում այն չընդունելու համար: «Չնայած մենք կարող ենք կասկածել որևէ կոնկրետ համոզմունքի, մենք, անշուշտ, չենք կարող կասկածի տակ առնել միանգամից մեր բոլոր համոզմունքները» (Brown, *Science and experience* 40):

Չոն Դյուին ֆալսիֆիզմի հիմնական սկզբունքների դիրքերից է հանդես գալիս նաև իր եթիկական և քաղաքական ուսմունքներում: Ըստ փիլիսոփայի՝ չկան ամրագրված, վերջնական արժեքներ և պետք էլ չէ փնտրել այդպիսիք: Լավագույն դեպքում, միակ արժեքը, որին կարելի է ձգտել, **«աճն»** է (Hildebrand Fall 2023): Եթիկան զբաղվում է կոնկրետ, խնդրահարույց իրավիճակների ուսումնասիրությունով, որոնց շրջանակում հնարավոր է կիրառել արդեն իսկ հայտնի տեսությունները՝ փորձի արդյունքում ի հայտ եկած վարկածների հիմնավորման համար: Սակայն, այնուամենայնիվ, Նույնիսկ հաստատված վարկածները ու եթիկական վստահելի փորձը, որը մենք կարող ենք անվանել «գիտելիք», ի վերջո սխալական և վերանայելի են: Այս մասին Դյուին գրում է. «Կյանքի նպատակը կատարելությունը չէ որպես վերջնանպատակ, այլ կատարելագործման, հասունացման, մաքրագործման հավերժական գործընթաց: Ազնվությունը, ջանասիրությունը, չափավորությունը, արդարությունը, ինչպես առողջությունը, հարստությունը և կրթությունը, այն որակները չեն, որոնք պետք է ունենալ որպես հաստատուն և անփոփոխ նպատակներ, որոնց պետք է ամեն գնով հասնել: Սրանք փորձի որակը փոխելու ուղենիշեր են: **Աճն ինքնին միակ բարոյական**

«Վերջնանկատակն» Է» (Dewey, *Reconstruction in Philosophy* 181): Դյուիի քաղաքական փիլիսոփայությունը, ինչպես մյուս ոլորտները, ենթադրում է, որ մարդիկ գոյություն ունեն սոցիալական միջավայրի հետ փոխազդեցության միջոցով և անընդհատ հարաբերվում են ի հայտ եկող խնդրահարույց իրավիճակների հետ: Դրանք հաղթահարելու համար մարդիկ պետք է լծվեն առկա խնդիրների լուծմանը, որոնց համար ևս, ինչպես այլ ոլորտներում, կիրառվում են փորձի վրա հիմնված ու կիրառական նշանակություն ունեցող տեսություններ, հայեցակարգեր և այլ գործիքներ: Սակայն այս գործիքները, որքան էլ արժեքավոր լինեն այս կամ այլ ոլորտներում, պիտանի լինեն բազմակի ու տարբեր դեպքերում կիրառման համար, բոլորը սխալական են և ենթակա վերակառուցման (Hildebrand Fall 2023):

Եզրակացություն

Ամփոփելով՝ նշենք, որ 19-րդ դարի փիլիսոփայական միտքը և այն կրող ու զարգացնող մտածողները հիմնարար նշանակություն են ունեցել մարդկային մտքի, փորձի, փիլիսոփայական ու գիտական մի շարք հիմնախնդիրների, ինչպես նաև դրանց նկատմամբ մեր պատկերացումների և մոտեցումների ձևավորման ու զարգացման գործում: Այս հարցում առանձնակի կարևոր դեր են ունեցել ամերիկյան պրագմատիզմի ներկայացուցիչներ Պիրսը, Ջեյմսը և Դյուին ու վերջիններիս վրա մեծ ազդեցություն թողած նախորդ մտածողները, որոնց կարևորած հիմնավոր և կառուցողական կասկածը իմացանության ու գիտության նախորդ ու դասականացված ավանդույթների նկատմամբ հիմք դարձավ փիլիսոփայության ու գիտության նախկին ավանդույթների վերաիմաստավորման և դրանց նկատմամբ քննադատականության ձևավորման համար: Արդյունքում, նշված մտածողների մոտ մարդկային սխալականությունն ու կասկածի մշտական առկայությունն արձանագրող ֆալսիֆիզմը բարձրացվեց հայեցակարգային մակարդակի՝ հաշվի առնելով վերջինիս իմացաբանական, մեթոդաբանական և աշխարհայացքային դերն ու նշանակությունը ճանաչողության ընդհանրապես ու, մասնավորապես, գիտական ճանաչողության ու հետազոտության գործընթացներում: Կատարված վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս մի շարք կարևոր եզրակացությունների և հետևությունների.

1. 19-րդ դարի փիլիսոփայության և գիտության տարբեր ուղղություններ ու տեսություններ կարևոր նշանակություն են ունեցել ֆալսիֆիզմի հիմնական սկզբունքների ձևակերպման և զարգացման համար: Պրագմատիզմի փիլիսոփայությունը, կարևորելով բացարձակ որոշակի գիտելիքներից ու համոզմունքներից հրաժարումը հոգուտ սխալական, սակայն առավել հիմնավոր ու պրակտիկ խնդիրներ լուծող իմացության, ուղղակիորեն նպաստել է համոզմունքների, գիտելիքների ու դրանց հիմնավորման վերաբերյալ ֆալսիֆիզմի հայեցակարգային մոտեցումների զարգացմանը: Իսկ նույն ժամանակաշրջանում մարդու սխալականության, ճանաչողական կարողությունների ու ընկալման սահմանափակության, աղճատումների և այլ երևույթների վերաբերյալ էմպիրիկ հետազոտությունները էլ ավելի փաստարկված ու ծանրակշիռ են դարձրել ֆալսիֆիզմին իմացաբանական այլ հայեցակարգերի կողքին:

2. Անկախ հայեցակարգային և իմացաբանական հայացքների տարբերություններից՝ 19-րդ դարի ֆալսիֆիստների համար (տվյալ դեպքում Պիրսի, Ջեյմսի ու Դյուիի) ընդհանուր և միանշանակ է կասկածի (պրակտիկ կամ տեսական) մշտական առկայության հնարավորությունը մեր ճանաչողությունում, փորձառությունում և ուսումնասիրություններում: Հնարավոր չէ ունենալ երաշխիք, որ առկա համոզմունքներն ու ճշմարտությունները ապագայում չեն հակասի փորձի շրջանակում ի հայտ եկող նոր հանգամանքներին և երևույթներին: Հետևաբար,

լավագույնը, որ կարող է տեղի ունենալ, համոզմունքների ու գիտելիքների շարունակական, անդադար բարելավումն է:

3. Զննարկված մտածողների իմացաբանական համակարգերի վերլուծությունը արձանագրում է այն, որ ֆալսիբիզմը տարբեր և հաճախ ծայրահեղական միտումներով հայեցակարգերի նկատմամբ միջանկյալ դերում է՝ այս պարագայում հակակշռելով ծայրահեղ սկեպտիցիզմին, ռադիկալ ռեյատիվիզմին, ֆուլումենտալիզմին և ինֆալսիբիզմին:

4. Ե՛վ Պիրսի, և՛ Ջեյմսի և՛ թե՛ Դյուևի ֆալսիբիզմը դիսամիկ ու կառուցողական բնույթ ունի՝ մտքի ու ճանաչողության ընթացքին հաղորդելով չընդհատվող և դեպի առաջընթացն ուղղված շարժում: Տևականության ցանկացած կոնկրետ պահի մեր ցանկացած համոզմունք և գիտելիք կարող են վերանայման ու փոփոխման անհրաժեշտության առաջ կանգնել: Մենք երբեք չունենք վերջնական, ավարտուն, անսխալական ու բացարձակ իմացություն: Ուստի ճանաչողությունը հավերժական ընթացք է, որտեղ մեր խնդիրն է, խիստ հիպոթետիկ ու անորոշ իմացությունը բարելավելով, ձգտել պակաս հիպոթետիկ և ավելի որոշակի իմացության: Ֆալսիբիզմի շրջանակում ճշմարտությունը սոսկ իդեալ է, որը որպես ուղենիշ ապահովում է մեր մտքերի ու ճանաչողության անշեղ ընթացքը, իսկ ճշմարիտը՝ ձեռք բերվող փորձի ու չընդհատվող ուսումնասիրությունների հետևանք, որը կարող է համարվել պայմանականորեն ընդունելի, սակայն ոչ երբեք անսխալական և վերջնական:

5. Կասկածի և համոզմունքի փոխհարաբերության պիրսյան մեկնաբանությունն արմատավորում է ֆալսիբիզմի մեթոդաբանական նշանակությունն ու ներուժը իմացաբանական-գիտաբանական խնդրակարգի համար: Ֆալսիբիզմի շրջանակում տրված մեկնաբանությունը թույլ է տալիս չկորցնել առկա համոզմունքներն ու գիտելիքները և միևնույն ժամանակ բարելավել դրանք հնարավոր խնդրահարույց իրավիճակների դեպքում:

6. Արդեն իսկ 19-րդ դարում տեսանելի էին ֆալսիբիստական հայեցակարգի հիմնական սկզբունքների կիրառելիությունը զուտ իմացաբանական-գիտաբանական խնդրակարգից դուրս՝ հասարակական-քաղաքական ոլորտներում և հիմնախնդիրների առնչությամբ: Ֆալսիբիզմը առաջինը իմացաբանական խնդրակարգում կիրառող մտածողների կողմից այն գիտելիքների ավելի լայն ոլորտներում կիրառելու փորձերը վկայում են ֆալսիբիզմի համընդհանուր և մետահայեցակարգային նշանակության մասին:

7. Կատարված քննության արդյունքում ի հայտ են գալիս նաև մի շարք անորոշություններ և խնդիրներ, որոնք հետագայում և այսօր էլ համարվում են բաց հիմնախնդիրներ և կարիք ունեն հետագա քննության: Դրանցից հատկանշական է գիտելիքների հիմնավորման հիմնախնդիրը: Եթե գիտելիքը գոյություն չունի ներկայում և գիտելիքների ձևավորումն ու ստացումն անընդհատ գործընթաց է, հետևաբար, հարց է առաջանում, թե որն է գիտելիքների հիմնավորման բավարար մակարդակը, որը թույլ կտա որևէ համոզմունք համարել գիտելիք: Արդյոք հիմնավորման որոշակի, հստակ և ընդունելի որևէ մակարդակ հնարավոր է բխեցնել ֆալսիբիստական հայեցակարգից, թե՛ այն կարող է ունենալ բացառապես կոնվենցիոնալ բնույթ: Մեկ այլ հիմնախնդիր ենք բախվում առկա համոզմունքների ու գիտելիքների նկատմամբ քննադատական մոտեցում ցուցաբերելիս: Ֆալսիբիզմի շրջանակում դեռևս պետք է հասկանալ, թե ինչքան է պետք քննել հիմնավոր կասկած առաջացնող որևէ համոզմունք, և որն է այն սահմանը, որից սկսած արդեն կարող ենք պնդել, որ ունենք հիմնապես նոր, բարեփոխված համոզմունք: Այս և այլ հիմնախնդիրների հետագա քննությունը հնարավորություն կտա հաղթահարելու ֆալսիբիստական հայեցակարգի նկարագրված և այլ բարդությունները:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Bain, Alexander. *The Emotions and the Will*, 3rd edition, Longman's Green, New York, p. 697, 1875.
2. Brown, Matthew, "John Dewey's Logic of Science". *HOPOS: The Journal of the International Society for the History of Philosophy of Science*, vol. 2, no. 2, pp. 258–306, 2012.
3. ---. *Science and experience: a Deweyan Pragmatist Philosophy of Science*, UC San Diego, p. 235, 2009.
4. Cooke, Elizabeth, "Peirce, Fallibilism, and the Science of Mathematics". *Philosophia Mathematica*, Volume 11, Issue 2, pp. 158–175, 2003.
5. Cosculluela, Victor, "Peirce on Tychism and Determinism". *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 28(4), pp. 741–755, 1992.
6. Dewey, John. *Reconstruction in Philosophy*, 1920, The Middle Works, 1899–1924, Volume 12. The Collected Works of John Dewey, 1882-1953, edited by Jo Ann Boydston, Carbondale: Southern Illinois UP, 1969-1991.
7. ---. *The Later Works*, 1925-1953, Volume 12. The Collected Works of John Dewey, 1882-1953, edited by Jo Ann Boydston, Carbondale: Southern Illinois UP, p. 796, 1969-1991.
8. Haack, Susan, "Descartes, Peirce and the Cognitive Community". *The Monist*, vol. 65, no. 2, pp. 156–181, 1982.
9. Hildebrand, David, "John Dewey", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Fall 2023 Edition, Edward N. Zalta & Uri Nodelman, <https://plato.stanford.edu/entries/dewey/>. Accessed: 15 Feb 2024.
10. Peirce, Charles Sanders. *Philosophical Writings of Peirce*, Dover Publications, New York, p. 356, 1955.
11. ---, "The Doctrine of Necessity Examined", *The Monist*, 2(3), pp. 321–337, 1892.
12. Putnam, Hilary, "The Permanence of William James". *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 46(3), pp. 17–31, 1992.
13. William James. *Pragmatism*, ed. Bruce Kuklick. Indianapolis: Hackett, p. 152, 1981.

THE DEVELOPMENT OF FALLIBILISM IN THE PHILOSOPHY OF PRAGMATISM IN 19TH CENTURY

DAVIT AKELYAN

Yerevan State University, Faculty of Philosophy and Psychology,
Chair of History, Theory and Logic of Philosophy,
Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia

The primary goal of the article is to reveal the development of fallibilism and its main principles within the epistemological and scientific frameworks of various 19th-century philosophers, with a particular emphasis on the pragmatist movement.

To achieve its goal, the article seeks to address several key objectives: to scrutinize the epistemological, scientific, and other philosophical perspectives of numerous 19th-century thinkers who played a pivotal role in shaping and advancing fallibilism; to investigate the similarities and distinctions among the pragmatist philosophers who significantly contributed to the development of fallibilism; and to identify the main trajectories in the emergence and expression of fallibilism during this period.

Many primary sources and articles were used in the research, employing a variety of methodological approaches including analysis, synthesis, induction, deduction, analogy, and historical comparison.

The main conclusion of the research is that several 19th-century philosophers and scientists, notably Charles Peirce, William James, and John Dewey, played a critical role in articulating and advancing the core tenets of fallibilism. Their work highlighted the inevitability of perpetual doubt and error in the process of knowledge acquisition, underscoring the significant epistemological and methodological roles of fallibilism. This research demonstrates that the foundational principles of fallibilism were not only recognized in the 19th century but were also applied across various domains of knowledge, addressing social and political issues. Such insights are crucial for future investigations into the broader applicability of fallibilism beyond strictly epistemological contexts.

Keywords: *fallibilism, infallibilism, fundamentalism, skepticism, pragmatism, doubt, belief, knowledge.*

РАЗВИТИЕ ФАЛЛИБИЛИЗМА В ФИЛОСОФИИ ПРАГМАТИЗМА XIX ВЕКА

ДАВИД АКЕЛЯН

*аспирант кафедры истории, теории и логики
философии факультета философии и психологии
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Основная цель статьи — проследить развитие фаллибилизма и его основных принципов в гносеологических и научных рамках взглядов различных философов XIX века, сделав особый акцент на прагматическом движении.

Для достижения заявленной цели в статье ставится несколько ключевых задач: подробно изучить гносеологические, научные и другие философские взгляды многочисленных мыслителей XIX века, сыгравших ключевую роль в формировании и распространении фаллибилизма; исследовать сходства и различия взглядов философов-прагматиков, внесших значительный вклад в развитие фаллибилизма и определить основные траектории возникновения и выражения фаллибилизма в этот период.

В исследовании было использовано множество первоисточников и статей с применением различных методологических подходов, включая анализ, синтез, индукцию, дедукцию, аналогию и историческое сравнение.

Главный вывод исследования заключается в том, что несколько философов и ученых XIX века, в частности, Чарльз Пирс, Уильям Джеймс и Джон Дьюи, сыграли решающую роль в формулировании и продвижении основных принципов фаллибилизма. Их работа подчеркнула неизбежность постоянных сомнений и ошибок в процессе приобретения знаний, подчеркнув значительную эпистемологическую и методологическую роль фаллибилизма. Данное исследование показывает, что основополагающие принципы фаллибилизма были не только признаны в XIX веке, но также применялись в различных областях знаний, при решении социальных и политических проблем. Такое понимание имеет решающее значение для будущих исследований более широкого применения фаллибилизма за пределами строго эпистемологического контекста.

Ключевые слова: *фаллибилизм, инфаллибилизм, фундаментализм, скептицизм, прагматизм, сомнение, убеждение, знание.*

ԼԵՉՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, LINGUISTICS, ЛИНГВИСТИКА

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ԵՎ ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ԴԱՏԱՍԱՆԱԳՐՔԵՐՈՒՄ ԱՍՈՒՄՆԱԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՎ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԶԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՂ ՕՐԵՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ԶԵՎԱԻՄԱՍԱՑՅՈՒՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ *

ՀՏԴ 81՝ 37

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-109

ԱՆՆԱ ՂԱՐՍԼՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
լեզուների ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

annagharslyan@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4053-3736

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել միջնադարյան 2 հանճարեղ իրավագետների՝ Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքերի ամուսնաընտանեկան և ժառանգական քաղաքացիական հարաբերություններ կարգավորող օրենքների և կանոնների իրավական բառապաշարի ձևախմաստային առանձնահատկությունները, որոնց իմացությունը ապահովում է արդի հայերենում իրավական խոսքի հաստատուն և ճշգրիտ շարադրանքը բովանդակային և լեզվական տեսանկյունից:

Նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները՝ լեզվական քննության ենթարկել միջնադարյան իրավագետների դատաստանագրքերը, ընդգծել ուսումնասիրվող նյութի բառապաշարի ձևախմաստային դրսևորումները, ներկայացնել դրանց զարգացումը, համեմատել ներկայիս համապատասխան օրենսգրքերի մասնագիտական բառապաշարի հետ, տարբերակել հնաբառերը, պատմաբառերը, ինչպես նաև արդի հայերենի կենսունակ իրավաբանական տերմինները:

Հոդվածի նյութը ներկայացված է լեզվաբանության մեջ մշակված իմաստաբանական, համեմատական, վերլուծական և նկարագրական մեթոդներով, տարածամանակյա և համաժամանակյա մոտեցումներով:

Կատարված ուսումնասիրությունից եզրահանգում ենք, որ միջնադարում հայ իրականության մեջ ձևավորվել են օրենքներով և կանոններով կարգավորվող ամուսնաընտանեկան և ժառանգական քաղաքացիական հարաբերություններ, որոնց վերաբերյալ իրավանորմերը դատաստանագրքերում շարադրված են մասնագիտական համապատասխան բառապաշարով: Թեև դրանց մի սովոր մասն այսօր տերմինային արժեք չունի, բայց և այնպես մի զգալի մասն էլ կարևոր դերակատարություն է ունեցել արդի հայերենի իրավական բառապաշարի բառամիջուկը կազմելիս:

* Հոդվածը ներկայացվել է 19.01.2024թ., գրախոսվել՝ 03.02.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

Ակներև են գրական հայերենի 2 որակների ընդհանրական և տարբերակիչ մասնագիտական բառաշերտերը, որոնք պայմանավորված են օրենսգետների օգտագործած իրավական աղբյուրներով, նրանց կրթությամբ, հասարակական կյանքում զբաղեցրած պաշտոնով, տարբեր ժամանակահատվածներում ստեղծագործելու լեզվական, հասարակական-քաղաքական տարաբնույթ պահանջներով:

Հիմնաբառեր՝ տերմին, ամուսնաընտանեկան հարաբերություններ, ժառանգական իրավունք, դատաստանագիրք, ազգային սովորույթներ, գրաքար, միջին հայերեն, հոմանիշային շարք, ապահարգան, կտակ:

Նախաբան

Հայ իրավական գրականությունը մինչև 12-րդ դարը չի ունեցել հասարակության բոլոր ոլորտներին վերաբերող և դրանք կարգավորող ընդհանուր հայկական օրենսգիրք՝ կազմված աշխարհիկ և հոգևոր օրենքներով:

Երբ հայ իրավական միտքը առավել ակտիվ զարգացավ միջնադարում, համընդհանուր օրենքների ժողովածու ստեղծելու առաջին փորձը կատարեց վարդապետ Դավիթ Ալավկաորդին իր «Կանոնագիրք» աշխատությամբ, որը, սակայն, պետական իշխանությունը չվավերացրեց:

Այդ ժամանակներից մեզ հասած օրենքների ամբողջական և արժեքավոր ժողովածուներ են Մխիթար Գոշի «Գիրք դատաստանի»-ն, որը հեղինակը ձեռնարկել է գրել 1184 թվականին, և Սմբատ Սպարապետի՝ 1265 թվականին կազմած «Դատաստանագիրքը»:

Հասարակական բոլոր ոլորտները կարգավորող օրենքների առավել ամբողջական և պետության կողմից կիրառություն ստացած օրենսգիրք է Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքը, որը կիրառել են հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունները՝ երկրում արդարադատություն իրականացնելու նպատակով: Սույն իրավական հուշարձանը դարեր շարունակ ազգային ինքնության պահպանման ու պետականաշինության անկյունաքար է եղել (Միրզոյան 79):

Դատաստանագրքի համար սկզբնաղբյուր են ծառայել Մովսիսական օրենքները, հայոց կանոնական և սովորույթային իրավունքը:

Գրքի տերմինաբանական արժեքը ներկայացնելիս հիմք ենք ընդունել ձեռագրերի Ա խմբագրությունը: Այն ընդգրկում է Չմմառի հնագույն օրինակը, որը կամ Մխիթար Գոշի շարադրած բնօրինակն է, կամ սրանից կատարված մեկ ընդօրինակություն, որոնցից մեկն էլ հեղինակը ուղարկել է Գրիգոր Տղա կաթողիկոսին: Այս մասին վկայում է Մխիթար Գոշի նամակը՝ ուղղված Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին (Թորոսյան 44-45): Ա խմբագրությունը ներառում է Նաև Վենետիկի № 1237 և № 1738 ձեռագրերը:

Սմբատ Սպարապետի նույնանուն աշխատությունն արտացոլում է Կիլիկյան Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կառուցվածքն ու իրավակարգը: Սմբատ Սպարապետի համար իրավական ուղղորդիչ աղբյուրներ են ծառայել հայոց սովորույթային և թագավորական իրավունքը, «Կանոնագիրքը Հայոց»-ը և, ենթադրվում է, նաև Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքը: Այս պատճառով էլ շատ իրավական նորմեր, հասկացություններ, բառեր և կապակցություններ երկու աշխատություններում էլ նույնն են կամ նման (Վաղարշյան 9): Միաժամանակ հավելենք, որ դատաստանագրքերում գործածված իրավական ոլորտին վերաբերող բառերն ու կապակցությունները, որոնք հեղինակների կողմից ստացել են իրենց սահմանումները, որակում ենք որպես մասնագիտական տերմիններ՝ չնայած այն հանգամանքին, որ դրանց մեծ մասը կենսունակ չէ ներկայիս իրավատերմինահամակարգում:

Դատաստանագրքերն ընդգրկում են հայ իրավունքի սկզբնաղբյուրների ամբողջական կյուրը, որը Սմբատ Սպարապետը խմբավորում է՝ ըստ **ա) պետական իրավունքի, բ) եկեղեցական իրավունքի և գ) քաղաքացիական իրավունքի** հաջորդականության: Մխիթար Գոշն այն ներկայացնում է առանց թեմատիկ բաժանումների:

Իրավաբանական տերմինահամակարգը միջնադարյան օրենսգետների երկերում տարաբնույթ է:

Մխիթար Գոշը, ապրելով և ստեղծագործելով Սմբատ Սպարապետից ավելի վաղ, հասարակական, պետական գործիչ, մանկավարժ, իրավագետ, գրող լինելուց զատ, եղել է նաև վարդապետ. ստեղծագործելիս հիմնականում տուրք չի տվել միջինհայերենյան բարբառային լեզվատարրերին՝ մասնավորապես հավատարիմ մնալով հոգևորականների համար մշտնջենական սրբազան լեզու գրաբարի լեզվական պահանջներին:

Սմբատ Սպարապետի աշխատության լեզուն միջին հայերենն է՝ համեմված խոսակցական և բարբառային լեզվամիավորներով, որոնք պայմանավորված են իր ապրած ժամանակահատվածով, երբ միջին հայերենը լիակատար ամրապնդել էր իր դիրքերը: Բացի այդ, Սպարապետը, լինելով հասարակական գործիչ, առավելապես հաղորդակցվել է միջին հայերենով:

Սույնով պայմանավորված՝ կարող ենք փաստել, որ Մխիթար Գոշի իրավագիտական խոսքը շարադրված է մասնավորապես գրաբարյան, իսկ Սմբատ Սպարապետի խոսքը՝ միջինհայերենյան բառապաշարով:

Հեղինակի անուն-ազգանունը նշվում է այն տերմինների կողքին, որոնք գործածվել են միայն տվյալ հեղինակի խոսքում, ինչպես՝ **հրիտակ (ՄԳ), վզեան (ՍՍ):**

Յոդվածում բերված բնագրային օրինակներին կից անհրաժեշտության դեպքում տրվում են արևելահայերեն փոխադրումները:

Վերլուծություն և արդյունքներ

Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի աշխատություններում քաղաքացիական հարաբերություններ կարգավորող օրենքներն ու կանոնները ձևակերպված են տվյալ ժամանակի հայ իրավական միտքն արտահայտող բառերով ու արտահայտություններով, որոնց մի զգալի մասն այսօրվա մասնագիտական բառապաշարի հիմնական բաղադրիչներ են, մի զգալի մասն էլ՝ ներկայիս տերմինների նախադրյալներ: Քիչ չեն պատմաբանի և հնաբանի արժեք ստացած բառերն ու կապակցությունները: Դատաստանագրքերում հայ իրավական խոսքը ձևակերպող լեզվամիավորներն անվանում են հետևյալ կետերին վերաբերող հասկացություններ և գործողություններ՝

- ա) ամուսնաընտանեկան կյանք,
- բ) ժառանգություն,
- գ) մասամբ՝ սեփականություն,
- ե) պայմանագրային պարտավորություններ:

Մեր ուսումնասիրության կյուրն է ամուսնաընտանեկան և ժառանգական քաղաքացիական հարաբերություններ կարգավորող օրենքների մասնագիտական բառապաշարը:

Դատաստանագրքերում ամուսնաընտանեկան հարաբերություններ կարգավորող օրենքներին վերագրվող տերմինների ձևափմաստային քննություն

Ամուսնաընտանեկան կյանքը հայ իրավական դաշտում միշտ էլ էական նշանակություն է ունեցել: Կյանքի այս ոլորտին առնչվող օրենքներն ու կանոնները, որոնք սկզբնապես շարադրվել են ազգային սովորույթների հիման վրա, ստեղծվել են

դեռևս վաղ ժամանակներում և, Մխիթար Գոշի ու Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքերից զատ, ընդգրկված են նաև Շահապիվանի կանոններում, Գրիգոր Լուսավորչին, Աշտիշատի ժողովին վերագրվող, Հովհան Իմաստասեր Օձնեցու, Դավիթ Ալավկատրոդու աշխատություններում և իրավական այլ աղբյուրներում:

Դատաստանագրքերում շարադրված ամուսնաընտանեկան հարաբերություններ կարգավորող օրենքներում գործածված են.

1) **ամուսնություն, ամուսնական գույք անվանող տերմիններ**, ինչպես՝ *առեանգ, ինչք (ՄԳ), պոռյգ (ՍՍ), տուլայր (ՍՍ), մահր (ՍՍ), օժիտ, վարձանք (ՄԳ)*,

2) **ամուսնալուծություն նշանակող տերմիններ**, ինչպես՝ *ամուսնալուծութիւն (ՄԳ), ապահարզան (ՄԳ), գիր ապահարզանի (ՄԳ), ազատութեան թուղթ (ՍՍ), ազտել (ՍՍ), արծագել (ՍՍ), ապահարզել (ՍՍ), բաժնվել (ՍՍ), ի փրթման թողուլ (ՍՍ), թողած (ՍՍ), անձին գին (ՍՍ)*:

1) Հեթանոսական Հայաստանում ամուսնությունը կատարվում էր **առեանգման** կամ **գնման** միջոցով: Աղջիկ առեանգելն ու նրա հետ ամուսնանալը հայի համար պարծանքի պես մի բան էր¹: Ազգային այս սովորույթը, սակայն, անընդունելի և օրենքով անթույլատրելի դարձավ քրիստոնեական Հայաստանում: Համաձայն Մխիթար Գոշի սահմանած «Յաղագս դատաստանաց **առեանգաց**» օրենքի՝ առեանգողն իր արարքի դիմաց անպայման պիտի հատուցեր աղջկա ծնողներին (Գոշ 55):

Կանանց գնման դեպքում փեսացուն **տուլայր** էր տալիս հարսնացուի համար, իսկ վերջինս ամուսնու տուն էր բերում իր գույքը՝ **պոռյգը**² որպես օժիտ: Ամուսնանալիս օժիտի սովորույթը կնոջ համար ինքնուրույն գույքային դրություն էր ապահովում: Այն ավելի էր ամրապնդվում, երբ ամուսնուց ստանում էր ամուսնական ընծա, որը ևս անվանում էին **տուլայր**:

Տուլայր և **պոռյգ** փոխառությունները Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքում փոխարինել են Գոշի գործածած **վարձանք** և **օժիտ** տերմիններին (Սուքիասյան 294-295): **Տուլայր** տերմինի ծագումը Հրաչյա Աճառյանը կապում է ֆրանսերեն *douaire* բառի հետ, որը նշանակում է «այրիկության ժամանակ ապրուելու համար ամուսնու տուած ինչքը իր կնոջ», այնուհետև ավելացնում, որ վերջինիս նախահիմքը եղել է լատիներեն «dos, dotis «նուէր, օժիտ» բառերը: Հայերենում **տուլայր** տերմինը նշանակում է «վարձանք, փեսի տուած օժիտը հարսին» (Աճառյան 423-424):

Սմբատ Սպարապետն այս տերմինին զուգահեռ նույն նշանակությամբ գործածում է արաբերենից փոխառված **մահր** բառը, որը բառարանում բացատրվում է «զտուլայրն, որ է մահր» («Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» 198): Մեջբերենք.

«...Եւ թէ հետ տարոյն չգտնվի, ու տղայ չկենայ՝ նա դառնայ **պոռյքն**, նոյնպես եւ **տուլայրն**՝ թէ այրիկն լինի տուել. ապա թէ տղայ կենայ՝ նա պոռյքն տղային է, չդառնայ, նոյնպես եւ **մահրն** հետ կնկան մահուն տղայինն է...» (Սպարապետ 86):

«Եթե յոթ տարուց հետո նա (կինը) չգտնվի և նրանից երեխա մնացած չլինի, այդ դեպքում եթե օժիտը և ամուսնական նվերը ամուսինը տված լինի, պետք է վերադարձվեն, իսկ եթե երեխա մնացած լինի, այդ դեպքում պոռյգը երեխային է պատկանում և չպետք է վերադարձվի: Կնոջ մահից հետո ամուսնական նվերը նույնպես պետք է երեխային տրվի» (Ավագյան 603):

Հունարենից փոխառված **պոռյգ** տերմինը, որ նշանակում է «Օժիտ. պաշտատական. վարձանք. ինչք՝ զոր հարսն բերե ի տանէ ծնողաց իւրոց ի տուն

¹ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Խ. Սամուելյան**, Հայ սովորութեան իրաւունքը: Հին հայոց իրաւունքը եւ նրա հետազօտութեան մեթօդը: Առեանգմամբ և գնմամբ ամուսնութիւն, Թիֆլիս, Պետտայոյց, 1911:

փետային» («Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» 661), չենք հանդիպի Մխիթար Գոշի դատաստանագրքում: Այս տերմինի փոխարեն հեղինակը գործածում է **ինչք** բառը, ինչպես՝

«Եւ թէ դատաստան լիցի բաժանմանն, **զամենայն զկնոջն զինչսն զբերեալն ի տուն առն** (այն ամենը, որ կինն իր հետ ամուսնու տուն է բերե) տացէ ի ձեռն կնոջն եւ արծակիցէ լինել առն այլում» (Գոշ 37):

Այսօրվա ամուսնաընտանեկան իրավանորմերում **ինչք, տուայր, մահր, պռույգ, օժիտ, վարձանք** տերմինները չեն գործածվում իրենց անվանած երևույթների չինելու կամ առկա երևույթների՝ իրավական նորմերով չկարգավորվելու պատճառով:

2) Երկրորդ խմբի իրավաբանական տերմինները վերաբերում են ամուսնական բաժանումներին և դրանց թույլատրելի (մենամուսնություն, ամուսնական չափահասություն, ամուսինների կամավոր համաձայնություն և այլն) և ոչ թույլատրելի (կնոջ անհնազանդություն, փոխադարձ ատելություն, ամուսնական անհավատարմություն և այլն) կողմերին:

Միջնադարում այր և կին ամուսնալուծվում էին, եթե կային լուրջ պատճառներ (ամուսնական դավաճանություն, արվագիտություն): Ամուսնական զույգերի բաժանումը վկայում էր ապահարզանի գրությունը, որը Մխիթար Գոշը անվանում է **գիր ապահարզանի** (Գոշ 84), իսկ Սմբատ Սպարապետը՝ **ազատութեան թուղթ** բառակապակցություններով: Մեջբերենք.

«Եւ առնու **ազատութեան թուղթ**, և այնով ամուսնանալ կարէ» (Սպարապետ 101):

Այժմյան օրենսդրության մեջ **ապահարզանի գրություն** նշանակող տերմինները փոխարինվել են **ամուսնալուծության վկայական** արտահայտությամբ:

Դատաստանագրքերում **ամուսնալուծություն, ամուսնական կապը լուծել(ը)՝ վերացնել(ը)** նշանակությունն արտահայտվում է **անվանական (ապահարզան, ամուսնալուծութիւն) և բայական (ազտել, արծագել, ապահարզել, բաժնվել, ի փրթման թողուլ)** տերմիններով: **Թողած** բառը գործածվում է **ամուսնալուծված** նշանակությամբ: Վերոնշյալ բառերը կազմում են հոմանիշային շարքեր, որոնք որոշակի քանակով առկա են Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքում: Օրինակ՝

«Ես կու **ապահարզեմ** ի յայս անուն կնկնես» (Սպարապետ 98):

«Այս փնթոյս անսգամիս **արծագելն** վասն այնոր է սահմանած արձանագրով» (Սպարապետ 99):

Ատելության պատճառով ամուսնալուծվելու դեպքում, եթե դրանում մեղավոր է ամուսինը, կնոջը պետք է վերադարձնի ոչ միայն պռույգն ու տուայրը, այլև նրան տուգանք վճարի պռույգի երրորդ մասի չափով որպես նրա **անձին գին (ՍՍ)** կամ **վարձանք (ՄԳ)**, եթե ամուսնանալիս կինը անարատ է եղել:

Վարձանք և անձին գին տերմիններն անվանում են միևնույն երևույթը՝ նշանակելով «2. Դրամ, որ տալիս են աղջկայ հորը՝ աղջկան կին առնելու համար. գրաւական» (Ղազարյան, Գրաբարի բառարան [հ. 2] 508): Մեջբերենք.

«Իսկ եթէ խաբիցէ ոք զկոյս խաւսեցեալ եւ ննջիցէ ընդ նմա, **վարձանաւք** վարձեսցէ գնա իւր կնութեան» (Գոշ 64):

Վարձանք բառը, լինելով բազմիմաստ, իր առաջին նշանակությամբ՝ «1. Նուէր, որ փեսան կամ փեսայի ընտանիքը տալիս է հարսին», հոմանիշ է **տուայր** տերմինին:

Այսպիսով՝ ամուսնաընտանեկան հարաբերություններ կարգավորող օրենքները, առավել ուշադրության արժանանալով միջնադարյան օրենսգետների կողմից, շարադրված են ժամանակի իրավագիտակցությունն արտահայտող բառերով ու կապակցություններով, հեղինակներից յուրաքանչյուրին բնորոշ լեզվական առանձնահատկություններով:

Դատաստանագրքերում ժառանգական իրավունքին վերագրվող տերմինների ձևախմբատային քննություն

Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի աշխատություններում շարադրված են ժառանգական իրավունքի բավականաչափ կանոնակարգված օրենքներ՝ արտահայտված համապատասխան իրավաբանական տերմիններով, որոնք անվանում են *ժառանգական իրավունք, ժառանգության փոխանցում, ժառանգվող գույք, գույքը տնօրինող, կտակը վավերացնող անձինք*, ինչպես նաև *ժառանգությանը վերաբերող գործողություններ*, օրինակ՝ *անդրանկություն (ՄԳ), ժառանգություն, ժառանգատրություն, հայրենիք (ՄԳ), հրիտակ (ՄԳ), անժառանգություն (ՄԳ), կտակ, դիաթեկ կամ տիաթիկ (ՍՍ), հայրենատրություն (ՍՍ), ժառանգ, ժառանգակից (ՄԳ), ժառանգապահ (ՄԳ), ժառանգաւոր (ՄԳ), ժառանգորդ (ՄԳ), նոմիկոս (ՍՍ), ժառանգեցուցանել (ՄԳ), ժառանգել, ժառանգ առնել (ՄԳ), դիաթեկ այնել (ՍՍ)*:

Գոշի և Սպարապետի աշխատություններում քննարկված իրավական կարևոր հարցերից է ժառանգության փոխանցման **անդրանկութեան սկզբունքը**, ըստ որի՝ հայրական ունեցվածքի մեծագույն մասն անցնում է անդրանիկ որդուն: Խոսքը վերաբերում է գահակալների ժառանգության փոխանցմանը: Մեջբերենք.

«...տալ զառաջին ծնունդն, առաւել տալ ի ժառանգութեանց. ...զի նա է սկիզբն որդւոց նորա, եւ նմա անկ է **անդրանկութիւնն**» (Գոշ 80):

Հեղինակներից յուրաքանչյուրի՝ Նույն երևույթները տարբեր կերպ անվանելու հետևանքով հաճախ ստեղծվում են հոմանիշ բառերի շարքեր: Քննարկենք դրանցից մի քանիսը:

1. *Հայրենիք (ՄԳ) – հայրենատրություն (ՍՍ) – «Հայրենի՝ հայրական կալվածք՝ սեփականություն»* (Ղազարյան, Միջին հայերենի բառարան 404):

«Իսկ եթէ առն լեալ դուստրն (պսակված աղջիկը) կամիցի իւրովք ծննդաւք եւ արամբ գալ եւ **զհայրենիսն** ժառանգել...» (Գոշ 73):

Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքում **հայրենատրություն** տերմինին զուգահեռ գործածվում են *հայրենտրություն, հայրենիստան, հայրենետրություն* բառային տարբերակները (Սպարապետ 24, 110): Ինչպես՝

«Ապա տունն և **հայրենիստան** եկեղեցոյն է» (Սպարապետ 49):

Հայրենիք բառը գրաբարյան կազմություն է հետևյալ նշանակություններով՝ 1. *հայրական կալվածք, ունեցվածք, ժառանգություն*, 2. *նախնիների աշխարհ, երկիր*: Արդի հայերենում, պայմանավորված հասկացության ծավալի փոքրացմամբ, կատարվել է բառիմաստի նեղացում, ուստի **հայրենիք** բառի 1-ին բացատրությունն այսօր հնացած է, կիրառելի չէ:

2. *Կտակ - դիաթեկ կամ տիաթիկ (ՍՍ) - «Օրինական փաստաթուղթ, որով մեկը, նախքան վախճանուելը, տնօրինում է իր գործերը կամ արձանագրում է պատուէրներ և խրատներ»* (Ղազարյան, Գրաբարի բառարան [հ. 1] 676),

«Այժմ ի **տիաթիկ** բանն սկիզբն առնեմք» (Սպարապետ 129):

Իրանական աղբյուրներից փոխառված **կտակ** բառը գործածվել է դեռևս գրաբարյան ժամանակաշրջանում: Իսկ **դիաթեկ** կամ **տիաթիկ** տերմինը միջինհայերենյան հունական փոխառություն է, որը հանդիպում ենք միայն Սմբատ Սպարապետի աշխատության մեջ:

3. *Ժառանգ – ժառանգաւոր (ՄԳ) – ժառանգորդ (ՄԳ) – «ժառանգութիւն ստացած կամ ստանալու իրաւունքն ունեցող անձ»* (Ղազարյան, Գրաբարի բառարան [հ. 1] 502),

«Ապա թէ բաժնած լինի, եւ կնկանն ճանչած ի յետ՝ նա իր **ժառանգաւոր** յետմնացացն (հետնորդ) լինի, զոր դնէ» (Սպարապետ 130):

Ժառանգակից (ՄԳ) տերմինը հոմանիշ է վերոնշյալ բառերին: Նրանց միջև իմաստային տարբերությունն այն է, որ ժառանգություն ստացող մեկ անձը կոչվում

Ե **Ժառանգ**, իսկ ստացողները, եթե երկուսն են և ավելին՝ **Ժառանգակից**, որը լայն իմաստով նշանակում է *Ժառանգությունն ստանալու հավակնորդ*: Մեջբերենք.

«Այլ ճշմարտությամբ ի հաւրէ առեալ ժառանգութիւնն ոչ է իրաւացի զկնի մահու հաւրն զղջմամբ փոխել ընդ այլ **Ժառանգակցաց**» (Գոշ 78):

Ժառանգաւոր բառից է կազմված **Ժառանգաւորութիւն** տերմինը, որը նշանակում է *Ժառանգավոր լինելը*: Այն չպետք է շփոթել բազմիմաստ **Ժառանգութիւն** բառի հետ, որը դատաստանագրքերում արտահայտում է «3. Ժառանգուած նիւթական հարստութիւն՝ ունեցուածք» (Ղազարյան, Գրաբարի բառարան [h. 1] 503) իմաստը:

4. *Յրիտակ – ժառանգութիւն. հրիտակ* բառը միջինհայերէնյան լեզվամիավոր է, հանդիպում է Մխիթար Գոշի դատաստանագրքում՝ «Կտակով որպէս ժառանգությունն թողնված գույք՝ ունեցվածք, կտակված ժառանգություն» նշանակությամբ: Իմաստով մոտ է **Ժառանգութիւն** տերմինին վերջինիս վերոնշված իմաստով:

«Բայց զշարժուն ինչ և **զհրիտակ**, որում իշխան է, թէ օտարի տայ» (Գոշ 119):

Թեպետ այսօր չգործող, բայց հնուց եկած սովորույթ է այն, որ հայրական ժառանգությունը պահող ժառանգները որդիներն են և ոչ դուստրերը, ուստի այսպիսի ժառանգորդներին Մխիթար Գոշն անվանում է **Ժառանգապահ** տերմինով, իսկ ժառանգատուի զավակ, ժառանգ չունենալու երևույթը՝ **անժառանգութիւն**:

«...թեպետ բաժանորդք ընդ եղբարս **Ժառանգութեան** քորք են, այլ ոչ **Ժառանգապահք**, յորժամ եղբարք իցեն» (Գոշ 74):

Ուշագրավ օրինակ է **Նոմիկոս (Նոտար)** տերմինը, որը գործածում է միայն Սմբատ Սպարապետն իր դատաստանագրքում, երբ խոսում է կտակի վավերացման մասին: Մեջբերենք՝

«Եթե ոք ուզէ, որ գիտենայ զհաստատուն կտակն՝ նա այս է, որ մինչդեռ հիւանդն աղէկ ուննայ զիր խելքն՝ նա կոչէ զիր ծանաւթիքն եւ **զնոմիկոսն**, եւ թէ ի գեղ լինայ՝ նայ զգեղջին երեցն, եւ երեք վկայով գրել տայ զիր զիրքն» (Սպարապետ 130):

Իրավաբանական տերմինի փոխառություն է հունարենի միջնորդությամբ լատիներենից փոխառված **Նոտար (notarius)** բառը՝ *քարտուղար, գրագիր* նշանակությամբ (Ղարսյան 16, 71): Ժամանակի ընթացքում տեղի է ունենում իմաստային զարգացում, և արդեն միջնադարում բառը նոր նշանակություն է ձեռք բերում՝ պահպանելով այն միևնույն մեր օրերը՝ «Պաշտօնեայ, որի պարտաւորութիւնն է վաճառման, գրաւի, կտակի և նման իրաւաբանական ակտեր կատարել, իւր մատենակի մէջ մուծել և նրանցից ընթօրինակութիւններ տալ, վաւերացնել ակտերը, ստորագրութիւններ, աւանդի դրված փաստաթղթերը պահել ևն» (Մայխասեանց 498):

Ժառանգեցուցանել (ՄԳ) և Ժառանգեցնել (ՍՍ) տերմիններն արտահայտում են միևնույն իմաստը՝ *Ժառանգորդ դարձնել*: Նրանց միջև եղած տարբերությունը միջին հայերէնում կատարված պատմական հնչյունափոխությունն է, որի հետևանքով բառամիջում սղվում է պատճառական **-ուցան** ածանցը: Մեջբերենք.

«Չկարէ ոք ծառայն **Ժառանգեցնել**» (Սպարապետ 110):

Կտակի կազմության ժամանակ կտակարարն իրավունք ունի իր ունեցվածքի համար սեփական նախընտրությամբ ժառանգ կարգել, ինչն էլ արտահայտվում է **Ժառանգ առնել** տերմինով: Մեջբերենք.

«Այլ որդի դստեր ո՛չ ժառանգէ եւ ո՛չ առցէ մասն, բայց եթէ մինչ կենդանի իցէ (խոսքը կտակարարի մասին է)՝ գրով **Ժառանգ առնիցէ**» (Գոշ 75):

Կտակել իմաստով է գործածվում **դիաթէկ այնել** տերմինը (Սպարապետ 109), որը գործածական է միայն Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքում:

Դատաստանագրքերում քաղաքացիական իրավունքի այս ենթաճյուղի մասնագիտական բառապաշարը թե՛ իրավական հայացքների, թե՛ հասկացությունների, թե՛ իմաստային դաշտի տեսանկյունից ներկայիս ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի «Ժառանգական իրավունք» բաժնում տեղ գտած

տերմինահամակարգի համեմատությամբ ընդգկում է՝ ա. ընդհանրական տերմիններ՝ *ժառանգ, ժառանգություն, անժառանգ, կտակ*, բ. հոմանիշ տերմիններ, որոնց 2-րդ բաղադրիչն այսօր կենսունակ տերմին է՝ *նոսիկոս – նոտար, դիաթէկ – տիաթիկ – կտակ*, գ. հոմանիշային շարքեր կազմող, բայց ներկայիս գրական լեզվում հնաբառի կամ պատմաբառի արժեք ստացած լեզվատարրեր՝ *հայրենատրություն – հայրենիստան – հայրենետրություն, ժառանգաւոր – ժառանգակից – ժառանգապահ*:

Հավելենք, որ այսօրվա ժառանգական հարցերը կարգավորող իրավաբանական տերմինները, ի տարբերություն միջնադարյան օրենսգրքերի բառապաշարի, մեծ մասամբ բառակապակցություններ են, ինչպես՝ *ժառանգության զանգված, անարժան ժառանգ, փակ կտակ, կտակային հանձնարարություն* և այլն:

Եզրակացություն

Կատարված ուսումնասիրությամբ հանգում ենք այն հետևության, որ միջնադարում հայ իրականության մեջ ձևավորվել են օրենքներով և կանոններով կարգավորվող ամուսնաընտանեկան և ժառանգական քաղաքացիական հարաբերություններ, որոնց վերաբերյալ իրավանորմերը դատաստանագրքերում շարադրված են մասնագիտական համապատասխան բառապաշարով: Դրանց մի սովոր մասը թեև այսօր տերմինային արժեք չունի, բայց և այնպես մի զգալի մասն էլ կարևոր դերակատարությունն է ունեցել արդի հայերենի իրավական բառապաշարի բառամիջուկը կազմելիս:

Դատաստանագրքերի՝ կյանքի նշված ոլորտների մասնագիտական բառակազմը համեմատելով ՀՀ ներկայիս օրենսդրության՝ համապատասխան իրավանորմերի մասնագիտական բառակազմի հետ՝ տարբերակում ենք՝

1. ՀՀ ներկայիս օրենսդրությունում գործածվող հին և միջնադարյան վաղեմություն ունեցող տերմիններ՝ *նույն ձևաբովանդակային դրսևորումներով, ինչպես՝ կտակ, ժառանգ, ապահարզան, ամուսնալուծություն, օրենք*,

2. արդի հայերենի իրավաբանական տերմինների համար որոշակի նախադրյալներ դարձած լեզվամիավորներ, որոնք այսօր գնահատվում են որպես հնաբառեր, ինչպես՝ *գիր ապահարզանի, ազատության թուղթ – ամուսնալուծության վկայական, ապահարզել, ի փրթման թողուլ – ամուսնալուծվել, ինչք – գույք, ունեցվածք: Ժառանգապահ – ժառանգակից – ժառանգաւոր* բառերի իմաստային դաշտն այսօր արտահայտում է *ժառանգ* տերմինը՝ ընդլայնելով անվանող հասկացության ծավալը:

3. միջնադարում մասնագիտական բառի արժեք ստացած, բայց այսօր պատմաբառ դարձած լեզվամիավորներ, ինչպես՝ *տոււայր, մահր, անձին գին, վարձանք, հայրենատրություն, անդրանկություն: Հայրենիք* բառը *հայրենական կալվածք, ժառանգություն* իմաստով ևս պատմաբառ է:

Միջնադարում սույն ոլորտներին վերագրվող շատ հասկացությունների մեկից ավելի անվանումները թույլ են տալիս ենթադրել, որ մասնագիտական բառապաշարի որոնման ճանապարհին իրավական խոսքը դեռևս ձևավորման գործընթացում էր:

Ակներև են գրական հայերենի 2 դրակների ընդհանրական և տարբերակիչ մասնագիտական բառաշերտերը, որոնք պայմանավորված են օրենսգետների օգտագործած իրավական աղբյուրներով, նրանց կրթությամբ, հասարակական և հոգևոր կյանքում զբաղեցրած պաշտոնով, աստիճանով, տարբեր ժամանակահատվածներում ստեղծագործելու լեզվական, հասարակական-քաղաքական տարաբնույթ պահանջներով: Այս առումով դատաստանագրքերի ուսումնասիրված տերմինակազմն ընդգրկում է՝

1. **ընդհանուր տերմիններ**, որոնք գործածվել են գրական հայերենի բոլոր դրակներում, ինչպես՝ *ժառանգություն, ապահարզան կտակ*,

2. **գրաբարյան տերմիններ**, որոնք հատուկ են միայն գրաբարին, միջին հայերենում գրեթե բոլորը ստացել են նոր անվանումներ, ինչպես՝ *վարձանք, անդրանկություն, հայրենիք, գիր ապահարզանի*,
3. **միջինհայերենյան տերմիններ**, որոնք բնորոշ են միայն գրական հայերենի 2-րդ որակին, ինչպես՝ *անձին գին, հրիտակ, դիարթել կամ տիարթիկ*:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աճառյան, Հրաչյա. *Հայերեն արմատական բառարան*. հատոր 4, Երևան, 1979:
2. Ավագյան, Ռուբեն. *Հայ իրավական մտքի զանձարան*. հատոր 1, ՄՆԻԻ-ԵՄ - XXI դար, Երևան, 2001:
3. Գոշ, Մխիթար. *Գիրք դատաստանի*. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1975:
4. Թորոսյան, Խոսրով. «Մխիթար Գոշի Ղատաստանագրքի գործադրության մասին միջնադարյան Հայաստանում». *Պատմա-բանասիրական հանդես*, № 4, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1971:
5. Ղազարյան, Ռուբեն. *Գրաբարի բառարան*, հատոր 1-2, Երևանի համալս. հրատ., Երևան, 2000:
6. ---. *Միջին հայերենի բառարան*. ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2009:
7. Ղարսյան, Աննա. *Արդի հայերենի իրավաբանական տերմինները*. հեղ. հրատ., Երևան, 2022:
8. Մալխասեանց, Ստեփան. *Հայերեն բացատրական բառարան*. հատոր 3, Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ., Երևան, 1944:
9. Միրզոյան, Նարինե. «Պատերազմի և գերության թեմատիկան Մխիթար Գոշի «Գիրք դատաստանի» երկում». *Գիտական Արցախ*, 4(11), «Արցախ» հրատ., Երևան, 2021:
10. *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*. հատոր 2, Երևանի համալս. հրատ., Երևան, 1981:
11. Սպարապետ, Սմբատ. *Ղատաստանագիրք*. Հայպետհրատ, Երևան, 1958:
12. Վաղարշյան, Արթուր. «Սմբատ Սպարապետի և Մխիթար Գոշի դատաստանագրքերի նմանության հարցի իրավագիտական վերլուծություն». *Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն*, 2 (26), ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2018:

WORKS CITED

1. Atwar'yan, Hrachya. Hayeren armatakan bar'aran. hator 4, Erevan, [Armenian Etymological Dictionary, Yerevan] 1979. (in Armenian)
2. Avagyan, R'uben. Hay iravakan mtqi gand'aran. hator 1, MNII-EM - XXI dar, Erevan, [Treasury of Armenian Legal Thought, Yerevan] 2001. (in Armenian)
3. Gosh, Mxit'ar. Girq datastani. HSSH GA hrat., Erevan, [Book of Judgment, Yerevan] 1975. (in Armenian)
4. T'orosyan, Xosrov. Mxit'ar Goshi Datastanagrqi gorc'adrut'yan masin mijnadaryan Hayastanum. Patma-banasirakan handes, № 4, HH GAA «Gitut'yun» hrat., Erevan, [On the implementation of Mkhitar Ghosh's Book of Judgment in Medieval Armenia, Yerevan] 1971. (in Armenian)
5. Ghazaryan, R'uben. Grabari bar'aran, hator 1-2, Erevani hamals. hrat., Erevan, [Classical Armenian (Grabar) Dictionary, Yerevan] 2000. (in Armenian)
6. ---. Mijin hayereni bar'aran. EPH hrat., Erevan, [Dictionary of Middle Armenian, Yerevan] 2009. (in Armenian)
7. Gharslyan, Anna. Ardi hayereni iravabanakan terminnery'. hegh. hrat., Erevan, [Legal Terms of Modern Armenian, Yerevan] 2022. (in Armenian)

8. Malxaseanc, Step'an. Hayere'n bacatrakan bar'aran. hator 3, Haykakan SSR' petakan hrat., Erevan, [Explanatory Dictionary of Armenian, Yerevan] 1944. (in Armenian)
9. Mirzoyan, Narine. Paterazmi ev gerut'yan t'ematikan Mxit'ar Goshi «Girq datastani» erkum. «Gitakan Arcax», 4(11), «Arcax» hrat., Erevan, [War and Captivity Themes in the «Lawcode» by Mkhitar Gosh, Yerevan] 2021. (in Armenian)
10. «Nor bar'girq haykazean lezui». hator 2, Erevani hamals. hrat., Erevan, [The New Dictionary of Haygazian Language, Yerevan] 1981. (in Armenian)
11. Sparapet, Smbat. Datastanagirq. Haypethrat, Erevan, [Judgment book, Yerevan] 1958. (in Armenian)
12. Vagharshyan, Art'ur. Smbat Sparapeti ev Mxit'ar Goshi datastanagrqeri nmanut'yan harci iravagitakan verluc'ut'yun. «Banber Erevani hamalsarani. Iravagitut'yun», 2 (26), EPH hrat., Erevan, [Legal-Scientific Research on the Similarities of M. Gosh's and S. Goundstable's Codexes, Yerevan] 2018. (in Armenian)

FORMAL-SEMANTIC ANALYSIS OF THE LEGAL LEXICON OF LAWS AND RULES GOVERNING MATRIMONIAL-FAMILY AND HEREDITARY-CIVIL RELATIONS IN THE JUDICIAL CODES OF MKHITAR GOSH AND SMBAT SPARAPET

ANNA GHARSLYAN

*State Economic University of Armenia
Chair of Languages, Associate Professor, Ph.D. in Philology,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the article is to present the formal and semantic peculiarities of the legal lexicon of the laws and rules regulating marital-family and hereditary-civil relations in the judicial codes of two brilliant medieval jurists - Mkhitar Gosh and Smbat Sparapet, the knowledge of which ensures a clear and accurate presentation of legal speech in the modern Armenian language in terms of content and language.

In order to achieve the goal, we have set the following tasks: to subject the judicial codes of medieval jurists to linguistic examination, to identify formal manifestations of the lexicon of the studied material, to present their development, to compare them with the professional lexicon of the corresponding codes, to identify archaisms, historical terms, as well as viable legal terms of the modern Armenian language.

The material of the article is presented by semantic, comparative, analytical and descriptive methods, asymmetric and synchronic approaches developed in linguistics.

Based on the conducted research we conclude that in the Middle Ages marital-family and hereditary civil relations were formed in the Armenian reality, regulated by laws and rules, the legal norms in relation to which are set forth in the judicial codes with the corresponding professional vocabulary. Although a significant part of them has no terminological meaning today, a considerable part of them played an important role in the formation of the vocabulary of the legal lexicon of the modern Armenian language.

The common and distinctive professional word layers of the two qualities of the literary Armenian language are evident, which are conditioned by the legal sources used by the legislators, their education, the position occupied in public life, different linguistic, socio-political requirements for creation in different periods.

Keywords: *term, matrimonial relations, inheritance law, judicial code, national customs, Grabar, Middle Armenian, synonymy series, divorce, will.*

ФОРМАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАКОНОВ И ПРАВИЛ, РЕГУЛИРУЮЩИХ СУПРУЖЕСКИЕ И НАСЛЕДСТВЕННЫЕ ГРАЖДАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В СУДЕБНИКАХ МХИТАРА ГОША И СМБАТА СПАРАПЕТА

АННА ГАРСЛЯН

доцент кафедры языков

Армянского государственного экономического университета,

кандидат филологических наук,

г. Ереван, Республика Армения

Цель статьи — представить формально-семантические особенности юридической лексики законов и правил, регулирующих супружеские и наследственные гражданские отношения в Судебниках двух блестящих средневековых юристов Мхитара Гоша и Смбата Спарапета, знание которых обеспечивает четкое и точное изложение речи юридического характера на современном армянском языке с точки зрения их содержания и лексики.

Для достижения цели мы поставили перед собой следующие задачи: подвергнуть лингвистическому анализу взгляды средневековых юристов, подчеркнуть смысловые проявления лексики изучаемого материала, представить парадигму их развития, сравнить с профессиональным лексиконом соответствующих современных действующих кодексов, определить в них архаизмы и историзмы, а также актуальные и на сегодняшний день в современном армянском языке юридические термины.

Материал представлен на основе исследования, проведенного с помощью семантического, сопоставительного, аналитического и описательного методов, а также кросстемпорального и синхронного лингвистических подходов.

На основе проведенного исследования мы делаем вывод о том, что в армянской действительности в средние века сформировались супружеские и наследственные гражданские отношения, регулируемые законами и правилами, правовые нормы которых описаны в судебниках с применением профессиональной лексики. Хотя большая часть таких лексических единиц сегодня не имеет терминологического значения, тем не менее, их значительная часть сыграла важную роль в формировании юридической лексики современного армянского языка.

Можно отметить, что налицо смешение двух слоев литературного армянского языка: общеупотребительных и профессиональных слов, что обусловлено характером используемых правовых источников, образованием и общественным положением авторов судебников и различными языковыми нормами и общественно-политическими условиями в определенные исторические периоды.

Ключевые слова: *термин, супружеские отношения, наследственное право, судебник, национальные обычаи, грабар, среднеармянский, синонимический ряд, расторжение брака, завещание.*

TONALITY ANALYSIS OF THE OSCE MINSK GROUP STATEMENTS AND REPORTS ON THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT *

UDC 8/81՝4

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-120

ANI TAMAZYAN

European University of Armenia, Chair of Applied Linguistics, Researcher;
Eurasia International University, Chair of Languages,
Communication and Pedagogy, Head
Yerevan, the Republic of Armenia
ani1tamazyan@gmail.com
ORCID:0000-0001-7483-9042

This article provides a nuanced analysis of tonalities present in the statements and reports of the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) Minsk Group, aiming to unravel their impact on conflict resolution efforts, with a focus on the Nagorno-Karabakh conflict, examining the way they shaped perceptions, influenced stakeholders, and ultimately influenced the failure of the conflict's peaceful resolution process. The objectives entail discerning the range of tonalities utilized within OSCE Minsk Group statements and reports, exploring their implications for conflict dynamics, and understanding how they contribute to or hinder progress towards a sustainable resolution. To fulfill these objectives, a comprehensive tonality analysis (sentiment analysis) is applied, integrating theoretical frameworks with data drawn from OSCE Minsk Group statements and reports. The findings of this study reveal that the majority of the analyzed statements exhibited a neutral tone. While neutrality may ostensibly denote objectivity, in the context of conflict resolution, this tonal disposition proved unfavorable for the peaceful regulation of the Nagorno-Karabakh conflict.

Keywords: OSCE Minsk Group, statements and reports, tonality, sentiment analysis, Nagorno-Karabakh, diplomatic discourse, diplomacy

Introduction

In the intricate landscape of conflict resolution, the role of diplomatic actors like the OSCE Minsk Group stands as a critical element in navigating complex geopolitical disputes. Amidst the persistent challenges facing the peace process, particularly in the context of the Nagorno-Karabakh conflict, recent events particularly, the 44-day war, the blockade, as well as the ethnic cleansing of the of the Armenian population have underscored the urgent need for a comprehensive examination of diplomatic communication strategies employed by the OSCE Minsk Group. These official documents serve as essential tools for the international community and involved parties to gauge the progress and dynamics of the conflict resolution process.

The OSCE Minsk Group was created in 1992 by the Conference on Security and Cooperation in Europe (now the OSCE) to provide a platform for peaceful negotiations over a complex conflict between Armenia and Azerbaijan over the Nagorno-Karabakh

* Հոդվածը ներկայացվել է 22.03.2024թ., գրախոսվել՝ 05.04.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

region. It is co-chaired by three major international powers: France, Russia, and the United States. The Minsk Group operates under the framework of the OSCE, a regional organization focused on security and cooperation among European and Eurasian countries. The primary function of the Minsk Group is to act as a mediator between Armenia and Azerbaijan. The co-chairs were supposed to facilitate direct negotiations between the two parties and work to promote dialogue and compromise (Official webpage of OSCE Minsk Group).

In the framework of the Nagorno-Karabakh conflict, the OSCE Minsk Group's statements and reports are integral components of diplomatic discourse.

By focusing on the tonality of the OSCE Minsk Group's statements and reports, this study aims to shed light on the implicit messages, attitudes, and emotional undercurrents that shape diplomatic engagements in the Nagorno-Karabakh conflict. It seeks to unravel how tonal nuances, when analyzed in conjunction with broader geopolitical events, can inform our understanding of the effectiveness of diplomatic efforts in resolving protracted conflicts. The core objective of this study is to discern and analyze the diverse tonal expressions employed by the OSCE Minsk Group, unraveling how they shape perceptions, influence stakeholders, and ultimately impact the peaceful regulation of the conflict. Through a comprehensive tonality analysis, integrating theoretical frameworks with empirical data extracted from OSCE Minsk Group statements and reports, we will study the intricate nuances of language and rhetoric employed by the mediators.

Central to this inquiry is the recognition that a more assertive and proactive tonal stance is essential for diplomatic actors like the OSCE Minsk Group and other stakeholders. Such a stance, grounded in a genuine commitment to fostering dialogue, building trust, and advancing the peace process, could potentially yield transformative outcomes in the quest for sustainable conflict resolution.

In this context, it is vital to understand the features of the tonality in diplomatic discourse, conduct sentiment analysis, and understand the way it was developed in the OSCE Minsk Group documents.

Theoretical Background

In linguistics, tonality is correlated with the category of modality, particularly with its specific type of subjective modality (Ширинкина, 2017). Т. О. Bagdasaryan considers tonality as a component of modality and identifies "pure" types of tonality, pointing out the impossibility of describing all tonal meanings (Bagdasaryan 2000, 10-11). Tonality is considered as one of the criteria for classifying discourse. It interprets it as "an emotional-style format of communication that arises in the process of mutual influence of communicants and determines their changing attitudes and choice of all means of communication," carefully noting that the tonality system is highly variable and correlates with the types of discourse (Karasik 2009, 304).

In the realm of pragmalinguistics and stylistic analysis, tonality stands as an important unit of examination. As Crystal (2003) notes, "Tonal nuances in language often go beyond the mere choice of words, playing a fundamental role in conveying attitudes, perspectives, and positions. These tonal elements, as analyzed in diplomatic texts, can shape the narrative of international conflicts and influence the direction of negotiations. The category of tonality in diplomatic discourse refers to the emotional and expressive qualities embedded within diplomatic communication. This aspect is crucial in understanding the nuances of diplomatic interactions, as tonality can shape perceptions, influence negotiations, and impact the overall success of diplomatic efforts. Diplomatic discourse often employs a range of tonalities to convey messages effectively while maintaining diplomatic decorum. Tonality can vary from formal and conciliatory to assertive or confrontational, depending on the context and objectives of diplomatic

communication (Karasik 2009) Tonality serves an expressive function in diplomatic discourse, allowing diplomats to convey emotions, attitudes, and intentions subtly (Bargiela-Chiappini 2003) Diplomats often employ strategic tonalities to achieve diplomatic objectives, such as building rapport, exerting influence, or signaling resolve. These tonal strategies play a crucial role in shaping the dynamics of diplomatic negotiations (Duque, Laura Rosillo-López 2016). The tonality of diplomatic discourse can significantly impact diplomatic relations between states. Diplomatic messages conveyed with inappropriate tonality or misinterpreted tonal cues may lead to misunderstandings, tensions, or even diplomatic crises (Ziemke 2012). Effective interpretation of tonality in diplomatic discourse requires attention to cultural and contextual factors. Different cultural norms and diplomatic traditions may influence the perception and interpretation of tonal cues in diplomatic communication (Holmes 2000).

For analyzing the tonality of the statements and reports of OSCE Minsk Group, it is necessary to conduct a sentiment analysis. Sentiment analysis, which may be considered a separate area of computational linguistics, is used to determine the sentiment expressed in a piece of text, such as positive, negative, or neutral. It involves analyzing the words, phrases, and context within the text to gauge the underlying sentiment or attitude of the author or speaker. In the context of diplomatic discourse, sentiment analysis can be crucial for understanding the tonality and emotional nuances embedded within diplomatic communications.

Sentiment analysis is essential for analyzing tonality in diplomatic discourse as it provides valuable insights into the underlying sentiments, attitudes, and emotional dynamics shaping diplomatic communication. By leveraging sentiment analysis techniques, policymakers and diplomats can enhance their understanding of diplomatic discourse and make informed decisions to promote effective diplomacy and conflict resolution.

Sentiment analysis can be conducted both by computers and by humans, depending on the context and objectives of the analysis. In our research, we have specifically employed human-based sentiment analysis to evaluate the overall tone of each statement or report, considering various factors such as identified problems, topics, key phrases, and expressions integral to the semantic content of the articles.

Thus, for each statement or report, the overall tone of the text is based on the identified problems, topics, key phrases, and expressions.

Fine-grained sentiment analysis refers to the process of analyzing text data to discern nuanced or granular levels of sentiment beyond just positive, negative, and neutral classifications. It involves categorizing sentiment into multiple levels or degrees, allowing for a more detailed understanding of the emotional nuances expressed in the text. All statements and reports are evaluated according to the following criteria:

1. sharply negative;
2. rather negative;
3. neutral;
4. rather positive;
5. completely positive (Kalinin p. 2).

These criteria illustrate a form of fine-grained sentiment analysis. Instead of merely categorizing sentiment into broad categories (positive, negative, neutral), these criteria provide a finer distinction, capturing varying degrees of positivity and negativity in the text. For example, a statement categorized as "sharply negative" would indicate an extremely negative sentiment, while "rather negative" might suggest a sentiment that is negative but not as intense. Similarly, "rather positive" would denote a moderately positive sentiment, whereas "completely positive" would signify an overwhelmingly positive sentiment. Fine-grained sentiment analysis allows for a more nuanced

interpretation of text data, enabling analysts to capture subtle shifts and variations in sentiment expression. This approach is particularly valuable in domains where understanding the intensity or degree of sentiment is crucial, such as market research, customer feedback analysis, or political discourse analysis (Hutto 2014).

Analysis

The chart 1 provides a comprehensive overview of sentiment analysis derived from the OSCE Minsk Group's statements and reports delineating the date of each statement, problem, associated keywords, and corresponding tonality classifications, including sharply negative, rather negative, neutral, rather positive, and completely positive sentiments. The analysis, drawing upon critical factors such as the source and date of the statements, identified problems, relevant keywords, and the tonality expressed within each statement, offers a comprehensive understanding of the nuanced dynamics of diplomatic communication. These factors serve as integral components in the systematic assessment of tonality within the OSCE Minsk Group statements and reports.

Chart 1 Overview of the sentiment analysis of the OSCE Minsk Group's statements and reports.

Source and date release	Problem	Keywords	Tonality
7 December 2021 Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group	To implement in full the commitments they undertook on 9 November 2020 and reconfirmed on 26 November 2021 in statements made by the President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia, and President of the Russian Federation and other jointly agreed ceasefire arrangements.	resumption of direct dialogue between Armenia and Azerbaijan promote a lasting and sustainable peace in the region. make concrete progress on humanitarian issues	Neutral
29 July 2021 Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group	recent incidents along the Armenia - Azerbaijan border	refrain from provocative rhetoric and actions, and implement fully their commitments under the November 9 statement and other jointly agreed ceasefire arrangements	Neutral
October 7- 12, 2010 Report of the OSCE Minsk Group Co-Chairs' Field Assessment Mission to the Occupied Territories of Azerbaijan Surrounding Nagorno-Karabakh	Ethnic Armenian settlers living in precarious conditions, to avoid any activities in the territories and other disputed areas that would prejudice a final settlement or change the character of these areas	the disastrous consequences of the Nagorno-Karabakh conflict seven occupied territories of Azerbaijan surrounding Nagorno-Karabakh	Rather negative than positive
Press Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group 14 September 2020	New developments following the mid-July violent escalation on the Armenia-Azerbaijan border	the resumption of monitoring activities resuming serious substantive negotiations without preconditions	Rather negative than positive

Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group 13 October 2020	to take immediate steps to execute in full the obligations of the sides according to the October 10 Moscow statement,	violence in the Nagorno-Karabakh conflict the humanitarian ceasefire a ceasefire verification mechanism	Rather negative than positive
Joint Statement by the Foreign Ministers of Armenia and Azerbaijan and the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group 29 March 2019	First meeting of the newly elected Prime Minister of the RA with the President of Azerbaijan	the importance of building up an environment conducive to peace the leaders recommitted to strengthening the ceasefire and improving the mechanism for direct communication They also agreed to develop a number of measures in the humanitarian field.	Rather Positive
Report of the OSCE Fact-Finding Mission (FFM) to the Occupied Territories of Azerbaijan Surrounding Nagorno-Karabakh (NK) February 28, 2005	to observe any rebuilt or new structures, estimating their quantity and determining how many of them were or could be inhabited; to attempt to estimate the number of people inhabiting the settlements observed, including their age, gender and family structure; to observe any agricultural activity, including farming and livestock industries and other means of livelihood, as well as their connection to any observed settlements; to collect statements of settlers or other locals regarding their place of origin, the date of their entry to the area, possible procedures of their recruitment, if any, possible sponsorship or other sources of support, the existence of local administrative structures, taxation and the settlers' intention to continue residing in the areas.	Occupied territories total ruins basic Infrastructure Armenian Diaspora Local authorities	sharply negative
Press Statement of the OSCE Minsk Group Co-Chairs 20 June 2019	recent developments on the ground and core issues of the settlement process	implementation of the humanitarian and security measures to observe the ceasefire strictly and to refrain from any provocative action to reduce the risk of escalation	Neutral

Joint Statement by the Heads of Delegation of the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries 3 December 2020	The Co-Chair countries of the OSCE Minsk Group call upon Armenia and Azerbaijan to continue implementing fully their obligations under the November 9 statement,	the November 9 statement, ceasefire commitment cessation of military activities guarantee the non-renewal of hostile es.	Neutral
--	--	--	---------

Based upon the Chart 1, we can state that the majority of the analyzed OSCE Minsk Group documents available for the public are written in a neutral tonality to ensure that all sides involved in the conflict can agree to the terms and conditions of the document. This helps to create an atmosphere of trust and understanding between all the parties, which is essential for a successful negotiation. Additionally, a neutral tone helps to avoid any potential misunderstandings or misinterpretations that could arise from a document written in a more aggressive or biased tone.

According to the diagram provided below, it is evident that out of the nine statements and reports analyzed, 45% exhibit a neutral tonality, while 33% lean towards a rather negative sentiment compared to positive. Additionally, 11% are sharply negative, 11% are rather positive, and there are no instances of completely positive sentiment observed within the analyzed data.

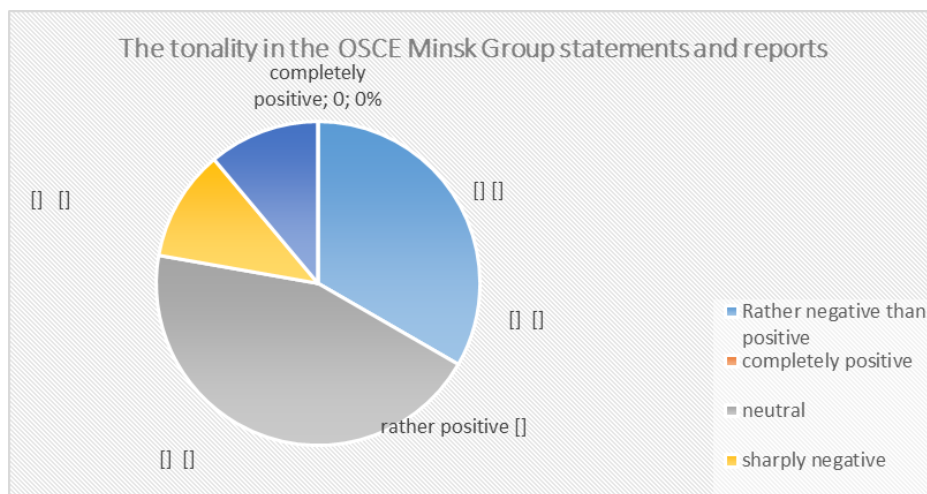

Diagram 1 The tonality analysis in the OSCE Minsk Group statements and reports

The prevalence of neutral and negative sentiments within the statements and reports analyzed, accounting for a significant proportion of the data (78% in total), indicates a lack of positive sentiment or constructive outlook towards the region.

Specifically, the high percentage of neutral tonalities (45%) implies a lack of assertiveness or definitive stance in addressing the issues pertinent to Nagorno-Karabakh. This neutrality may indicate a reluctance or hesitancy to take decisive action or advocate for the interests of Nagorno-Karabakh within the diplomatic discourse analyzed.

Furthermore, the substantial percentage of rather negative sentiments (33%) suggests a prevailing atmosphere of skepticism, criticism, or dissatisfaction surrounding Nagorno-Karabakh-related matters. This sentiment leans towards a pessimistic outlook, potentially hindering efforts towards the conflict resolution and exacerbating tensions in the region.

The presence of sharply negative sentiments (11%) underscores the severity of negative perceptions or attitudes towards Nagorno-Karabakh within the analyzed discourse. Such sentiments may reflect deeply entrenched biases, hostility, or grievances, posing significant challenges to fostering dialogue and achieving peaceful resolution.

Although there are instances of rather positive tonalities (11%), their relatively low prevalence compared to neutral and negative sentiments suggests a limited impact in counterbalancing the overall unfavorable perception of Nagorno-Karabakh.

Notably, there are no statements or reports categorized as completely positive (0%). This absence of entirely positive communication could indicate that the Group's perspective on the issues within their scope of work is never without reservations or concerns.

Overall, the chart suggests a cautious approach by the OSCE Minsk Group in their official communications, with a tendency to avoid strong positive sentiments and a notable share of communications that have a negative tone. The predominance of neutral and negative tones could reflect the complex and potentially contentious nature of the issues handled by the Group.

It is necessary to provide some thorough analysis of neutrality. While neutrality is often a diplomatic norm, our observations suggest that, in the context of the Nagorno-Karabakh conflict, this neutrality has not been interpreted into meaningful impact. The statements, though consistently neutral, appear to be overly general and non-specific, lacking the substance needed to drive effective change.

The neutrality displayed in these communications, rather than contributing to conflict resolution, seems to be more aligned with diplomatic conventions. While it is crucial for international bodies to maintain impartiality, the challenge arises when this neutrality results in statements that do not convey substantial measures or steps toward resolving the ongoing conflict. Our analysis indicates that the neutral tone, in this case, becomes a drawback as it fails to bring about tangible improvements or alterations to the situation on the ground.

In essence, the neutral nature of these statements, while adhering to diplomatic norms, renders them somewhat ineffective. Instead of providing a catalyst for change, they remain generalized and fail to articulate specific actions or proposals that could contribute to a meaningful resolution. In our assessment, the lack of decisiveness and specificity renders these statements less impactful, highlighting a need for more proactive and targeted diplomatic efforts in addressing the complexities of the Nagorno-Karabakh conflict.

In summary, the analysis of tonalities within the provided data highlights the predominance of neutral and negative sentiments, indicating a concerning lack of favorable outlook towards Nagorno-Karabakh within the diplomatic discourse.

Conclusion

In conclusion, the comprehensive sentiment analysis conducted on the OSCE Minsk Group statements and reports has provided valuable insights into the dynamics of diplomatic discourse surrounding the Nagorno-Karabakh conflict resolution efforts. Through meticulous examination, it has become evident that the majority of the analyzed statements exhibited a neutral tone. While neutrality may ostensibly denote objectivity, in the context of conflict resolution, this tonal disposition often proved unfavorable for the peaceful regulation of the Nagorno-Karabakh conflict.

The prevalence of a neutral tone suggests a hesitancy or reluctance to assertively address the complexities of the conflict, potentially hindering progress towards a sustainable resolution. Diplomatic language characterized by neutrality may inadvertently

signal a lack of urgency or commitment to addressing underlying issues, thus impeding meaningful dialogue and compromise among conflicting parties.

Furthermore, the absence of a discernible tonal stance may contribute to ambiguity and misinterpretation, exacerbating tensions and prolonging the stalemate in negotiations. Effective diplomatic communication requires clarity, empathy, and a proactive approach to bridge divergent perspectives and foster mutual understanding.

Thus, the failure of the OSCE Minsk Group, coupled with the repercussions of the 44-day war, the blockade imposed on the people residing in Nagorno-Karabakh), as well as the ethnic cleansing of the Armenians highlight the gravity of the situation extending beyond mere diplomatic discourse. In light of these challenges, it becomes evident that a more assertive and proactive tonal stance was essential for the OSCE Minsk Group and other stakeholders, which could have affected to the peaceful regulation of the conflict.

REFERENCES

1. Багдасарян, Татьяна. «Тональный компонент модальности в коммуникации: на материале английского и русского языков»: дис. канд. филол. наук. Краснодар, 2000.
2. Bargiela-Chiappini, Francesca. "Diplomatic Discourse as Political Strategy: A Multidisciplinary Approach to the Analysis of John Kerry's Testimonies on the Iran Nuclear Agreement." *Discourse & Society*, 14(4), 2003, pp. 429-448.
3. Crystal, David. *English as a Global Language* (2nd ed.). Cambridge, Cambridge University Press. 2003
<http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511486999> (Available: 02/03/2024)
4. Duque, Laura Rosillo-López. "Tonal Strategies in Diplomatic Discourse: A Comparative Study of President Obama's and President Putin's Speeches on Crimea." *Journal of Language and Politics*, 15(5), 2016, pp. 523-544.
5. Holmes, Janet. "Politeness, Power, and Provocation: How Humor Functions in the Workplace." *Discourse Studies*, 2(2), 2000, pp. 159-185.
6. Калинин, Олег. Опыт проведения контент-анализа политических медиатекстов (на примере китайского языка) // *Политическая лингвистика* 2 (56)'2016. С. 2. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-provedeniya-kontent-analiza-politicheskikh-mediatekstov-na-primere-kitayskogo-yazyka> (Available: 21/03/2024)
7. Karasik, V.I. "Tonality in Diplomatic Discourse: A Study in Language and Diplomacy." *Journal of Pragmatics*, 41(10), 2009.
8. Ziemke, David, "Tone Matters: The Tonal Design of Diplomatic Discourse." *International Journal of Diplomacy and Economy*, 1(1), 2012. pp. 70-85.
9. Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group. Retrieved from <https://www.osce.org/minsk-group/466998> (Available: 20/02/2024)
10. Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group. Retrieved from <https://www.osce.org/minsk-group/493945> (Available: 20/02/2024)
11. Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group. Retrieved from <https://www.osce.org/minsk-group/507320> (Available: 20/02/2024)
12. Joint Statement by the Foreign Ministers of Armenia and Azerbaijan and the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group. Retrieved from <https://www.osce.org/minsk-group/415643> (Available: 20/02/2024)
13. Press Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group. Retrieved from <https://www.osce.org/minsk-group/463533> (Available: 20/02/2024)
14. Press Statement of the OSCE Minsk Group Co-Chairs. Retrieved from <https://www.osce.org/minsk-group/423734> (Available: 20/02/2024)

15. Executive Summary of the "Report of the OSCE Minsk Group Co-Chairs' Field Assessment Mission to the Occupied Territories of Azerbaijan Surrounding Nagorno-Karabakh".

Retrieved from <https://www.osce.org/files/f/documents/7/d/76209.pdf?fbclid=IwAR2LEvdyPkpHqm4iiN2wYKE5CnPmdNIUvOEL5o5r2kceiwkk1wwwEjahP4g> (Available: 20/02/2024)

16. Joint Statement by the Heads of Delegation of the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries. Retrieved from <https://www.osce.org/minsk-group/472419> (Available: 15/02/2024)

17. Gilbert, Eric and Clayton Hutto. A Parsimonious Rule-Based Model for Sentiment Analysis of Social Media Text, 2014 Retrieved from <https://ojs.aaai.org/index.php/ICWSM/article/view/14550/14399> (Available: 07/03/2024)

18. Ширинкина, Мария. «Категория тональности в директивных документах исполнительной власти». *Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология*, Пермь, 2017, Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/321078514_THE_CATEGORY_OF_TONALITY_IN_DIRECTIVE_DOCUMENTS_OF_THE_EXECUTIVE_BRANCH (Available: 21/03/2024)

WORKS CITED

1. Kalinin, Oleg. Opit provedeniya kontent-analiza politicheskikh mediatekstov (na primere kitayskogo yazyka). Politicheskaya lingvistika [Experience of Content Analysis of Political Media Texts (Chinese Language Case Study)], 2(56), 2016, c. 2. (in Russian)

2. Bagdasaryan, Tatyana. Tonalniy komponent modalnosti v kommunikatsii: na materiale angliyskogo i russkogo yazykov: dis. kand. filol. nauk [Tonal Component of Modality in Communication: on the Material of English and Russian Languages: Ph.D.Thesis]. Krasnodar, 2000. (in Russian)

3. Shirinkina, Mariya. Kategoriya tonalnosti v direktivnykh dokumentakh ispolnitel'noy vlasti. Vestnik Permskogo Universiteta. Rossiyskaya I Zarubezhnaya Filologiya [The Category of Tonality in Directive Documents of Executive Power. Bulletin of Perm University. Russian and Foreign Philology], Perm, 2017, c. 63. (in Russian)

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԵԱՅԿ ՄԻՆՍԿԻ ԽՄԲԻ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՉԵԿՈՒՅՑՆԵՐԻ ԵՐԱՆԳԱՎՈՐՄԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆԻ ԹԱՄԱՁՅԱՆ

*Հայաստանի Եվրոպական համալսարանի
Կիրառական լեզվաբանության ամբիոնի հայցորդ,
Եվրասիա միջազգային համալսարանի լեզուների, հաղորդակցության և
մանկավարժության ամբիոնի վարիչ
ք. Երևան, Հայաստան Հանրապետություն*

Սույն հոդվածը ներկայացնում է Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) Մինսկի խմբի հայտարարություններում և զեկույցներում առկա երանգավորումների (տոնայնությունների) վերլուծությունը՝ նպատակ ունենալով բացահայտելու դրանց ազդեցությունը հակամարտությունների կարգավորման ջանքերի վրա՝ մասնավորապես կենտրոնանալով Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության վրա:

Ուսումնասիրությունը ձգտում է բացահայտելու և վերլուծելու ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի կողմից կիրառվող տարբեր երանգային արտահայտությունները՝ ուսումնասիրելով, թե ինչպես են դրանք ձևավորել ընկալումները, ազդել շահագրգիռ կողմերի վրա և, ի վերջո, ազդել հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործընթացի ձախողման վրա: Այս նպատակներն իրականացնելու համար կիրառվում է երանգավորման համապարփակ վերլուծություն (սենտիմենտի վերլուծություն)՝ տեսական շրջանակները ինտեգրելով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հայտարարություններից և զեկույցներից ստացված տվյալների հետ: Այս հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ վերլուծված հայտարարությունների և զեկույցների մեծամասնությունը ունի չեզոք երանգավորում: Թեև չեզոքությունը կարող է թվացյալ նշանակել օբյեկտիվություն, սակայն հակամարտության կարգավորման համատեքստում այս երանգավորումը անբարենպաստ է եղել Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության խաղաղ կարգավորման համար:

Հիմնաբաներ. *ԵԱՀԿ Մինսկի խումբ, հայտարարություններ և զեկույցներ, երանգավորում, սենտիմենտ վերլուծություն, Լեռնային Ղարաբաղ, դիվանագիտական խոսույթ, դիվանագիտություն:*

АНАЛИЗ ТОНАЛЬНОСТИ ЗАЯВЛЕНИЙ И ОТЧЕТОВ МИНСКОЙ ГРУППЫ ОБСЕ ПО НАГОРНО-КАРАБАХСКОМУ КОНФЛИКТУ

АНИ ТАМАЗЯН

*соискатель кафедры прикладной лингвистики
Европейского университета Армении,
заведующая кафедрой языков, коммуникации и педагогики
Международного университета Евразия
г. Ереван, Республика Армения*

В данной статье представлен детальный анализ тональности, присутствующей в заявлениях и отчетах Минской группы Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), с целью выяснить его влияние на усилия по разрешению конфликтов на примере нагорно-карабахского конфликта. В статье исследуется также, как тональность заявлений и отчетов повлияла на формирование восприятия, интересы сторон и в конечном итоге – на провал процесса мирного разрешения конфликта. Цели исследования - определить диапазон тональностей, используемых в заявлениях и отчетах Минской группы ОБСЕ, изучить их последствия для динамики конфликта и определить как она способствует или препятствует прогрессу на пути к устойчивому разрешению конфликта. Для достижения этих целей был применен комплексный тональный анализ (сентимент-анализ), интегрирующий теоретические основы с данными, полученными из заявлений и отчетов Минской группы ОБСЕ. Результаты исследования показывают, что большинство проанализированных высказываний имели нейтральный тон. При этом, хотя и предполагается, что нейтралитет подразумевает объективность, в контексте разрешения конфликта этот тональный настрой часто оказывался неблагоприятным для мирного урегулирования нагорно-карабахского конфликта.

Ключевые слова: *Минская группа ОБСЕ, заявления и доклады, тональность, анализ настроений, Нагорный Карабах, дипломатический дискурс, дипломатия.*

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ОБРАЗ КОМИТАСА В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОКОВ *

УДК 82-9

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-130

ԵՎԱ ՄՆԱՇԱԿԱՆՅԱՆ

руководитель Туманяноведческой группы института
литературы им. М. Абебяна НАН РА,
профессор кафедры родного языка и методов его преподавания
Армянского государственного педагогического
университета имени Х. Абовяна,
доктор филологических наук
г. Ереван, Республика Армения
MnacakanyanEva@mail.ru
ORCID: 0000-0002-0508-4050

Биография Комитаса продолжает оставаться предметом исследований и источником все новых и новых открытий. Цель статьи – представить особенности воспоминаний современников о Комитасе, в частности, то, как создавался в них образ великого гения. Сделана попытка выделить и обобщить те принципы, которые легли в основу формирования образа Комитаса. Принимая во внимание цель исследования, мы поставили перед собой задачу представить воспоминания, разделив их на части: Комитас как личность, как духовное лицо, музыкант, педагог, собиратель народных песен, друг.... Актуальность настоящего исследования обусловлена тем, что, как духовный источник армянского народа, Комитас неистощим: каждое поколение обретает силу из переданного ему источника по-новому. Время течет, меняются мышление и психология людей, однако и сегодня по-прежнему актуальны и поучительны критерии оценки вечного и ценного: воспоминания о Комитасе – явное тому подтверждение.

Исследование проводилось с использованием биографического, описательного и аналитического методов. В результате исследования мы пришли к выводу о том, что представленные в воспоминаниях современников события жизни Комитаса в качестве священной реликвии и наказа должны быть переданы нынешним и будущим поколениям, поскольку, по выражению Паруйра Севака, «не только народ порождает гениев, но и гений своим талантом возрождает народ».

Ключевые слова: Комитас, воспоминания, живой портрет, фольклор, народное творчество, армянская музыка, духовная музыка, трагедия народа.

* Հոդվածը ներկայացվել է 20.03.2024թ., գրախոսվել՝ 10.04.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

Введение

Вот уже более века духовную жизнь армянского народа освещает неугасимый маяк, имя которому – Комитас. Человек, о котором слагались легенды, о нем создана обширная литература: теоретическая, аналитическая, художественная, мемуарная. Все эти попытки, по существу, преследуют одну цель: представить целостный образ великого музыканта-просветителя, который формировался и обожествлялся в течение десятилетий. Сегодня является документальным фактом то, что еще при жизни Комитаса коллективное сознание народа постигло предназначавшую ему свыше миссию. Особенно ярко это проявляется в воспоминаниях современников. Поэтому мы считаем, что сегодня, когда переосмысляются ценности прошлого, не излишне было бы еще раз приобщиться к образу человека и композитора, созданному национальным сознанием и конкретными представителями интеллигенции того времени.

Штрихи к портрету Комитаса

Образ Комитаса, представленный в мемуарах, не является художественным образом в прямом смысле этого слова. Как портрет, созданный на реальной основе, он являет собой нечто большее, чем художественный образ, так как несет в себе исторически достоверные, но одновременно крайне персонифицированные черты. Это обусловлено жанровыми особенностями мемуаров, о которых писал еще Виссарион Белинский, отмечая, что «автор воспоминаний имеет дело не с вымышленными персонажами, а со знакомыми людьми, в окружении которых он проводил дни своей жизни» (Тертерян 428).

Начальный этап создания образа – его внешнее и внутреннее описание, посредством которого выявляется его сущность, линия поведения, мотивы поступков. Образ Комитаса в мемуарах формируется, в основном, следующим образом: описываются некоторые характеризующие его поведение эпизоды, которые сопровождаются комментариями автора, прямой и косвенной речью, диалогами.

Комитас как объект воспоминаний – уникальное явление. Воспоминания о нем столь впечатляющи, разнообразны, обращение к его личности столь обязывающе, что большинство мемуаристов затрудняется дать исчерпывающую и точную характеристику. В воспоминаниях прослеживается следующее деление: Комитас как личность, духовное лицо, композитор, педагог, собиратель народных песен, друг... Из совокупности всех этих проявлений в конечном итоге и вырастает целостный образ гениального Вардапетя.

Многие мемуаристы в начале воспоминаний подчеркивают внешние черты Комитаса, полные достоинства. «Он был чуть выше среднего роста, с худым и пропорциональным телом, – вспоминает Вардан Петоян, – черная ряса плотно облегла его тело... Маленькая черная борода слегка покрывала его подбородок, но волосы на щеках не составляли бороды... Широкий лоб... Из-под довольно густых бровей он веселым взглядом несколько минут смотрел на всех нас...» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 301-302). Грачя Ачарян пишет: «Его смуглое лицо, черные-пречерные волосы всегда блестели чистотой» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 23). Арменак Шахмурадян вспоминает: «Он был веселым, остроумным и общительным» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 241).

Для мемуаров, несомненно, важно, кто является их автором – музыкант, священник, художник... Не менее важно, при каких обстоятельствах и где происходили их встречи с Комитасом. Например, то обстоятельство, что Г. Ачарян, работая в Эчмиадзинской семинарии, три года жил в одной комнате с Комитасом,

дало ему возможность близко узнать композитора и детально охарактеризовать как человека. «Комитас – это море исключительных человеческих достоинств. Чрезвычайно трудолюбивый, с твердой волей, искренний, добродушный, дружелюбный, ласковый и скромный по отношению ко всем. Пуританин и большой патриот. Кроме музыкальной гениальности, он обладал и другими талантами: был поэтом, обладал даром комического артиста... В высшей степени остроумный, жизнерадостный...» (Современники о Комитасе 75). Характеристики, данные крупным языковедом, более чем красноречивы и свидетельствуют о его большой любви и почтении к своему гениальному другу.

Филолог, собиратель устного народного творчества Тигран Читун, который в Константинополе сблизился с Комитасом, признается в огромном уважении и любви к нему: «Душа Комитаса – чистая, благородная, трепетная, высокоразвитая, глубоко скромная, преданная, трогательная, – исключительный человек! Со взрослыми он был взрослым, с детьми – ребенком... Был для всех братом, другом. Его квартира была открыта для всех, как и его золотое сердце, где ни для кого не было закрытых дверей» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 271).

Таким помнят Комитаса и ученики семинарии. «Наша любовь доходила до преклонения, мы любили нашего святого отца, как родного человека, – пишет Месроп Маранджян, – он был таким легким в общении, близким, душевным. С нами, детьми, был необычайно дружен. Ведь он сам был ребенком, непосредственным, с чистой, хрустальной душой... Веселый, остроумный, общительный, резвый...» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 60). Мемуарист искренне удивляется, что в воспоминаниях одной армянской девушки Комитас представлен как кроткий, смиренный, ранимый человек. Но в этом нет ничего удивительного, так как эти, казалось бы, противоположные характеристики, в действительности дополняют друг друга: ведь в Комитасе одновременно жили и учитель, и музыкант, и композитор.

Мемуаристы подчеркивают еще одно примечательное обстоятельство: Комитас, занимаясь собиранием народных песен, часто исчезал на несколько часов и опаздывал к церковным службам. Однако католикосы и Хримян Айрик, и Геворг IV – высоко ценя его уникальный талант, всегда относились к этому с пониманием и поддерживали его деятельность во благо народа.

Будни Комитаса были наполнены музыкой, песнями, у него почти не оставалось места для других интересов. Только один из мемуаристов, Месроп Маранджян, вспоминает эпизод, когда совсем не интересующийся общественными делами Вардапет во время выборов католикоса в 1911 г. поддержал Орманяна, а когда был избран Измирлян, стал раздражительным, сердитым. Тем не менее его большая душа не испытала какого-либо огорчения, когда новоизбранный католикос посвятил в епископы нескольких единомышленников Орманяна. «... Истинный святой отец, – вспоминает Маранджян, – ни разу не сделал ни одного намека по поводу этой несправедливости. Он был далек от мстительности, сплетен и зависти. Это был титан, Давид Сасунский армянской песни» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 70).

В воспоминаниях важное место занимают наблюдения о методах работы и о научных подходах Комитаса, которые обогащают его образ новыми красками. Так, М. Абемян с научной скрупулезностью вспоминает и описывает собирательскую деятельность Комитаса, его инициативы в этой области. Ученики Комитаса также с большим уважением пишут в своих воспоминаниях о том, какую тяжелую работу по собиранию и обработке народных песен проделал Комитас. Он находил песни, удалял из них чужеродные элементы, оттачивал, стилизовал и возвращал народу.

«Другими словами, – поясняет М. Маранджян, – Комитас оставлял песню почти неизменной, но ставил на нее свою личную печать, одухотворял ее своим стилем, комитасовским духом, который был глубоко армянским...» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 74).

Комитас придавал исключительное значение необработанным народным песням, а исполняющих их крестьян считал прирожденными гениями. Он искал в природе и в народе чистые, натуральные национальные элементы. Для Комитаса именно народное творчество является «зеркалом души данного народа, его биографией» (Бадикян 127).

Как вспоминает Тигран Читун, у Комитаса была многолетняя мечта – написать историю происхождения армянской музыки. Он часто признавался, что его мысли занимает разгадка тайны армянского нотного письма – хазов – и создание чисто армянского музыкального искусства. «У этого народа есть песня, – говорит Комитас, – и сила ее превосходит песни всех великих народов, потому что исходит из сердца народа и из глубины веков...» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 281).

Мемуаристы с особой теплотой говорят о музыкальных и вокальных данных Комитаса. «Этот голос был целиком душой, – пишет Маргарит Бабаян, – и уносил слушателя в бесконечность...» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 222). В 1906 г. в Париже, во время первого концерта армянской музыки, организованного при содействии А. Чопаняна и Армянского общества, Комитас изумил своим вокальным талантом самых известных местных искусствоведов и певцов. С нескрываемой гордостью говорит Комитас о могучей творческой мысли армян. В одном из писем, адресованных Маргарите Бабаян, он пишет: «Оружие нашей мысли и нашего сердца столь прозрачно, столь жизнеспособно, что чужие мысли и сердца должны быть покорены, хотя бы они того или нет; вот живое оружие, солдатами которого являемся и я, и ты, и все те, кто делает всеобщим достоянием благородную мысль и сердце своего народа, чтобы тронуть ледяное сердце политика, заставить его обратить свой взор на наш жизнеспособный и нужный человечеству народ, на нашу нацию, беречь и заботиться о них» (Комитас: письма 53).

Следует отметить, что воспоминания о Комитасе в целом имеют каноническую структуру. События взаимосвязаны, излагаются в хронологическом порядке. Авторы стремятся не нарушать хронологию событий, однако иногда отвлекаются от самого объекта воспоминаний и передают читателю дополнительную информацию, полученную от очевидцев и из других источников.

В мемуарах Комитас порой представлен авторами в совершенно разных ситуациях, что несколько ослабляет логическую связь между частями воспоминаний. Однако большинство мемуаристов решает эту проблему посредством выделения частей повествования отдельными заглавиями. Это позволяет понять смысл и значение каждого эпизода в его пространственно-временном контексте. В воспоминаниях мы видим Комитаса в Тифлисе, Эчмиадзине, Париже и в других местах. События сменяют друг друга, постоянно держа в центре внимания героя мемуаров и добавляя к его образу все новые и новые черты. Такое пространственно-временное построение по-новому раскрывает Комитаса. Так, например, в годы учебы в Берлине он выделялся своим аскетическим образом жизни и нечеловеческим трудолюбием. Об этом есть интересные воспоминания у Маргарит Бабаян. Профессор Шмидт однажды проследил за своим день ото дня худеющим учеником и, увидев, в каких стесненных бытовых условиях он продлевает свой титанический труд, отказался брать с него плату за обучение.

Как исключительный носитель высоких национальных ценностей, Комитас при подходе к любому вопросу проявляет высокое этническое достоинство. Армянский гений способен обезоружить любого. И обезоруживает... благодаря гениальному композитору. Секретарь берлинского отделения Международного музыкального общества и профессор истории музыки Королевского университета Макс Зайферт признается в письме от 19 июля 1899 г.: «Вы близко ознакомили нас с достигшей высокого уровня развития цивилизацией Вашей родины, которая так далека от нас. Вы поразили нас своим непревзойденным мастерством как лекциями, которые вы читали, так и песнями, которые вы исполняли, которые никогда не померкнут в памяти Ваших слушателей. Своими лекциями и песнями Вы заслужили не только восхищение нашего отделения, но и достойную оценку цивилизации Вашей родины» (Бадилян 83-84). Примечательный факт: почитание иностранцев Комитас воспринимает как признание духовного гения армянского народа: «Они меня не раз приглашали к себе для чествования: все в восторге от нашего искусства» (Комитас: письма 52).

Новые черты в образе Комитаса проявляются в тифлисской среде. Автор мемуаров представляет Комитаса не только как хормейстера, композитора, но и как благородного человека, принципиального армянина. Вся общественность Тифлиса понимала, что «с Комитаса началась новая эра в истории армянской музыки» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 182).

Комитас действительно был мощнейшим музыкантом и не имел себе равных. Это в своих воспоминаниях подтверждает также Шара Тальян, рассказывая о том, как всего за две недели Комитасу удалось подготовить хор школы Нерсисян к участию в международном конкурсе по исполнению духовных песен. Хор, в котором были собраны дети из бедных семей, занимает первое место благодаря своему гениальному хормейстеру.

Комитас, благодаря своему гению, яркому человеческому образу, получил также международное признание и любовь. Об этом свидетельствует его общение с общественными и культурными деятелями разных национальностей. В воспоминаниях прослеживается одна интересная закономерность: почти все мемуаристы указывают на оценки, данные Комитасу представителями зарубежной интеллигенции. Например, Г. Ачарян вспоминает один характерный эпизод. Знаменитый французский композитор Клод Дебюсси после концерта в Париже в 1906 г. подошел к Комитасу, встал перед ним на колени и, поцеловав ему руки, сказал: «Гениальный отец Комитас, я преклоняюсь перед Вашим талантом» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 23).

Комитас прославился и получил исключительное признание особенно после музыкального конгресса, состоявшегося в июне 1914 г. в Париже. Две его лекции и концерт были не просто тепло приняты, но и вызвали у публики восторг.

Поворотной для Комитаса стала его деятельность в Константинополе. Под влиянием созданного им здесь смешанного хора из 300 человек народ начинает петь народные песни... «Пошлые, похотливые песни, которые пелись раньше, были вытеснены из употребления», – вспоминает художник Фанос Терлемезян. Даже заместитель министра османского правительства француз Гюмбер, поднимаясь в квартиру Комитаса, напевал «Келер, цолер». А турецкий дипломат Исмаил Джанан однажды, послушав исполнение Комитаса, сказал: «Черт побери! Мы – восьмисотлетнее государство, но у нас до сих пор нет такого искусства и такого музыканта» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 255).

В воспоминаниях часто цитируются слова Комитаса, отрывки из его лекций. Это дает возможность не только составить представление о глубоких теоретических знаниях Комитаса, но и оценить те усилия, которые он прилагал для

того, чтобы научить хор исполнять ту или иную песню, объяснить значение и смысл вокального исполнения. Например, прежде чем научить хор исполнять песню «Сипанские храбрецы», Комитас читает лекцию о двух направлениях в европейской музыке: итальяно-романской и германо-саксонской. Комитас удивительно глубоко постигает незримые секреты музыки. «От музыки требуется, чтобы она удовлетворяла не только эстетические потребности нашей духовной жизни, ласкала наши чувства, но и удовлетворяла наши мысли... Она не должна лишь доставлять удовольствие нашим чувствам, но иногда и тяготить душу, вызывать протест, ужас и даже отвращение – соответствующим сочетанием звуков, одним словом, нужно, чтобы и эти явления, когда того требует лежащая в их основе идея, можно было выразить посредством звуков, и умением сделать это будет измеряться и оцениваться талант музыканта» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 111).

Значительное место в воспоминаниях занимают диалоги, в которых звучит и прямая речь Комитаса, например, в воспоминаниях Фаноса Терлемезяна: «В течение ряда лет я, непрерывно трудясь, наметил себе жизненный путь, по которому шел до сих пор и буду идти и дальше, пока в жилах у меня останется хоть капля крови. Никакие преграды не могут помешать мне выполнить свою миссию, важность которую я верю всем сердцем!» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 260).

Маргарит Бабаян в своих воспоминаниях приводит отрывки из писем Вардапета Комитаса, из которых можно составить более точное представление о нем как о мыслящем и деятельном человеке.

Цитаты из писем – один из приемов, используемых в мемуарах о Комитасе. Письмо непосредственно раскрывает перед мемуаристом и читателем мир глубоких размышлений и переживаний Комитаса, иногда – его печаль, тревогу, а порой – радость, воодушевление, надежды. Во всех этих душевных состояниях проявляется естественное стремление истинного художника достичь совершенства.

Особого внимания заслуживают воспоминания очевидцев национальной трагедии 1915 года. По многочисленным воспоминаниям можно шаг за шагом проследить, как национальная катастрофа, кратковременная ссылка отразились на сверхчувствительной, тонкой натуре Комитаса, что в итоге привело к психическому расстройству.

В числе арестованных 11 апреля 1915 г. 300 представителей армянской интеллигенции был и Комитас, который спустя некоторое время чудом вернулся из ссылки. Однако это был уже не прежний Комитас. Тигран Читуні вспоминает:

«Комитаса больше не было. Что-то в нем было безвозвратно разрушено... Перед глазами Комитаса всегда вставала одна и та же картина: «Однажды на рассвете мы встретили на своем пути караван – тысячи измученных армян – женщин, детей, стариков... Они все, как один, вдруг упали на колени, с непокрытыми головами, подняв к небу руки, со слезами на глазах... в один голос запели шаракан «Аравот лусо»:

Ты – утро света,

Ты – солнце правды,

Свет во мне роди...

И эта картина изо дня в день грызла, разрушала рассудок Комитаса...» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 287-288). Последние страницы жизни Комитаса, к сожалению, трагичны, самая звонкая струна армянской лиры умолкла. Однако эта струна будет вечно звучать в душе и в памяти ее возродившегося народа. И можно даже обойти мучающий многих вопрос о том, действительно ли он сошел с ума или нет; одно было несомненно и непостижимо:

между ним и миром встала стена, которая отныне была несокрушимой. Вардапет каждую минуту заново переживает растерзание своего тела и души; песня в его душе умолкает навсегда. «Душевное потрясение Комитаса было гораздо глубже личных трагедий, это была трагедия общенационального бытия и небытия» (Брутян 20), – пишет Ц. Брутян.

Говорили, что в моменты просветления помутненного рассудка из палаты психиатрической больницы слышался голос: «Я хочу остаться с моим народом» (Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников 296). Мечта Комитаса претворилась в жизнь: его останки покоятся в родной земле, в пантеоне парка, носящего его имя, а его душа навечно соединена с его народом.

Закключение

События, описанные в воспоминаниях, и сами авторы воспоминаний уже давно стали историей. Но то, что они спасли от забвения и гнета всепоглощающего времени, должно остаться священной сокровищницей нынешнего и последующих поколений, потому что, как сказал Паруйр Севак, «Их создает народ, собирая воедино все свои развешенные грани, но как только породит их, сам народ освещается внутренним светом этого многогранника. Поэтому не только народ их порождает, но и они возрождают народ» (Севак 137). Не случайно именно так формулируется в комитасоведении историческая и национальная миссия вардапета: «Комитас воплощает в себе летопись армянской музыкальной культуры. Он по своей сути – живая энциклопедия, которой будут пользоваться еще многие поколения» (Гаспарян 9).

Действительно, Комитас создал величавую родину нашей песни, которая своим безукоризненным и лучезарным существованием обеспечит вечное движение, как духовное, так и физическое, все новых и новых поколений:

Исчезнув и достигнув святости,
Будет жить твоя чарующая душа,
Став звуком возрожденной песни,
Родимой став землей... (Чаренц 30)

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Бадибян, Хачик. *Комитас – каким он был*, Ереван, 2002.
2. Брутян, Цицилия. *Армянский маяк Комитас*, Ереван, 2009.
3. Гаспарян, Самсон. *Комитас: жизнь, деятельность, творчество*, Ереван, 1961.
4. *Комитас в воспоминаниях и свидетельствах современников*, Ереван, 2009.
5. *Комитас: письма*, Ереван, 2007.
6. Севак, Паруйр. *Собрание сочинений в шести томах*, т. 5, Ереван, 1974.
7. *Современники о Комитасе*, Ереван, 1960.
8. Тертерян, Арсен. В. Г. Белинский: великий русский критик и публицист, Ереван, 1948.
9. Чаренц, Егише. *Собрание сочинений*, т. 3, Ереван, 1987.

WORKS CITED

1. Badikyan, Khachik. *Komitas – kakim on byl*, Yerevan [Komitas – What He was Like, Yerevan], 2002, (In Russian)
2. Brutyan, Tsitsilia. *Armenian mayak Komitas*, Yerevan [Komitas as Armenian Lighthouse, Yerevan], 2009, (In Russian)

3. Gasparyan, Samson. Komitas: zhizn', deyatel'nost', tvorchestvo, Yerevan [Komitas: Life, Activities, Creative Work, Yerevan], 1961, (In Russian)
4. «Komitas v vospominaniyakh i svidetel'stvakh sovremennikov», Yerevan, [Komitas in Memoirs and Testimonies of Contemporaries, Yerevan], 2009, (In Russian)
5. «Komitas: pis'ma», Yerevan, [Komitas: Letters, Yerevan], 2007, (In Russian)
6. Sevak, Paruyr. Sobraniye sochineniy v shesti tomakh, t. 5, Yerevan, [Collected Works in six volumes, vol. 5, Yerevan], 1974, (In Russian)
7. «Sovremenniki o Komitase», Yerevan, [“Contemporaries about Komitas”, Yerevan], 1960, (In Russian)
8. Terteryan, Arsen. V. G. Belinskiy: velikiy russkiy kritik i publitsist, Yerevan [V. G. Belinsky: Great Russian Critic and Publicist, Yerevan], 1948, (In Russian)
9. Charents, Yegishe. Sobraniye sochineniy, t. 3, Yerevan, [Collected Works, vol. 3, Yerevan], 1987, (In Russian)

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

ԵՎԱ ՄԱՅՏԱԿԱՆՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱՎ Մ.Աբեղյան անվանի գրականության ինստիտուտի
Թումանյանագիտության խմբի ղեկավար,
Խ.Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի
մայրենիի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի պրոֆեսոր,
բանասիրական գիտությունների դոկտոր
ժ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Կոմիտասի կենսապատումը ցայսօր մնում է հետազոտողների ուսումնասիրության առարկան և չի դադարում նորանոր բացահայտումների աղբյուր լինելուց: Հոգվածի նպատակն է քննել Կոմիտասին նվիրված ժամանակակիցների հուշերի, մասնավորապես՝ մեծ հանճարի կերպարի կերտման առանձնահատկությունները: Այդ իմաստով փորձ է արվում ընդգծելու և ամբողջացնելու այն սկզբունքները, որոնք Կոմիտասի կերպարի ձևավորման հիմքում են: Հետազոտության նպատակով պայմանավորված՝ խնդիր ենք դրել հուշերը ներկայացնելու կառուցվածքային ներքին բաժանումներով՝ Կոմիտասն իբրև մարդ-անհատականություն, հոգևորական, երաժիշտ, մանկավարժ, բանահավաք, ընկեր և ոչ միայն: Սույն հետազոտության արդիականությունը պայմանավորված է այն պարզ իրողությամբ, որ Կոմիտասը՝ իբրև հայ ժողովրդի ոգեղեն աղբյուր, երբեք չի սպառվում. յուրաքանչյուր սերունդ նորովի է զորանում իրեն փոխանցված աղբյուրից: Ժամանակը հոսում է, փոխվում են մարդկային մտածողությունն ու հոգեբանությունը, սակայն մնայունի ու արժեքավորի գնահատման չափանիշները այսօր էլ արդիական են և ուսուցանող. դրա ակնհայտ ապացույցն են Կոմիտասի մասին գրված հուշերը:

Նյութի քննությունն իրականացվել է կենսագրական, նկարագրական և վերլուծական մեթոդներով: Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ ժամանակակիցների հուշապատումներում ներկայացված կոմիտասյան կյանքի իրադարձությունները՝ իբրև սրբազան մասունք ու ավանդ, պիտի փոխանցվեն ներկա և ապագա սերունդներին, որովհետև Պարույր Սևակի արտահայտությամբ՝ ոչ միայն ժողովուրդն է հանճարներ ծնում, այլև հանճարն է իր տաղանդով ժողովրդին վերածնում:

Հիմնաբառեր՝ Կոմիտաս, հուշեր, կենդանի դիմանկար, բանահյուսություն, ժողովրդական արվեստ, հայ երաժշտություն, հոգևոր երաժշտություն, ժողովրդի ողբերգություն:

THE CHARACTER OF KOMITAS IN THE MEMORIES OF CONTEMPORARIES

YEVA MNATSAKANYAN

*NAS of RA, Institute of Literature after M. Abeghyan,
Tumanyan Studies Group, Head;
Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan,
Department of Native Language and Methods of its Teaching,
Doctor of Philology, Professor
Yerevan, the Republic of Armenia*

The life of Komitas has been a subject of research up to now and a source of new discoveries. The aim of the article is to present the peculiarities of contemporaries' memoirs about Komitas, in particular, those, which highlight the peculiarities of the character of this genius. An effort has been made to discern and encapsulate the foundational principles that shaped the portrayal of Komitas. In line with the objectives of the study, we aim to present the memoirs by dividing them into segments that focus on different aspects of Komitas: as an individual, a spiritual figure, a musician, a teacher, a collector of folk songs, and a friend. The relevance of the present study is conditioned by the fact that Komitas serves as an endless spiritual wellspring for the Armenian people, offering each generation fresh insights from the enduring legacy he left behind. Time flows, people's thinking and psychology change, however, even today the criteria for assessing the eternal and valuable are still relevant and instructive: the memories of Komitas are a clear confirmation of this.

The research was conducted using biographical, descriptive and analytical methods. As a result of the study, we came to a conclusion that the events of Komitas's life, presented in the memoirs of contemporaries, as a sacred relic and testaments should be passed on to present and future generations, since, as Paruyr Sevak aptly states, "it is not only the people who produce geniuses, but the genius also revitalizes the people with their talent."

Keywords: *Komitas, memories, live portrait, folklore, folk art, Armenian music, sacred music, the tragedy of the people.*

ՔՐՈՆՈՏՈՂԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹԸ ԽԱՐՈՎՅԱՆԻ «ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» ՎԵՊՈՒՄ *

ՀՏԴ 821.19.0

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-139

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
հայ նոր գրականության պատմության բաժնի վարիչ,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

siranush.margarjan.71@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1009-3514

Հոդվածի քննության առարկան քրոնոտոպի, տարածաժամանակային պայմանաձևերի գործառույթն է Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» պատմավեպում:

Ուսումնասիրության հիմքում դնելով Մ. Բախտինի՝ ժամանակի և քրոնոտոպի ձևերի հարաբերակցության, ապա Յու. Լոտմանի՝ տարածական քրոնոտոպի և մշակութային հիշողության տեսությունների մի քանի հիմնարար դրույթներ՝ վիպական տեքստը քննության ենք առել նոր դիտանկյունից՝ ցույց տալով, որ «Վերք Հայաստանի» ստեղծագործության մեջ տարերային ոչինչ չկա. այն որոշակի համակարգով ձևավորված, հստակ և ճշգրտորեն մտածված վիպական կառույց է, որտեղ քրոնոտոպը հսկայական կազմակերպական դեր է ունեցել հեղինակային մտադրույթի ու գեղարվեստական աշխարհի կառուցման ճանապարհին:

Նպատակն ենք ունեցել հնարավորության սահմաններում դիտարկելու քրոնոտոպի դրսևորման, զուգորդությունների առանձնահատկությունները «Վերք»-ում, ցույց տալով, թե տարածաժամանակային օրինաչափ կապերի դրսևորումը պատմավեպում պետք է դիտարկել որպես ընդհանուր գեղարվեստական հնարանք, թե դրանք վիպական ձևույթի կարևորագույն, ժանրակազմիչ ցուցիչներ են՝ առաջին անգամ դրսևորված հայ գրականության մեջ: Ըստ այդմ, ձևակերպել ենք ուսումնասիրության առաջադիր խնդիրները:

Կարևոր համարելով գեղարվեստական ստեղծագործության վերլուծության տարբեր մեթոդների համադրական կիրառության հանգամանքը՝ քննադատության հերմենևտիկ և կառուցվածքաբանական մեթոդների միջոցով ցույց տալ գրական տեքստի հիմքում առկա, տեքստը կազմակերպող տարածաժամանակային որոշակի օրենքները, քրոնոտոպների զուգորդությունների բարդագույն շղթան, մասի և ամբողջի հարաբերակցությունը, մեկնաբանել նշանային, ծածկագրված տարածությունը, որը պայմանավորում է տեքստային կառույցի ժանրային առանձնահատկություններն ու պոետիկան, որոշարկել տիպաբանորեն կայուն որոշ քրոնոտոպներ վեպում, ցուցանել դրանց իմաստակիր ու կառուցակազմիչ դերը, գործառույթը վեպի կոմպոզիցիայի ու կառուցվածքի ձևավորման գործընթացում:

Քննության արդյունքում ստացված եզրակացությունները՝ կապված հայ մեծ լուսավորիչ-վիպասանի փիլիսոփայական ու ստեղծագործական աշխար-

* Հոդվածը ներկայացվել է 05.02.2024թ., գրախոսվել՝ 28.03.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

հայացքի, վիպաստեղծման նրա մտադրության և իրացման գործիքակազմի հետ, ամփոփել ենք եզրակացություններ բաժնում:

Հիմնաբառեր՝ Խաչատուր Աբովյան, «Վերք Հայաստանի. ողբ հայրինասիրի», քրոնոտոպ, Միխայիլ Բախտին, Յուրի Լոտման, ժամանակի և տարածության քրոնոտոպների զուգորդություն, նշանային տարածություն, մշակույթի էթնոգենետիկ հիշողություն:

Ներածություն

Հայ գրականագիտության պատմության մեջ մի ամբողջական գիտություն է ձևավորել հայ մեծ լուսավորիչ ու մանկավարժ, Նոր գրականության հիմնադիր Խաչատուր Աբովյանի գրական-ստեղծագործական ժառանգության քննությունը, որ, չնայած շուրջ երկուհարյուրամյա նպատակային ու արգասավոր ընթացքին, այսօր էլ առթում է հատկապես «Վերք Հայաստանի» վեպին առնչվող հրատապ հարցադրումներ ու Նոր մեկնաբանության անհրաժեշտություն: Քննության առանցքում վեպը բնութագրող ու սահմանող ամենատարբեր հարցադրումներ են՝ ստեղծագործական հոլացման նախադրյալներն ու կազմաբանական-գեղագիտական խնդիրները, գեղարվեստական տարածության և վիպական ժամանակի ներքին տրանսֆորմացիաների հնարավորությունն ու փոխաձևությունները, մեթոդաբանական սկզբունքներն ու տիպաբանությունը, ապա կոմպոզիցիոն ներքին տարածության մեկնաբանության փորձերը՝ բնագիրը կազմակերպող հնարավոր բոլոր բաղադրատարրերի քննությամբ: Հայ քննադատության մեջ, իհարկե, փորձեր եղել են նաև այս ելակետից¹ քննելու «Վերք»-ը, մեր ուսումնասիրության մեջ, հենվելով ժամանակի և տարածաժամանակային կոորդինատների օրինաչափ կապի բախտինյան տեսությանը, նպատակ ենք ունեցել այս տեսակետից ներկայացնելու վեպի կոմպոզիցիան ու կառուցվածքը, քննության առնելու իրական և պատմական ժամանակների հարաբերակցության հարցը, մեկնաբանելու նշանային, ծածկագրված տարածությունը, որն անպայմանորեն նպատակային և հստակ ձևակերպված գաղափարագեղագիտական գործառույթ ունի ստեղծագործության մեջ:

Այս ուսումնասիրության մեջ, հենվելով ժամանակի և տարածաժամանակային կոորդինատների օրինաչափ կապի բախտինյան տեսությանը, անդրադարձել ենք՝

- պատմական և վիպական ժամանակների տարածաժամանակային հատկյունների հարաբերակցության, քաղաքական, թե՛ պատմական վեպ հարցադրմանը «Վերք»-ում,
- բանահյուսական-ազգագրական ժամանակի և իրական ժամանակի նշանային տարածությանը, դրանց ծածկագրմանն ու շղթայակցմանը՝ փուլային, անընդհատ վերադարձող ժամանակի քրոնոտոպով, որ վեպումի հայտ եկած ցանկացած ժամանակային տեքստի համար ծառայում է որպես նախատեքստ՝ մի դեպքում հակադրության, մյուսում՝ շարունակականության եզրով: Հակադրություն, անջատում ավանդաբար կապակցվածից, երբ անցյալի փառահեղ հիշատակները ողբերգական խոհեր են ծնում անփառունակ ներկայի

¹ Տես՝ Ս. Սարինյան, 2002, Հայոց գրականության երկու դարը, գիրք երրորդ, Երևան, 2-անգակ հրատարակչություն, «Վերք Հայաստանի» վեպի պոետիկան, «Վերք Հայաստանի» վեպի կառուցվածքը, էջ 101-139: Վ. Սաֆարյան, 2009, Քրոնոտոպը «Վերք Հայաստանի» վեպում, Նարցիս, թիվ 3, էջ 15-20: Վ. Դանիելյան, 2015, Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս վերընթերցել «Վերք Հայաստանի» վեպը, Ինքնագիր, <https://inknagir.org/?p=4770>; Ա. Սողոյան, 2022, **Խաչատուր Աբովյանի պատումի արվեստը**, Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 240 էջ: Լ.Եղիազարյան, 2018, Տարածաժամանակային դրսևորումները Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպում, <https://cultural.am > hodvacner>:

նկատմամբ, և շարունակությունը, ոգու ֆենոմենոլոգիան, որ ցուցանում է, թե ընդհատում չունի մաքառման ոգին, ուրեմն և հայոց կենսագրությունը:

- հեղինակային և վիպական, պատմողի և ընթերցողի ժամանակների փոխկապակցված հարաբերության բացահայտում հարցադրումներին:

Դիտարկելով գրական ստեղծագործության՝ իրականության հետ ունեցած գեղարվեստական միասնականությունը, անշուշտ, իբրև քննության ելակետ ենք ընդունել Բախտինի դիտարկումը, թե. «... քրոնոտոպը ստեղծագործության մեջ մշտապես ունի արժեքային բաղկացուցիչ, որը կարող է առանձնացվել ամբողջ գեղարվեստական քրոնոտոպից միայն արստրակտ վերլուծության մեջ: Արվեստի և գրականության մեջ բոլոր տարածաժամանակային ձևակերպումները միմյանցից անբաժանելի են և մշտապես հուզական-արժեքային գունավորում ունեն: Արստրակտ մտածողությունն է, որ կարող է մտահայել տարածությունն ու ժամանակն իրարից անջատ և ուշադրություն չդարձնել դրանց հուզական-արժեքային բաղադրիչին (Բախտին 256):

Հայոց ինքնության ու ազգային մաքառման ուսուցարանը

Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» պատմավեպի առիթով ժամանակի ընթացքում ստեղծվել է ամբողջական մի գիտություն, որ իր ազգային-ճանաչողական, գեղագիտական ու պատմամշակութային համարժեքով, թվում է, թե ամփոփած պիտի լիներ այս ստեղծագործության վերաբերյալ հարցադրումների շրջածիրը, այնինչ այն հետազոտող-գիտնականների առջև նոր ու խորքային խնդիրներ է դնում՝ կապված որոշակի սկզբունքային հարցերի հստակեցման, կոմպոզիցիոն և կառուցվածքային առանձնահատկությունների նոր մեկնաբանության անհրաժեշտության հետ:

Բազմաթիվ առիթներով խոսելով պատմավեպի մասին՝ հայ գրաքննադատությունը նկատում է, թե այն ազգային ինքնության և հայրենաճանաչության ավետարան է, որ Հայաստան-հայրենիքը բացահայտում է երեք չափումների մեջ՝ բնությունը, պատմությունը, մարդիկ: «Չարմանալի, անհունորեն զարմանալի հրաշք երևույթ է «Վերք Հայաստանին», - գրում է Իսահակյանը, - այնտեղ Հայաստան աշխարհն է իր տարերային- տիտանական պեյզաժներով, որոնք դարձել են բնապաշտական, կոսմիկական երաժշտություն, օրատորիաներ: Այնտեղ հայ ժողովուրդն է՝ *իրմիֆական ու պատմական անցյալով, իր հին առասպելներով և ավանդույթներով...* Մեր գրական ամեն տեսակների սկիզբն է նա, *դյուցազնական է և լիրիկական, բոցավառ դիդակտիկա, ապոստոլիկ քարոզներ*» (շեղատառերը՝ Ս.Ս.), (Իսահակյան 177): Անգամ Իսահակյանի բանաստեղծական այս հանճարեղ բնութագրման մեջ ըստ էության ոչ միայն փիլիսոփայորեն, այլև տեսական իմաստով անվանված են «Վերք»-ի այն ներքին հոսքերը, ժամանակի և տարածության քրոնոտոպների ընդհանուր զուգորդումները, որոնք շղթայակապվելով, ոչ միայն ձևավորում են ստեղծագործության գեղարվեստական տարածությունը, պայմանավորում երկի ձևը, ժանրը, պոետիկայի առանձնահատկություններն առհասարակ, այլև համապատասխան դիտանկյունից հղվում դեպի ստեղծագործության ասելիքը, դեպի իմաստային միջուկը:

Քրոնոտոպը, որ տեսականորեն տարածությունն ու ժամանակը սահմանում է իբրև ցանկացած իրականության, երևույթի ճանաչողության անհրաժեշտ հիմունք՝ սկսած տարրական ընկալումներից ու պատկերացումներից մինչև գաղափարի վերացարկում, «Վերք Հայաստանի» վեպում հստակ նպատակաբանված գործառույթ ունի: Քրոնոտոպային յուրաքանչյուր միավոր, ժամանակատարածական յուրաքանչյուր դրսևորում, լինելով ըստ տեղի անհրաժեշտ ու անփոխարինելի, ոչ միայն ուղիղ իմաստով դառնում է վիպական կոմպոզիցիայի, տեքստի ստեղծման գրեթե բոլոր օրինաչափությունների գործակից, այլև շղթայակցվելով մյուսների հետ, մասի մեջ ստեղծելով ամբողջը, հեղինակի ասելիքը լուծում է մի ընդհանրական փիլիսոփայության, հայեցակարգի մեջ:

Քրոնոտոպ հասկացության իմաստի, գործառույթների ու բնորոշումների սահմանումները բազմաբնույթ ու բազմակողմ են՝ պայմանավորված այն բանով, թե գիտական որ ուղղության շրջանակներում է այն ուսումնասիրվում:

«Գրականության մեջ գեղարվեստորեն յուրացված ժամանակային ու տարածական հարաբերությունների էական փոխակապակցությունը կկոչենք քրոնոտոպ (բառացի թարգմանությամբ՝ ժամանակատարածություն): Այս տերմինն օգտագործվում է բնագիտության մեջ և շրջանառության մեջ է դրվել՝ հիմնավորվելով Էնշտեյնի հարաբերականության տեսության մեջ»,-գրում է Բախտինը՝ (Բախտին 5) Նախնառաջ սահմանելով հասկացությունը: Ապա նկատելով, որ ժամանակի ընթացքում այս հասկացությունը բնագիտությունից սահուն անցել է գրականագիտություն՝ «գրեթե փոխաբերության պես(գրեթե, բայց՝ ոչ այնքան), գրականության տեսաբանն ընդգծում է, թե. «մեզ համար կարևոր է (ճանաչել) տարածության ու ժամանակի անխզելիության արտահայտությունը նրա մեջ և ընդունել (ժամանակը որպես տարածության չորրորդ չափում): Քրոնոտոպը մենք ընկալում ենք որպես գրականության ձևաբովանդակային կատեգորիա (չքննարկելով քրոնոտոպը մշակույթի այլ ոլորտներում) (Բախտին 5),- շարունակում է փոխտոփան՝ քրոնոտոպի հետ ուղիղ կապելով գրական երկի ձևը, ժանրը, տեսակը, մարդու կերպարը, որ միշտ ու առանց բացառության, քրոնոտոպային է գրականության մեջ: Ըստ այդմ, քրոնոտոպը սահմանվում է որպես կառուցվածքային ամբողջականության հիմունք ու բավարար պայման, բարդագույն ձև, որը, պարունակելով մանր քրոնոտոպային միավորներ, ստեղծում է վիպական իրականությունը՝ թույլ տալով, որ դրանք բխեն իրարից, ագլուցվեն իրար ու միահյուսվեն, նաև ձևավորեն առավել բարդ հարաբերություններ՝ հղվելով կարևորագույն՝ իմաստային կապակցվածության ու ամբողջականության նպատակին:

Աբովյանի պատմափոխութայական իդեալիզմը հայոց հայրենապատումը գրականության է փոխաձևում իբրև էքզիստենցիալ, սահմանային գոյաբանության ստորոգելի (պատմություն)՝ միշտ և մշտապես իբրև կոնցեպտուալ հիմունք ունենալով մի գաղափար, որի բացառիկ արժեքը՝ ազգային հեռանկարի ու նպատակի իմաստով, ներըմբռնելի է ամեն մի բանական արարածի: Ըստ այսմ, անչափ հետաքրքիր է Բախտինի սահմանած էքզիստենցիալ ժամանակի, ժամանակ-ճակատագրական պահի (էքզիստենցիալ վիճակ-ճգնաժամի, անկման, ինքնագիտակցման, հարության շղթայկցումով) և կենսագրական ժամանակի քրոնոտոպների գործառույթը վեպում, որ Աբովյանը գրեթե անթերի կատարելությամբ ծառայեցնում է իր ասելիքին:

Հայոց բնաշխարհի՝ աշխարհագրություն-տարածության իրական ու երևակայական աբովյանական վերակերպումներին է առնչվում հողվածի՝ տարածական քրոնոտոպի քննության հստակածը: Զննության ենթակա օրինակները ցույց են տալիս, որ եթե Բախտինի պարագայում կարևորվում է ժամանակի քրոնոտոպը, ապա Լոտմանը վիպական ստեղծագործության մեջ առանցքային դերակատարություն է վերագրում տարածության քրոնոտոպին՝ կարծեով, որ «Տարածական հարաբերությունների լեզուն կարևոր է, քանի որ... պատկանում է առաջնային և հիմնական իրարկությունների թվին: Նույնիսկ (ստեղծագործության) ժամանակավոր մոդելավորումը հաճախ է լինում երկրորդական վերնաշինություն տարածական լեզվի վրա», -գրում է նա՝ հավելելով. «Տեքստի տարածության կառուցվածքը դառնում է տիեզերական տարածության կառուցվածքի մոդել, և տեքստի ներսում տարրերի, ներքին քրոնոտոպիկ միավորների համատեղելի հարաբերությունը դառնում է պատկերի և հետևում թաքնված իրականությունը հասկանալու միջոցներից մեկը»: Խոսելով տարածական քրոնոտոպի կամ գեղարվեստական տարածության մասին՝ Լոտմանը կարևորում է հանգամանքը, որ այն երբեք կամ գրեթե միշտ չի նույնանում ֆիզիկական տարածությանը, տեղանքի լանդշաֆտին, որտեղ տեղի են ունենում գործողությունները: Գեղարվեստական տարածությունը «մոդելավորում, համադրում է աշխարհի պատկերի ամենատարբեր

կապեր՝ ժամանակային, սոցիալական, էթիկական և այլն»՝ ըստ Էռլթյան, միաձուլվելով այլ կարգի հասկացությունների հետ՝ ներկայացնելու ոչ թե և ոչ այնքան կոնկրետ միջավայրի, տարածքային-աշխարհագրական իրարկություն, այլև, ինչպես ինքն է գրում. «աշխարհի (տարածության) գեղարվեստական մոդելում փոխաբերաբար ընդունելու ոչ տարածական հարաբերությունների արտահայտություն»: Այս մոտեցման շրջանակներում տարածությունը դառնում է ճանապարհ, լեզու՝ հեղինակի ավելի ընդհանուր գաղափարները, մի ամբողջ ստեղծագործության իմաստային միջուկը քրոնոտոպների զուգակցման ընտրված մոդելում ներկայացնելու համար:

Խոսելով «Վերք Հայաստանի. ողբ հայրենասիրի» ստեղծագործության մասին՝ Նկատենք, որ բնավ պատահական չէ այն հանգամանքը, որ «Վերք»-ի չափածո նախատեսքատը ներկայացնելով իբրև ծավալուն քնարական պոեմ՝ Աբովյանը շուտով փոխեց նրա ժանրային նկարագիրը՝ ընտրելով լայնածավալ ու տարողունակ, գեղարվեստական բազմազան տարրեր զուգակցող գրական տեսակը՝ վիպասանությունը: Գրողին տարածություն և ժամանակային տարբեր իրականություններ էին անհրաժեշտ, որտեղ նա պիտի տեղավորեր իր ամբողջության ու բազմաշերտության մեջ ավարտուն, առանձին մասերում ինքնուրույն ու ներդաշնակ, ամբողջական մի աշխարհ:

Ակնհայտ է, որ քրոնոտոպի գործառույթն այս վեպում ունի հստակ ձևակերպված ու աշխարհայացքային-գաղափարական հղում. սա վեպի այն տեսակն է, որում միահյուսվել են վիպական բոլոր փուլերի ժամանակային ու տարածական քրոնոտոպների հատկանիշներն ու ամբողջություն կազմել՝ սյուժետային կարճ տարածության մեջ ներկայացնելով հայոց կենսագրության ու ազգապատումի մի քանի դարերի պատմություն:

Այս իմաստով «Վերք Հայաստանի» վեպը, չնայած առաջին հայացքից թվացյալ տարերայնությանն ու պատկերների և զգացմունքների գրեթե անկառավարելի հոսքին, վերին աստիճանի բարդ ստեղծագործություն է, մի զարմանալի հյուսվածք, որը ստեղծվել, մշակվել է բազմաթիվ թելերի, բանահյուսական, պատմամշակութային, քաղաքական ու ազգագրական, լեզվահոգեբանական, ի վերջո՝ ինտելեկտուալ հոսքերի անվերջ միահյուսման ճանապարհով:

Հենց միայն վեպի ներքին տրոհումը մասերի՝ առաջաբան, երեք գլուխներ ու Չանգի հավելված-վերջաբան, արդեն որոշակի սահմաններ է դնում, որոնք անմիջապես ճանաչելի են դառնում ժամանակի ու հատկապես տարածության քրոնոտոպների նպատակային գործածությամբ, թեև Նկատելի է, որ հաճախ հեղինակն ինքը խախտում է իր դրած սահմանները՝ երբեմն հանգեցնելով այսպես կոչված վիպական վթարների (վիպական և հեղինակային ժամանակների խառնումը, վեպի արևմտյան ձևայինը և արևելյան պատմողի ձայնը՝ տեղական նյութի, իրական ու պատմական ժամանակների մասին և այլն):

Առաջին գլուխն ամբողջությամբ տեղական նյութի վիպականացում է, հայկական ավանդակեցության վիպումը՝ բարքերը, սովորույթները, կենցաղավարությունը, որի կարևոր խնդիրը՝ դրված դեռ վեպի առաջաբանում, կերպարի (կերպարների) ստեղծումն է, այն հանգուցակապը, որը շղթայական առնչակցությամբ միահյուսում է տեքստային տարածության տարբեր կողմերը մեկ ամբողջական հյուսվածքի մեջ: Սրան, մասնավորապես Աղասու կերպարին կանդրադառնանք շուտով:

«Ազգային վիպասանության», ազգագրական վեպի այս երակը Աբովյանի ստեղծագործության մեջ սկիզբ է առնում բանահյուսական կամ հավաքական ժամանակի՝ բարեկենդանի տոնի նկարագրությամբ և որոշակի ակնարկներով հասնում մինչև վեպի ավարտը, երբ Բարեկենդանին հաջորդում է Մեծ պահքը:

«Սա չսպառվող ժամանակի գիտակցումն է՝ սիմվոլացված «անվերջ վերադարձի» առասպելով, գիշեր ու ցերեկ, ամառ ու ձմեռ, բնության զարթոնք ու մահ, և, ինչպես կասեր Գրիգոր Մագիստրոսը «ոչ կատարած լինել երկրի, քանզի ի նոյն դարձեալ յեղափոխեալ, շրջեցի և նորոգեցի» (Մագիստրոս 179),-խոսելով հայ

հնագույն աշխարհակարգի ծիսային խորհրդանիշների ու տարածաժամանակային պայմանաձևերի մասին՝ գրում է Յենրիկ Յովհաննիսյանը (Յովհաննիսյան 4), ապա հավելում, թե. «...առասպելաբանական այս պայմանաձևը, թեմատիկ-սյուժետային տարբեր փոփոխակներով, գործում է բոլոր ժողովուրդների միջուղական գիտակցության մեջ: «Բագում[ը] վիպագրեն յիւրաքանչիւր մատենաս, -ասում է դարձյալ Մագիստրոսը (Մագիստրոս 179)»: Բնության երևույթների պարբերականությունը խորհրդակերպող ծեսերի այս հոլովույթը ուղիղ իմաստով հանգում էր ճակատագրի գաղափարին, ժողովրդի կենսագրական ժամանակի և գոյափոխության պահպանված միջուկին:

Ակնհայտորեն շրջափուլն ավարտվում, ժամանակի պարբերական (ցիկլային) շրջանը փակվում է՝ վերադառնալով նույն կետին, որից սկիզբ էր առել՝ հաջորդ տարի և մի ողջ հավերժություն կրկնվելու համար: Փուլային այս ժամանակը, կյանքի փուլային կրկնությունը վեպում գտնում է, պիտի գտներ փակ տարածություն՝ նշանային կայուն, չփոփոխվող համակարգով՝ գյուղը, գյուղի արտաքին միջավայրն ու ներքին իրականությունը ձևավորող բնութագրիչները, մեծի ու փոքրի աստիճանակարգությունը, եկեղեցական ծիսակատարությունը, տոնախմբությունը՝ ազգագրական սքանչելի տեսարաններով, որոնք իմաստ են տալիս նահապետական համայնքի գոյությանը: «...Առաջ է մղվում վեպի գաղափարական կողմը՝ լեզու, հավատ, բարոյականություն, բարքեր, բանահյուսական հարակցություններ, ընդ որում՝ սա էլ ներկայացված է սահմանափակ (ճանաչելի) տեղայնության հետ անքակտելի կապի մեջ», -գրում է մշակութաբան-փիլիսոփան (Բախտին 224):

Բարեկենդանի տունը հայոց մեջ խոր արմատներ ունի, որոնք ձգվում են մինչև հեթանոսական շրջան և մտնում բնության երևույթների պարբերականությունը խորհրդակերպող ծեսերի մեջ: Տոնի հիմքում ընկած էր բնության զարթոնքը, տարվա սկիզբը, որն ավանդաբար նշվում էր մարտի 21-ին: Միմյանց կենդանություն մաղթելով՝ հնում մարդիկ հավատացել են, որ պաշտպանում են իրենց և շրջապատի մարդկանց կյանքը չար ուժերի ազդեցությունից: Վայելքի ու անհոգության այս օրվա մեջ թերևս ապրում էր կորուսյալ դրախտի հիշողությունը, «սերունդների կյանքի անքակտ դարավոր կապը սահմանափակ տարածքում, զուտ իդիլիական վերաբերմունքը ժամանակի և տարածության հանդեպ» (Բախտին 224), վերադարձը դեպի այն նախասկզբնական տեղն ու ժամանակը, երբ մարդուն արտոնված էր ճաշակել ամեն ինչ, բոլոր պտուղները, բացի բարու և չարի գիտության ծառի պտուղներից, վայելել աստվածային բոլոր շնորհները: Սա աշխարհայացք էր, գոյի փիլիսոփայություն, որ երևում է կյանքի վայելքի, գեղեցկության ու մարդու բնական, տիեզերական ազատությունը խորհրդանշող տեսարանների բոլոր մանրամասներում:

Թվում է, թե ժամանակը շարժվում է հետադարձ պտույտով, այն ավելի փիլիսոփայական է, քան իրական. «...թուլացված են ժամանակային բոլոր սահմանագծերը, և մարդկային կյանքի ռիթմը համահունչ է բնության ռիթմի հետ»: Գործողությունների տեղն անգամ կրում է «սուրբ դրախտի», անհիշելի ժամանակների հիշողությունը. ուր ամեն քար ու թուփ, կյութական ու ոգեղեն ամեն արարում սրբազնորեն պահում է նախնյաց կենսագրության հետքերը: Միջանկյալ նկատենք, որ Աբովյանն իր վեպի իրականությանը գեղարվեստական հմայք ու խորություն է հաղորդում ամառվա տապի ու ծանրացած սովերների, զարնանային արևածագի ու բնության զարթոնքի, օրվա բոլոր ժամերի գունագեղ ու իմաստավորված անցումներով, որ իրացնում է մանր քրոնոտոպներով: Արարատյան դաշտի ամառը, Երևանի շոգը, Զանաքեռի ձմեռը զուտ հայկական նկարագիր ունեն, պատկերված են տեղային գույներով և բնավորությամբ ու առավելապես միտված են տեղային իրականությունը ձևավորելուն:

Ահա այսպես, Աբովյանի վեպի տարածական կենտրոնը դառնում է հայրենի Զանաքեռը, որտեղից իր կենսագրությունն է սկսում Աղափն, և ում հետ է կապվում վիպական իրադարձությունների ծավալումը: Առաջին գլխի այսպես կոչված

քանահյուսական-կենցաղային ժամանակը հանկարծ-մեկեն տրոհվում է երգիստենցիալ վիճակի քրոնոտոպով, երբ Զանաքեռի վրա կախվում է որդեկորույս մոր սարսափազդու աղաղակը. «Տարա՛ն... տարա՛ն... աստվածասե՛րք, մոտ էկե՛ք... քոմակ արե՛ք, գլուխս լացե՛ք: Տունս կոխեցի՛ն, օջախս, քանդեցի՛ն... աչքիս լիսը հանում ե՛ն, սիրտս դուս են ճոթում, տո՛ր, մեկ հասե՛ք, ի՛նչ կըլի... Աստված, երկի՛նք, ծո՛վ, ցամա՛ք... Ես ի՛նչ կրակ ա, Ես ի՛նչ զուլում ա... (...) Վա՛յ իմ ըմբիս, արևիս... (...) Էրեխիս տարա՛ն... քոմակ արե՛ք...» (Աբովյան 47), ինչին հետևում է սարդարի ֆարրաշներին մեկի վայրենի արձագանքը. «Ձենո՛ կտորի՛, դանջո, դարաչի... Յենց Ես սիաթին փորո՛ վեր կածեմ. ջինգյանությունն ի՛նչ պետք ա. Սարդարի հրամանն ա, պետք է ձեր աղջիկը քաշենք, տանինք. Ի՛նչ խոսք ունիք, ի՛նչ կարողություն. սարդարի հրամանին սարը չի՛ դիմանալ, դուք ի՛նչ կարաք անիք» (Աբովյան 47):

Սկիզբ է առնում հայոց ճակատագրի ողբերգական նկարագիրը՝ գործողությունները տեղափոխելով ժամանակային ու տարածական նոր հարթություն, որ հագեցած է սոցիալականորեն ու պատմականորեն լիցքավորված, հայեցակարգային ծածկագրերով: Գեղարվեստական ստեղծագործության համապատկերում դրանք դառնում են իմաստակիր, իմաստ ձևավորող հենարաններ՝ իրենց վրա կրելով ստեղծագործության սյուժետային ու գաղափարական շարժումը:

Արդ, եթե նկատի ունենանք պատմավեպը բնորոշող մի քանի հատկանիշներ՝ պատմական իրադարձությունների հեռավորությունը, պատմավիպասանի հեռադիր, քննական հայացքը նկարագրվող դեպքերին, կերպարաստեղծման արվեստն ըստ պատմականության հատկանիշների, իրական և պատմական ժամանակների հարաբերակցությունը վեպում՝ պատմականությունն իբրև արդիականության համար նախատեսք ընդունելու միտումով, թերևս որոշակի առկախություն է մտնում Աբովյանի վեպը բնորոշելու իմաստով: Պատահական համարել, ուրեմն, Աբովյանի՝ վեպին տրված ինքնանվանում-բնորոշումը: Անշուշտ ոչ: «Վերք»-ի ազգային գաղափարախոսությունը, քաղաքական գործիքակազմը, գենտոփայի սկզբնականության ու էթնիկական ինքնագիտակցության ծրագրային դրույթները, նկարագրվող իրողությունների շրջադարձային նշանակությունը՝ պատմափիլիսոփայական իմաստով, ընդլայնում են վեպի ընդգրկման շրջանակը՝ ձևաստեղծելով պատմավիպասանության ինքնատիպ համակարգ¹:

Աբովյանի վեպի գործողությունները տեղի են ունենում 1826-28 թվականներին՝ ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակներում, երբ Երևանի խանությունը պարսիկներից անցնում է ռուսական տիրապետության տակ: Վեպի բոլոր աբսուրդալ բաղադրիչները՝ ազգային, քաղաքական ու փիլիսոփայական ընդհանրացումները, Բախտինի բնորոշմամբ՝ «գաղափարները, պատճառների ու հետևանքների վերլուծությունները տարածության որոշ հատվածներում ձգտում են դեպի ժամանակի (մարդկային կյանքի ժամանակի, պատմական ժամանակի) դիմագծերի յուրահատուկ խտացման ու կոնկրետացման: Դա հնարավորություն է տալիս կառուցելու իրադարձությունների նկարագրությունը քրոնոտոպում կամ քրոնոտոպի շուրջ» (Բախտին 268):

¹ Հայ քննադատության պատմության մեջ վաղուց լուծված է «Վերք»-ի տիպաբանության, վիպասանության՝ այսպես կոչված «եվրոպական ձևույթի կամ կանոնի» խնդիրը, որ սկիզբ է առել Ստեփան Ոսկանից, Միքայել Նալբանդյանից, հասել մինչև Պիոն Հակոբյան ու Սերգեյ Սարինյան: Հարցին վերոնշյալ հոդվածում անդրադարձել է Նան Կ. Դանիելյանը: Ելնելով այն ելակետից, որ «վեպի ոչ եվրոպական կանոն գոյություն չունի» (Կ. Դ.), քանզի Արևմուտքը տրամբանություն, է, Արևելքը՝ միֆոլոգիա, չենք անդարադառնում այս խնդրին, նկատելով սակայն, որ քրոնոտոպները, որոնց քննությանն է նվիրված հոդվածը, իրենց ծագումնաբանությամբ և գործառնությամբ լրացուցիչ բնորոշումն են «Վերք Հայաստանի» վեպի տիպաբանական կառույցի:

Կործանվում է բռնությունը, Երևանի բերդի գրավումը դառնում է հայոց պատմության շրջադարձային դրվագներից մեկը՝ իրենով տրոհելով դրանից առաջև ու հետոն՝ ըստ Էռլթյան դառնալով վեպի «տեսարանների» ծավալման առավելություն տվող կետ¹: «Հայաստան աշխարհը շատ վախտ էր նեղության, ավերման տակ ընկել, գրում է Աբովյանը, -ամա այս ամենից անց կացավ» (Աբովյան 144): Պատմության փորձի փիլիսոփայական իմաստավորում է սա, ազգային ճակատագրի շրջադարձային կետի վավերագրություն, որ գրողը լուծում է պատմական վեպի սահմաններում: Գաղտնագրված է արդյոք քաղաքական տեքստը այս համաբնագրում՝ անկասկած ոչ: Աբովյանը հստակ գործածում է քաղաքական գործիքակազմը՝ պատումի առաջին իսկ դրվագներից օրինելով «Էն սհաթը, երբ ռսի ոտը Հայոց լիս աշխարհքը մտավ ու ղլբաշի անիծած, չար շունչը մեր աշխարհքիցը հալածեց»²: Ղլբաշի չար շունչը առարկայանում-կյութականանում է վեպի երկրորդ գլուխը բացող Երևանի բերդի նկարագրությամբ, որ զուգահեռվում է հազարգլխանի մարդակեր դևին ու արտաքին և ներքին բնորոշումների մեջ խտացնում պարսկական բռնակալության ողջ զարհուրանքը: Անշուշտ, այստեղ ուղիղ իմաստով երևում է հիշողությունը ամրոցի քրոնոտոպի, որի մասին Բախտինն ասում է, թե «Ամրոցը հագեցած է ժամանակով, ընդ որում՝ պատմական, բառի նեղ իմաստով, այսինքն՝ պատմական անցյալի ժամանակով: Ամրոցը ֆեոդալական դարաշրջանի իշխողների բնակատեղին էր, (...) որի մեջ տեսանելի երկար դարերի հիշողությունը... Ամրոցային ժամանակի պատմականությունը թույլ է տվել, որ այն կարևոր դեր խաղա պատմավեպի զարգացման մեջ: Ամրոցը եկել է անցյալից և դեմքով շրջված է դեպի անցյալ» (Բախտին 261):

Իսկ պարսկական տիրապետության դժխեմ ու ողբերգական անցյալում լուսավոր ոչինչ չկա՝ դարեր շարունակ հայոց գոյության վրա կախված սարսափի ու բարբարոսական արյունարբու բնագրի մոծավանջն է, որը գրողը ներկայացնում է զարմանալի վարպետությամբ: Զանաբեռյան ձմեռային տեսարանները փոխարինվում են Երևանի բերդի ամառային շոգ օրվա պատկերներով, հայկական չքնաղ Բարեկենդանը հակադրվում է պարսկական Մհառլամին, երբ ուրախության փոխարեն մարդիկ տանջում ու ձաղկում են իրենց մարմինները: Աբովյանը մանրամասնորեն նկարագրում է մահմեդական սգո ծեսը, որում ներառված են արևելյան սրտաճմլիկ երգեր ու մուղամներ, ապա հավատացյալներին նամազի կանչող մուլլայի կոչինչը՝ բերդի վրա կախված, ու անկյանք թափած, որ ծորում է, ծորում: «Ալլա-հո՛ւ, բւ-մլլա՛հ... ըլ ռա՛հ-մա՛ն... ըլ ռա՛հ-հի՛մ... չախսե՛-վախսե՛... Հասան, Հո՛ւ... սեյն, աղա՛մ... վա՛... Յա՛ Ալի՛... չախսե՛-վախսե՛...»:

¹ Այն ծառայում է որպես վեպի «տեսարանների» ծավալման առավելություն տվող կետ՝ այն դեպքում, երբ մյուս «կապակցող» իրադարձությունները, որոնք գտնվում են քրոնոտոպից հեռու, տրվում են իբրև չոր տեղեկատվություն և իրազեկում... Այսպիսով, քրոնոտոպն իբրև տարածության մեջ ժամանակի առավելագույն կյութականացում ամբողջ վեպի համար պատկերայնության կոնկրետացման, մարմնավորման կետերն են դառնում (Բախտին 268):

² Հայ քննադատական միտքը բազմաթիվ մեկնաբանություններ է տվել «Վերք Հայաստանի» վեպի կոնցապտով այս հարցադրման առիթով՝ երբեմն հասնելով ծայրահեղությունների, երբեմն ճշմարտությունը տրոհվելով տարակարծությունների մեջ: Մեր խնդրից դուրս է այս հոդվածում անդադառնալ այս հարցի քննությանը, դրա պատասխանը կարող է տալ անգամ «Վերք»-ի սևագիր և մաքրագիր տարբերակների համեմատությունը: Շրջանառվող բազմաթիվ տեսակետներից հղում ենք տալիս Պիոն Հակոբյանի «Աբովյան և Բակունց» հոդվածին, ուր մեծավաստակ արժանագետը, անդադառնալով Բակունցի զարմանքին, թե Աբովյանը, խորապես հիասթափված լինելով Ռուսաստանի մեծապետական քաղաքականությունից, ինչու «Վերք Հայաստանի» վեպի ձեռագրում չի ջնջել ռուսների փառաբանող հատվածները, բացառիկ ներհայեցողությամբ գրում է: «**Աբովյանի ողբերգության բունպատճառները հայրենյան ներազգային կյանքի ու հոգեբանության մեջ էին թաքնված, մինչդեռ Բակունցը դրանք որոնում էր այլ ոլորտներում**» (Հակոբյան 53):

Շարունակության մեջ կրոնական ծեսի բոլոր մանրամասները հավաքվում են նույն համատեքստում, իրար կողքի, տարրալուծվում մի իրականության մեջ, որի ճանաչելի նշանը դառնում է ձայնը, Միառլամի սգերգը.

-Աթամ, անամ, վա՛յ... բաբամ, ջանմ, վա՛յ...
 Զերներս ո՛ւր ա, վա՛յ... Նա ե՞րբ կգա, վա՛յ...
 Ո՛ւր է գնացել, վա՛յ... Էլ ետ չի՞ գալ, վա՛յ...
 Աթամ, ջանմ, վա՛յ... Նանամ, գյո՛ղմ, վա՛յ...
 Ա՛խ, լաց մի՛ ըլիլ, վա՛յ... Աչքիդ մեռնիմ, վա՛յ...

Ակնհայտ է միանգամայն, թե ինչպես են իրականությունն ձևավորում լեզվական նշանները, որոնք ունեն անգամ իրենց յուրահատուկ հնչերանգն ու ոճավորումը: Աբովյանը հանճարեղ ներհայեցողությամբ լեզվական նշաններով ստանում է կոլեկտիվ կյանքի, չտրոհված կրոնական համայնքի, պարսկական իրականության բոլոր հիմնավոր հարակցությունները՝ ազգային հոգեկերտվածք, պաշտամունքային-ծիսական գաղտնագրեր, կրոնական տաբուներ, կենցաղային մանրամասներ, ի վերջո՝ գոյության խավարում թաղված հասարակության կրոնական ու սոցիալական բացարձակ աստիճանակարգություն: Սրանք պինդ ազդեցված են միմյանց, բխում են միմյանցից ու, փոխադարձաբար վերադառնալով իրար, աբստրակտ, վերացարկված ամբողջականության անքակտելի կապերի մեջ պայմանավորում իրականության և չտրոհված հանրային ժամանակի քրոնոտոպի իրացումը վեպում: Հանգամանք, որ առավել ցայտուն, լեզվական հիշողության բացառիկ իրացմամբ դրսևորվում է վիպական այլ դրվագներում:

«Կոլեկտիվ կյանքի ժամանակից առանձնացած անհատական կյանքի շարքերը, ...մարդկային կյանքի կոնկրետ ժամանակը, անհատների ճակատագրերը»(Բախտին 211) ստեղծագործության մեջ ի հայտ են գալիս սյուժետային բուն գործողությունների ընթացքում, երբ Աբովյանը վիպերգի մեջ է ներքաշում Նախնիների ոգին կրող հերոսական անհատների¹, հասնում մինչև Աղասու և Հասան խանի մենամարտի տեսարանը, պատումն ավարտում Երևանի բերդի առմամբ ու սրբազան Նահատակության փիլիսոփայությամբ:

«Մենակ դսեղեցի Մեհրաբյան-Թումանյան Հովակիմի անունը քարերը սասանացում էին: Սարերի, ձորերի միջում մեծացած՝ գազանի ու հարամու արինը թափելով էր նրա ոսկորները հաստացել: Երկու տղամարդ նրա մեջքը չէին կարող խտտել. հինգ մարդ նրա մեկ ձեռքը չէին կարող ոլորել. նրա գլուխը մեկ օր չէր ցավել: ...Ածիխ՝ տղամարդ: Չորս գազ ու կես բոյն էր, գազ ու կես՝ թիկունքի լենությունը, դռը՝ ապառաժի պես հաստ, ամեն մեկ ձեռք՝ մեկ սկի դոպր, ամեն մեկ ոտքը՝ մեղ կաղնու ճուղքը, շիկքը՝ մեկ ծառի քոքի հաստությունով. երեսը մազն Էկել, կոխել, երկու թիզ ճակատի տակին սև-սև ունքերն Է՛նպես էին բռնել ու նրա արծվի աչքերն ու քիթը կոխել, ինչպես կարկտախառ ամպը՝ գիշերվան աստղերը»,- գրում է Աբովյանը, ապա ներկայացնում հարյուրամյա Մեհրաբին, որ «քսան տարեկանի պես ծիու վրա նստում, ասպաբը քցում, ու սարերում, ձորերում, չաղրի տակին՝ պարզիկա գիշերը որդվոցը իրան արած քաջությունները, լոռցոնց տղամարդությունը, հին-հին

¹ Գրականագետ Վահրամ Դանիելյանը վերոհիշյալ հոդվածում, խոսելով կերպարների մասին, գրում է.«Այստեղ (կերպարների առումով) արդեն հեղինակային ձայնն է հիմնական գործոն դառնում: Աբովյանը փորձում է խոսեցնել իր կերպարներին, որոնց մեծ մասը, բացի գլխավոր կերպար Աղասուց, հիմնականում պատրաստի անուններ են, զարգացում ու անհատական հոգեբանություն չունեն և իրենց սոցիալական միջավայրն են վերարտադրում»(<https://inknagir.org/?p=4770>), այսինչ Ս. Սարինյանը գրում է.«Աբովյանը վիպերգում է «անհաղթելի Նախնիների» ոգին կրող հերոսական կերպարներ՝ պատումի ընթացքը տանելով Եպիկական չափազանցության գեղարվեստական եղանակի արտակարգ պատկերավորությամբ՝ չափազանցության և պատկերավորության մեջ գրեթե նմանակելով Էպոսի կերպարներին(Սարինյան 107):

բաներից, լազգուց, թուրքից հազար բաներ պատմում ու նրանց էլ ասում, որ քնած վախտին էլ՝ թուրը ու թվանքը բարձի տակին, ոտը գերեզմանումը՝ թուրը յա կողքին քաշ, յա պատանի հետ պետք է հողը տարած, որ անբան քարն էլ իմանա, թե ո՞վ ա իրան թաղած» (Աբովյան 113), հետո խոսում է Խլղարաքիլիսի իշխան Սարգսի, ապա՝ Վարդան Մամիկոնյանի արևից Վարդանի մասին՝ իրար կապակցելով սերունդների կապն ու վերաբերմունքը առ տունը, տղամարդկայի պատիվն ու հողը հայրենի: Ամեն մեկի կենսապատումը մի շրջանակ է վիպական ժամանակի մեջ, և դրանց իրական հարակցությունը ստեղծագործության ներսում խիստ ընդգծված գաղափարական գործառույթ է կատարում:

Ահա այսպես, մանր ժամանակային ու տարածական քրոնոտոպները միաձուլվում են՝ հղվելով գրողի հիմնական ասելիքին. դա երբեմն հակադրությունն է պատմական փառափառ անցյալի ու անփառունակ, անհեռանկար-կորստաբեր ներկայի, երբեմն՝ հաստատումը գիտակցության, թե մեր գենետիկ ծագումնաբանությունն ու ազգային նկարագիրը չէր կարող ընդհատվել և չի ընդհատվել բոլորովին: Այստեղ Աբովյանը և՛ գիտնական է, և՛ գրող միաժամանակ, ով, կապակցելով պատմամշակութային ու կենսափիլիսոփայական հասկացությունները, հայ գեղարվեստական միտքը, իմացականությունը բարձրացնում է պատմականության ու պատմության փիլիսոփայության գիտակցության աստիճանի:

Վիպական հյուսվածքում աստիճանաբար ստեղծվում է հայոց կենսապատումը՝ սկսած աստվածատունից դրախտի, մարդկության նախահայրենիքի, ելման տեղի կլասիցիստական հայեցակարգից մինչև անհատական պատասխանատվության ու պատմական առաքելության խնդիր՝ ներկայացնում է ողբերգական ու հերոսական բազմաթիվ իրադարձություններ, ոգու արքետիպի հազարամյա հիշողությամբ կենդանագրում ազգային սրբազան հերոսներին՝ հատուկ փորձելով ներագրել ընթերցողի հուզական ու բանական մակարդակների վրա, արթնացնել այն զգացմունքներն ու խոհերը, որոնք հղված էին ստեղծագործության հիմնական՝ հայրենաճանաչության ու հայրենամարդկության գաղափարին: «Մասիս առաջիս Եր կանգնած միշտ,- գրում է նա,- որ մատով ցույց Եր տալիս, թե ի՞նչ աշխարհի ծնունդ եմ ես. դրախտը մտքումս Եր կենդանի, որ ինձ, երագում թե լուրջ, միշտ մեր երկրի անունն ու պատվականությունը իմ առաջս Եր բերում. Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսավորիչ՝ քնած տեղս էլ ինձ ասում էին, որ ես իրանց որդին եմ. Եվրոպա թե Ասիա՝ ինձ անդադար ձեն էին տալիս, թե Հայկա զավակն եմ ես, Նոյյան թոռը, Էջմիածնա որդին, դրախտի բնակիչը» (Աբովյան 4):

Վիպական տարածությունը դառնում է նշանային տարածություն, ուր որոշակի կայուն տեքստեր ու նշաններ լայնացնում են տարածաժամանակային գիծը՝ մեջընդմեջ շղթայակցելով ժամանակի քրոնոտոպի մի քանի ձևեր, տարածության՝ ամենաանհավանական մոդելավորումներ: «Այս առումով,- գրում է Լուսմանը,- մշակույթի տիրույթը կարող է սահմանվել որպես ընդհանուր հիշողության որոշակի տարածություն, այսինքն՝ տարածություն, որի ներսում որոշ ընդհանուր տեքստեր կարող են պահպանվել և թարմացվել: Միևնույն ժամանակ դրանց արդիականացումը տեղի է ունենում որոշակի իմաստային փոփոխականների շրջանակներում, ինչը թույլ է տալիս ասել, որ տեքստը նոր դարաշրջանի համատեքստում, մեկնաբանությունների ողջ փոփոխականությամբ, պահպանում է նույնականությունն ինքն իրեն: Այսպիսով՝ տվյալ մշակութային տիրույթի համար ընդհանուր հիշողությունն ապահովվում է նախ՝ որոշակի կայուն տեքստերի առկայությամբ և երկրորդ՝ կամ ծածկագրերի միասնությամբ, կամ դրանց անփոփոխությամբ, կամ դրանց փոխակերպման շարունակականությամբ և կանոնավոր բնույթով» (Լուսման 202):

Իսկ Աբովյանը բնավ չի վարանում հայոց պատմության ու հայոց հայրենիքի ծածկագրերը բացելու, սերնդից սերունդ փոխանցված նախնիների կանչը, թափառիկ հիշողության պատառիկները, ազգային մաքառման ու գոյատևման տեքստերը վերընթերցելու:

Պարունակ առ պարունակ բացահայտվում է համապատասխան հայրենիքը, հյուսվում մի չքնադ վիպասանություն՝ շղթայակցելով միջը, պատմությունը, իրական իրականությունը: Հայկի առասպելը, Կարմիր Վարդանը, Տրդատը, աստվածային Գրիգոր Լուսավորիչը, տիեզերածավալ Նարեկացին, «արեգակնածեմ և ծեր լեռը Մասիս» (Խորենացի) ու անձեռակերտ, իրական-անիրական Անին՝ ահա կայուն տեքստերի այս (և ոչ միայն այս) համակարգով Աբովյանը ոչ միայն կապակցում է հազարամյակների պատմության սկիզբն ու շարունակությունը, փորձում ճանաչել հայոց ոգու անկորնչելիության առեղծվածը, ապրելու ջիղը, կրակը, որ հարատևել է հողի ու Աստծո անունով, այլև ձև է տալիս գաղափարների ու հասկացությունների մի ամբողջական համալիրի, որ իմաստ ու հայեցակարգային Նշանակություն է ստանում կոնկրետ ոլորտում, կոնկրետ երևույթի շուրջ:

Վեպի հիմնական ժամանակային քրոնոտոպը դառնում է պատմական, տարածական քրոնոտոպը, տարածական պատկերներն ու սահմանները փոփոխվում են դեպքերին ու իրադարձություններին համապատասխան: Այս ընթացքի մեջ ծնվում, իրական ու պայմանական, պայմանական ու իրական պատկերների կուտակումներով, բոլոր մանրամասների մեջ ինքնատեղծվում է հայրենիքի հավաքական պատկերը: Ավելին, «գերակայող խորհրդանիշների հիմնական հավաքածուի միասնականությունն ու դրանց մշակութային կյանքի տևականությունը զգալի չափով որոշում են մշակույթների ազգային և տարածական գծերը» (Լոտման 203)՝ ստանձնելով պատմամշակութային ժառանգության միասնականությունն ու թույլ չտալով դրա քայքայումը փոքրիկ, մեկուսացած ժամանակագրական շերտերի մեջ:

Թերևս պատմամշակութային կայուն տեքստերի անընդհատական փոխանցման և ազգի համընդհանրական պատմության վիպագրման փիլիսոփայական ելակետը նկատի ունենալով է Ս. Սարիկյանը գրում, թե. «Աբովյանը առաջադրում է Հայաստանի և հայոց գեղարվեստականության մի ամբողջ տեսություն՝ հիմնավորելով նրա ոչ միայն կյուրական-բովանդակային, այլև հոգևոր-զգացական ինքնության պարագաները: Այս տեսության սահմաններում արդեն քննելի են Աբովյանի հայացքները վեպի ժանրային առանձնահատկությունների, ինչպես նաև ազգային ինքնատիպության վերաբերյալ» (Սարիկյան 103):

Տեքստի խորքային շերտերում ամփոփված այս դրույթները, պատմական ավանդույթի և մշակութային ծածկագրերի՝ գեղարվեստական առումով ներդաշնակ հարաբերակցությունը Աբովյանը իրացնում է յուրահատուկ հնարքի միջոցով. նա առաջադրում է կենսատարածքի և մարդու, հերոսի ու տարածության հարաբերության հարցը՝ գաղափարը լուծելով մարդկային վարքի ու առ հայրենին ունեցած վերաբերմունքի քննությամբ:

Աղասու և պարսիկ ֆարաշների հանդիպման ողբերգական դիպվածը, սահմանային վիճակը շարժման մեջ են դնում պատմական եղելությունների շարքը՝ բացահայտելով պատմաքաղաքական ժամանակի տեսանելի դիմագծերը, բացորոշելով դարաշրջանի միասնական նկարագրի, որոնումների ու ժամանակի անտեսանելի շարժման ողջ իմաստն ու բովանդակությունը:

«Ճգնաժամի, կյանքի շրջադարձի քրոնոտոպը» (Բախտին 265)՝ անհատի վարքից, անհատական ժամանակից անդրադառնում (պրոյեկցվում) է ազգային ժամանակի վրա՝ օգնելով տեքստի էության ամբողջական բացահայտմանը:

Այս իմաստով վիպական պատումի սյուժետային, հոգեբանական ու գաղափարական շարժումը կրողը միայն ու միայն Աղասին է, որին շատ դեպքերում «օգնում, պատմում» է հեղինակը՝ ինքը «ստեղծելով» նրա՝ ամբողջության մեջ ավարտուն, անկրկնելի ու յուրօրինակ աշխարհը՝ ինքը մտածելով ու խոսելով նրա փոխարեն: Հաճախ դա արվում է հիշողության կամ ինքնակենսագրական ժամանակի մեջ՝ ոչ միայն հիշատակվող կերպարներն ավելի մոտեցնելու, մտերմիկ-անձնական

վերաբերմունքի տարածության մեջ տեղավորելու, այլև որոշ իրադարձությունների ընթացքը վկայելու և զգաստ վերլուծության ենթարկելու միտումով:

«Այժ պետք է ըլեր, որ նրա ռաշդությունը, տղամարդությունը, հունարը տեսներ ու զարմանար» (Աբովյան 46), - գրում է՝ Աղասու մասին հիշողության ամեն պատահիկը իբրև իր տեսածն ու ունեցածը, իբրև կորուսյալ վիպասքի մի մաս վկայելով, խոսքն այլափոխվում է, վերաբերական իմաստ ստանում, երբ Խլղարաքիլիսայի ճակատամարտին, արյունարբու Յասան Խանին ու նրա փախուստին է վերաբերում: «Արիևակեր Յասան խանը Էսոր ավելի իր ձիուն , քան իր քաջության հունարովը գլուխը պոծացրեց» (Աբովյան 131): «*Էն ժամանակը ես ինքս Էջմիածին էի, - շարունակում է, - որ Յասան խանը Էնպես փախած Էկավ, անց կացավ: Առաջուց մարդ էր ուղարկել, որ Էջմիածնա միաբանքը առաջը չգնան խաչ ու խաչվառով, ինչպես միշտ անում էին*» (Աբովյան 132): Միայն հետո, Երևանի բերդի գրավման ժամանակ ռուսները նրան գերի են վերցնում ու տանում Թիֆլիս:

Բայց մինչ այդ նախորդում է մի ամբողջ պատմություն, որ Աբովյանը նկարագրում է բոլոր մանրամասներով:

Որքան մեծանում, ամբողջական է դառնում Աղասու անհատականությունը, նրա ինքնագիտակցության մեջ որքան խորանում է հայրենիքի զգացողությունը, ժամանակի հեռուներից հառնում պատմության հիշողությունը, այնքան փոքրանում, ճանաչողության իմաստով մոտենում է տարածությունը: «Աբովյանի գլխավոր կերպարը՝ Աղասին, ուր էլ հայտնվի, գրեթե ամեն տեղ բոլորը ճանաչում են նրան, գիտեն իր պատմության և հերոսությունների մասին: Վեպի ներսում հասունացող ազգային այս հանրույթը կարծես ամենևին էլ երևակայված չէ և, բացի թվարկված ընդհանրություններից, խարսխվում է նաև փոխադարձ անհատական ծանոթություններով», - գրում է Վ. Դանիելյանը՝ դնելով ոչ միայն երևակայական հանրույթի (ըստ անդերսոնյան հղացքի), այլև Էթնոգենետիկ հիշողությամբ ճանաչելի կենսատարածքի, միջավայրի խնդիրը:

Դա կատարվում է Աղասու՝ տեղից տեղ տեղափոխվելու վիպական հղացքով, և, պայմանավորված քրոնոտոպի ոչ միայն հուզական-արժեքային, այլև ծավալային-տարածական տարողությամբ, պատահական չի ճանապարհի քրոնոտոպի, ուղի-ճանապարհի այսօրինակ մետաֆորացումը վեպում: «Ճանապարհին («մեծ ճանապարհին») ժամանակի ու տարածության նույն կետում հատվում են շատ ու բազմապիսի մարդկանց (ճակատագրերը), այստեղ կարող են ի հայտ գալ ցանկացած հակադրություններ, բախվել ու միահյուսվել տարածական ու ժամանակային ամենատարբեր հարթություններ», - գրում է Բախտիկը (Բախտին 257):

Գրեթե բոլոր ճակատագրական դեպքերը կատարվում են ճանապարհներին, հայրենիքի ճանաչողությունը Աղասուն և նրա ընկերներին տրվում է՝ երկրում տեղից տեղ շարժվելով:

Բնաշխարհի ու այնտեղ ապրող մարդկանց հայտնությունը միաժամանակ ազգային ինքնության հայտնությունն է դառնում: Աղասին ընկալում է իր երկիրը, նրա ամեն նշխարը, պատմությունն ու մարդկանց՝ հավաքական հայրենիքի ամեն կտորը սրտի ու մտքի աշխարհում տեղավորելով: Ահա Ապարանի խոնարհված եկեղեցին, որի շուրջ մի ժամանակ Վաղարշակի, Տիգրանի, Տրդատի արքայական ամառանոցներն էին, շքեղաշուք ապարանքները, որոնց պատերի ներսում հայոց Նորահաս իշխանները, պայազատներն ու փափկասուն տիկնայք ճոխանում էին ոչ միայն բարձրաշխարհիկ կյանքի, եղեմական բնության վայելքներով, այլև օրսիքուն եկեղեցի գնում ու տիեզերքը ողողում գոհության աղոթքներով ու օրհնության երգերով: Տեր Աստված, ե՛րբ էր այդ ժամանակը, երբ երկինքն այդքան մոտ էր երկրին, ու հայ մարդը երկնային հրաշքները տեսնում էր երկրի վրա, Աստծուն ճանաչում իր ներսում. զորավոր էր եկեղեցին, քանզի ասում էին, թե նրա ներսում Մուղնու (Ավետարանի) մասունք կա թաղված ու երեկվա եղելության պես հիշում, թե «...ասում են, ֆլան թարըղին մեկ խան Էկել ա, թե քանդի, բիրադի միջիցը կանաչ ու կարմիր

ծիավորներ՝ Ենքան են դուս Էկել, որ սար ու ձոր բռնել, խանի դոնշունը կոտորել, փախցրել, իրանք Էլ ետ գյում են Էլել: Սրա միջումը՝ ասում են՝ սուրբ Մողնու մասունք կա թաղած՝ ու դուք լավ գիտեք, որ Էս գիժ սրբի հետ քյալա տալ չի՝ ըլիլ: Մարդի շիկքը ծովում, երեսն եղևն ա ընկնում» (Աբովյան 156): Ու թեև օտարներն են պղծել-ապականել եկեղեցին՝ անասունների համար մակադատողի դարձնելով, բայց հիմա Էլ վիրավոր Աստված շրջում է տերերից մոռացված, օտարից խլված եկեղեցու ու տարածքի վրա՝ պահապան հիշողությունը հայի Աստծո, ով և օգնում է զորավոր պատերի ներսում հանգրվանած Աղասուն՝ կոտորել ծուղակի մեջ առնված պարսիկներին ու ազատել հայ գերյալներին:

Սրբազնորեն ինչ գեղեցիկ է Լոռվա բերդը, տիեզերական ինչ խորհուրդ ունեն Սանահնա ու Հաղպատա վանքերը, որոնց պատմությունն Աբովյանը տալիս է՝ աղոթքի ու երկրպագության ամենաուրախ հնչյունների վերածած. «Ամեն քար նրանց համար գիրք ա, ամեն ապառաժ նրանց համար պատմություն, ամեն հին բերդ, քանդված մատուռ կամ եկեղեցի, որ սար ու ձոր լիքն են Էս տեղ, նրանց համար կենդանի վարժապետ: Ամեն գերեզման, ամեն արձան նրանց համար կենդանի վկա, ու պատմագիր: Լոռվա անառիկ բերդը, Սանահնա և Հախպատի վանքերի պատերը, տաճարները, սրահները, նրանց համար վարժատուն» (Աբովյան 115): Ապա հզորանում, ինքն իր ներսում անպարտելի է դառնում Լոռվա երկրի աշխարհաստան հզորների արքայավայել ընթացքը գրելիս. «Իրանք (*յոռեցիները*) դորթ ա՝ կարթալ չեն գիտիլ, ամա սրտներումը երկաթի պես ա գրված՝ թե Էս Է՛ն սուրբ հողերն են, Է՛ն սուրբ դաշտերն են, ուր մեծն Շահն-շահ, Աշոտ Բագրատունի, Սմբատ... Չաքարե սպասալար, Արդությանց երկայնաբազուկ նախնիք, Հովհան Օձնեցի իմաստասեր, Հովհան Երզնկացի՝ արծվի պես խոյանային, առյուծի պես մռնչային ու հրեղեն սերովբեի ու քերովբեի պես թուրը ձեռ առած՝ երկրումս Օմարի, Հոնաց, Հինգիգիսանի, Թամուրլանգի հոգին քաղեին, երկնքումը իրանց համար անմահության բրաբիոն, անթառամ պսակ պատրաստեին» (Աբովյան 115):

Ոգու արմատների որոնումը Աղասու համար ամեն քայլափոխի բացահայտում է մոգական ու հավերժությունից եկող բնաշխարհիկ մի իրականություն, ուր գենետիկ հիշողության մեջ ծանոթ է ամեն ձայն, ամեն հնչյուն:

Մի դիտարկում՝ այս դրվագը և նմանատիպ այլ դրվագներ շրջանակող: Վեպի լեզվի մասին: Աբովյանը, որ «Վերք»-ում միասնական իրականություն է ստեղծում աշխարհաբար լեզվով, որոշ դրվագներում փառահեղ անունների պատմությունը վկայաբերում ու գրին է հանձնում փառահեղ ու անխառն գրոց լեզվով¹: Բայց սա առավելապես հոգեբանական ժամանակի, ներաշարիի վիճակի արտահայտություն է, անցյալի մեծության հոգեբանական վերապրում, քան դարձ անցյալին ու վաղուց հեռուններում մնացած գրաբար լեզվին:

Բառընտրությունից մինչև կյանքիցիստական բանաստեղծության ոճ ու չափաբերության նմանակում, մի հավերժորեն ներդաշնակ ու կատարյալ լեզվական հիշողության մեջ վերստեղծվում են այն Էլեգիկ միջավայրը, ուր մի ժամանակ ապրում

¹ Վիպաստեղծման շրջանում լեզվի ներքին և արտաքին տրանսֆորմացիաների մասին Բախտինը գրում է «Լեզուները փոխադարձաբար լուսավորվում են, չէ որ լեզուն կարող է տեսնել իրեն միայն մեկ այլ լեզվի լույսի ներքո: Ավարտվեց նաև «լեզուների» պարզ և կարծրացած համակեցությունը ազգային լեզվի ներսում, այսինքն՝ տարածքային բարբառների... մասնագիտական բարբառների ու ժարգոնների համակեցությունը գրական լեզվի մեջ: Այս ամենը շարժվեց, մտավ փոխադարձ լուսավորման գործընթացի մեջ: Խոսքը, լեզուն սկսեցին այլ կերպ ընկալվել և օբյեկտիվորեն դադարեցին լինել այն, ինչ կային: Լեզուների այս ներքին և արտաքին փոխադարձ լուսավորման պայմաններում ամեն լեզու, նույնիսկ դրա լեզվակազմության բացարձակ անփոփոխության պայմաններում (հնչյունակազմություն, բառապաշար, կազմաբանություն և այլն) ասես, նորից է ծնվում, դառնում որակապես ուրիշ դրանով ստեղծագործողի համար (Բախտին 298):

Եր հայրենյաց ճոխությունը, ուր հայոց, հայ հայրենիքի մեծության ու փառքի մասին թվեյաց երգեր, առասպելներ ու ոսկեղենիկ մատյաններ էին հյուսվում:

Ուրեմն այս տարածության մեջ է իրական Անիի պատումը, հայոց փառքի ու անկման, պարտության տեղը, Աղասու ու Նրա ընկերների հանդիպման պատմությունը, ուր ստեղծագործական առումով, ոչ ժամանակային, ավարտվում է այս փառահեղ վիպասանությունը. «Աղասու ընկերքը Անի քաղաքի բուրքը մտան ու էնտեղ, ուր հարյուրավոր եկեղեցի, հազարավոր տներ, քոչք ու սարեք դիմացի սարերին ամաչացնում, վախացնում էին, ուր, ըստ ասության ռամկին, այնքան Եր հարստություն և ճոխություն, մինչև մեկ հովիվ տեսնելով մեկ զատկի, թե կնիկը եկեղեցումը տեղ չէր ճարել, Ես պատճառով մեկ ահագին տաճար շինեց ու մեկ անսիրտ վանքականի խաթեր Աստված Հայոց վերջին կենաց ճրագը փչեց, թագավորաց թախտը կործանեց...» (Աբովյան 136):

Լուծվում են փիլիսոփայական ու հոգեբանական հանգույցները, հյուսվում հայոց գոյության բոլոր ժամանակները՝ և՛ փառահեղը, և՛ ողբերգականը, միահյուսվում են հազար եկեղեցիների աղոթքն ու սուրբն Յովհան Երզնկացու անեծքը՝ գոյութենական մաքուր ակունքից ու Աստծուց հեռացած քաղաքը կործանող

Հայոց անիականի ամենաազդեցիկ ու անօրինակ էջերից է այս դրվագը, որ գրողը լուծում է Աղասու դառնաթախի խոհերով ու անօրինակ ընդվզումով. «Թագավորը Հայոց, որ Անու միջումը անուշ քնած, ձեր որդիքը հարամու ձեռին, դուք մեկ գլուխ չի՛ բարձրացրիք, որ Նրանց հավատին հասնիք, Ես որդիքը, որ մեկ սիաթից առաջ աշխարհք զարմացրին իրանց քաջությամբը, երկիրը սասանացրին իրանց տղամարդությամբը ու ինչպես դուք՝ հսկայաբար պահպանեցին իրանց աշխարհը, ձեր հողը, ձեր հայրենիքը, ու դուք՝ անգուլթ, թողիք Նրանց Եսպես փորձանքի միջում, թշնամու թրի առաջին» (Աբովյան 137):

Ուրեմն իրական է միայն հանուն հայրենյաց անձնագոհությունը, ճշմարտությունը, թե սահմանափակ տարածությունը՝ նույնիսկ պատմության, հնարավորության սահմանափակությունը հնարավոր է ճեղքել, հաղթահարել Ոգու, հավատքի պատասխանատվությամբ ու անձնական նվիրումով միայն: Այս համատեքստում է թերևս ընկալելի վեպի ռոմանտիկական վերջաբանը. Երևանի բերդում իբրև սրբազան Նահատակ, ընկնում է Աղասին, ընկերոջ մահվան ցավից ինքնասպան է լինում Մոսին, ճրագի հանգույն մարում են երկու քաջորդիների հայրերը:

Ու այդ օրը Զանաքեռում կար չորս հոգու թաղում: Իսկ գիշերը գյուղաքաղաքի վրա իջնում է Նազուկի աղեկտուր ողբի ձայնը, ապա հաջորդում է մի ծանր լռություն. ողորմած երկինքը առնում է Նրա տառապյալ հոգին ու տանում ծուլելու սիրեցյալի սուրբ հիշատակին: Իսկ անձանոթ մեկը, որ ականատեսն Եր մարդկային ճակատագրերի անցքերին ու պատմական դարակազմիկ իրադարձություններին, իր խոսքի մեջ կապակցում է մարդկային կյանքի՝ տրոհումին ու քայքայումին տրված ու տիեզերական անվերջության ժամանակները, հայոց պատմության բոլոր դարերն ու ցուցանում, թե որտեղ է լինելու շարունակության սրբազան տեղը՝ երկիրը Հայաստան. «Այս լերի՛նք երկնամբարձք եղիցի՛ն իմ պատուարք մշտահաստատք. Այս դաշտավա՛յր չքնադադեմ՝ իմ քաղցր օթևան: Զո ճո՛ր ծաղկածին՝ իմ նազելի զբօսարա՛ն: Իմ անուն կնքեցե՛ք, դրոշմեցե՛ք զայս մաքուր, վայելչագեղ սահման, զի ո՛չ գտի երբեք ի բոլոր ուղիս, յերկարատև չուս իմ բացական՝ սմա հանգունատիպ տեղի յարանման, սա՛ կոչեցի՛ այժմ և յայսմիտե՛, մինչև ցօրն յալիտենական՝ **Հայաստան...**» (Աբովյան 142):

Այս հավատով էլ Խաչատուր Աբովյանն ավարտում է «Վերք»-ը՝ իբրև գոյաբանական վեպ-ծրագիր, իբրև ազգային մեծության ու մաքառումի ուսուցարան:

Եզրակացություն

Սույն հոդվածում խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» պատմավեպը քննելով Մ. Բախտինի՝ ժամանակի և քրոնոտոպի ձևերի հարաբերակցության, ապա Յու. Լուտմանի՝ տարածական քրոնոտոպի և մշակութային հիշողության տեսական դրույթներով՝ հանգել ենք հետևյալ եզրակացություններին.

«Վերք Հայաստանի» վեպը, չնայած առաջին հայացքից թվացյալ տարերայնությանն ու պատկերների և զգացմունքների գրեթե անկառավարելի հոսքին, վերին աստիճանի բարդ ստեղծագործություն է, մի զարմանալի համակարգ, որը ստեղծվել, մշակվել է բազմաթիվ թելերի, բանահյուսական, պատմամշակութային, քաղաքական ու ազգագրական, լեզվահոգեբանական, ի վերջո՝ ինտելեկտուալ հոսքերի անվերջ միահյուսման ճանապարհով:

«Վերք»-ի քննությունը ցույց է տալիս, որ այստեղ առկա են տիպաբանորեն կայուն ու մանր քրոնոտոպային բազմաթիվ միավորներ, որոնք և ձևավորում են գեղարվեստական իրականությունը՝ պայմանավորելով ստեղծագործության ձևը, ժանրը, պոետիկայի առանձնահատկություններն առհասարակ: Կարևոր է նաև կերպարակերտման եղանակը, որ միշտ ու առանց բացառության, քրոնոտոպային է գրականության մեջ:

Քրոնոտոպային բարդ գուգորդումները «Վերք Հայաստանի» վեպում հստակ նպատակաբանված գործառնությ, իմաստակիր ու կառուցակազմիչ դեր ունեն ոչ միայն վեպի կոմպոզիցիայի ու կառուցվածքի ձևավորման իմաստով, այլև մշտապես հուզական-արժեքային գունավորում ունենալով՝ հաճախ բխում են իրարից, ագուցվում իրար ու միահյուսվում, ձևավորում առավել բարդ հարաբերություններ՝ հղվելով կարևորագույն՝ իմաստային կապակցվածության ու ամբողջականության նպատակին:

Վիպական տարածությունը դառնում է նշանային տարածություն, ուր որոշակի կայուն տեքստեր ու նշաններ՝ կապված հայոց կենսագրության պատմական ու էթնոմշակութային իրարկությունների հետ, լայնացնում են տարածաժամանակային գիծը, ընդլայնում տեսադաշտը, որ միտված է բացահայտելու հայոց հայրենիքը՝ անվանելով աշխարհագրական տարածությունը, պատմությունը և մարդկանց:

Թեև գրականագիտության մեջ վաղուց լուծված է մեծ լուսավորչի «Վերք»-ի տիպաբանության, վիպասանության՝ այսպես կոչված «եվրոպական ձևային կամ կանոնի» խնդիրը, սակայն քրոնոտոպային քննությունը հայտնաբերում է բացառիկ մի գործ, որ գրեթե անկրկնելի է իր համակարգային կառուցվածքով, բացառիկ՝ պատմամշակութային ու ինտելեկտուալ հոսքերով:

Այս դիտարկումները հնարավորություն են տալիս բացահայտելու հայոց կենսագրության 19-րդ դարասկզբի իմացականության, բանականության ու Ոգու պատմության այն կենսոլորտը, որի բացառիկ արտահայտությունն է մեծ լուսավորիչ, փիլիսոփա ու գեղագետ խաչատուր Աբովյանի «Վերք»-ը՝ իբրև գոյաբանական վեպ-ծրագիր, ազգային մեծության ու մաքառման ուսուցարան գալիք սերունդներին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբովյան, Խաչատուր. *Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 3, Վերք Հայաստանի, որք հայրենասիրի*, Հայկական ՍՍՌ հրատարակչություն, Երևան, 1984:
2. Աբովյան, Խաչատուր. *Վերք Հայաստանի Ողբ հայրենասիրի*, Թիվրիզ, 1858:
3. Բախտին, Միխայիլ. *Ժամանակի և քրոնոտոպի ձևեր վեպում*, թարգմանությունը՝ Գևորգ Գիլանցի, Ամստերդամ հրատարակչություն, Երևան, 2017:
4. Հակոբյան, Պիոն. «Աբովյանը և Բակունցը», *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 1980, №2, էջ 47-61:

5. *Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը*, աշխատասիրությամբ Կ. Կոստանյանցի, Ադեքսանդրապոլ, 1910:
6. Դանիելյան, Վահրամ. *Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս վերընթերցել «Վերք Հայաստանի» վեպը*, Ինքնագիր, 2015, <https://inknagir.org/?p=4770>
7. Խահակյան, Ավետիք. *Երկերի ժողովածու*, հատոր 5, Սովետական գրող հրատարակչություն, Երևան, 1977:
8. Հովհաննիսյան, Հենրիկ. *Հնագույն դրաման Հայաստանում*, Նաիրի հրատարակչություն, Երևան, 2010:
9. Սարինյան, Սերգեյ. *Հայոց գրականության երկու դարը, գիրք երրորդ*, Չանգակ հրատարակչություն, Երևան, 2002:
10. Սողոյան, Աստղիկ. *Խաչատուր Աբովյանի պատումի արվեստը*, Էդիթ Պրինտ հրատարակչություն, Երևան, 2022:
11. Лотман, Юрий. *Структура художественного текста*, изд. Искусство, Москва, 1970. <https://imwerden.de/publ-10810>
12. Лотман, Юрий. «Память в культурологическом освещении», *Избранные статьи*, т. 1, Таллин, 1992, стр. 200-202. <https://granish.org/khorhrdanish-ev-mshakyut/11/12/2021>

WORKS CITED

1. Abovyan, Khach'atur, Yerkei liakatar zhoghovatsu, hator 3, Verk' Hayastani Voghb Hayrinasiri [Works, in the "Wounds of Armenia. Lamentation of a Patriot", Yerevan], Yerevan, Hajkakan SSR hratarakch'ut'yun, 1948. (In Armenian).
2. Abovyan, Khach'atur, Verk' Hayastani Voghb hayrenasiri [Wounds of Armenia. Lamentation of a Patriot], T'ivriz, 1858, (In Armenian).
3. Bakhtin, Mikhayil, Zhamanaki yev k'ronotopi dzever vepum [Forms of Time and Chronotope in a Novel, Yerevan], Yerevan, Antares hratarakch'ut'yun, t'argmanut'yuny, Gevorg Gilants'i, 2017. (In Armenian).
4. Banber Yerevani hamalsarani, Pion Hakobyan, Abovyany yev Bakunts'y [Abovyan and Bakunts, Yerevan], 1980, № 2, ej 47-61. (In Armenian)
5. Daniyelyan, Vahram, Inch'u yev inch'pes verynt'erts'el «Verk' Hayastani» vepy [Why and How to Reread the "Wounds of Armenia" novel, Yerevan], Ink'nagir, <https://inknagir.org/?p=4770>, 2015. (In Armenian).
6. Grigor Magistrosi t'ght'ery, [The Papers of Grigor Magistros], ashkhatasirut'yamb K. Kostanyants'i, Aghek'sandrapol, 1910. (In Armenian)
7. Hovhannisyan, Henrik, Hnaguyn dramam Hayastanum [The Ancient Drama in Armenia, Yerevan], Yerevan, Nairi hratarakch'ut'yun, 2010. (In Armenian)
8. Isahakyan, Avetik', Yerkeri zhoghovatsu [The Collection of Works, Yerevan], hator 5, Yerevan, Sovetakan grogh hratarakch'ut'yun, 1977. (In Armenian).
9. Lotman, Ürij, Struktura hudožestvennogo teksta, [The Structure of Literary Text, Moscow], Moskva, iz-o Iskusstvo, 1970. <https://imwerden.de/publ-10810>. (in Russian)
10. Lotman, Ürij, Pamât' v kul'turologičeskom osvešenii, [Memory in Cultural Coverage, Tallinn], «Izbrannye stat'i», t. 1, Tallin, 1992, s. 200-202. (in Russian) <https://granish.org/khorhrdanish-ev-mshakyut/11/12/2021>.
11. Sarinyan, Sergey, Hayots' grakanut'yan yerku dary, [Two Centuries of the Armenian Literature, Yerevan], girk' yerrord, Yerevan, Zangak hratarakch'ut'yun, 2002. (In Armenian).
12. Soghoyan, Astghik, Khach'atur Abovyani patumi arvesty, [Khachatur Abovyan's Narration Art, Yerevan], «Edit' Print», Yerevan, 2022. (In Armenian)

THE FUNCTION OF CHRONOTOPE IN KH. ABOVYAN'S NOVEL «WOUNDS OF ARMENIA»

SIRANUSH MARGARYAN

*National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Literature after M. Abegyan,
Department of History of New Armenian Classical Literature,
Head, Ph.D. in Philology, Associate Professor
Yerevan, the Republic of Armenia*

The subject of the analysis of the article is the function of the chronotope, the space-time continuum in the historical novel "Wounds of Armenia" by Khachatur Abovyan.

Drawing upon fundamental principles of the theory of the relationship between the forms of time and the chronotope of M. Bakhtin and the theory of the spatial chronotope and the cultural memory of Y. Lotman, we approached the text of the novel from a fresh perspective to show that there is nothing spontaneous in the "Wounds of Armenia" novel: it is a clear and precisely thought-out novel structure formed on the basis of a certain system, where the chronotope plays an important organizing role in the author's plan and construction of the artistic world.

Our purpose is to consider, within the limits of possibilities, the features of the manifestation of the chronotope in the "Wounds of Armenia" and to show whether the manifestation of space-time regular connections in the historical novel should be considered as a general artistic device or these are the most important, genre-forming features of the novel form that first appeared in the Armenian literature.

In accordance with the above, we have formulated the main objectives of the study: given the importance of the combined application of various methods of analysis of the artwork, using hermeneutic and structural methods of criticism to show certain spatial and temporal laws underlying the artistic text, organizing the text, to reveal the complex chain of combinations of chronotopes, to explore the relationship between the part and the whole, to interpret the iconic, coded space that determines the genre features and poetics of text structure, to identify some typologically stable chronotopes in the novel and show their semantic and constructive role and function in the process of forming the composition and structure of the novel.

We have summarized the findings of the research concerning the philosophical and creative worldview of the great Armenian enlightenment novelist, his intentions in creating novels and the tools for their realization in Conclusion.

Keywords: *Khachatur Abovyan, "Wounds of Armenia. Lamentation of a Patriot", chronotope, Mikhail Bakhtin, Yuri Lotman, the combination of chronotopes of time and space, sign space, ethnogenetic cultural memory.*

ФУНКЦИЯ ХРОНОТОПА В РОМАНЕ Х. АБОВЯНА «РАНЫ АРМЕНИИ»

СИРАНУШ МАРГАРЯН

*заведующая отделом истории новой армянской литературы
института литературы им. М.Абегяна
Национальной академии наук Республики Армения,
кандидат филологических наук, доцент,
Ереван, Республика Армения*

Предметом анализа статьи является функция хронотопа – пространственно-временного континуума в историческом романе Хачатур Абовяна «Раны Армении».

Принимая за основу некоторые основные положения теории соотношения форм времени и хронотопа М. Бахтина и теории пространственного хронотопа и культурной памяти Ю. Лотмана, мы рассматриваем текст романа под новым углом зрения, чтобы показать, что в произведении «Раны Армении» нет ничего непродуманного: это сформированная на основе определенной системы четкая и точно организованная романическая структура, в которой хронотоп играет важную организующую роль в замысле автора и построении художественного мира.

Наша цель рассмотреть в пределах возможного особенности проявления хронотопа в «Ранах...» и попытаться ответить на вопрос, следует ли рассматривать проявление пространственно-временных закономерных связей в историческом романе как обще-художественный прием, или они являются примером важнейших жанрообразующих признаков романической формы, впервые проявившихся в армянской литературе.

В соответствии с вышеуказанными целями нами сформулированы основные задачи исследования: используя герменевтические и структуралистские методы критического подхода, выявить определенные пространственно-временные принципы, лежащие в основе литературного текста и организующие текст, а также сложнейшую цепь сочетаний хронотопов, представить трактовку знакового, кодированного пространства, обуславливающего жанровое своеобразие и поэтику структуры текста, выделить некоторые типологически устойчивые хронотопы в романе, выявить их смысловую и структурообразующую роль и функцию в процессе формирования композиции и структуры романа.

В результате применения указанных методов анализа художественного текста мы пришли к примечательным выводам, касающимся философского и творческого мировоззрения великого армянского романиста-просветителя, его замыслов при создании романа и в инструментарии их реализации.

Ключевые слова: *Хачатур Абовян, «Раны Армении. Скорбь патриота», хронотоп, Михаил Бахтин, Юрий Лотман, сочетание хронотопов времени и пространства, знаковое пространство, этногенетическая культурная память.*

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ORIENTAL STUDIES, ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ 2015 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆԱՐԴԱՐԱՆՅԱՆ
ԴԵԴԵՐԻՆ. ՇԻԱՅԱԿԱՆ ՊԱՏՎԱՐ ԸՆԴԴԵՄ ՀԱԿԱՇԻԱ
ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ *

ՀՏԴ 94 (479.25); 343.412

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-157

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
արևելագիտության ֆակուլտետի
իրանագիտության ամբիոնի դասախոս, հայցորդ
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

vardanyan.s@ysu.am

ORCID: 0009-0006-3004-7733

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Իրան-Ադրբեջան տեղեկատվական-հոգեբանական պատերազմը և դրանում կիրառված մեթոդները՝ նարդաբանյան դեպքերի օրինակով:

Հոդվածում քննարկվում է Նարդարանի կրոնաքաղաքական իրավիճակը, որն աչքի է ընկել հոգևորականության հետապնդումներով, կրոնական բազմաթիվ ծիսակատարությունների անցկացման արգելմամբ, արևմտյան արժեքների ներդրմամբ (եվրատեսիլյան օրինակով), տարբեր ցույցերով, ձերբակալություններով և արյունալի բախումներով: Հոդվածում ներկայացված է այն հակադրությունը, որ Նարդարանը, թեև լինելով Բաքվին այդքան մոտ, միևնույն ժամանակ այդ երկրի ամենակրոնականացված և պահպանողական շիաական կենտրոնն է:

Սույն հոդվածի շրջանակում խնդիր ենք դրել վեր հանելու այն հիմնական արձագանքներն ու տեսակետները, որով հանդես է գալիս իրանական կողմը՝ Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից 2015 թ. Ադրբեջանի Նարդարան ավանի շիա բնակչության նկատմամբ իրականացված բռնաճնշումների վերաբերյալ:

Աշխատանքը շարադրված է գիտական տարաբնույթ ուսումնասիրությունների և մամուլից վերցրած նյութերի հիման վրա՝ վերլուծական, համադրական և պատմանկարագրական մեթոդների կիրառմամբ:

Ուսումնասիրության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ Ադրբեջանը, իրանական ազդեցությունը դիտարկելով որպես սպառնալիք իր աշխարհիկ բնույթին, իրականացնում է հակաշիաական համալիր գործողություններ, ինչի օրինակներից են Նարդարանյան իրադարձությունները: Խնդրո առարկայի շրջանակում իրանական կրոնաքաղաքական ղեկավարությունն իր արձագանքներում ավելի մեղմ ու զգուշավոր է՝ ի հակադրություն Իրանի բարձրաստիճան հոգևորականների, որոնք իրենց դիրքորոշումներում առավել կոշտ են և հռետորաբանությամբ խիստ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 21.02.2024թ., գրախոսվել՝ 26.03.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

Հիմնաբառեր՝ Նարդարանյան դեպքեր, շիաներ, կրոն, հալածանքներ, իրանական ազդեցություն, բողոք, ցույցեր, քարոզչություն, իրանական արձագանքներ:

Ներածություն

Անկախության ձեռքբերումից հետո քաղաքական և քաղաքակրթական առումով ընտրություն կատարելով դեպի Թուրքիան, իսկ Իրանի կրոնական ազդեցությունը դիտարկելով որպես սպառնալիք Ադրբեջանի աշխարհիկ բնույթին՝ ադրբեջանական իշխանությունները հիբրիդային տեղեկատվական հակամարտության մեջ մտան Իրանի հետ՝ ջանալով ադրբեջանական հասարակության շրջանում իրանամետ շիայական կրոնական գործիչներին ներկայացնել բացասական լույսի ներքո: Այնպիսի վարչակարգը շիա հոգևորականներին և իրանամետ շիա գործիչներին դիտարկելով այն թիրախային խմբերի շրջանակում, որոնք կարող են Իրանի կողմից օգտագործվել որպես շիայական գաղափարախոսության և, հետևաբար, քաղաքական ազդեցության տարածման գործիք, սկսեց հակաշիայական համալիր գործողությունների իրականացում¹:

Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը (ԻԻՀ) թեև Նորանկախ ադրբեջանական հանրապետությունում իր կրոնակաքաղաքական ազդեցությունը տարածելու նպատակով տարբեր քարոզչական մեթոդներով խրախուսում էր «շիայականության վերածննդի» գաղափարը, սակայն իրանական տեղեկատվական դաշտում ընդունված է համարել, որ վերջին երկու տասնամյակում Ադրբեջանի աշխարհիկ իշխանությունների որդեգրած հակաշիայական գործողությունները նպաստում են ԻԻՀ-ի կողմից Բաքու-Թեհրան հարաբերությունների վերանայմանը, ինչի արդյունքում Իրանը, Ադրբեջանի ներառելով «շիայական առանցքի» երկրների շարքում և ձևավորելով «շիայական շարժում» (*Լիբանանի «Հիզբալլահի» մեթոդական օրինակով*), փորձեց Իրանի կրոնական ազդեցությունն անվերապահ ընդունող շիայական ընդդիմադիր շրջանակներին հանել Բաքվի աշխարհիկ վարչակարգի դեմ (**2023** خلجي):

Շիայական այդպիսի նշանավոր կենտրոններից է աշխարհիկ Բաքվից ոչ շատ հեռու գտնվող Նարդարան ավանը, որտեղ 2015 թ. նոյեմբերին (Islam does not have a significant influence on society in Azerbaijan 2023) պատմության մեջ առաջին անգամ դաժանորեն կանխվեց շիաների համար նշանակալից Աշուրայի² ծիսական

¹ Ադրբեջանի հակաշիայական գործողություններից է շիաների համար հասարակական վայրերում, դպրոցներում, համալսարաններում գլխաշորի արգելքի կիրառումը և մի շարք շիայական ծիսակարգերի, այդ թվում աղոթականչ (ազան), Աշուրայի սգո արարողակարգի անցկացման իրավունքից զրկելը, ինչպես նաև փակում կամ հիմնահատակ քանդում էին բազմաթիվ շիայական մզկիթներ: Շիայական խմբերը դժվարությունների են հանդիպում նաև լրատվական դաշտում՝ զրկված լինելով հիմնել իրենց սեփական գաղափարական հեռուստաալիքները: (Cornell 42; Azerbaijani government accused Iran of trying to infiltrate the country's mosques; In his interview with modern.az..., National Assembly deputy Yevda Abramov declared...; Azerbaijani Hijab Ban Controversy 2010):

² Շիա մուսուլմանների կրոնական օրացույցում կարևորվող այս ծեսը Հուլեյլի՝ շիայական երրորդ իմամի հիշատակման օրն է, երբ 661 թ. Զեբեդայի մոտ սպանվեց շիայական իմամ Հուլեյլն իր ընտանիքի և կողմակիցների հետ: Ի հիշատակ այդ մարտիրոսության՝ ամեն տարի այդ օրը սկսվում են սգո արարողություններ, որոնք տևում են 10 օր: Հավատացյալները հավաքվում են մզկիթներում, որտեղ ընթերցվում են Հուլեյլի և Նրա գիևակիցների տանջանքների մասին պատմող պատմություններ: Փողոցներում և հրապարակներում երթեր

արարողությունը, որի ավանդույթները շարունակվում էին նույնիսկ աթեիստական հորհրդային Միության շրջանում: Եվ կրոնական պահպանողականության արդյունքում է, որ Ադրբեջանի աշխարհիկ իշխանությունները մեծ հեղինակություն չունեին Նարդարանում, իսկ ադրբեջանական իշխանություններն ավանը դիտարկում էին որպես «օտար երկրամաս», որը պետք է նվաճվի սեփական իշխանությունների կողմից (Examining the Source of Discontent in Nardaran 2015):

Օգտագործելով տեղեկատվական քարոզչության ընձեռած լայն հնարավորությունները՝ ադրբեջանական իշխանությունները կեղծ տեղեկատվական հոսքերի կիրառմամբ և տվյալների աղավաղմամբ սեփական հասարակության ներսում և միջազգային հանրության շրջանում հակաշիայական տրամադրություններ էին բորբոքում: Բաքվի աշխարհիկ իշխանությունները, ցանկանալով ազատվել իրանական կրոնական ազդեցության ցանկացած երևույթից և իրենց հակաշիայական քարոզչության ծիրում գերխնդիր ունենալով շիա քարոզիչների չեզոքացումը, վերջիններիս մեղադրում էին այնպիսի ծանր հանցանքների մեջ, ինչպիսիք են դավաճանությունը, լուտեսությունը, սահմանադրական կարգի տապալումը, ռազմական հեղաշրջման փորձի իրականացումը, անօրինական զենք պահելը և այլն:

Ուշագրավ է, որ ադրբեջանական հակաշիայական քարոզչամեթոդն, ուղղված լինելով արտաքին լսարանին, Իրանին «պիտակավորելու» միջոցով ջանում էր Ադրբեջանին ներկայացնել «զոհի կարգավիճակում» (Ismailov 188): Ադրբեջանական քաղաքական վերնախավը, ամեն կերպ փորձելով հանդես գալ որպես Արևմուտքի դաշնակից, «հակաահաբեկչական» գործողություններով փորձում էր «համոզել» միջազգային հանրությանը, մասնավորապես՝ Արևմուտքին, որ «Իրանը ձգտում էր խռովություններ հրահրել Ադրբեջանում» (Ismailov 188):

Ուստի՝ պատահական չէ, որ սոցիալ-տնտեսական խնդիրներով պայմանավորված՝ Նարդարանյան առաջին ցույցերը կազմակերպվել են 2002 թ. հունիսին՝ (Azerbaijan: release and allegations of torture of Nardaran detainees; Souleimanov 2015.) Ադրբեջանի կրոնական քաղաքականության մեջ ջրբաժանի դեր խաղացող 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչական գործողություններից (Չոբանյան 76; September 11 attacks United States 2001) մի քանի ամիս անց, ինչից հետո Ադրբեջանի կառավարությունը, միջազգային հանրության համաձայնությամբ և աջակցությամբ, ձեռք բերեց ազատ գործելու լայն հնարավորություններ:

Եվ Նարդարանում ադրբեջանական իշխանությունների կողմից պարբերաբար կրկնվող հակաշիայական գործողությունների նոր ալիք սկսվեց 2015 թ.՝ շիա գործիչների նկատմամբ զանգվածային բռնաճնշումների իրականացմամբ (Халимова 2015; "Azerbaijan Deepens Crackdown On Shi'ite Stronghold" 2015), որն ունի առանցքային նշանակություն՝ համարվելով Բաքու-Թեհրան տեղեկատվական-հոգեբանական պատերազմի գագաթնակետերից մեկը (برای اولین بار تجمع عاشورایی در) (آذربایجان برگزار نشد 2017):

Են տեղի ունենում, որոնց մասնակիցները դաշույններով և շղթաներով հարվածում են իրենց, որպեսզի զգան այն ցավը, որ զգացել են մարտիրոսները: Այս միստերիան ոչ միայն ողբի արտահայտման արարողություն է, այլ նաև ներողամտության հայցում է, քանի որ իմամ Չուսեյնին խոստացված օգնությունը չցուցաբերվեց Զուֆայի շիաների կողմից: Կանայք այդ օրը նույնպես սգում են, և նրանց թափած արցունքները հավաքվում են հատուկ սրվակների մեջ, քանի որ համարվում է, որ այդ օրվա արցունքները բուժիչ հատկություններ ունեն: Տե՛ս Հայաստանը և տարածաշրջանը, <https://bitly.ws/34zpG>, էջ 59:

Նարդարանյան իրադարձությունները

Ադրբեջանական աշխարհիկ հասարակության հետ որևէ առնչություն չունեցող և «իրանական ազդեցության օջախ» (Antelava 2005; Azerbaijan Deepens Crackdown On Shi'ite Stronghold) համարվող Նարդարանի բնակիչները, որոնք բարձրագույն կրոնական իշխանություն (մարջա-է թաղլիդ) են համարում իրանի հոգևոր առաջնորդ այաթոլլահ Ալի Խամենեին, մշտապես աչքի են ընկել իրենց կրոնական պահպանողականությամբ: Սակայն Բաքվի աշխարհիկ վարչակարգի հակաշիայական ռազմավարությունը հանգեցրեց միջազգային իսլամական ծայրահեղականության դեմ պայքարի պատրվակով Նարդարան ավանում պարբերաբար կրկնվող խաղաղ ցույցերի դաժանորեն ճնշմանը: Այս իրողության վառ ապացույցն են Նարդարան ավանում ձևավորված «Մուսուլմանական միություն» կուսակցության առաջնորդ Թալեհ Բադիրզադեի¹ և իր համախոհների նկատմամբ իրականացվող քաղաքական բռնաճնշումները և Բաքվի աշխարհիկ իշխանությունների՝ նրանց՝ իբրև թշնամական կերպար ներկայացնելու փորձերը: Այս իրողությունը հատկապես ակներև է դառնում 2014 թ. Ադրբեջան ժամանած պահպանողական և հակախորախայեական հայացքներով հայտնի այաթոլլահ Նուրի Չամեդանի ձեռքը համբուրելու դեպքով, որով Բադիրզադեն ի ցույց էր դնում իր նվիրվածությունը շիայականությանը (New round of Shia crackdown in Azerbaijan 2015; Посольство Ирана о событиях в Нардране 2015; **2015 سرکوب خشونت‌آمیز شیعیان در مهترین مرکز شیعی آذربایجان**):

Եթե ադրբեջանական կողմը տեղեկատվական դաշտում կիրառում էր ցանկացած միջոց շիա հալածյալ գործչին հակահերոս և ահաբեկիչ ներկայացնելու համար, ապա իրանը, ընդգծելով շիայական իսլամում առանցքային նշանակություն ունեցող նահատակության գաղափարը, համեմատականներ է անցկացնում 2015 թ. Սաուդյան Արաբիայում շիա հայտնի քարոզիչ այաթոլլահ Նիմր ալ-Նիմրի մահապատժի և Նարդարանյան դեպքերի միջև՝ Բադիրզադեին հռչակելով «Ադրբեջանի շեյխ Նիմր» (Valiyev 72; 2016 **پازداشت رئیس شورای ریش سفیدان نارداران** (باکو):

Այսպես, 2015 թ. Նոյեմբերին ադրբեջանական իշխանությունները, նպատակ ունենալով վերջնականապես ջախջախելու «ոչ բռնի, պահպանողական» (Amnesty international public statement 1) «Մուսուլմանական միություն» շիայական շարժումը, ձերբակալելու նրա առաջնորդ Թալեհ Բադիրզադեին և վերջինիս շիա համախոհներին, «պատժիչ գործողություն» իրականացրին Նարդարանի «Իմամ Ջուսեյնի» մզկիթի Աշուրայի սգածեսի մասնակիցների նկատմամբ՝ հեռացնելով շիայական բոլոր խորհրդանիշները (կարգախոսներ, դրոշներ), իսկ ոստիկանության և անվտանգության ուժերի կողմից բռնության ենթարկվեցին հարյուրավոր շիա կրոնավորներ, շուրջ 16 հավատացյալներ էլ, այդ թվում՝ Թալեհ Բադիրզադեն, ձերբակալվեցին (Azerbaijan: torture and travesty of justice in Nardaran case 2017):

Հարկ է նշել, որ բողոքները չեն սահմանափակվում Նարդարանով. բախումների հաջորդ թիրախը Գանջան էր (Գանձակ) (Վարդանյան և ուրիշներ 201), որտեղ հակաշիայական քաղաքականությամբ հայտնի նահանգապետ Անար Վալիյեվին 2018 թ. չապացուցված հրազենային վիրավորում հասցնելը պատճառ դարձավ, որ

¹ Թ. Բադիրզադեն աչքի է ընկնում հակակառավարական հայտարարություններով և հանդես է գալիս աշխարհիկ Ադրբեջանում շիայական արժեքների պահպանման մոտեցումներով:

Բաքվի վարչակարգը մեղադրանքների սլաքը հերթական անգամ ուղղի «Մուսուլմանական միության» դեմ (**2019 نآرامى های گنجه**): Գանջայի Նահանգապետի սպանության առթիվ Իրանի անվան շահարկումից հետո ԻԻՀ արտաքին գործերի նախարարության խոսնակ Բահրամ Ղասեմին, դատապարտելով ադրբեջանական իշխանությունների սադրիչ հայտարարությունները, շեշտում է Իրանի դեմ տարվող քարոզչական գործողությունները. «Իրանի դեմ հաշվարկված և ճշգրիտ հոգեբանական պատերազմ է ակտիվացել որոշակի կենտրոնների կողմից, որոնք հիմնականում զբաղվում են լուրեր կեղծելու և Իրանին մեղադրելու գործով, ինչը պահանջում է բոլորի զգուշացումը» (**2019 نآرامى های گنجه**):

Փաստորեն, Բաքվի աշխարհիկ իշխանությունների կողմից Նարդարանում իրականացրած «բեմադրությունը», որի իրական նպատակը շիաների կրոնական զգացողությունները լռեցնելն ու Իրանի կրոնական ազդեցությունից խուսափելն էր, հնարավորություն տվեց նախագահ Իլհամ Ալիևին «կրոնի քողի ներքո ահաբեկչական գինված հանցավոր խմբի վնասագերծման» պատրվակով ձեռնամուխ լինելու շիա առաջնորդների ձերբակալությանը և դատապարտությանը, ինչն աչքի էր ընկնում մարդու իրավունքների բազմաթիվ խախտումներով (Harđaran 2017); (Ismailov 189):

Բաքվի աշխարհիկ իշխանությունները ոչ միայն չէին բավարարվում «Մուսուլմանների միասնության շարժման» անդամների ձերբակալություններով, այլև սպառնալիքների և քրեական հետապնդումների միջոցով թիրախավորում էին Նարդարանյան դեպքերին առնչվող վկաներին: Բացի այդ, ադրբեջանական իշխանությունները, գիտակցելով տեղեկատվական պատերազմում մեդիայի թողած ահռելի ազդեցությունը հասարակական կարծիքի ձևավորման վրա, փորձեցին կանխել շարժման գաղափարների հետագա տարածումը՝ ձերբակալելով սոցիալական ցանցերում ակտիվություն դրսևորող ընդդիմադիրներին, ինչպես Ֆուադ Ղարիամանլիին, որը կոչ էր անում շարունակելու բողոքի ակցիաները և աջակցելու Թալեհ Բադիրզադեին (Ismailov 189):

Իրանական արձագանքները

Շիա բռնաճնշվածներին օգնելու գաղափարախոսական ռազմավարությունը համարվում է ԻԻՀ-ի արտաքին քաղաքականության ուղենիշը, որի միջոցով ձևավորվում են Իրանի արձագանքներն արտաքին աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ (Գևորգյան 155): Եվ այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ Նարդարանյան դեպքերի մասին իրանական արձագանքները հատուկ կարևորություն են ձեռք բերում:

Նարդարանում շիաների դեմ Ադրբեջանի իշխանությունների կատարած հարձակումն Իրանի համար լինելով կարմիր գիծ՝ անմիջապես հայտնվեց Իրանի կրոնաքաղաքական շրջանակների ուշադրության կենտրոնում: Նույնիսկ Ադրբեջանի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների ձգտող Հասան Ռոհանիի կառավարությունը (2013-2021 թթ.) ստիպված եղավ տեղի տալ հոգևորականների ճնշումներին և արձագանքել Նարդարանյան դեպքերին:

Սակայն ուշագրավ է, որ Նարդարանի շիա բնակչությանն օգնելու և շիայական սրբավայրերը պաշպանելու վերաբերյալ իրանական ղեկավարության և դիվանագետների վարած քաղաքականությունը չափազանց զգուշավոր էր: Այս համատեքստում հարկ է նշել, որ Իրանի ղեկավարությունը, կարևորելով շիայական կրոնական տոների անցկացման և սրբավայրերի պահպանման անհրաժեշտությունը,

միաժամանակ շեշտում էր այն հանգամանքը, որ Իրանը երբեք այլ երկրների նկատմամբ բռնի քաղաքականություն չի ցուցաբերել և չի փորձել պարտադրել իր կրոնական համոզմունքներն ու քաղաքական հայացքները:

Այսպես, Ադրբեջանում Իրանի դեսպանատունը իր հայտարարության մեջ նշում է, որ Իրանն Ադրբեջանի ներքին գործերին խառնվելու նպատակ երբեք չի հետապնդել և Նարդարանի իրադարձություններում որևէ դերակատարում չի ունեցել: Իրանը մշտապես ցանկացել է կայունություն և խաղաղություն բարեկամ երկրներում ու սկզբունքորեն դեմ է խնդիրների՝ բռնի ուժով կարգավորմանը (Посольство Ирана о событиях в Нардране – ЗАЯВЛЕНИЕ 2015; Վարդանյան և ուրիշներ 2016): Իրանական կողմը նաև պատրաստակամություն է հայտնում մասնակցելու հետաքննությանը, եթե Ադրբեջանի իշխանություններն ապացույցներ ներկայացնեն այս իրադարձություններում Իրանի մասնակցության վերաբերյալ (Iran's embassy stresses non-involvement in Nardaran events 2015):

Իրանը, հայտարարության շարունակության մեջ շեշտելով Ադրբեջանի հետ կառուցողական և բարիդրացիական հարաբերություններն ու անդրադառնալով արտաքին ուժերի կողմից երկու երկրների հարաբերություններին միջամտելու խնդրին, հայտարարում է. «Ադրբեջանում որոշ ուժեր և հատկապես վահաբականները¹ փորձում են օգտագործել Նարդարանի իրադարձությունները և շփալականությունը ներկայացնել որպես կրոնական ահաբեկչություն» (Посольство Ирана о событиях в Нардране 2015): Ինչպես նաև ընգծվում է, որ այս ուժերը պատմության ընթացքում օգտագործել են տարբեր իրադարձություններ երկու երկրների միջև անջրպետ ստեղծելու համար: Ակնհայտ է, որ վերջին հարձակումները նպատակ ունեն Իրանին վարկաբեկելու և երկու երկրների հարաբերությունները սրելու (Iran's embassy stresses non-involvement in Nardaran events 2015):

Իր հերթին Իրանի խորհրդարանի նախագահ Ալի Լարիջանին Նարդարանում տեղի ունեցող իրադարձությունները մեկնաբանելիս փորձում է չեզոքություն պահպանել և նշում. «Այն, ինչ տեղի է ունենում Ադրբեջանի ներսում, Ադրբեջանի ներքին խնդիրն է» (Лариджани: События в Нардране-внутреннее дело Азербайджана 2015): Իսկ Իրանի խորհրդարանի (Մեջլիսի) ազգային անվտանգության և արտաքին քաղաքականության հարցերով հանձնաժողովի փոխնախագահ Մանսուր Յադիդաբադին, Նարդարանի շիաների նկատմամբ կիրառված բռնությունը հեղափոխական շարժում բնութագրելով, տեղի բնակչությանը կոչ է անում արթնանալու և առկա խնդիրների վերաբերյալ իրենց կարծիքն արտահայտելու (Iranian MP criticizes Baku because of Nardaran 2015): Վերջինս, Ադրբեջանի իշխանություններին նախազգուշացնելով դասեր քաղել տարածաշրջանի բռնապետների ճակատագրից, հայտարարեց. «Ադրբեջանն ազատություն տալով համասեռամուխներին՝ ճնշումների է ենթարկում շիաներին, ինչը կբերի «արատավոր երևույթների» (Souleimanov 2015):

Վերոնշյալ դեպքերի վերաբերյալ մեղմ տեսակետ արտահայտում նաև Իրանի ԱԳՆ մամուլի քարտուղար Ջաբարի Անսարին, որը երկու երկրների

¹Վահաբականություն եզրույթն առաջացել է սուննիական հանաֆիական կրոնաիրավական ուղղության հիմքի վրա ստեղծված և տեղայնացված, այսինքն՝ կոնկրետ պայմաններին և քաղաքակրթական ու մշակութային առանձնահատկություններին հարմարեցված հոսանքի հիմնադիր Մուհամմադ իբն Աբդ ալ-Վահհաբի (1703-1791) անունից: Այս կրոնական և քաղաքական գործիչը 18-րդ դարի սկզբին Արաբական թերակղզու Նաջդ շրջանում նախաձեռնեց իսլամի, իր տեսանկյունից, մաքրմանը և վերակենդանացմանը նվիրված կրոնական շարժում: Մանրամասն տե՛ս Յոզհաննիսյան և ուրիշներ; Փաշայան 2007:

հարաբերությունների վատթարացումից խուսափելու կոչով է հանդես գալիս. «Երկկողմ խորհրդակցությունների արդյունքում նախատեսվում է ավելի բարենպաստ մթնոլորտ ստեղծել Ադրբեջանում կրոնական տոների և կրոնական վայրերի սրբության պահպանման համար» (МИД Ирана показал, кто стоит за событиями в Хардарахе, 2015; Վարդանյան Ժ. և ուրիշներ, «Նարդարան. «Ադրբեջանի շիաների ըմբոստ ավանդ մեկ տարի անց», 2016):

Իրանի խորհրդարանի (Մեջլիսի) մի շարք պատգամավորներ ևս նամակներ են հղում երկրի արտգործնախարար Մոհամմադ Ջավադ Չարիֆին՝ կոչ անելով Իրանում Ադրբեջանի դեսպանից բացառություն պահանջել Նարդարանի դեպքերի վերաբերյալ (Тегеран отслеживает ситуацию вокруг Хардарана 2015): Բավականին կոշտ էր Իրանի Մեջլիսի պատգամավոր Իբրահիմ Նեքուի բողոքի նոտան, որը պաշտոնական Բաքվից պահանջում է անհապաղ դադարեցնել «բռնաճնշումները» և պատասխանատվության ենթարկել դրանց իրականացման մեղավորներին (Евстратов 2015):

Եթե Ռոհանիի իշխանությունը ձեռնպահ էր մնում Ադրբեջանի հարցում խիստ դիրքորոշում հայտնելուց, ապա միանգամայն կոշտ մոտեցում ցուցաբերեցին հոգևոր դասի ներկայացուցիչները՝ շեշտելով շիաներին աջակցելու կարևորության մասին և Իրանի քաղաքական վերնախավից պահանջելով վերանայել Իրան-Ադրբեջան հարաբերությունները:

Ուշագրավ է այն օրինակը, որ շիաների շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Արևելյան Ատրապատական Նահանգում Իրանի հոգևոր առաջնորդի ներկայացուցիչ, այաթոլլահ Մոջթահեդ Շաբեսթարին, դատապարտելով ադրբեջանական իշխանություններին, նշում է. «Իրանը ոչ մի մասնակցություն չի ունեցել այս իրադարձություններին: Եթե Ադրբեջանը վերջ չդնի իր ճնշումներին, ապա Իրանը ստիպված կլինի վերանայել իր հարաբերություններն Ադրբեջանի հետ» (Евстратов 2015; Վարդանյան Ժ. և ուրիշներ, «Նարդարան. «Ադրբեջանի շիաների ըմբոստ ավանդ մեկ տարի անց», 2016):

Վերոնշյալ դեպքերին այսօրինակ սուր արձագանք է տվել Նաև Աթարա քաղաքում ԻԻՀ հոգևոր առաջնորդի ներկայացուցիչ Զաքեմ Հաֆեզ Նիան՝ ընդգծելով, որ Ադրբեջանում շիա հավատացյալների անվտանգությունն ապահովված չէ, և Բաքվի իշխանությունները պետք է պատասխանատվություն կրեն Նրանց հանդեպ ոստիկանների կիրառած բռնությունների համար (Евстратов 2015; Վարդանյան Ժ. և ուրիշներ, «Նարդարան. «Ադրբեջանի շիաների ըմբոստ ավանդ մեկ տարի անց», 2016):

Նարդարանյան դժբախտ դեպքերից հետո մի շարք հոգևորականներ, ինչպիսիք են այաթոլլահ Ջաֆար Սոքհանին և այաթոլլահ Մաքարեմ Շիրազին, դիմելով Ադրբեջանի նախագահին և պետական այրերին՝ հորդորեցին հարգել սեփական երկրի ժողովրդի կրոնական իրավունքները (**2016** **آیت الله مکارم شیرازی: دولتمردان** և **نامه «آیت الله» به رئیس‌جمهور آذربایجان 2016**, **با عوامل جنایت علیه مردم در منطقه نارداران برخورد کنید**):

Պետք է փաստել, որ Ադրբեջանի հակաշիայական քաղաքականությունը Իրանի թյուրքախոսների շրջանում ևս տարակուսանքի և վրդովմունքի պատճառ էր դարձել, ինչը փաստվում է Իրանի Արդաբիլ Նահանգում երկրի հոգևոր առաջնորդի ներկայացուցիչ, այաթոլլահ Սեյյեդ Հասան Ամելիի հայտարարությամբ, որտեղ նշվում

Է. «Աղբբեջանից մեզ դիմած հավատացյալները, ինչպես նաև Իրանի թյուրքախոսները ստեղծված իրավիճակի կապակցությամբ խիստ մտահոգված են» (Иранский эксперт о событиях в Нардарахе 2015; Վարդանյան Ժ. և ուրիշներ, «Նարդարան. «Աղբբեջանի շիաների ըմբոստ ավանը մեկ տարի անց», 2016):

Հարկ է նկատել, որ Նարդարանում տեղի ունեցող դեպքերին արձագանքելիս շիա հոգևորականները ջանում էին ընդգծել Իսրայելի կողմից հովանավորվող և, առհասարակ, հակաշիայական ուժերի դեմ հաղթական պայքարի համար Իրանի աջակցության կարևորության և բոլոր շիաների համախմբման ու միասնության անհրաժեշտության մասին:

Շեշտելով Իրանի դերն Աղբբեջանի շիաներին աջակցելու և նրանց կրոնական խորհրդատվություն ցուցաբերելու կարևորությունը՝ Իրանի Արևելյան Ատրպատական նահանգի Սարաբ քաղաքի ուրբաթոյա աղոթքի հոգևոր առաջնորդ (իմամ ջումա) Ալի Աբբար Աբրամին, ինչպես նաև Հոջաթ օլ-Էսլամ Մահմուդ Թաղիզադե Դավարին անդրադառնում են Նարդարան ավանում մի խումբ շիաների նահատակությանը և փաստում, որ տեղի ունեցածը այդ երկրի շիաների նկատմամբ իրականացված բռնաճնշումների միայն մի մասն է (**2016 حمایت از شیعیان آذربایجان نباید فراموش شود**), և նախագգուշացնելով «Աղբբեջանի բռնապետական պաշտոնյաներին»՝ հայտարարում, որ եթե աշխարհի ցանկացած կետում շիաների նկատմամբ բռնություն գործադրվի, Իրանը կշարունակի օգնել և աջակցել նրանց» (Представитель духовенства Ирана сделал предупреждение «диктаторским чиновникам Азербайджана» в связи с событиями в Нардарахе 2015), (**2016 امام جمعه ارومیه: شهادت شیخنمر**):

Աղբբեջանում իրանական ներկայության չեզոքացմանն է միտված Իսրայել-Աղբբեջան տանդեմի ձևավորումը, որը փաստվում է «Հոսւեյնականներ» շիայական խմբավորման ղեկավար հոջաթ օլ-Էսլամ շեյխ Թոհիդ Իբրահիմ Բեյլիի հակաիսրայելական հռետորաբանությամբ: Վերջինս նշում է, որ աղբբեջանական իշխանությունները Իսրայելի հետ կրոնական քաղաքը զբոսաշրջային քաղաքի վերափոխելու մարտավարությամբ են առաջնորդվում և իրենց օրակարգի գլխավոր հարցն են դարձրել Նարդարանից շիայական խորհրդանիշները հանելը (**نارداران در آسیای میانه و قفقاز، نماد مقاومت بود 2018**):

Նարդարանի՝ շիայական կենտրոն լինելու կարևորությունը ընդգծում է նաև Իրանի Հոսւեյնաբադ քաղաքի սուլի իմամ Աբդոլսալեմ Մոհամմադին և նշում. «Նարդարանի նահատակները, իրենց համառությամբ հավատարիմ մնալով կրոնական ուսումնունքներին, դարձել են շիայական արժեքների պահպանման մարմնացում» (**2020 امام جمعه اهل سنت شهر حسین آباد**):

Ուշագրավ է Հոջաթ-օլ Էսլամ Ռահմանիի այն որակումը, որ աշխարհի ամենաճնշված շիաները Աղբբեջանում են, հատկապես՝ Նարդարանում: Նարդարանյան իրադարձություններում ևս նա, տեսնելով Իսրայելի գործուն մասնակցությունը, հայտարարում է. «Նարդարանի բնակչության խորը պատկերացումները իսլամական շարժման և հեղափոխության վերաբերյալ ստիպել են Իսրայելին աղբբեջանական իշխանությունների հետ ճնշումների ենթարկելով շիաներին՝ փոխել այս ազգի ինքնությունը, որը թշնամանքի բացառիկ օրինակ է» (**2020 بصیرت مردم نارداران جمهوری آذربایجان**):

Դեպքերին անդրադարձել են ոչ միայն դիվանագիտական և հոգևոր դասի բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ, այլ նաև ՉԼՄ-ներ, հասարակական,

մշակութային տարբեր ոլորտի գործիչներ, որոնք ևս, համեմատելով Ալիևին տարածաշրջանի բնապետների հետ, պահանջեցին դատապարտել Նարդարանյան իրադարձությունների կազմակերպիչներին:

Դեռևս 2011 թ. «Ադրբեջանի Իսլամական կուսակցության» նախագահ Մովսում Սամեդովը, պատմության մեջ առաջին անգամ հրապարակավ դատապարտելով ոչ միայն Իլիամ Ալիևի հակաշիայական գործողությունները, այլև «կոռումպացված» և «անարդար» գործելաոճը՝ կոչ արեց շիաներին ոտքի կանգնել և վերջ տալ բռնակալ վարչակազմին: Ադրբեջանում հակաշիայական քաղաքականության մասին խոսելիս նա զուգահեռներ է անցկացնում Իլիամ Ալիևի դերակատարման և շիաների շրջանում բացասական համարվող Իբն Յագիդի¹ կերպարի միջև՝ նշելով. «Ինչպես Յագիդը (և իր հայրը), Իլիամ Ալիևը Ադրբեջանում ստեղծում է անձի պաշտամունք իր հոր՝ Յեյդար Ալիևի շուրջ» (Azerbaijan: Arrest of Islamic Party Leader Puts Religion in the Political Spotlight 2011): Նմանատիպ զուգահեռներ է անցկացնում Թ. Բադիրզադեն՝ Ալիևի միանձնյա կառավարումը համեմատելով Եգիպտոսի փարավոնների հետ, Նարդարանի շիաներից պահանջեց դուրս գալ փողոց՝ ընդդեմ իշխող վերնախավի (Мусульмане Азербайджана выступают против ареста теолога 2013):

Արդեն Նարդարանյան դեպքերից հետո Թավրիզի գրողները Ալիևների կառավարումը համեմատեցին Լենինի և Ստալինի խորհրդային աթեիստական ժամանակաշրջանի հետ և պահանջեցին վերջ տալ «անմեղ» բանտարկյալների նկատմամբ ճշշումներին ու ազատել նրանց բանտարկությունից (دولت باکو آزادی آزادی از شیعیان (یهودیان را بیشتر و زندان ها را از شیعیان):

Իսկ Ադրբեջանում պետական հեռուստատեսությամբ հեռարձակվող («Սեդա-օ սիմա») հաղորդման նախկին ներկայացուցիչ Բարիան Յեշմատին զուգահեռներ է անցկացնում Բաքվի հակաշիայական գործողությունների և «Իսլամական Պետության» գործելաոճի միջև՝ փաստելով, որ «այդ երկրում (Ադրբեջանում) իշխանությունը շարժվում է ժողովրդի կամքին հակառակ» (افشای جزئیات روابط (آذربایجانو اسرائیل علیه ایران 2020):

Իրանական լրատվական դաշտում ևս, փաստելով Ալիևների վարչակարգի՝ ամենատարբեր խողովակներով շիայականության դիրքերը թուլացնելու փորձերի մասին, շեշտվում է մշակութային և կրթական հարթակներում համատեղ կրթական ճամբարներ կազմակերպելու իրողությունը: Համանման գործելաոճ տեսնում ենք նաև դիվանագիտական հարթակում, երբ Ալիևը ցուցադրաբար այցելում է Նարդարան և դիմելով Նարդարանի բնակիչներին՝ պահանջում է լինել «հայրենասեր» և հավատարիմ Ադրբեջանի «պետականության» սկզբունքներին (برای اولین بار تجمع (برگززار نشد 2017 عاشورایی در آذربایجان):

Իսկ «Անկախ ուսանողների իսլամական կազմակերպությունների միության» միջազգային մասնաճյուղի ղեկավար Մոհի Ռազիին, ընդգծելով շիաներին աջակցելու կարևորությունը, նշում է. «Այժմ մենք պետք է քաջատեղյակ լինենք մահմեդական այլ երկրներում մեր քույրերի և եղբայրների իրավիճակի մասին ու նրանց հետ

¹ Յագիդ իբն Մուավիան՝ 7-րդ դարի արաբական խալիֆայության առաջնորդներից Էր (680–683 թթ.), ով, պատասխանատու է Զարբալայի կոտորածի Մուհամմադ մարգարեի թոռ՝ Հուսեյնի սպանության համար:

համագործակցելով՝ ուժեղացնենք դիմադրության ճակատը» (2020 دبیر واحد بین المللی (اتحادیه انجمن های اسلامی دانشجویان مستقل):

Փորձագիտական դաշտի ներկայացուցիչներից Կովկասի հարցերով իրանցի փորձագետ Մեհրի Նալբանդին ևս ընդգծում է. «Այդ միջադեպի հիմնական մեղավորը Ադրբեջանն է: Հավատացյալների վրա նման հարձակում կարելի է սպասել ահաբեկչական խմբավորումներից, բայց ոչ կառավարությունից» (Иранский эксперт о событиях в Нагдаране 2015):

Գիտակրթական հաստատությունների արձագանքը ևս բուռն էր. Ադրբեջանի հյուպատոսարանի մոտ անցկացրած բողոքի ցույցի ժամանակ Թավրիզի համալսարանականները կատարված բռնությունները են որպես դավադրություն և դատապարտում արտաքին ուժերին՝ Մերձավոր Արևելքում լարվածություն հրահրելու, մուսուլմաններին պառակտելու համար (Tabrizi citizens protest against killing of Shias in Azerbaijan 2015):

Թեմայի ուսումնասիրության արդյունքում հանգել ենք հետևյալ եզրակացությունների.

1. Չնայած Բաքվի իշխանություններն ընդգծում են իրենց վարչակարգի՝ կրոնական հանդուրժողականության և բազմամշակութային քաղաքական մոդել լինելու հանգամանքը, սակայն կրոնական շրջանակների նկատմամբ ճնշումները վկայում են հակառակի մասին: Այս երկրի իշխանական համակարգը ջանք չի խնայում պահպանելու իր աշխարհիկ բնույթը, միաժամանակ կրոնական անհանդուրժողականություն դրսևորելով երկրի շիա բնակչության նկատմամբ:

2. Ադրբեջանի հարևանությամբ գտնվելը և համաշխարհային շիայական կենտրոն լինելն Իրանի համար այն հիմնական գործոններն են, որոնք պայմանավորում են Բաքվի վարչակազմի կրոնական քաղաքականությունը և հավատացյալների հանդեպ հալածանքները Նարդարանում:

3. Ադրբեջանական իշխանությունները, ճնշելով Նարդարանի շիա բնակչությանը, լուծում էին նաև արտաքին քաղաքական հարց՝ միջազգային հանրությանը ցույց տալով ԱՀ ավտորիտար պետության արդարացված լինելը, քանզի պետության մեջ խիստ կրոնական հայացքներ ունեցող հատվածը ցանկանում է երկրում հաստատել արմատական իսլամական կարգեր:

4. Ի տարբերություն իրանական քաղաքական ղեկավարության վարած զգուշավոր գործելաոճի, որը պայմանավորված էր Իրան-Ադրբեջան հարաբերություններում նոր լարվածություն չստեղծելու հանգամանքով՝ Իրանի հոգևորականությունն ու փորձագիտական դաշտը իր արձագանքներում առավել կոշտ էր և բնորոշումներում՝ առավել թիրախային՝ ընդհուպ պատմական բացասական կերպարներին համեմատելով Ալիևի և Նրա վարչակարգի հետ (Իբն-Յադի, Ստալին, ԴԱԻԾ):

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գևորգյան. Աննա, «Իրանի արձագանքը «Իսլամական պետություն» կազմակերպության գործողություններին», *Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն*, Վերլուծական տեղեկագիր, N.7, 150-172:

2. Հովհաննիսյան. Դավիթ, Հովհաննիսյան. Միքայել, «Վահաբականության կերպափոխումները Սաուդյան Արաբիայի նոր քաղաքականության համատեքստում», *Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն*, Վերլուծական տեղեկագիր, N.13, 7-24:

3. Չոբանյան. Գայանե, «Իսլամի քաղաքական դերը Հետխորհրդային Ադրբեջանում».*«21-րդ ԴԱՐ»*, թիվ 2 (48), 2013թ.:

4. Վարդանյան. Ժաննա և ուրիշներ, «Նարդարան. «Ադրբեջանի շիաների ըմբոստ ավանդ մեկ տարի անց», *Ռազմիկն*, 25.11.2016, <https://razm.info/92210>. Հասանելիություն՝ 07.12.2023:
5. Փաշայան. Արաքս, «Վահաբական գործոնն Ադրբեջանում», *Նորավանք*, 2007, <https://bitly.ws/36AUy>. Հասանելիություն՝ 07.12.2023:
6. Евстратов, Антон. «Шииты против Азербайджана». *NG.Ru*, 16.12.2015, <https://bitly.ws/34GUx>. Доступно: 01.05.2019.
7. «Иранский эксперт о событиях в Нардаране: Если ситуация с шиитами в Азербайджане ухудшится, Иран должен будет оказать им поддержку». *Panorama.am*, 30.11.2015. <https://bitly.ws/352Pm>. Доступно: 11.12.2023.
8. «Кто был шейх Нимр аль-Нимр?». *Голос Америки*, 02.01.2016. <https://bitly.ws/34zw3> Доступно: 05.12.2023.
9. «Лариджани: События в Нардаране—внутреннее дело Азербайджана», *EADaily*, 01.12.2015, <https://bitly.ws/34GLE>. Доступно: 07.12.2023.
10. «МИД Ирана показал, кто стоит за событиями в Нардаране», *Haqqin.az*, 14.12.2015, <https://haqqin.az/news/59125>. Доступно: 29.11.2023.
11. «Мусульмане Азербайджана выступают против ареста теолога», *Institute for war and peace reporting*. 09.04.2013, <https://bitly.ws/35MSs>. Доступно: 29.11.2023:
12. Нардаран. *Кавказский Узел*, 21.07.2017, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/291187/>. Доступно: 18.11.2023.
13. «Представитель духовенства Ирана сделал предупреждение «диктаторским чиновникам Азербайджана» в связи с событиями в Нардаране», *Panorama.am* 07.12.2015, <https://bitly.ws/35wGu>. (Доступно: 01.12.2023)
14. «Посольство Ирана о событиях в Нардаране – ЗАЯВЛЕНИЕ», *Oxu.az*, 01.12.2015, <https://ru.oxu.az/politics/104790>. Доступно: 07.12.2023.
15. «Посольство Ирана о событиях в Нардаране», *Новости Армении - NEWS.am*, <https://news.am/rus/news/299379.html>, 01.12.2015 Доступно: 07.12.2023.
16. Посольство Ирана о событиях в Нардаране, <https://turaz.ru/politika/posolstvo-irana-o-sobytiiah-v-nardarane> *TuranAz*, 01.12.2015, Доступно: 05.12.2023.
17. «Тегеран отслеживает ситуацию вокруг Нардарана». *Голос Армении*, 14.12.2015, <https://bitly.ws/34GRb>, (Доступно: 29.11.2023):
18. Халилова, Кёнуль. «Почему власти Азербайджана борются с религиозной деревней» *BBC.NEWS(Russian)*, 27.09.2015, <https://bitly.ws/34VsE>. Доступно: 05.12.2023.
19. "Azerbaijan: Torture and Travesty of Justice in Nardaran Case". *Amnesty international public statement*, 2017, <https://bitly.ws/34DKE>, Available: 03.11.2023 .
20. "Antelava, Natalia, "Azeri Poverty Fuels Rise of Islam". *BBCNews*. 06.11.2005, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4411524.stm>, Available: 05.12.2023.
21. "Azerbaijan: Arrest of Islamic Party Leader Puts Religion in the Political Spotlight". 01.11.2011. *Eurasianet*. <https://bitly.ws/34NHV>, Available: 01.12.2023.
22. "Azerbaijan Deepens Crackdown On Shi'ite Stronghold". *Radio free EuropeRadio Liberty*. 01.12.2015, <https://www.rferl.org/a/azerbaijan-nardaran-raid/27400436.html>. Available: 12.12.2023.
23. Azerbaijani Hijab Ban Controversy, *Institute for War and Peace Reporting*, 17.12.2010, <https://iwpr.net/global-voices/azerbaijani-hijab-ban-controversy>, Available: 11.12.2023.
24. "Azerbaijan: Release and Allegations of Torture of Nardaran Detainees". *World Organisation against Torture*. 09.10.2002. <https://bitly.ws/34VoZ>, Available: 11.12.2023.

25. Azerbaijani Government Accused Iran of Trying to Infiltrate the Country's Mosques, Resulting in Removal of 118 Clerics from their Jobs .*MeydanTv*. 06.04.2023, <https://bitly.ws/36A3o>, Available: 11.12.2023.

26. "Tabrizi Citizens Protest against Killing of Shias in Azerbaijan", *Mehr News Agency*, 11.12.2015, <https://bitly.ws/34RqX>, Available: 11.12.2023.

27. "Examining the Source of Discontent in Nardaran". *MeydanTv*, 13.12.2015, <https://bitly.ws/36mDb>, Available: 11.12.2023.

28. "Iranian MP Criticizes Baku because of Nardaran". *The news agency Turan*. 01.12.2015, <https://bitly.ws/352GE> . Available: 07.12.2023.

29. "Iran's Embassy Stresses Non-involvement in Nardaran Events", *Trend News Agency*, 01.12.2015, <https://en.trend.az/azerbaijan/society/2463501.html>, Available:07.12.2023.

30. In his interview with modern.az, National Assembly deputy Yevda Abramov declared that several Azerbaijani media outlets including websites are being financed by Iran, *Meydan.TV*, 29.10.2021. <https://bitly.ws/36A3H> . Available: 07.12.2023.

31. "Islam does not Have a Significant Influence on Society in Azerbaijan. What does this Mean?" Study. *Jam.news*, 30.01.2023, <https://jam-news.net/influence-of-islam-azerbaijan/>, Available: 07.12.2023.

32. Ismailov ,Mourad. "Islamic Radicalism that Never was: Islamic Discourse as an Extension of the Elite's Quest for Legitimation: Azerbaijan in Focus", *Journal of Eurasia Studies*, Volume 10, Issue 2, 2019, p. 188. DOI10.1177/1879366519863167. Available 11.12.2023.

33. "Nardaran case". *European Human Rights Advocacy centre*, <https://bitly.ws/34zIB>, Available: 05.12.2023.

34. "New Round of Shia Crackdown in Azerbaijan", *Taghrib.news*, 28.11.2015 <https://bitly.ws/35MKg> Available:13.12.2023

35. Souleimanov, Emil. "Azerbaijan, Islamism and Unrest in Nardaran". *The Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program Joint Center*, 27.12.2015, <https://bitly.ws/34VoJ>. Available: 05.12.2023

36. "September 11 Attacks United States", *Britannica*, 2001, 07.12.2023, <https://www.britannica.com/event/September-11-attacks>. Available: 05.12.2023.

37. Svante,Cornell. *The Politicization of Islam in Azerbaijan*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2006

38. Valiyev, Anar. "Iranian Soft Religious Power in Azerbaijan: Old New Threat for Azerbaijan". *Religion and Soft Power in South Caucasus*, Tbilisi, 2017. p.72 DOI:10.4324/9781315206721-5

33. خلجی، مصطفی. «علی» علیه «علی اف»؛ چگونه دو کشور شیعی خصم یکدیگر شدند؟ 08.04.2023

Available: 12.12.2023 Farsi.Alarabiya. <https://bitly.ws/34zgm>

34. برای اولین بار تجمع عاشورایی در آذربایجان برگزار نشد/ دولت باکو چگونه شیعیان را حذف می‌کند/ شیعیانی که حق عزاداری ابا عبدالله(ع) را نداشتند. *Mashregh.news*. 2017 <https://bitly.ws/34zso> . Available: 12.12.2023.

35. بازداشت رئیس شورای ریش سفیدان نارداران باکو. *Fars.news*. 2016. <https://bitly.ws/34zGk>.

Available:12.12.2023

36. سرکوب خوشونت‌آمیز شیعیان در مهم‌ترین مرکز شیعی آذربایجان. *Tasnim.news*. 03.12.2015. Available: 12.12.2023. <https://bit.ly/3q4fPsk>
37. آیت الله مکارم شیرازی: دولتمردان آذربایجان حقوق دینی مردم را رعایت کنند. *Irna.news*. 2016. Available: 03.12.2024. <https://bitly.ws/3dKjG>
39. ناآرامی های گنجه؛ دخالت خارجی یا ناراضایتی داخلی. 2019. <https://bitly.ws/34DRo>. *Irna.news*. Available: 13.12.2023
39. با عوامل جنایت علیه مردم در منطقه نارداران برخورد کنید. 2016. <https://bitly.ws/34LTW>. *Irna.news*. Available: 13.12.2023
40. نامه «آیت‌الله سبحانی» به رئیس‌جمهور آذربایجان. 2016. *Irna.news* <https://bitly.ws/34LWg>. Available: 13.12.2023
41. حمایت از شیعیان آذربایجان نباید فراموش شود. 2016. *Fars.new*. <https://bitly.ws/34M3S>. Available: 13.12.2023
42. امام جمعه ارومیه: شهادت شیخ نمر نشان از ترس حکومت آل سعود از حقایق اسلام است. 2016. *Irna.news* <https://bitly.ws/34MfG>. Available: 13.12.2023
43. نارداران در آسیای میانه و قفقاز، نماد مقاومت بود/ زنده نگهداشتن مجالس امام حسین (ع) به معنای احیای اسلام حقیقی است. 2018. *Fars.news*. <https://bitly.ws/34Nk9>. Available: 13.12.2023
44. امام جمعه اهل سنت شهر حسین آباد: شهدای نارداران مظهر ایستادگی و ارزش های دینی در آذربایجان شدند. 2020. *Aran.news*. <https://bitly.ws/35X9g>. Available: 13.12.2023
45. بصیرت مردم نارداران جمهوری آذربایجان علت فشارهای عوامل رژیم صهیونیستی بر ساکنان این دیار است. 2020. *Aran.news*. <https://bitly.ws/34Nz8>. Available: 13.12.2023
46. دولت باکو آزادی یهودیان را بیشتر و زندان‌ها را از شیعیان پر میکند. 2020. *Mehr.news*. Available: 13.12.2023. <https://bitly.ws/34NJw>
47. افشای جزئیات روابط آذربایجان و اسرائیل علیه ایران / نقش «آذربایجان» در ترور شهید علیمحمدی. 2020. *Mashregh.news*. <https://bitly.ws/34R8J>. Available: 13.12.2023
48. برای اولین بار تجمع عاشورایی در آذربایجان برگزار نشد/ دولت باکو چگونه شیعیان را حذف می‌کند/ شیعیانی که حق عزاداری ابا عبدالله (ع) را نداشتند. 2017. *Mashregh.news*. <https://bitly.ws/34Rcm>. Available: 13.12.2023
49. دبیر واحد بین الملل اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانشجویان مستقل: وقایع نارداران در جمهوری آذربایجان ماهیت ضد صهیونیستی دارد. 2020. *SNN*. <https://bitly.ws/35XdY>. Accessed: 13.12.2023

WORK CITED

1. Afšā-ye ġozīyat-e rawābet-e Ādarbāīġān wa Esrāyīl ‘aleyh –e ĩran, naqš «Ādarbāīġān» dar teror-e ‘Alīmohamadī [Exposing the Details of Relations Between Azerbaijan and Israel against Iran/the role of "Azerbaijan" in the Assassination of martyr Alimohammadi]. *Mashregh.news*, 2020, <https://bitly.ws/34R8J>, Accessed: 13.12.2023 (In Persian)
2. Āyatollah Makārem šīrāzī: doūlatmardān-e Ādarbāīġān hoquq-e dīnī-ye mardom rā re‘āyat konand [Ayatollah Makarem Shirazi: The Statesmen of Azerbaijan should Respect the Religious Rights of the People]. *Irna.news*, 2016, <https://bitly.ws/34LZ2>. Available: 13.12.2023 (In Persian)
3. Ba ‘awāmel-e ġenāyat-e ‘aleīh-e mardom dar manṭaqe-ye Nārādārān barġord konid [Deal with Perpetrators of Crimes against People in Naradaran Region]. *Irna.news*, 2016, <https://bitly.ws/34LTW>. Available: 13.12.2023 (In Persian)

4. Başirat-e mardom-e Nārdārān-e Ğomhurī-ye Āđarbāīğān ‘elīyat-e fešār hā-ye ‘awāmel-e rezhīm-e şehīūnistī bar sākenān-e īn dīār ast [The Insight of the Nardaran People of the Republic of Azerbaijan is the Reason for the Pressure of the Zionist Regime Agents on the Residents of this Land]. Aran.news, 2020. <https://bitly.ws/34Nz8>, Available:13.12.2023. (In Persian)
5. Barāye avalīn bār tağamo‘e ‘āšurāyī bargozar našod?/doūlat-e Bāku čegune šī‘yān rā hađf mī konad/ šīa‘yān ke haq-e ‘azādarī ra nadāšand [For the First time, the Ashura Gathering was not Held in Azerbaijan/ How does the Baku Government Eliminate Shiites/ Shiites who did not have the Right to Mourn Abba Abdullah]. Mashregh.news, 2017. <https://bitly.ws/34zso>, Available: 12.12.2023 (In Persian)
6. Bāzdāšt-e rayīs-e sefidān-e Nārdārān-e Bāku [The Arrest of the Head of the Council of Elders of Nardaran Baku]. Fars.news, 2016, <https://bitly.ws/34zGk>, Available: 12.12.2023 (In Persian)
7. Chobanyan. Gayane, "Islami qaxaqakan dery' hetxorhrdayin Adrbejanum", "21-rd Dar", tiv 2(480), 2013. [The Political Role of Islam in Post-Soviet Azerbaijan. 21-th Century, N.2 (48), 2013] (In Armenian)
8. Dabir-e wāhed-e beyn olmelal-e etehādīye-ye anğoman hā-ye eslāmi dānešğuyān-e mostaqel: woqāye‘ Nārdārān dar Ğomhurī-ye Āđarbāīğān māhiyat-e đed-e sehīūnistī dārad [Secretary of the International Unit of the Union of Islamic Associations of Independent Students: Naradaran's Events in the Republic of Azerbaijan are Anti-Zionist in Nature]. SNN, 2020, <https://bitly.ws/35XdY>. Available:13.12.2023 (In Persian)
9. Doūlat-e Bākū āzādī-ye yahūdīān rā bīštar wa zendān hā rā az šīa‘yān por mīkonad [The Government of Baku Increases the Freedom of the Jews and Fills the Prisons with Shiites]. Mehr.news, 2020, <https://bitly.ws/34NJw> (In Persian)
10. Emām ğom‘e-ye ahl-e sonat šahr-e Hoseyn Ābād: šahadā-ye Nārdārān možhar-e ĩstādegī wa arzeš hā-ye dīnī dar Āđarbāīğān šodand [Sunni Imam of Hossein Abad city: Martyrs of Nardaran Became the Epitome of Standing and Religious Values in Azerbaijan]. Aran.news, 2020, <https://bitly.ws/35X9g>. Available:13.12.2023 (In Persian)
11. Emām ğom‘e-ye Orūmī-ye: šahādat-e şeyḥ Namr nešān az tars-e hokūmat-e Āl-Saūd az haqāyeq-e eslām ast [Imam Juma of Urmia: The Martyrdom of Sheikh Nimr Shows the Fear of the Al Saud Government from the Truths of Islam]. Irna.news, 2016, <https://bitly.ws/34MfG>. Available:13.12.2023 (In Persian)
12. Evstratov, Anton, Shiity protiv Azerbajdzhana". [Shiites against Azerbaijan] NG.ru, 16.12.2015, <https://bitly.ws/34GUx>, Dostupno: 01.05.2019. Available: 01.05.2019 (In Russian)
13. Ge'vorgyan, Anna. Irani ard'aganqy' "Islamakan petut'yun" kazmakerput'yun gorc'oghut'yunnerin. Qaghaqakrtakan ev mshakut'ayin hetazotut'yunneri kentron, Verluc'akan teghekagir, 2015, N.7,150-172. [Iran's Response to the Activities of the "Islamic State". Center for civilization and cultural studies, Analytical Bulletin, 2015 N.7, pp. 150-172] (In Armenian)
14. Hemāyat az šīa‘yān–e Āđarbāīğān nabāyad farāmuš šawad [The Support of the Shiites of Azerbaijan should not be Forgotten]. Fars.new, 2016, <https://bitly.ws/34M3S>. Available:13.12.2023 (In Persian)
15. Hovhannisyan, Davit and Hovhannisyan, Miqayel. Vahabakanut'yan kerpap'oxumneri Saudyan Arabiayum nor qaxaqakanut'yan hamateqstum. Qaghaqakrtakan ev mshakut'ayin hetazotut'yunneri kentron, Verluc'akan teghekagir. 2019, N. 13, 8-24. [The Transformations of Wahhabism in the Context of the New Policy of Saudi Arabia. Center for Civilization and Cultural Studies, Analytical Bulletin, 2019, N. 13, 8-24]. (In Armenian)

16. Iranskij jekspert o sobytijax v Nardarane: Esli situacija s shiitami v Azerbajdzane uxudshitsya, Iran dolzhen budet ikazat' im podderzhku [Iranian expert on events in Nardaran: If the situation with Shiites in Azerbaijan worsens, Iran will have to provide them with support]. Panorama.am, 30.11.2015. <https://bitly.ws/352Pm>. Dostupno: 11.12.2023. Available: 11.12.2023 (In Russian)
17. Kto byl shejx Nimr-al-Nimr? [Who was Sheikh Nimr al-Nimr?]. Golos Ameriki, 02.01.2016. <https://bitly.ws/34zw3>, Dostupno: 05.12.2023. Voice of America, 02.01.2016. Available 05.12.2023 (In Russian)
18. Laridzhani: Sobytiya v Nardarane; vnutrennee delo Azerbajdzana [Larjani: Events in Nardaran- an Internal Affair of Azerbaijan]. EADaily, 01.12.2015, <https://bitly.ws/34GLE> Dostupno: 07.12.2023.. Available; 07.12.2023 (In Russian)
19. MID Irana pokazal, kto stoit za sobytijami v Nardarane [The Iranian Foreign Ministry showed who is behind the Events in Nardaran]. Haqqin.az, 14.12.2015, <https://haqqin.az/news/59125>. Dostupno: 29.11.2023. Available 29.11.2023 (In Russian)
20. Musul'mane Azerbajdzana vystupajut protiv aresta teologa [Azerbaijani Muslims Oppose the Arrest of a Theologian]. Institute for war and peace reporting, 09.04.2013, <https://bitly.ws/35MSs>. Dostupno: 29.11.2023. Available 29.11.2023 (In Russian)
21. Nārdārān dar Āsīā-ye mīān-e wa Qafqāz, namād-e moqawemat būd, zende negahdāştan-e mağāles-e Emam Hoseyn be ma'nā-ye ehīā-ye eslām-e haqīqī ast [Nardaran was a Symbol of Resistance in Central Asia and the Caucasus/ keeping Imam Hussain's Meetings Alive Means the Revival of True Islam]. Fars.news, 2018, <https://bitly.ws/34Nk9>. Available:13.12.2023 (In Persian)
22. Nardaran. Kavkazskij Uzel [Nardaran. Caucasian Knot], 21.07.2017, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/291187/>. Dostupno: 18.11.2023. Available. 21.07.2017 (In Russian)
23. Nāārāmī hā-ye Ganġe, deġālat-e ġāreġī yā nāraġāytī –ye dāġeli [Restlessness in Ganja: External Interference or Internal Dissatisfaction]. Irna.news, 2019, <https://bitly.ws/34DRo> Available: 13.12.2023. (In Persian)
24. Nāme-ye āyatollah Sobhānī be rayīs ġomhur-e Ādarbāīġān [Ayatollah Sobhani's Letter to the President of Azerbaijan]. Irna.news, 2016, <https://bitly.ws/34LWg>. Available:13.12.2023 (In Persian)
25. P'ashayan. Araġs,Vahabakan gorc'onn Adrbejanum. Noravanġ ["The Wahhabi Factor in Azerbaijan", Noravanġ], 2007, <https://bitly.ws/36AUy>, Hasaneliut'yun` 07.12.2023, Available: 07.12.2023]. (In Armenian)
26. Posol'stvo Irana o sobytijax v Nardarane- Zajavlenie [Iranian Embassy on Events in Nardaran – STATEMENT]. Oxu.az, 01.12.2015, <https://ru.oxu.az/politics/104790>. Dostupno: 07.12.2023. Available: 07.12.2023] (In Russian)
27. Posol'stvo Irana o sobytijax v Nardarane [Iranian Embassy on Events in Nardaran]. <https://news.am/rus/news/299379.html>. Novosti Armenii- NEWS.am, 01.12.2015, Dostupno: 07.12.2023. Available: 01.12.2023 (In Russian)
28. Posol'stvo Irana o sobytijax v Nardarane [Iranian Embassy on Events in Nardaran]. <https://turan.az/ru/politika/posolstvo-irana-o-sobytiiax-v-nardarane>, Turan.Az, 01.12.2015, Dostupno: 05.12.2023. Available: 01.12.2023 (In Russian)
29. Predstavitel' duxovenstva Irana sdelał preduprejdenie "diktatorskim chinovnikam Azerbajdzana" v svjazi s sobytijami v Nardarane [A Representative of the Iranian Clergy Issued a Warning to "Dictatorial Officials of Azerbaijan" in Connection with the Events in Nardaran]. Panorama.am, 07.12.2015, <https://bitly.ws/35wGu> Dostupno: 01.12.2023 Available: 01.12.2023 (In Russian)
30. Tegeran otslezhivaet situaciju vokrug Nardarana ["Tehran is Monitoring the Situation around Nardaran"]. Golos Armenii, 14.12.2015, <https://bitly.ws/34GRb>. Dostupno: 29.11.2023. Voice of Armenia. Available: 29.11.2023 (In Russian)

31. Vardanyan, Jhanna ev ayl, Nardaran. Adrbejani shianeri ymost avany mek tari anc [Nardaran. Azerbaijan's Rebellious Shiite Village in One Year"]. Razmifo, 25.11.2016, <https://razm.info/92210>. Hasaneliut'yun` 07.12.2023; Razmifo, 25.11.2016, <https://razm.info/92210>, Available: 07.12.2023 (In Armenian)

32. Xalilova, Kjonul. Pochemu vlasti Azerbajdzana borjutsja s religioznoj derevnej? [Why are the Azerbaijani authorities Fighting a Religious Village?]. BBC.NEWS(Russian), 27.11.20123, <https://bitly.ws/34VsE>. Доступно:05.12.2023 Available: 27.11.2023 (In Russian)

33. 33.Xaleji, Mostafa. 'Ali 'aleīh-e 'Aliof, čegune do kešvar-e šī'e xašm-e yekdigyar šodand? [Ali" against "Alif"; How Two Shiite Countries Became Enemies of Each Other] 08.11.2023. Farsi.Alarabiya. <https://bitly.ws/34zgm>. Available 12.12.2023 (In Persian)

IRANIAN REACTIONS TO THE NARDARAN INCIDENTS OF 2015: THE SHI'IT CHARGE AGAINST THE ANTI-SHIA REGIME

SIRANUSH VARDANYAN

*Yerevan State University, Faculty Of Oriental Studies,
Chair of Iranian Studies, Lecturer, Ph.D.Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to present the Iran-Azerbaijan information-psychological war and the methods used in it, using the Nardaran cases as an example.

The article examines the religio-political situation of Nardaran, which was marked by the persecution of the clergy, the banning of many religious ceremonies, the introduction of Western values (on a European model), various demonstrations, arrests and bloody clashes. The article presents the contrast that Nardaran, despite being so close to Baku, is at the same time the most religious and conservative Shiite center in that country.

Within the framework of this article, we have set the task to highlight the main reactions and views expressed by the Iranian side regarding the events of 2015 on the part of the Azerbaijani authorities with repressions against Shiite population of Nardaran town of Azerbaijan.

The work is written based on various scientific studies and materials taken from the mass media, using analytical, comparative and historiographical methods.

The study concludes that Azerbaijan, perceiving Iranian influence as a threat to its secular nature, is carrying out complex anti-Shia activities, as evidenced by the events in Nardaran. In the context of the issue, the Iranian religio-political leadership adopts a more measured and cautious approach, in contrast to Iran's high-ranking clerics, who hold more rigid positions and employ stricter rhetoric.

Key words: *Nardaran events, Shia, religion, persecution, Iranian influence, protest, demonstrations, propaganda, Iranian reactions.*

РЕАКЦИЯ ИРАНА НА НАРДАРАНСКИЕ СОБЫТИЯ 2015 ГОДА. ШИИТСКАЯ ЗАЩИТА ПРОТИВ АНТИШИИТСКОГО РЕЖИМА

СИРАНУШ ВАРДАНЯН

*преподаватель кафедры иранистики факультета востоковедения
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – на примере событий в Нардаране представить ирано-азербайджанскую информационно-психологическую войну и использованные в ней методы.

В статье рассматривается религиозно-политическая ситуация в Нардаране, которая отличалась гонениями на духовенство, запретом многих религиозных церемоний, внедрением западных ценностей (по европейскому образцу), различными демонстрациями, арестами и кровопролитными столкновениями. В статье представлен контраст, заключающийся в том, что Нардаран, несмотря на близость к Баку, в то же время является самым религиозным и консервативным шиитским центром Азербайджана.

Мы поставили задачу в рамках данной статьи осветить основную реакцию и отклики, высказанные иранской стороной относительно событий 2015 года, когда власти Азербайджана устроили репрессии против шиитского населения города Нардаран.

Работа написана на основе различных научных исследований и материалов, взятых из СМИ, с использованием аналитических, сравнительных и историографических методов.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что Азербайджан, рассматривая иранское влияние как угрозу своему светскому общественному и государственному строю, осуществляет многоплановую антишиитскую деятельность, примером которой являются события в Нардаране. В контексте проблемы иранское религиозно-политическое руководство реагирует мягче и осторожнее, в отличие от высокопоставленных священнослужителей Ирана, которые более жестки в своих позициях и строги в своей риторике.

Ключевые слова: *Нардаранские события, шииты, религия, преследования, иранское влияние, протест, демонстрации, пропаганда, реакция Ирана.*

**ԵՐԿՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՐԳԻ ԵՎ ԵԿԱՄՏԻ ԲԱՇԽՄԱՆ
ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ***

ՀՏԴ 338.1

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-174

ԱՇՈՏ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ

«ԱՄԲԵՐԴ» հետազոտական կենտրոնի ավագ փորձագետ,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ashotmarkos@rambler.ru
ORCID:0000-0002-5077-4253

ԷԼՅԱՆՈՐԱ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի
Մ. Զոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի
«Մակրոտնտեսական հիմնախնդիրներ և ֆինանսներ»
գիտական ուղղության ղեկավար,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
eleonora_matevosyan@ysu.am
ORCID:0000-0002-9685-4363

ՄԵՐՈՒԺԱՆ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ

«Զաղաքագիտական, իրավագիտական և տնտեսագիտական
հետազոտությունների և կանխատեսումների» ՀԳ,
տնտեսագիտության թեկնածու
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
markosyan844@gmail.com
ORCID:0000-0003-3608-0375

Երկրի զարգացման և հատկապես բնակչության կենսամակարդակի
պահպանման և ավելացման ուսումնասիրության նպատակն է վարվող
տնտեսական քաղաքականության և բնակչության բարեկեցության աստիճանի
միջև կապերի ուսումնասիրությունը: Այդ նպատակին հասնելու համար
հեղինակները բացահայտել և առանձնացրել են այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք
են երկրում ձևավորված տնտեսակարգի և բնակչության եկամուտների
բաշխման հարաբերությունների ուսումնասիրությունը, դրանց համեմատական
վերլուծությունը տարբեր տնտեսակարգերի ժամանակ, ինչպես նաև
բնակչության կողմից եկամուտների կուտակման ու սպառման վրա ազդող
գործոնները:

Հայաստանի Հանրապետության անցած ժամանակահատվածի՝

* Հոդվածը ներկայացվել է 22.03.2024թ., գրախոսվել՝ 05.04.2024թ., տպագրության
ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

պետականաշինության ճանապարհի ուսումնասիրության և վերլուծության հիման վրա փորձ է արվել բնութագրել և գնահատել երկրի սոցիալ-տնտեսական ձեռքբերումները 1965-1980 թթ.-ին, երբ Հայաստանը նախկին Խորհրդային Միության հանրապետություններից մեկն էր, ինչպես նաև քննարկվել է Հայաստանի երրորդ հանրապետության 2010-2023 թթ.-ի մակրոտնտեսական մի շարք ցուցանիշների փոփոխության վարքագիծը ու դրանք համեմատել Խորհրդային Հայաստանի զարգացման ընտրված տասնհինգամյա ցուցանիշների հետ:

Ուսումնասիրության արդյունքում ստացված օրինաչափություններն ու դասերը վկայում են այն մասին, որ միշտ չէ, երբ շուկայական տնտեսությունը բնակչության բարեկեցության համար լավագույն միջավայր է ստեղծում, ուստի կարևոր է պետության ակտիվ և նպատակադրված սոցիալական քաղաքականությունը:

Հիմնաբառեր` տնտեսական քաղաքականություն, ազգային եկամուտ, սպառման և կուտակման ֆոնդեր, ՀՆԱ, մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ, հավելյալ արդյունքի նորմա, հասարակական սպառման ֆոնդեր, սոցիալական վճարումներ և արտոնություններ, բնակչության իրական եկամուտների աճ:

Ներածություն

Հայաստանի Հանրապետությունում անկախության հռչակումից հետո երկրի առջև դրված հիմնական խնդիրներից մեկը հասարակական հարաբերությունների այնպիսի համակարգի ձևավորումն էր, որը թույլ կտար ապահովել հասարակության կայուն զարգացումը, պայմաններ կստեղծեր քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հետագա էվոլյուցիան ապահովելու համար: Հայաստանի երրորդ հանրապետության ազատ շուկայական հարաբերությունների անցման ավելի քան երեք տասնամյակի փորձը ցույց է տալիս, որ այդ անցումը միագիծ չի եղել. այն առաջ է մղվել բազմաթիվ թերություններով և բացթողումներով, ինչը պահանջում է առաջիկա զարգացումների համար, նախ և առաջ պարզել դրանց պատճառները և հետևանքները, ինչպես նաև հաշվի առնելով անցյալի դասերը` բարեփոխումների ճանապարհով մեծացնել տնտեսության կառավարելիության մակարդակը և արդյունավետությունը և ավելի բարձր տնտեսական աճի տեմպերով ավելացնել բնակչության կենսամակարդակը:

Ինչպես ամօրյա կյանքում, այնպես էլ մասնագիտական գրականությունում օգտագործվում է հետևյալ ասույթը` «նորը լավ մոռացված հիմն է»: Այս արտահայտությունն օգտագործվում է այն իմաստով, որ հատկապես սոցիալ-տնտեսական զարգացման ցանկացած փուլում ձևավորվում են ոչ միայն կառավարման և զարգացման բացասական փորձ և մեթոդներ, այլև դրական կարողություններ և կառավարման հմտություններ: Չէ՞ որ հաճախ կառավարման և հասարակության կյանքի կազմակերպման ճանապարհին թույլ տրված բացթողումները և սխալները նույնպես բնորոշ են զարգացմանը և սխալվելը կամ թերությունները նույնպես որոշակի իմաստով զարգացման և փորձի կուտակման առումով կամ հետևանք են կամ արդյունք: Կարևոր է նկատել նաև, որ պատմության և հասարակության զարգացման ճակատագրական պահերին քիչ չեն այն դեպքերն ու իրավիճակները, երբ «օճառաջրի հետ միասին, հաճախ փողոց է նետվում նաև երեխան»: Այսպիսի հանգամանքն ավելի հաճախ կրկնվում է հիմնականում երկու պատճառով: Առաջին պատճառը պայմանավորված է հնից ազատվելու հասարակության շտապողականությամբ, երբ տասնամյակների ընթացքում ձևավորված սոցիալ-տնտեսական զարգացման թերություններից, զարգացումը կաշկանդող կամ այն դանդաղեցնող բարքերից, գրված ու չգրված օրենքներից և կանոններից հասարակությունը երբեմն ցանկանում է օր առաջ ազատվել: Այս դեպքում, ձևավորված հեղափոխական իրադրությունը լուծվում է առանց միևնույն վերջ հաշվի առնելու այն սոցիալական և տնտեսական գինը, որը հասարակությունը պետք է վճարի

այդ անցման համար: Երկրորդ պատճառն այն է, որ այդ անցման և Նոր հարաբերությունների ձևավորման ժամանակ հաշվի չի առնվում հասարակության անցյալի զարգացման դրական և կուտակված փորձը, որը պարունակում է «ռացիոնալ հատիկներ» և որոնք ոչ միայն կարող են նպաստել Նորին անցնելու հարաբերությունների կառուցման գործին, այլև դրանք առավել հաճախ սոցիալ-տնտեսական զարգացման միակ «զսպանակն» են լինում հասարակության առաջընթացն ու արդյունավետ բարոյա-հոգեբանական միջավայր ստեղծելու ճանապարհին: Հոդվածի նպատակն է բացահայտել երկրի տնտեսակարգի և եկամուտների բաշխման փոխառնչությունները և ազդեցությունները: Այդ նպատակին համենելու համար դրվել են հետևյալ հիմնախնդիրները: հասարակության տնտեսակարգի բնույթի վրա սեփականության իրավունքի պատկանելիությունը (համաժողովրդական (պետական) թե մասնավոր), ինչպես է ձևավորվում եկամուտը կամ ՀՆԱ-ն տարբեր տնտեսակարգերում, ինչպիսի մոտիվացիոն (շահադրդման) կառուցակարգեր են ձևավորում մարդկային կապիտալի աշխատանքը խթանելու համար, տնտեսակարգի բնույթից կախված՝ ինչ համամասնությամբ և ինչ խմբերի միջև է բաշխվում հասարակության ստեղծած եկամուտը, տնտեսակարգը ինչպես է կախված հավելյալ արդյունքի մեծությունից:

Մեթոդաբանություն

Աշխատանքում կիրառվել են սոցիալ-տնտեսական զարգացման վիճակագրական շարքերի համեմատություններ և մեթոդներ, որոնք հնարավորություն են տալիս պատմական տարբեր ժամանակահատվածների կտրվածքով համադրելի դարձնելու մակրոտնտեսական հիմնական ցուցանիշները և որոնց հիման վրա կատարել ինչպես վերլուծություն, այնպես էլ առաջարկել որոշակի եզրահանգումներ: Հետազոտության տնտեսագիտական և պատմական մեթոդների կիրառումը թույլ է տալիս տարբեր ժամանակահատվածներում և տարբեր տնտեսական համակարգերում գործունեություն իրականացրած և դրանց մասը համարվող Հայաստանի Հանրապետության օրինակով ցույց տալու այնպիսի խոշոր տնտեսական միության (ինչպիսին է նախկին Խորհրդային Միությունը) և բացահայտելու այդ միության ինչպես հարաբերական առավելությունները, այնպես էլ զարգացման անվտանգ պայմանների ապահովման հնարավորությունները: Անկախացումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնել է ազգային անվտանգության ապահովման և Նոր գործընկերների որոնման ճանապարհին, որը ուղեկցվել է հարևան երկրների հետ ռազմական ընդհարումներով: Ուսումնասիրությունում կիրառված հիմնական մեթոդը պատմագիծ համեմատական (ժամանակագրական) գործիքակազմն է, որի միջոցով համեմատություններ են կատարվել նախկին Խորհրդային Միության ազգային եկամտի, դրա կազմի մեջ մտնող Հայաստանի Հանրապետության 1965-1980 թթ. և Հայաստանի երրորդ հանրապետության (2010-2023 թթ.) ՀՆԱ-ի օգտագործման ցուցանիշների վերաբերյալ: Հատկապես կարևորվել է ազգային եկամտի սպառման և կուտակման կառուցվածքի շարժընթացի փոփոխությունները:

Գրականության ակնարկ

Ժամանակակից գիտնականները ուսումնասիրել են կապիտալիզմի տարբեր ասպեկտներ՝ ներառյալ եկամուտների անհավասարությունը, գլոբալացումը և տեխնոլոգիական առաջընթացի ազդեցությունը:

Կոնվերգենցիայի տեսություններն առաջադրում են, որ ժամանակի ընթացքում տարբեր տնտեսական համակարգեր, ինչպիսիք են սոցիալիզմը և կապիտալիզմը, կմիավորվեն դեպի ընդհանուր մոդել (Barro, 407-443):

Մյուսները շեշտում են ինստիտուցիոնալ տարբերությունների, մշակութային գործոնների և պատմական ժառանգության պահպանումը, որոնք կարող են խոչընդոտել մերձեցմանը:

Էմպիրիկ ուսումնասիրությունները վկայում են կոնվերգենցիայի դինամիկան այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են եկամտի մակարդակը, արտադրողականության աճը և ինստիտուցիոնալ որակը, տարբեր բացահայտումներով՝ կապված երկրների և տարածաշրջանների միջև կոնվերգենցիայի աստիճանի հետ (Acemoglu and Simon, 949-995):

Ընդհանուր առմամբ, սոցիալիզմի, կապիտալիզմի և կոնվերգենցիայի տեսությունների մասին գրականությունը արժեքավոր պատկերացումներ է տալիս տարբեր տնտեսական համակարգերի ուժեղ, թույլ կողմերի և դինամիկայի վերաբերյալ՝ ձևավորելով ակադեմիական դիսկուրսը և տեղեկացնելով տնտեսական զարգացման և սոցիալական բարեկեցության վերաբերյալ քաղաքական բանավեճերին:

1984-ին կուսակցական բազմաթիվ կարգախոսներից մեկը վերաբերում էր պատմության ընթացքում հորինված տոտալիտար պետությանը. «Ով վերահսկում է անցյալը, վերահսկում է ապագան. ով վերահսկում է ներկան, վերահսկում է անցյալը» (Orwell, 313):

Ի՞նչ դասեր կարող ենք քաղել անցյալի պատմությունից: Առաջինն ու ամենակարևորն այն է, որ սոցիալիզմը չի գործում: Այս դասը, հատկապես արժեքավոր է՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ տնտեսապես ազատ երկրներում 18-ից 34 տարեկան երիտասարդների մոտ կեսը կարծում է, որ սոցիալիզմը կատարյալ համակարգ է (Clemens and Globerman, 2023): Բայց սոցիալիզմի իրականությունը հեռու է նյութական առատության և սոցիալական հավասարության խոստացված իդեալից: Ոչ էլ դա թույլ է տալիս, քանի որ Էնգելսը խոստացել էր «մարդու վերելքի անհրաժեշտության թագավորությունից դեպի ազատության թագավորություն» (Engels, 85): Երբ պետությունը տիրապետում և վերահսկում է արտադրության միջոցները, իրական եկամուտները լճանում են: Աշխատողները ենթարկվում են շահագործման: Ապրանքներն ու ծառայությունները (սերամշակ սոցիալական ծառայությունների մեծ մասը) անհետանում են: Պետական խանութներում չկարողանալով գտնել իրենց ուզածը՝ մարդիկ ապրանքափոխում են իրենց հարաբերությունները՝ օգտագործելով ընկերներին և ընտանիքին՝ ձեռք բերելու այն, ինչ հրամայական (պլանային) տնտեսությունն իրենց չի տա: Սոցիալական կապերը քայքայվում են, ինչի հետևանքով սոցիալական կապերը քայքայվում են: Բյուրոկրատական և քաղաքական էլիտայի նոր դաս է բարձրանում՝ վերահսկելու հասարակության տնտեսական որոշումները: Այս նոր դասը հաճախ քայքայվում է եթևիկ, լեզվական և մշակութային գծերով: Նրա անդամները գերծ են մնացել սոցիալիզմի շատ դժվարություններից՝ ստիպելով նրանց հավերժացնելով աղքատությունը: Ավելին, նրանք ուղիներ են գտնում շահագործելու համակարգը՝ շահույթ ստանալով՝ ոչնչացնելով հարստությունը, այլ ոչ թե ստեղծելով այն: Երկրորդ դասը կարելի է ձևակերպել մարքայան տերմիններով. Հասարակության «վերնաշերտը»՝ նրա մշակույթը, գաղափարախոսությունը, նորմերը և քաղաքացիական ինստիտուտները, սերտորեն միահյուսված են նրա տնտեսական «հիմքին» : Նրանք, ովքեր ձգտում են վերահսկել, թե ինչ են մարդիկ գնում և վաճառում, պետք է նաև վերահսկեն այն, ինչ մարդիկ մտածում և ասում են: Պատճառը պարզ է. մարդկանց մեծամասնությունը կարծում է, որ պետք է կարողանա գնել և վաճառել այն, ինչ ուզում է: Շատերը կարծում են, որ նրանք պետք է կարողանան պայմանագիր կնքել ում հետ ցանկանում են, փոխադարձ համաձայնեցված պայմաններով: Շատերը կարծում են, որ նրանք պետք է կարողանան ձեռք բերել, պահել և օգտագործել իրենց անձնական գույքը, ինչպես ցանկանում են: Նույնիսկ Ստալինը ընդունեց դա՝ 1935 թվականին կոլխոզի բանվորների համաժողովում ասելով, որ «մարդը մարդ է, նա ուզում է իր համար ինչ-որ բան ունենալ»: «Դեռ երկար ժամանակ կպահանջվի մարդու հոգեբանությունը վերամշակելու, մարդկանց բարեկեցիկ ապրելու համար» (Figes, 158):

Այս վերակրթությունը պահանջում է տոտալիտար պետություն: Ամեն ինչ՝ գրականությունը, արվեստը, կրթությունը, երաժշտությունը, ժողովրդական պարը, պետք է լինեն պետության վերահսկողության ներքո: «Ամեն ինչ պետության ներսում, ոչինչ պետությունից դուրս, ոչինչ պետության դեմ»: Ճակատագրի հեգնանքով, հասարակությանը վերահսկելու պետության ջանքերն ավելի դյուրին են դառնում, քանի որ նա արդեն վերահսկում է տնտեսությունը (Applebaum, 496):

Բանն այն է, որ համատարած պետական սեփականության պայմաններում գայթակղություն է առաջանում սեփականաշնորհելու անհատին, նրա ֆիզիկական և հոգևոր ազատությունները՝ աշխատանքը կազմակերպելու մեկ պլանի և միասնական ընթացակարգերի համաձայն: Նման պայմաններում անհատը դիտվում է որպես հավաքական սեփականության մի մասնիկ:

Վերլուծություն

Պետության սոցիալ-տնտեսական զարգացումը բնութագրող մակրոտնտեսական ցուցանիշների համակարգում կարևոր տեղ են զբաղեցնում այն ցուցանիշները, որոնց օգնությամբ առավել ամբողջական և համապարփակ պատկերացում կարելի է կազմել հասարակության առաջընթացի (կամ դանդաղեցման) վերաբերյալ: Ավելին՝ այդպիսի ցուցանիշները ոչ միայն ներկայացնում են զարգացման (կամ դանդաղեցման) քանակական բնութագրերը, այլև ընդգծում են նաև երևույթի որակական կողմերը: Այդպիսի ամփոփ ցուցանիշ է երկրի ազգային եկամտի ցուցանիշը, որը հաճախ անվանվում է Նոր ստեղծված արդյունք (զուտ արդյունք): Վերջինս նշանակում է, որ դրա կազմում ընդգրկված չեն Նյութական ծախսերը, այդ թվում նաև հիմնական միջոցների սպառումը (ամորտիզացիան): Եթե ընդունենք, որ ցանկացած ապրանքի և ծառայության արժեստեղծման գործընթացը (արժեստեղծման շրջան) ընդգրկում է Նյութական ծախսեր (հումքի, վառելիքի, ամորտիզացիոն հատկացումների և այլն), կենդանի աշխատանքի (վարձու աշխատողների) վարձատրությունը և հավելյալ արդյունքը (պետության, կազմակերպությունների (ծեռարկությունների եկամուտը), ստացվում է՝ յուրաքանչյուր իր կամ առարկա, որը դառնում է ապրանք և ծառայություն՝ դառնալով առք ու վաճառքի առարկա մեկտեղում և ամփոփում է երեք տարբեր բնույթ ունեցող բաղկացուցիչներ (տարր): Այդպիսի բաշխումը (կամ բաժանումը) պայմանավորված է արժեստեղծման գործընթացում դրանցից յուրաքանչյուրի դերակատարմամբ և նշանակությամբ: Բանն այն է, որ ապրանքի կամ ծառայության միավորի հաշվով, ինչպես ողջ հասարակության, այնպես էլ յուրաքանչյուր կազմակերպության և աշխատողի համար կարևոր է Նյութական ծախսերի ոչ թե ավելացումը, այլ ընդհակառակը՝ նվազեցումը: Եվ այս կարևոր հիմնախնդրի (Նյութական ծախսերի նվազեցման) լուծմանն են ուղղված ապրանքի և ծառայության արտադրության (սպասարկման) և շրջանառության բոլոր փուլերում իրականացվող ինչպես տեխնոլոգիական, այնպես էլ դրանց կառավարման բարելավման և նորարարական ջանքերն ու հմտությունները: Այլ է պատկերն ապրանքի և ծառայության արժեստեղծման մյուս բաղադրիչների՝ անհատի և պետության (հասարակության) եկամուտների համար, քանի որ երկու դեպքում էլ կողմերը ցանկանում են առավելագույն հասցնել իրենց եկամուտները: Այս դեպքում առաջանում է Նոր ստեղծված արդյունքը (ազգային եկամուտը) պետության, կազմակերպության և վարձու աշխատողների միջև բաշխելու հիմնախնդիրը:

Ազգային եկամուտն այն մակրոտնտեսական ցուցանիշն է, որն ընդգրկում է երկրի զարգացման հնարավորությունը (ներուժը) լուծելու թե՛ պետության (հասարակության), և թե՛ առանձին անհատների եկամուտների ավելացման կամ այլ կերպ այն «տանող հրթիռն» է, որը կարող է բարձրացնել ինչպես տնտեսության արդյունավետությունը, այնպես էլ բնակչության կենսամակարդակը:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Նախկին Խորհրդային Միությունն իր եռությամբ պետական սոցիալական պետություն էր, քանի որ այդ հասարակարգի հիմնական տնտեսական օրենքի նպատակը բնակչության հարաճուն պահանջմունքների

բարձրացումն էր, քննարկենք Խորհրդային Միության և Խորհրդային Հայաստանի 1965-1980թթ. ազգային եկամտի ցուցանիշները և դրանց շարժը, պարզենք այն գործիքակազմը, որը կիրառվել է այդ քաղաքականության իրականացման ժամանակ: Համեմատության համար բերված է նաև Հայաստանի երրորդ հանրապետության 2008-2022 թթ. ցուցանիշները:

Ազգային եկամուտը փաստացի իրացման գներով որոշելիս ձեռք է բերվում համադրելիություն, և ապահովվում է կապ հասարակական արտադրության առանձին տարրերի և դրա հիմնական տնտեսական ստորաբաժանումների միջև:

Ազգային եկամուտը օգտագործման տեսանկյունից բաժանվում է երկու՝ սպառման և կուտակման ֆոնդերի, որոնց հարաբերակցությունը պատկերացում է տալիս հասարակության ընթացքի սպառման և ապագայի համար կատարված ծախսերի մասին:

Ազգային եկամտի երեք քառորդը ծախսվել է սպառման համար, և հաշվի առնելով բնակարանային և սոցիալ-մշակութային շինարարության ծախսերը՝ ազգային եկամտի չորս հինգերորդն անմիջականորեն ուղղվել է ժողովրդի բարեկեցությանը. տասներորդ հնգամյա պլանի ընթացքում այդ գումարը կազմել է 1625 մլրդ ռուբլի՝ ավելանալով 334 մլրդ ռուբլով կամ 26 տոկոսով ավելի, քան իններորդ հնգամյա պլանի ժամանակ:

Աղյուսակ 1-ում բերված է ԽՍՀՄ ազգային եկամտի օգտագործումը սպառման և կուտակման համարը, կառուցվածքը և հավելյալ արդյունքի նորման 1965-1980 թթ.:

Աղյուսակ 1

ԽՍՀՄ ազգային եկամտի օգտագործումը սպառման և կուտակման համար, կառուցվածքը և հավելյալ արդյունքի նորման 1965-1980 թթ. (Народное хозяйство СССР в 1980г., էջ 380)

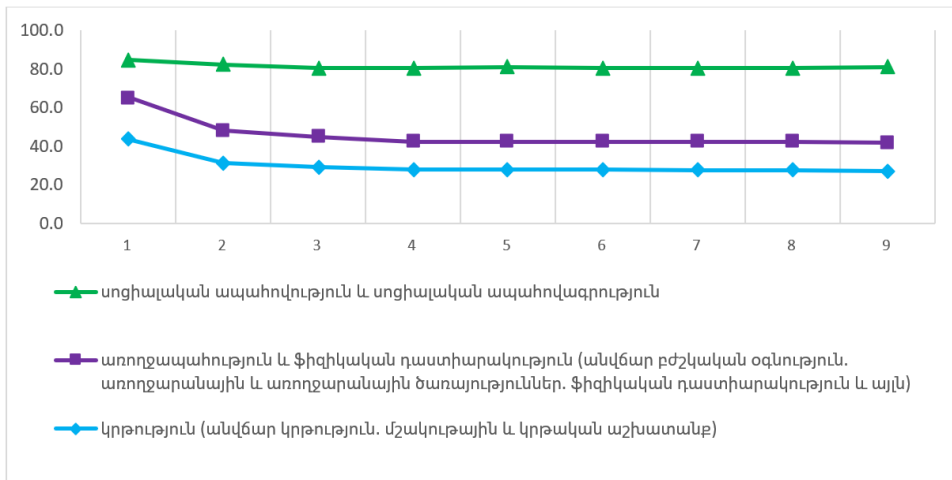
Ցուցանիշները	1965	1970	1975	1976	1977	1978	1979	1980
ազգային եկամուտ, որն օգտագործվել է սպառման և կուտակման համար	190.5	285.5	363	383	399.4	420.6	432.9	450.8
	100	100	100	100	100	100	100	100
այդ թվում՝								
սպառում	140.3	201.3	266.4	279.7	292.5	307.9	323.6	343.61
	73.6	70.5	73.4	73.0	73.2	73.2	74.8	76.2
կուտակում և այլ ծախսեր	50.22	84.2	96.6	103.3	106.9	112.7	109.3	107.2
	26.4	29.5	26.6	27.0	26.8	26.8	25.2	23.8
հավելյալ արդյունքի նորմա, %	35.8	41.8	36.3	36.9	36.5	36.6	33.8	31.2

Նշում. համարիչում՝ փաստացի գներով, մլրդ ռուբլի, հայտարարում՝ տոկոսներով ազգային եկամտի նկատմամբ:

Աղյուսակ 1-ի տվյալներից հետևում է, որ 1965-1980 թթ. ԽՍՀՄ ազգային եկամտի շուրջ ¾-ը 1965 թ.-ի 73.6%-ից 1980 թ.-ին հասել է 76.2 %-ի: Նշված ժամանակահատվածում սպառման նորման (սպառման հարաբերությունը ազգային եկամտին) եղել է կայուն և մեծ փոփոխությունների չի ենթարկվել: «Կուտակում և այլ ծախսերը» կազմել են ազգային եկամտի շուրջ ¼-ը՝ 1965 թ.-ի 26.4%-ից 1980 թ.-ին հասնելով 23.8%-ի: Այսինքն՝ 1965-1980 թթ. ժամանակահատվածում ազգային եկամտի

սպառման ֆոնդը ավելացել է 2.6 տոկոսային կետով, իսկ կուտակում և այլ ծախսերը նվազել են 2.6 տոկոսային կետով: Այդ նույն ժամանակահատվածում հավելյալ արդյունքի նորման (կուտակման և այլ ծախսերի հարաբերությունը սպառման մեծությանը) կազմել է 1965 թ.-ին՝ 35.8%, 1970 թ.-ին՝ 41.8%, 1975 թ.-ին՝ 36.3%, իսկ 1980 թ.-ին՝ 31.2 %: Այսինքն՝ նշված ժամանակահատվածի ծայրակետերում հավելյալ արդյունքի նորման նվազել է՝ 4.6 %-ային կետով, այսինքն՝ նշված մեծության չափով ավելացել է աշխատողների աշխատանքի վարձատրության չափը:

Ազգային եկամտի սպառման ֆոնդի օգտագործումը բնակչության եկամուտների (այդ թվում՝ իրական) աղբյուրը երկրի ազգային եկամտի սպառման ֆոնդն է: Գծապատկեր 1-ում բերված է ԽՍՀՄ բնակչության կողմից ստացված հիմնական վճարումները և արտոնությունները հասարակական սպառման ֆոնդերից 1940-1980 թթ., %:

Գծապատկեր 1. ԽՍՀՄ բնակչության կողմից ստացված հիմնական վճարումները և արտոնությունները հասարակական սպառման ֆոնդերից 1940-1980 թթ., % (Народное хозяйство СССР в 1980г., Стр 381)

Հասարակական սպառման ֆոնդերից բնակչությանն ապահովվում էր անվճար կրթություն և բարձրագույն ուսուցում, անվճար բուժօգնություն, տրվում էին նպաստներ, թոշակներ, ուսանողների կրթաթոշակներ, տարեկան արձակուրդների վճարում, անվճար և գեղչերով ուղևորություններ դեպի առողջարաններ և հանգստյան տներ, նախադպրոցական հաստատություններում երեխաների սպասարկում և մի շարք այլ վճարումներ և արտոնություններ: 1980 թ. վճարումների և արտոնությունների ընդհանուր գումարի 50%-ից ավելին եղել են կանխիկ վճարումները:

Տասներորդ հնգամյա պլանի ընթացքում բնակչությանը տրամադրվել են 527 միլիարդ ռուբլի վճարումներ և արտոնություններ, ինչը 134 միլիարդ ռուբլով կամ 34 տոկոսով ավելին է, քան 9-րդ հնգամյա պլանում:

Պետության տարեկան ծախսերը մեկ սովորողի հաշվով կազմել են՝ ընդհանուր հանրակրթական դպրոցներում՝ մոտ 200 ռուբլի, միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում՝ 700 ռուբլի, բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում՝ ավելի քան 1000 ռուբլի: Մանկամստուրներում մեկ երեխայի խնամքի համար տարեկան ծախսվում էր ավելի քան 580 ռուբլի, իսկ մանկապարտեզներում՝ 500 ռուբլի, ըստ որում, այդ ծախսերի 80%-ը վճարում էր պետությունը: Պետությունը մեկ հիվանդի խնամքի համար օրական հատկացնում էր

ավելի քան 10 ռուբլի:

Պետությունը հոգում էր բնակարանային ծախսերի ավելի քան երկու երրորդը:

Տասներորդ հնգամյա պլանով մշակված սոցիալական զարգացման և ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացման ծրագրին համապատասխան նոր միջոցառումներ են իրականացվել:

Բարձրացվեցին կոլտնտեսության անդամների նվազագույն կենսաթոշակները և իրականացվեցին մի շարք այլ միջոցառումներ՝ ուղղված կոլտնտեսականների կենսաթոշակային ապահովման բարելավմանը, մանկուց հաշմանդամություն ունեցող անձանց նյութական աջակցությանը և ժողովրդական տնտեսությունում կենսաթոշակառուների աշխատանքի խթանմանը:

Բժիշկների առանձին կատեգորիաների համար սահմանվել է տարեկան լրացուցիչ վճարովի արձակուրդ՝ շարունակական աշխատանքային ստաժի համար:

Բարձրացվել են առողջապահական հաստատություններում սննդի և դեղերի գնման ծախսերի նորմերը, ինչպես նաև տարեցների և հաշմանդամների գիշերօթիկ տների պահպանման ծախսերի նորմերը:

Արհեստագործական ուսումնարանների մի շարք կատեգորիաների սովորողների համար սահմանվել են կրթաթոշակների հավելյալ վճարումներ:

Ներդրվել է հանրակրթական դպրոցի աշակերտներին դասագրքերի անվճար տրամադրում: Դրանք տրամադրվում են հանրակրթական դպրոցների 1-5-րդ դասարանների աշակերտներին (Народное хозяйство СССР в 1980 г):

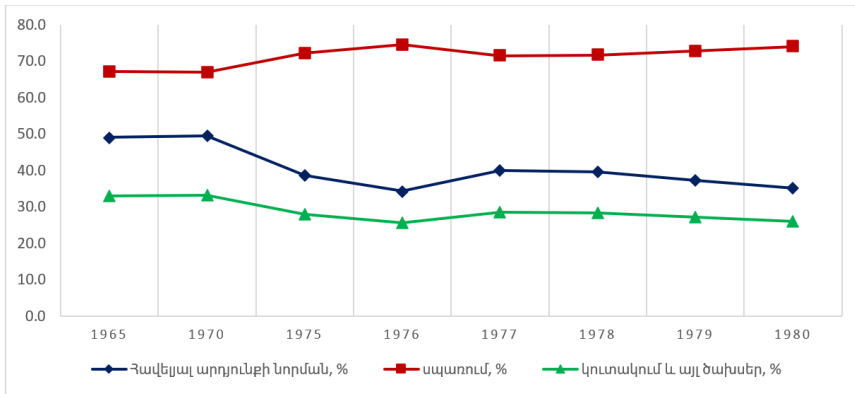
Աղյուսակ 2-ում բերված է ՀԽՍՀ ազգային եկամտի օգտագործումը սպառման և կուտակման համար, կառուցվածքի և հավելյալ արդյունքի նորման: Պատկերավոր ներկայացնելու համար տե՛ս նաև գծապատկեր 2-ը:

Աղյուսակ 2

ՀԽՍՀ ազգային եկամտի օգտագործումը սպառման և կուտակման համար, կառուցվածքը և հավելյալ արդյունքի նորման 1965-1980 թթ. (Народное хозяйство Армянской ССР в 1980г., էջ 170)

Ցուցանիշները	1965	1970	1975	1976	1977	1978	1979	1980
ազգային եկամուտ, որն օգտագործվում է սպառման և կուտակման համար	1520.7	2447.3	3167.8	3280.6	3662.2	3902.5	4115.6	4357
	100	100	100	100	100	100	100	100
այդ թվում՝								
սպառում	1020.3	1637.4	2284.6	2443.9	2616.6	2795.5	2998	3226
	67.1	66.9	72.1	74.5	71.4	71.6	72.8	74.0
կուտակում և այլ ծախսեր	500.4	809.9	883.2	836.7	1045.6	1107	1117.6	1131
	32.9	33.1	27.9	25.5	28.6	28.4	27.2	26.0
հավելյալ արդյունքի նորման, %	49.0	49.5	38.7	34.2	40.0	39.6	37.3	35.1

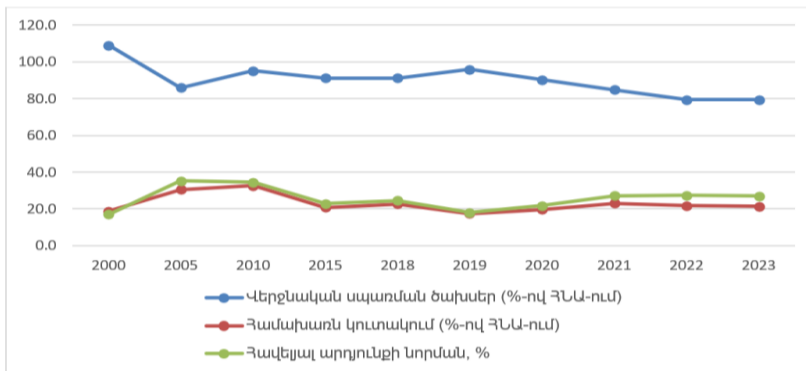
Նշում. համարիչում մլն ռուբլի, փաստացի գներով, հայտարարում տոկոսներով ազգային եկամտի նկատմամբ:

Գծապատկեր 2. ՀԽՍՀ ազգային եկամտի սպառումը և կուտակումը, հավելյալ արդյունքի նորման 1965-1980 թթ. (տոկոսներով) (Народное хозяйство Армянской ССР в 1980 г., էջ 170)

Հատկանշական է, որ ԽՍՀՄ-ի հավելյալ արդյունքի նորմայի նկատմամբ ՀԽՍՀ-ի համապատասխան ցուցանիշները եղել են ավելի բարձր: Այսպես, եթե 1965 թ.-ին ՀԽՍՀ հավելյալ արդյունքի նորման կազմել է 49.0 %, ԽՍՀՄ-ինը՝ 30.8 %, ապա 1980 թ.-ին այդ ցուցանիշները կազմել են համապատասխանաբար՝ 35.1 % և 31.2 %:

ՀՀ ՀՆԱ-ի բաղադրիչ հանդիսացող վերջնական սպառման ծախսերն ունեն հետևյալ շարժընթացը. 2010 թ.-ին այն կազմել է ՀՆԱ-ին՝ 95.1 %-ը, 2015 թ.-ին՝ 91.0%, 2018 թ.-ին՝ 91.3%, 2021 թ.-ին՝ 84.9%, 2022 թ.-ին՝ 79.3 %-ը, 2023 թ.-ին 79.4 %-ը: Համախառն կուտակման ցուցանիշները կազմել են համապատասխանաբար՝ 2010 թ.-ին՝ 32.9%, 2015 թ.-ին՝ 20.7 %, 2018 թ.-ին՝ 24.5 %, 2021 թ.-ին՝ 23.0 %, 2022 թ.-ին՝ 21.6 %, 2023 թ.-ին՝ 21.3 %, իսկ հավելյալ արդյունքի նորման համապատասխանաբար՝ 34.6 %, 22.8 %, 24.5 %, 27.1 %, 27.3 %, 26.9 % (գծապատկեր 3):

Կազմվել և հաշվարկվել է Հայաստանի ազգային հաշիվները համապատասխան տարիների վիճակագրական տվյալների հիման վրա:

Գծապատկեր 3. ՀՀ ՀՆԱ-ի օգտագործումն ըստ հիմնական ծախսային բաղադրիչների միջին տարեկան արժեքի, կառուցվածքի և հավելյալ արդյունքի նորման 2010-2023 թթ.

Եզրակացություն

ՀՀ ՀՆԱ-ի կազմում սպառման մակարդակի բարձր ցուցանիշը հետևանք է այն հանգամանքի, որ ՀՀ-ում բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի մեծությունը ցածր է, որից տուժում է համախառն կուտակումը (ցածր է դրա մակարդակը), իսկ ցածր արտադրողականության պատճառով սահմանափակ են նաև հավելյալ արդյունքի նորմայի ցուցանիշի ավելացման հնարավորությունները, որը և կաշկանդում է ՀՆԱ-ի ավելի բարձր տեմպերով ավելացմանը:

Երկրի տնտեսակարգի բնույթը ձևավորվում է արտադրության միջոցների նկատմամբ սեփականության իրավունքով: Սոցիալիզմի միջնաբերդ հորհրդային Միության սահմանադրությամբ ամրագրվել էր արտադրության միջոցների նկատմամբ համաժողովրդական (պետական) սեփականության իրավունքը, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանադրությամբ (2015 թ.-ի փոփոխություններով) ամրագրված է գերակայող մասնավոր սեփականության փաստը: Տնտեսության բնույթից կախված՝ իրականացվում է ստեղծված եկամտի (ազգային եկամտի, ՀՆԱ-ի) բաշխումը: Եվ եթե սոցիալիստական արտադրահարաբերությունների ժամանակ, ինչպես հորհրդային Միությունում էր, այնպես էլ հորհրդային Հայաստանում ազգային եկամուտը բաշխվում էր բնակչությանը, որպես սեփականատիրոջ և ազգային եկամտի (սպառման ֆոնդը) և այդ զարգացումը ապահովվող կուտակման ֆոնդի (որի սեփականատերը նույնպես բնակչությունն էր), ապա Հայաստանի Հանրապետությունում եկամտի բաշխման գործընթացը իրականացվում է վարձու աշխատողների, սեփականատերերի և պետության միջև: Տարբեր պատմական պայմաններում եկամուտների համադրության ապահովման համար կիրառվել է Հայաստանի Հանրապետության ՀՆԱ-ի օգտագործման ցուցանիշը, որը բաշխվում է վերջնական սպառման ծախսերի և համախառն կուտակման ֆոնդի միջև:

Նախկին հորհրդային Միությունը տնտեսական աճի բարձր տեմպերի շնորհիվ հասել էր բնակչության կենսամակարդակի որոշակի ապահովման, որի հիմնական ռեսուրսը ձևավորում էր արդյունաբերությունը: Բավական է նշել, որ ազգային եկամտի կեսից ավելին (1975, 1980 թթ.) արտադրվել է արդյունաբերության կողմից: Կարևոր է ընդգծել նաև, որ ՆԽՄ-ում ազգային եկամտի օգտագործումը և կառուցվածքը սպառման և կուտակման համար պլանավորվում էր ըստ հնգամյակների և երկրի մասշտաբով հաստատվող մակրոտնտեսական ցուցանիշ էր (նույնն էր նաև միութենական հանրապետություններում): Այսպես ՆԽՄ ութերորդ հնգամյա պլանով (1966-1970 թթ.) նախատեսված էր սպառման ֆոնդը հասցնել ազգային եկամտի 78.1 %-ի, իններորդ հնգամյակում (1971-1975 թթ.) 72.3 %-ի: ՆԽՄ ազգային եկամտի օգտագործման կառուցվածքի ցուցանիշները 1965-1980 թթ. վկայում են, որ եթե 1965 թվականին ազգային եկամտի սպառման ֆոնդի բաժինը կազմել է 73.6 %, ապա 1980 թ.-ին՝ 76.2 %, ինչն էլ այդ նույն ժամանակահատվածում բնակչության իրական եկամուտներն ավելացրել է շուրջ երկու անգամ:

Սոցիալիզմի ժամանակ բնակչության եկամուտների կուտակման կարևոր աղբյուր էին հասարակական սպառման ֆոնդերը, որոնց միջոցով տրված վճարումները և արտոնությունները ապահովում էին կրթության (այդ թվում՝ կրթաթոշակների), առողջապահության և ֆիզիկական դաստիարակության, բժշկական օգնության, սոցիալական ապահովության և սոցիալական ապահովագրության, բնակարանային ֆոնդի պահպանման պետական ծախսերը: Բավական է նշել, որ հասարակական սպառման ֆոնդերից տրված վճարումներն ու արտոնությունները բնակչության մեկ շնչի հաշվով, եթե 1965 թ.-ին կազմել են 182 ռուբլի, 1970 թ.-ին՝ 263 ռուբլի, 1975 թ.-ին՝ 354 ռուբլի, ապա 1980 թ.-ին՝ 438 ռուբլի: Այդպիսով՝ հասարակական սպառման ֆոնդերը հասարակության բոլոր անդամների համար կյանքական հիմք էին ստեղծում վերը նշված ծառայությունների

հասանելիության և մատչելիության համար: Ըստ Էության, Նախկին Խորհրդային Միությունում ստեղծվել էր պետական սոցիալական պետություն:

Հավելյալ արդյունքի նորման (կուտակման հարաբերակցությունը սպառմանը), որը բնութագրում է եկամտի բաշխման համամասնությունը աշխատողի և պետության միջև ունեցել է հետևյալ շարժը. 1965 թ.-ին՝ 35.8%, 1970 թ.-ին՝ 41.8%, 1975 թ.-ին՝ 36.3%, 1980 թ.-ին՝ 31.2%: Խորհրդային Հայաստանում նույնպես նկատվել է ազգային եկամտի աճի բարձր ցուցանիշներ՝ 1980 թ.-ին 1965 թ.-ի համեմատությամբ 324.2%, կամ 1980 թ.-ին 1975 թ.-ի համեմատությամբ 150.5%, կամ տարեկան հավելվածը կազմել է 10%-ից ավելի:

Նախկին Խորհրդային Հայաստանում (ՆԽՀ) ազգային եկամտի սպառման ֆոնդի բաժինը կազմել է 1965 թ.-ին՝ 67.1%, 1970 թ.-ին՝ 66.9%, 1975 թ.-ին՝ 72.1%, 1980 թ.-ին՝ 74.0%, որը ավելի ցածր ցուցանիշ էր ՆԽՄ համապատասխան ցուցանիշի համեմատությամբ: ՆԽՀ-ում հավելյալ արդյունքի նորման կազմել է. 1965 թ.-ին՝ 49.0%, 1970 թ.-ին՝ 49.5%, 1975 թ.-ին՝ 38.7%, 1980 թ.-ին՝ 35.1%, ինչը ՆԽՄ-ի համապատասխան ցուցանիշի համեմատությամբ միշտ էլ ավելի բարձր է եղել: ՆԽՀ-ում բնակչության իրական եկամուտները 1965-1980 թթ. ավելացել են շուրջ երկու անգամ (1980 թ.-ին հատկանշական է նաև նշել, որ ՆԽՄ հանրապետությունների շարքում ազգային եկամտի աճի տեմպերը 1980 թ.-ին 1970 թ.-ի համեմատությամբ կազմել է 208 %, ինչը ամենաբարձր ցուցանիշն է (այդ նույն ժամանակահատվածում ՆԽՄ համապատասխան ցուցանիշը կազմել է 162%): ՀՀ ՀՆԱ-ի ցուցանիշը 2008-2012 թթ. (միագումար) կազմել է 17.9 մլրդ դրամ, 2013-2017 թթ.՝ 25.1 մլրդ դրամ, 2018-2022 թթ.-ին՝ 34.2 մլրդ դրամ: Հավելյալ արդյունքի նորման կազմել է համապատասխանաբար՝ 33.6%, 21.4%, 23.8%: Ըստ առանձին տարիների հավելյալ արդյունքի նորման կազմել է 2010 թ.-ին՝ 24.6%, 2015 թ.-ին՝ 22.8%, 2018 թ.-ին՝ 24.5%, 2023 թ.-ին՝ 26.9%, ինչը վկայում է, որ ՀՀ-ում եկամուտների բաշխման համակարգը կարիք ունի արմատական բարեփոխումների:

ՀՀ ազգային անվտանգության (այդ թվում նաև տնտեսական) ապահովման նկատառումներից ելնելով՝ պետք է անդամակցել առաջին հերթին արդյունավետ տնտեսական միությունների, կամ էլ երկկողմանի հարաբերություններ հաստատել բազմաթիվ երկրների հետ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Народное хозяйство Армянской ССР в 1980г.* Статистический ежегодник, Ереван, Айастан, 1981, с. 170.
2. *Народное хозяйство СССР в 1980г.* Статистический ежегодник, М. Финансы и статистика, 1981, с. 380-382.
3. Acemoglu, Daron, and Simon, Johnson. «Unbundling Institutions». *Journal of Political Economy*, vol. 113, no. 5, 2005, pp. 949–995.
4. Applebaum, Anne. *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe*, Anchor. 2012, pp. 1944-1956.
5. Barro, Robert J. «Economic Growth in a Cross Section of Countries». *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 106, no. 2, 1991, pp. 407–443.
6. Clemens, Jason, and Steven Globberman. *Perspectives on Capitalism and Socialism: Polling Results from Canada, the United States, Australia, and the United Kingdom*. Fraser Institute. <<https://www.fraserinstitute.org/sites/default/files/perspectives-on-capitalism-and-socialism-polling.pdf>>, Available: October 30, 2023.
7. Engels, Frederick. *Socialism: Utopian and Scientific*. Translated by Edward Aveling. Sanage Publishing. 1880.
8. Figes, Orlando. *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*. Metropolitan Books. 2008.

9. Orwell, George. 1984. Original Classic Editions. 1949.

WORK CITED

1. Narodnoe hozjajstvo Armjanskoj SSR v 1980g. Statisticheskij ezhegodnik, Erevan, Ajastan, 1981, s. 170 [National Economy of the Armenian SSR in 1980. Statistical Yearbook, Yerevan, Ayastan, 1981, page 170] (In Russian).
2. Narodnoe hozjajstvo SSSR v 1980g. Statisticheskij ezhegodnik, M. Finansy i statistika, 1981, s. 380-382 [National economy of the USSR in 1980. Statistical yearbook, M. Finances and Statistics, 1981, page 380-382] (In Russian).

THE INTERACTION OF THE COUNTRY'S ECONOMIC SYSTEM AND INCOME DISTRIBUTION

ASHOT MARKOSYAN

*«Amberd» Research Center, Senior Expert,
Doctor of Economics, Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

ELYANORA MATEVOSYAN

*National Academy of Sciences of the RA,
Institute of Economics after M. Kotanyan,
«Macroeconomic Issues and Finances»
Scientific Direction, Head,
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

MERUZHAN MARKOSYAN

*«Political, legal and Economic Research and Forecasting» NGO,
Ph.D. in Economics,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of studying the state of development of the country and, especially, the policy of maintaining and improving the standard of living of the population is to study the relationship between the ongoing economic policy and the level of well-being of the population. To achieve this goal, the authors identified and outlined such problems as the study of the connection between the current economic system in the country and the practice of distributing income of the population, their comparative analysis in the context of different economic systems, as well as factors influencing the accumulation and consumption of the income.

Based on the study and analysis of the path of state building of the Republic of Armenia over the past period, the authors of the article made an attempt to characterize and evaluate the achievements in the socio-economic development of the country during the 1965-1980s, when Armenia was one of the republics of the former Soviet Union, and also to discuss the dynamics of change a number of macroeconomic indicators of the Republic of Armenia for 2010-2023, and compare them with selected fifteen-year development indicators of Soviet Armenia.

The patterns and lessons learned from the study indicate that a market economy does not always create the best conditions for ensuring the well-being of the population, therefore an active and targeted social policy of the state is important.

Key words: *economic policy, national income, funds of consumption and savings, GDP, GDP per capita, rate of surplus product, public funds of consumption, social payments and benefits, growth of real income of the population.*

ВЗАИМОУСЛОВЛЕННОСТЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СТРОЯ СТРАНЫ И РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ДОХОДОВ

АШОТ МАРКОСЯН

*старший эксперт исследовательского центра «Амберд»,
доктор экономических наук, профессор
Ереван, Республика Армения*

ЭЛЯНОРА МАТЕВОСЯН

*руководитель научного направления
«Макроэкономические проблемы и финансы»
Института экономики им. М. Котаняна
Национальной академии наук РА,
кандидат экономических наук, доцент
Ереван, Республика Армения*

МЕРУЖАН МАРКОСЯН

*Общественная организация «Политологических,
юридических и экономических исследований и прогнозирования»,
кандидат экономических наук,
Ереван, Республика Армения*

Целью изучения состояния развития страны и особенно политики сохранения и повышения уровня жизни населения в данном исследовании является изучение взаимосвязей между проводимой экономической политикой и уровнем благосостояния населения. Для достижения поставленной цели авторы выделили и обозначили такие проблемы, как исследование связи между сложившейся в стране экономической системой и практикой распределения доходов населения, их сравнительный анализ в условиях действия различных экономических систем, а также факторы, влияющие на накопление и потребление доходов населения.

На основе изучения и анализа пути государственного строительства Республики Армения за прошедший период авторами статьи предпринята попытка охарактеризовать и оценить достижения в социально-экономическом развитии страны за 1965-1980-е годы, когда Армения была одной из республик бывшего Советского Союза, а также обсудить динамику изменения ряда макроэкономических показателей Республики Армения за 2010-2023 гг. и сопоставить их с выбранными пятнадцатилетними показателями развития Советской Армении.

Обнаруженные в результате исследования закономерности и выводы свидетельствуют о том, что рыночная экономика не всегда создает наилучшие условия для обеспечения благополучия населения, поэтому важна активная и целенаправленная социальная политика государства.

Ключевые слова: *экономическая политика, национальный доход, фонды потребления и накопления, ВВП, ВВП на душу населения, норма прибавочного продукта, общественные фонды потребления, социальные выплаты и льготы, рост реальных доходов населения.*

ԳՈՎԱԶԴԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՊԱՌՈՐԴԻ ՎԱՐՔԱԳԾԻ ՎՐԱ *

ՀՏԴ 330.3

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-187

ԱՆՆԱ ՀԱԿՈԲՋԱՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի
«Կառավարման և գործարարության» ամբիոնի վարիչ,
«Շուկայագիտություն» մագիստրոսական
կրթական ծրագրի ղեկավար,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
annahakobjan@ysu.am
ORCID: 0009-0005-6420-6766

Գիտական հոդվածի նպատակն է գնահատել գովազդի տնտեսական ազդեցությունը սպառողի վարքագծի վրա: Նշված նպատակին հասնելու համար գիտական հոդվածի շրջանակում առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները. ուսումնասիրել գովազդի տնտեսական առումները, ինչպես նաև սպառողական վարքի վրա ազդող տնտեսական և հոգեբանական գործոնները, վերլուծել գովազդի արդյունավետության վրա ազդող գործոնները և գնահատել տնտեսական գործոնների ազդեցությունը գովազդային արշավների արդյունավետության վրա:

Մասնավորապես, դիտարկվող կազմակերպության օրինակով վերլուծվել են գովազդային արշավների կազմակերպման հաղորդակցման ուղիները, գնահատվել է դրանց ազդեցությունը սպառողի վարքագծի վրա, որի արդյունքում կայացվել են ֆինանսական ռեսուրսների վերաբաշխման որոշումներ:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են վերլուծությունների, համեմատության, տրամաբանական եզրահանգումների մեթոդները:

Ընդհանուր առմամբ, գովազդային արշավների կազմակերպման տրամաբանությունը հետևյալն է. գովազդային արշավի նպատակադրմամբ պայմանավորված, ընտրվում են ավանդական և թվային մարքեթինգային գործիքներ և կիրառվում արդյունավետության չափման միավորներ:

Կարելի է եզրակացնել, որ գովազդային նախագծի իրագործման կամ գովազդային արշավի կազմակերպման արդյունավետության վրա էական ազդեցություն ունի մարքեթինգային հաղորդակցման ուղու ընտրությունը: Սույն գիտական հոդվածի շրջանակում կատարված հետազոտությունների արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ գովազդային արշավի արդյունավետ կազմակերպումը էապես պայմանավորված է մարքեթինգային հաղորդակցման ուղու և թիրախային լսարանի ճիշտ համադրությամբ:

Հիմնաբառեր՝ գովազդ, մարքեթինգային հետազոտություններ, սպառողական վարք, տնտեսական գործոններ, հոգեբանական գործոններ, մարքեթինգային հաղորդակցման ուղի, գնահատում, արդյունավետություն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 13.02.2024թ., գրախոսվել՝ 17.02.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

Ներածություն

Գովազդը մարքեթինգային հաղորդակցման գործիք է, որի միջոցով իրականացվում է տեղեկության տարածում՝ գովազդվող օբյեկտի նկատմամբ ուշադրություն գրավելու, հետաքրքրություն ստեղծելու և պահպանելու նպատակով: Մեկ այլ սահմանմամբ՝ գովազդը տարբեր տեղեկատվական միջոցների օգնությամբ իրավաբանական կամ ֆիզիկական անձանց, ապրանքների, գաղափարների կամ նախաձեռնությունների մասին տեղեկության տարածումն է անորոշ թվով անձանց շրջանում, որը կոչված է ձևավորելու կամ պահպանելու հետաքրքրությունը տվյալ ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձի, ապրանքների կամ ծառայությունների նկատմամբ (Pomar, 67):

Գովազդային բիզնեսում էական փոփոխությունների ժամանակաշրջան է համարվում 20-րդ դարը. այս ժամանակահատվածում գովազդի կազմակերպման և տեխնոլոգիաների ոլորտում տեղի ունեցան շրջադարձային փոփոխություններ: 20-րդ դարում գովազդը դարձավ զանգվածային՝ շնորհիվ տնտեսության թվայնացման մարտահրավերների:

Գովազդի առաջնային նպատակը առաջարկվող ապրանքների և ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկի խթանումն է (David, 23): Գովազդի տնտեսական բովանդակությունն արտահայտվում է բնակչության գնողունակ պահանջարկի ձևավորման, շուկաների զարգացման և ընդլայնման, սպառման մշակույթի ձևավորման մեջ (Michael, Czinkota, 57):

Սպառողական վարքը՝ որպես գիտական հետազոտությունների օբյեկտ, առաջին անգամ դիտարկվել է տնտեսագետների կողմից՝ դասական տնտեսագիտական տեսության շրջանակներում: Մարդու տնտեսական վարքի մոդելավորման և դասական տնտեսագիտական տեսության ձևավորման հիմքում հետևյալ առանցքային դրույթներն են (Schaninger, Danko, 56-58).

1. Մարդն անկախ է, նա ինքնիշխան (ափսոսում) անհատ է, որն ինքնուրույն որոշումներ է կայացնում՝ ելնելով անձնական շահերից և նախասիրություններից:

2. Մարդը եսասեր է (էգոիստ), նրա հիմնական նպատակն իր հետաքրքրությունների բավարարումն է և սեփական շահի մաքսիմալացումը:

3. Մարդը ռացիոնալ էակ է, նա ունի հստակ և կայուն նախասիրություններ, իր նպատակին հասնելու համար կատարում է ռացիոնալ ընտրություն՝ հիմնվելով համեմատական վերլուծության վրա:

4. Մարդը տեղեկացված է, նա գիտակցում է իր պահանջմունքները և տիրապետում դրանք բավարարելու լուծումներին:

Վերոնշյալ դրույթներն սպառողական վարքի առաջին մոդելի՝ տնտեսական մարդու (Homo economicus) տեսության հիմքում են: 18-րդ դարի վերջին տնտեսական մարդու գաղափարը բավականին հայտնի էր և տարածված: Այս կոնցեպտը հետագայում զարգացրել են Ի. Բենտամը, Ժ.Բ. Մեյը, Դ. Ռիկարդոն, Ջ. Ս. Միլլը և Կ. Մարքսը (Miller, Zikmund, 628-634): Տնտեսական մարդու տեսությունը վերջնականապես ձևավորվեց մարժինալիստների կողմից, որոնք փորձեր կատարեցին սպառողի վարքը և դրան նպաստող շահամիտումները հասկանալու ուղղությամբ: Արդյունքում այն եզրահանգումն արեցին, որ սպառողների հիմնական շարժառիթը օգտակարության մաքսիմալացումն է: Ըստ նեոդասականների՝ սպառողն ընտրություն կատարելիս լիովին անկախ է. իր ունեցած փորձը և սովորույթները, այլ սպառողների վարքը, որոշակի սոցիալական խմբում ընդունված նորմերը, կարծրատիպերը ոչ մի կերպ չեն ազդում սպառողի ընտրության վրա: Սպառողի վարքի վրա ազդում են երկու գործոններ՝ ապրանքի գինը և եկամտի մեծությունը: Այս երկուսի փոփոխությունները համապատասխանաբար առաջ են բերում փոփոխություններ սպառողի վարքագծում:

Տեսական և մեթոդական հիմքերը

Գովազդի՝ որպես մարքեթինգային միջոցառման, ազդեցության արդյունավետությունը գնահատելու նպատակով կիրառում են շուկայի հետազոտության տարբեր մեթոդներ, որոնց շնորհիվ բացահայտում են ընդհանուր տեղեկություններ շուկայի, մրցակիցների, պահանջարկի ու առաջարկի մեծությունների, հաճախորդների բավարարվածության մասին: Որպես կանոն, համապարփակ տեղեկատվությունը մշակված տվյալների ամբողջություն է, որը հնարավորինս ճշգրիտ որոշումներ կայացնելու հնարավորություն է տալիս (Danny, 49): Այսպիսով, տեղեկատվության ժամանակին ստացումը կազմակերպությանն ընձեռում է որոշակի հնարավորություններ, որոնցից հատկանշականներն են (Черчилль, 68-74)՝

- մրցակցային առավելությունների ձեռքբերում,
- ռիսկի նվազեցում,
- կազմակերպության և նրա թողարկած արտադրանքի նկատմամբ սպառողների լոյալության ձևավորում և գնահատում,
- գովազդային արշավի արդյունավետության գնահատում,
- շուկայում կազմակերպության դիրքի գնահատում և հատվածավորում:

Որպես կանոն, տեղեկության վերլուծության նպատակով կիրառվում է մարքեթինգային որոշումների ապահովման համակարգը. այն փոխկապակցված տվյալների բազա է, որը ներկայացվում է ծրագրային ապահովման միջոցների համակարգով: Իսկ այդ համակարգը ներառում է՝

1. շուկայի հատվածավորման մեթոդների կիրառում,
2. պահանջարկի չափման և կանխատեսման մեթոդների կիրառում, ինչն իր հերթին բաղկացած է հետևյալ ենթամիավորից.
 - սպառողների մտադրությունների վերլուծություն,
 - առևտրային միջնորդների կարծիքների վերլուծություն և համադրում,
 - փորձագիտական խմբերի ներգրավում,
 - վաճառքի ծավալների վերլուծություն,
 - շուկայի թեստավորում:

Խնդրի գործնական վերլուծություն

Խոսելով մրցակցային շուկայի վերլուծությունից՝ հարկ է նշել, որ մրցակիցների վերլուծությունը ևս կարևոր բաղադրիչ է մարքեթինգային գործունեության կողմնորոշման գործում: Սպառողների կարիքները և նախասիրությունները բացահայտելու նպատակով կազմակերպությունները տեղեկություն են հավաքագրում՝ օգտագործելով շուկայական հետազոտությունների, հարցաթերթիկային հարցումների, ֆոկլուս խմբային հարցումների մեթոդները:

Դիտարկվող կազմակերպությունը (կենցաղային տեխնիկա ներմուծող և վաճառող կազմակերպություն է) բավականին արդյունավետ է կազմակերպում իր մարքեթինգային գործունեությունը: Արդյունավետ մարքեթինգային գործունեություն վարելու համար, ներքին և արտաքին լսարանների վերլուծություններից զատ, կարևոր է նաև նրանց հետ աշխատելու մեթոդների տիրապետումը ու մարքեթինգային գործիքների նպատակային կիրառումը: Մարքեթինգի գործիքներն կարելի է խմբավորել ավանդական և թվային գործիքների: Սույն վերլուծությունների համատեքստում քննարկան առարկա են ինչպես ավանդական, այնպես էլ թվային գործիքները: Ավանդական գործիքների շարքում են՝

- թերթերը,
- ռադիոն,
- հեռուստատեսությունը,

- ամսագրերը,
- ֆիլմերը:

Չնայած այն հանգամանքին, որ ռադիոն և հեռուստատեսությունն այսօր ավելի մեծ տեղ են գրավում հասարակության կյանքում, թերթերը ևս շարունակում են պահպանել իրենց դերն ու նշանակությունը մարքեթինգում՝ շնորհիվ մի շարք առանձնահատկությունների, ինչպես օրինակ, թեմայի ավելի ծավալուն, համակողմանի անդրադարձի կամ մատչելիության հնարավորությունները: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ մեր օրերում թերթեր նախընտրողները հիմնականում մեծահասակներ են, պետք է առավել զգույն լինել այս գործիքն ընտրելիս: Ճիշտ է, թերթերում հիմնականում կարելի է հանդիպել հայտարարություններ թափուր աշխատատեղերի, տարատեսակ ապրանքների վաճառքի վերաբերյալ, սակայն դիտարկվող ընկերությունը մարքեթինգային այս գործիքը չի կիրառում: Պատճառը գուցե թերթերին փոխարինելու եկած նորագույն տեխնոլոգիաներն են, որոնք ավելի մեծ և լայն հնարավորություն են ընձեռում:

Դիտարկելով ռադիոն որպես մարքեթինգային հաղորդակցման ուղի, արտաքին լսարանին տեղեկատվություն փոխանցելու միջոց՝ պետք է հաշվի առնել այն փաստը, որ այն օժտված է ամենուր հասանելի լինելու հատկանիշով: Այն որևէ հատուկ պատրաստություն չի պահանջում նորությունների կամ որևէ հաղորդման հետևելու համար: Ռադիոն գրեթե ամենուր է և հասանելի ցանկացած պահի: Ուստի, ռադիոն նպատակային լսարանի համար ենթագիտակցության վրա ազդելու թիրախային միջոց է: Պետք է նշել, որ դիտարկվող կազմակերպությունը բավականին ինտենսիվ օգտագործում է ռադիոյի տված հնարավորությունն իր տեսականու, առաջարկների և զեղչերի մասին թիրախային լսարանին տեղեկացնելու համար: Ամսական մեկ կամ երկու անգամ մի քանի ռադիոընկերություններով ընկերությունը պարտադիր իր գովազդն է ունենում: Հեռուստատեսության դեպքում հնարավորություններն ավելի մեծ են, իսկ արդյունավետությունն՝ ավելի բարձր: Եթե թերթերի դեպքում հանրությանն ինչ-որ բան փոխանցվում է միայն տեքստի, ռադիոյի դեպքում՝ ձայնի, ապա հեռուստատեսության դեպքում այս ամենին զուգարկվում են նաև պատկերը, տեսաշարը: Այս դեպքում թիրախային լսարանի համար ավելի հեշտ ընկալելի է դառնում մատուցված տեղեկատվությունը: Այս հարթությունում անհրաժեշտ է ճիշտ օգտագործել հեռուստատեսության՝ որպես մարքեթինգային հաղորդակցման ուղու ընձեռած հնարավորությունները: Հեռուստատեսությունը, ինչպես և ռադիոն, այն գլխավոր մարքեթինգային գործիքներից են, որոնք ընկերությունն օգտագործում է արտաքին լսարանի հետ կապը պահպանելու համար:

Թվային մարքեթինգի գործիքները կիրառվում են հետազոտությունների և վերլուծությունների արդյունքները գնահատելու նպատակով: Մարքեթինգային վերլուծությունները հիմնականում իրականացվում են հրապարակումների և այլ արշավային նյութերի հիման վրա: Գովազդային արշավի նպատակը և ուղղվածությունը հաշվի առնելով՝ կիրառվում են արդյունավետության չափման միավորներ: Մասնավորապես, սոցիալական ցանցերում արդյունավետության հաշվարկի համար կիրառվում են հետևյալ հիմնական չափումները.

- ներգրավվածություն
- հավանումներ
- մեկնաբանություններ
- տարածումներ
- տպավորություններ
- հասանելիություն:

Սույն գիտական հոդվածի շրջանակում ուսումնասիրվել և վերլուծվել են սոցիալական ցանցերում գովազդվող 8 պրոդուկտներ, որոնց առնչությամբ ցուցանիշները ներկայացվում են ստորև:

Աղյուսակ 1. Սոցիալական ցանցերում գովազդվող ապրանքների վերլուծության արդյունքները

Գովազդային արշավ	Ներդրավ-վածություն	Սեղմում-ներ	Հավա-նումներ	Մեկնաբանու-թյուններ	Տարա-ծումներ	Տպավի-րություններ	Հասա-նելիություն
Առաջարկ 1	19890	1648	2624	363	31	653824	296658
Առաջարկ 2	945	682	125	10	9	10946	9188
Առաջարկ 3	35651	19821	2684	412	77	891022	45693
Առաջարկ 4	32090	2809	93	31	9	419422	98837
Առաջարկ 5	57682	559	311	5	59	419422	98837
Առաջարկ 6	12677	2383	214	13	7	319911	117276
Առաջարկ 7	22651	4728	1007	8	64	568620	106652
Առաջարկ 8	29248	2161	105	4	8	255817	86310

Ստացված արդյունքների հիման վրա կարելի է կատարել չափումներ, որոնց արդյունքում կգնահատվի սոցիալական ցանցերում տվյալ առաջարկի արդյունավետությունը: Ըստ այդմ, նպատակահարմար է հաշվարկել սեղմումների գործակիցը (CTR), որը ցույց է տալիս տվյալ առաջարկի վերաբերյալ սեղմումների քանակի հարաբերակցությունը հասանելիության ցուցանիշին: Համապատասխանաբար, ստացվել են հետևյալ արդյունքները.

Աղյուսակ 2. Սեղմումների գործակիցներն ըստ գովազդային առաջարկների

Գովազդային արշավ	Սեղմումների գործակից (CTR), %
Առաջարկ 1	0.9
Առաջարկ 2	7.4
Առաջարկ 3	43.4
Առաջարկ 4	2.8
Առաջարկ 5	0.6
Առաջարկ 6	2.0
Առաջարկ 7	24.4
Առաջարկ 8	2.5

Հետազոտությունների արդյունքները փաստում են, որ 2-5% սեղմումների գործակիցը համարվում է ընդունելի: Դիտարկվող օրինակում Առաջարկ 3-ի և Առաջարկ 7-ի դեպքում գործակիցը բավականին բարձր է, ինչը վկայում է մարքեթինգային հաղորդակցման նպատակահարմար ուղու ընտրության և հավանական մեծ թվով վաճառքների մասին:

Բերված ցուցանիշներից կարելի է եզրակացնել, որ նշանակալի են բարձր ցուցանիշներ ունեցող չափման այն միավորները, որոնք հետևում են սպառողների գործողություններից և տնտեսական ու հոգեբանական գործոնների ազդեցությամբ դրդում նրանց գնման:

Եզրակացություն

Սույն գիտական հոդվածի շրջանակում կատարված վերլուծությունների արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ գովազդի արդյունավետությունը պայմանավորող գործոնների շարքում Էական նշանակություն ունի գովազդային արշավի կազմակերպման համար ընտրված թիրախային լսարանը և հաղորդակցման ուղին:

Կատարված վերլուծությունների արդյունքները հնարավորություն են տալիս կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

1. Սոցիալական ցանցերը որպես մարքեթինգային հաղորդակցման ուղի ընտրելով, գովազդային արշավների վրա կարելի է ծախսել մյուս ալիքների համեմատությամբ քիչ գումար և ստանալ մեծ արդյունք: Արդյունքների գնահատումն իրականացվում է ըստ հաճախորդների ներգրավվածության աստիճանի: Նման տվյալներ հավաքագրվում են հրապարակումների, հոլովակների դիտելիության, հավանումների, տարածումների, մեկնաբանությունների արդյունքում: Այս ամենի հետևանքն է հաճախորդների առցանց հարցումներն ու հեռախոսազանգերը: Դիտարկվող օրինակում գովազդային արշավների շրջանակում գովազդային հրապարակումների և հոլովակների վրա ծախսը ամեն միավորի համար չի գերազանցել 50 հազար ՀՀ դրամը, իսկ արդյունքը եղել է տպավորիչ:

2. Հեռուստատեսությունը՝ որպես գովազդի ավանդական միջոց, մեծ դեր ունի գովազդի տարածման, հաճախորդին իրազեկման և գնման մղելու հարցում: Գովազդի հոգեբանական առումների տեսանկյունից՝ այն վերաբերում է հեռուստատեսության նկատմամբ վստահությանը: Հեռուստագովազդի թիրախային լսարանը մեծ մասամբ տնային տնտեսուհիներն ու միջինից բարձր տարիքային խմբի ներկայացուցիչներն են: Այս գովազդային ալիքի ամենամեծ առավելություններից է վիզուալ կոնտենտի ազդեցությունը, ինչն ազդում է հատկապես ազդեցիկ համարվող հեռուստադեմքերի առկայության պատճառով, ինչպես նաև մարդու զգացմունքային աշխարհի վրա ազդեցության շնորհիվ: Օրինակ՝ հարմարավետության զգացողություն: Հեռուստատեսային գովազդի ամենամեծ թերությունը գովազդի գինն է, որն համեմատաբար ամենածախսատարն է:

3. Ռադիոն՝ որպես գովազդային հաղորդակցման ուղի, հիմնականում ազդեցություն է ունենում փոխադրամիջոցներում առկա ռադիոընդունիչների շնորհիվ: Ռադիոն հեռուստատեսության համեմատ ավելի Էժան գովազդային ալիք է, իսկ ազդեցությունն ու գովազդի արդյունքները բավականին դրական են:

4. Արտաքին գովազդի՝ որպես գովազդային հաղորդակցման ուղու հիմնական թիրախային խումբը վարորդներն ու ուղևորներն են: Այս տեսակի գովազդային ալիքի ազդեցությունը կարճատև է, բայց ճիշտ վիզուալ շեշտադրման դեպքում կարելի է ունենալ լավ արդյունք: Այս գովազդային ալիքը նույնպես ծախսատար է և անհրաժեշտ է ճիշտ թիրախավորված գովազդ ստեղծել:

5. Բանավոր գովազդի՝ որպես գովազդային հաղորդակցման ուղու առավելությունը դրա անվճար լինելն է: Այս տեսակում հաջողության համար անհրաժեշտ է ունենալ լոյալ հաճախորդներ, որոնք էլ իրականացնում են ամբողջ գովազդային արշավը և ձևավորում մարքեթինգային ռազմավարության արժեշտը:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով մարքեթինգային հաղորդակցման ուղիները և դրանց արդյունավետության չափման գործիքները՝ կարող ենք կառուցել գովազդի տնտեսական արդյունավետության գնահատման հետևյալ մոտեցումը՝ պրոդուկտի մասին տեղեկատվության տրամադրում, ազդեցություն և վաճառք:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Уэллс, Уильям, и другие. *Реклама: принципы и практика*, Питер, 2010.
2. Черчилль, Гилберт. *Маркетинговые исследования*. СПб, Питер, 2020.
3. Ромат, Евгений. *Реклама: практическая теория*, Питер, 2022.
4. Rogers, Danny. Good Time to be Asking Questions, FT Creative Business, 14 August, 2004.
5. Smith David, and Andy Dexter. «Quality in Marketing Research: Hard Frameworks for Soft Problems», *Journal for the Marketing Research Society*, N5, 2005.
6. Schaninger Charles, and William Danko (1993). «A Conceptual and Empirical Comparison of Alternative Household Life Cycle Models». *Advances in Consumer Research* Volume 6, 1979.
7. Stephen Miller, and William Zikmund. «Innovative Health Care Alternatives: a Model of the Consumer Behavior Process». *Advances in Consumer Research* Volume 6, 1979.
8. Schaninger Charles, William Danko, «A Conceptual and Empirical Comparison of Alternative Household Life Cycle Models», Oxford University Press, Vol.19, N4, 1993, pp.580-594.

WORKS CITED

1. Cherchil, Gilbert. Marketingowye issledovania, [Marketing Research] SPB, Piter, 2020.(in Russian)
2. Romat, Evgeni. Reklama: prakticheskaya teoriya, [Advertizing: Practice and Theory] Piter, 2022. (in Russian)
3. Uelss Wilyam, Reklama: principi I praktika, [Advertizing: Principles and Practice] 2010. (in Russian)

THE ECONOMIC IMPACT OF ADVERTISING ON CONSUMER BEHAVIOR

ANNA HAKOBJANYAN

*Yerevan State University, Faculty of Economics and Management,
Chair of Business and Management, Head;
Head of Marketing Master's Degree Program;
Ph.D. in Economics, Associate Professor
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the scientific article is to assess the economic impact of advertising on consumer behavior. In order to achieve the mentioned goal, the following tasks were proposed within the framework of the scientific article: to study the economic aspects of advertising, as well as the economic and psychological factors affecting consumer behavior, to analyze the factors affecting the effectiveness of advertising and to evaluate the influence of economic factors on the effectiveness of advertising campaigns.

In particular, on the example of the observed organization, the communication channels for organizing advertising campaigns were analyzed, their impact on the behavior of officers was evaluated, as a result of which decisions were made to redistribute financial resources according to targeted advertising communication channels.

During the research, the methods of survey, statistical analysis, comparison, and logical conclusions were used.

In general, the logic of organizing advertising campaigns is as follows: depending on the goal of the advertising campaign, traditional and digital marketing tools are selected and performance measurement units are applied.

Thus the choice of the advertising communication channel has a significant impact on the effectiveness of the implementation of the advertising project or the organization of the advertising campaign. As a result of the research done in the framework of this scientific article, it can be concluded that the effective organization of an advertising campaign is basically determined by the right combination of the communication channel and the target audience, that is, the types of consumers.

Keywords: *advertising, marketing research, consumer behavior, economic factors, psychological factors, marketing communication channel, evaluation, effectiveness.*

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ РЕКЛАМЫ НА ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ

АННА АКОПДЖАՅԱՆ

*заведующая кафедрой управления и бизнеса
факультета экономики и менеджмента
Ереванского государственного университета,
руководитель магистерской программы «Маркетинг»,
кандидат экономических наук, доцент
г. Ереван, Республика Армения*

Целью научной статьи является оценка экономического влияния рекламы на поведение потребителей. Для достижения указанной цели в рамках научной статьи были поставлены следующие задачи: изучить экономические аспекты рекламы, а также экономические и психологические факторы, влияющие на поведение потребителей, проанализировать факторы, влияющие на эффективность рекламы и оценить влияние экономических факторов на эффективность рекламных кампаний. В частности, на примере деятельности коммерческой организации были проанализированы коммуникационные каналы организации рекламных кампаний, оценено их влияние на поведение потребителей, в результате чего были приняты решения о перераспределении финансовых ресурсов по целевым рекламным каналам коммуникации.

В исследовании были применены методы статистического анализа, сравнения и логических выводов.

В целом, логика организации рекламных кампаний следующая: в зависимости от цели рекламной кампании выбираются традиционные и цифровые инструменты маркетинга и применяются единицы измерения эффективности.

Можно сделать вывод о том, что выбор канала рекламных коммуникаций оказывает существенное влияние на эффективность реализации рекламного проекта или организации рекламной кампании. В результате исследования, проведенного в рамках данной научной статьи, можно сделать вывод о том, что организация эффективной рекламной кампании по существу определяется правильным сочетанием канала коммуникации и целевой аудитории, то есть видов потребителей.

Ключевые слова: *реклама, маркетинговые исследования, поведение потребителей, экономические факторы, психологические факторы, канал маркетинговых коммуникаций, оценка, эффективность.*

**ՇՐՋԱԿԱ ՄԻՋԱԿԱՅՐԻ ԱՐՏՈՏՎԱԾՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂՅԿԵՂԱԾԻՆ ԱՇԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿԱՅՈՒՆ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ ***

ՀՏԴ 330.3: 330.4: 338.2

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-195

ՆԱՐԻՆԵ ԶՈՉԻՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և կառավարման
ֆակուլտետի տնտեսագիտության մեջ մաթեմատիկական մոդելավորման
ամբիոնի դոցենտ, տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

anahitgochinyan@ysu.am
ORCID-0009-0003-2710-191X

ԱՆՈՒՇԻԿ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և
կառավարման ֆակուլտետի տնտեսագիտության մեջ
մաթեմատիկական մոդելավորման ամբիոնի դոցենտ,
ֆիզմաթ գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

anoushpetrosyan@ysu.am
ORCID-0009-0004-2775-7510

ՍՈՆԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և կառավարման
ֆակուլտետի տնտեսագիտության մեջ մաթեմատիկական մոդելավորման
ամբիոնի դոցենտ, տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

sonasargsyan@ysu.am
ORCID-0009-0004-4352-1444

Հոդվածի նպատակն է ընտրված շրջակա միջավայրի տնտեսագիտության հասկացութային ապարատի գործադրմամբ և կայուն զարգացման նպատակներին հասնելու և սկզբունքների կիրարկմանն առնչվող հիմնախնդրի նորովի ձևակերպմամբ ուսումնասիրել Հայաստանի հանքարդյունաբերական գործունեության արդյունքում առաջացած բացասական հետևանքները: Կայուն զարգացման տնտեսական, սոցիալական և բնապահպանական բաղադրիչների առանձնացումով առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները. իրականացնել մարդու առողջության վրա շրջակա միջավայրի աղտոտվածության քաղցկեղածին ներգործության վերլուծություն, ստանալ ազդեցության գնահատականներ:

Կայուն զարգացումը, աստիճանաբար ահագնացող բազմաթիվ և բազմաշերտ հիմնախնդիրների շարքում, ենթադրում է կենսագործունեության տնտեսական, սոցիալական և բնապահպանական հատվածների փոխկապակցված և հաշվեկշռված զարգացում, որը բավարարում է ներկա

* Հոդվածը ներկայացվել է 17.03.2024թ., գրախոսվել՝ 17.04.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

սերնդի պահանջմունքները՝ չգրկելով դրանց բավարարման հնարավորությունից ապագա սերունդներին:

Մարդու տնտեսական գործունեության և շրջակա միջավայրի միջև առաջացած փոխադարձ բացասական ազդեցության հիմնախնդիրները և կոնֆլիկտները հանգուցալուծելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել և իրականացնել վերլուծություններ, կառուցել խելամիտ կապերն արտացոլող տնտեսամաթեմատիկական, մասնավորաբար, էկոնոմետրիկ մոդելներ, երաշխավորություններ առաջադրել ռիսկերը նվազեցնելու համար, որոնք հնարավորություն կտան ընտրելու համապատասխան գործիքակազմ և մշակելու կառուցակարգեր: Այս հարցադրումների համախմբով են պայմանավորված հետազոտության արդիականությունը, առաջադրվող խնդիրներն ու լուծումները:

Հետազոտությունը բացահայտում է Հայաստանի Հանրապետության տնտեսությունում, բնապահպանական ու սոցիալական (առողջապահական) բացասական հետևանքների կանխարգելման նպատակով, օրենսդրական ու կառուցակարգային ներազդման ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների լավարկման անհրաժեշտությունը: Երկարաժամկետ հատվածի կտրվածքով ներկայացվում են երաշխավորություններ՝ կայուն զարգացման նպատակները տնտեսական առաջընթացի հետ համադրելով: Մասնավորաբար, առաջարկվում է ֆիսկալ քաղաքականության գործադրմամբ իրականացնել առողջապահական կանխարգելիչ միջոցառումների համալիր՝ չարորակ նորագոյացություններով հիվանդների թվաքանակի կրճատման նպատակով:

Հիմնաբաներ՝ կայուն զարգացում, արտանետումներ, հանքարդյունաբերության, բնապահպանական խնդիրներ, առողջություն, քաղցկեղ, տնտեսագիտամաթեմատիկական մոդելավորում:

Նախաբան

Ներկայումս շրջակա միջավայրի վրա մարդկային գործունեության ոչ բարեբեղ ազդեցությունները ձեռք են բերել համաշխարհային հիմնախնդրի նշանակություն, որոնց լուծումների ուղղությամբ վերջին տասնամյակում կատարվում են բազմաթիվ գիտական հետազոտություններ: Առաջարկվում են կայուն զարգացման սցենարների բացահայտման բազմաչափանիշային օպտիմալ կառավարման մոդելներ (Sachs J.D. et al)՝ կախված երկրների առանձնահատկություններից, կայուն զարգացման նպատակների փոխակերպումներ (Sargsyan et al 3), որոնց արդյունքում, զարգացման դասական արտադրական $Y(K, L, T)$ ֆունկցիայից հնարավոր կլինի անցում կատարել կայուն զարգացման $Y(K, L, E, U, S, T)$ ֆունկցիային, որտեղ K -ն կապիտալն է, L -ը՝ աշխատուժը, E -ն էկոլոգիական բաղադրիչը, այդ թվում՝ բնահումքային պոտենցիալը, U -ն սահմանադրականության ինտեգրալ մակարդակը (Harutyunyan et al 1126), S -ը անվտանգության գնահատման ցուցիչը (Sargsyan H., Khachatryan K., Kochinyan N. 254), T -ն՝ ժամանակի գործոնը: Կայուն զարգացման ցուցիչ նշված փոխակերպումը հնարավորություն է տալիս առավել բազմաշերտ քննարկելու խնդրո առարկա զարգացման հիմնախնդիրը՝ առաջադրելով էկոնոլոգիական բնույթի՝ «տնտեսություն-բնություն» կոնֆլիկտի լուծման տարատեսակ կառուցակարգեր:

Աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում շրջակա միջավայրի վրա նկատելի բացասական ազդեցությունների ուժեղացումով և մարդու առողջության՝ ի մասնավորի քաղցկեղածին հիվանդացությունների աճով է պայմանավորվում շրջակա միջավայրի պահպանությանն ու ռացիոնալ բնօգտագործմանն ուղղված երաշխավորությունների մշակումն ու առաջադրումը: Դրանք այսօր դասվում են մարդկության առջև ծառացած գլոբալ հիմնախնդիրների շարքին:

Տնտեսական գործունեության արդյունքում շրջակա միջավայր արտանետումները առաջացնում են ոչ միայն բնական համակեցությունների գործունեության խաթարում, այլ նաև առաջացած աղտոտվածությամբ նպաստում են մարդկանց առողջության վատթարացմանը, հիվանդությունների աճին, և աշխատանքի արտադրողականության նվազմանը՝ հանգեցնելով սոցիալական, տնտեսական և առողջապահական ծախսերի ավելացմանը: Նշված ազդեցությունը կարելի է նկարագրել

$$\begin{cases} \frac{dI(t)}{dt} = \beta \cdot P(t) \frac{N - I(t)}{N} - \gamma I(t) \\ \frac{dP}{dt} = Y(K, L, E, U, S, T) - \beta \cdot P(t) \end{cases}$$

հավասարումների համակարգի միջոցով, որտեղ L -ը մարդկային կապիտալն է, $P(t)$ -ն՝ արտանետումների մակարդակը, $I(t)$ -ն՝ հիվանդների թիվը, N -ը՝ բնակչության թիվը, β -ն՝ աղտոտվածության կրճատման ուղղված միջոցառումների ազդեցության բազմարկիչն է, γ -ը՝ սոցիալ-առողջապահական միջոցառումների ազդեցության բազմարկիչը: Ընդ որում, արտանետումների աճին զուգընթաց՝ հիվանդացությունների աճի հետևանքով նվազում է մարդկային կապիտալի մակարդակը՝ $\frac{dL}{dP} < 0$:

Վերոնշյալ պայմանները, որոնք նկարագրում են շրջակա միջավայր արտանետումների մակարդակի և դրանով պայմանավորված՝ հիվանդացությունների հոսքերի շարժման հավասարումները, կարող են օգտագործվել խնդրո առարկա օպտիմալ կառավարման մոդելի կառուցման ժամանակ: Նկատենք, որ նշված գործոնները ներառող կայուն զարգացման օպտիմալացման մոդելի ենթադրվելիք նպատակային օգտակարության $U(P, \dots)$ ֆունկցիոնալը կախված կլինի նաև վնասարար արտանետումներից՝ բավարարելով $\frac{dU}{dP} < 0, \frac{d^2U}{dP^2} < 0$ պայմաններին:

Բազմաթիվ հետազոտություններ փաստում են, որ օդի, ջրի և հողի մեջ հայտնաբերված աղտոտիչները վնասում են շրջակա միջավայրին և մարդու առողջությանը, այդ թվում՝ դառնում մահաբեր հիվանդությունների առաջացման պատճառ (Колпакова 104): Մասնավորաբար, քաղցկեղը ներկայումս հանրային առողջապահության հիմնական խնդիրն է՝ լինելով աշխարհում հիվանդացության և մահացության երկրորդ առաջատար պատճառը սիրտ-անոթային հիվանդություններից հետո (Saloni Dattani et al):

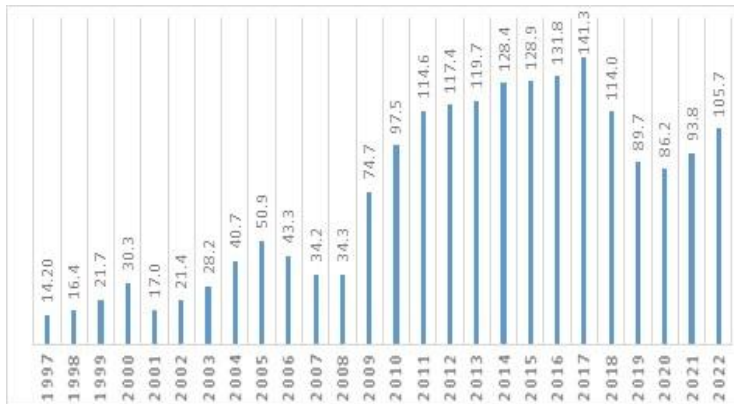
Ինչպես համաշխարհային մակարդակում, այդպես էլ Հայաստանում աճում է քաղցկեղի տարածվածությունը, հիվանդացության և մահացության դեռևս ոչ բավարար կանխարգելումը: Միտումների իմացաբանությունը լիովին չի բացատրվում, սակայն հետազոտողները որպես նշանակալի պատճառներ նշում են տարածաշրջանային և սոցիալ-տնտեսական խնդիրները, ապրելակերպի գործոնները, կանխարգելիչ բժշկությանը հասկացվող ռեսուրսների և արտանետումների ու բնապահպանական հսկողության արդյունավետությունը: Սրանք բոլորն էլ իրենց դերն ունեն: Եվրոպայում քաղցկեղի բարձր տարածվածությունը բացատրվում է մի շարք պատճառներով և գործոններով, ներառյալ ապրելակերպը (հատկապես ծխելը, ալկոհոլի օգտագործումը և սննդակարգը), աղտոտող նյութերի և շրջակա միջավայրի այլ քաղցկեղածինների քրոնիկ ազդեցությունը (Madia et al., 419): Եվրոպայում քաղցկեղի առաջացման զգալի մասը պայմանավորում են կանխարգելիչ բնապահպանական և մասնագիտական ռիսկերի կառավարմամբ:

Ըստ Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության (ԱՀԿ) տվյալների քաղցկեղը աշխարհում մահացության երկրորդ հիմնական պատճառն է:

Հիվանդության պատճառով տարեկան 9.7 մլն. մարդ է մահանում: Ընդ որում, աշխարհում գրանցված 6 մահից 1-ը բաժին է ընկնում քաղցկեղով հիվանդությանը: ԱՀԿ-ն որպես քաղցկեղի ռիսկի հետ կապված հիմնական բնապահպանական գործոն առանձնացնում է օդի աղտոտվածությունը: Ըստ ԱՀԿ-ի ներկայումս քաղցկեղի 30-50%-ը կարելի է կանխել՝ խուսափելով ռիսկի գործոններից:

Հայաստանում 2022 թ. գրանցվել է 9520 նոր հայտնաբերված դեպք և 5861 մահ, որոնց մեջ գերակշռող են թոքերի քաղցկեղի դեպքերը:

Վերոնշյալ ռիսկային գործոններից օդի աղտոտվածությունը դիտարկելով քաղցկեղածին գործոն՝ ՀՀ-ում անշարժ աղբյուրներից մթնոլորտ արտանետված վնասակար նյութերի դինամիկան 1997-2022 թթ. հետևյալն է՝

Նկար 1. Արտանետման անշարժ աղբյուրներից մթնոլորտ արտանետված վնասակար նյութերի քանակը, հազ. տոննա, 1997-2022 թթ. Աղբյուր՝ ՀՀ վիճակագրական կոմիտե

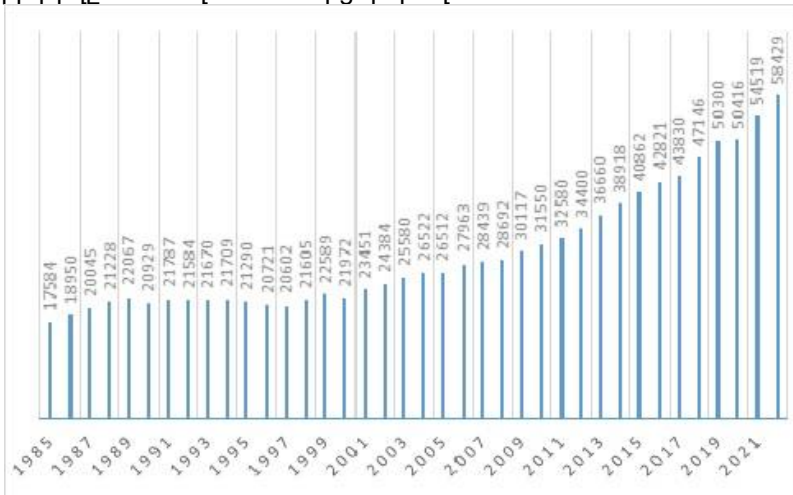
Նկար 1-ից երևում է, որ ծավալով ամենամեծ արտանետումները գրանցվել են 2017 թվականին և կազմել՝ 141,2 հազ. տոննա: Վերջին երեք տարիներին գրանցվել է արտանետման ծավալների աճ, սակայն 2022-ին այդ ծավալները 2017 թ.-ի նկատմամբ կրճատվել են 24%-ով:

Հաջորդիվ զուգահեռ դիտարենք նաև կյանքում առաջին անգամ հաստատված ախտորոշումով և ուռուցքաբանական հիմնարկներում գրանցված չարորակ նորագոյացություններով հիվանդների թվի դինամիկան 1985-2022 թթ.:

Նկար 2. Կյանքում առաջին անգամ հաստատված ախտորոշումով և ուռուցքաբանական հիմնարկներում գրանցված չարորակ նորագոյացություններով հիվանդների թիվը 1985-2022 թթ. Աղբյուր՝ ՀՀ առողջապահության նախարարություն

1985-2022 թթ. ընթացքում հիվանդների թիվը հիմնականում աճել է՝ 4705-ից հասնելով 8143-ի: Ընդ որում, 2018 թ.-ի նկատմամբ հիվանդների թիվը կրճատվել է՝ 2020 թ.-ին հասնելով 6934-ի, այնուհետև կրկին գրանցվել է աճ: Սրան զուգահեռ պետք է նշել, որ նույն ժամանակահատվածում՝ 1997-2022 թթ., տարեվերջին ուռուցքաբանական հիմնարկներում դիսպանսերային հսկողության տակ գտնվող հիվանդների թիվը ևս աճել է՝ 17584-ից դարձել է 58429:

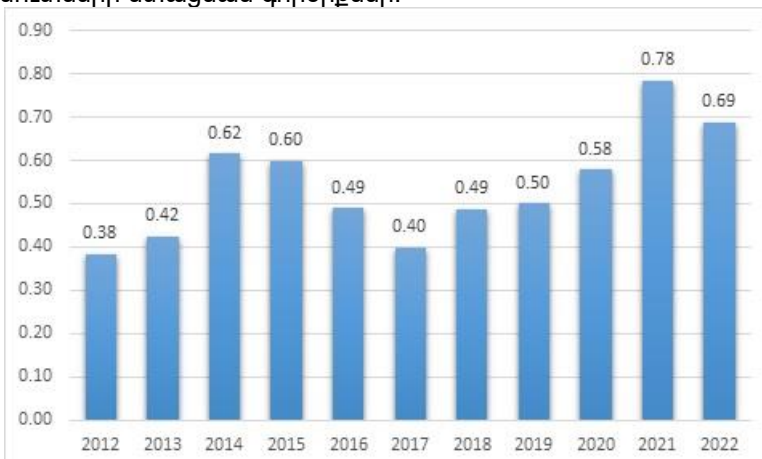
Նկար 3. Տարեվերջին ուռուցքաբանական հիմնարկներում դիսպանսերային հսկողության տակ գտնվող հիվանդների թիվը 1985-2022 թթ. Աղբյուր՝ ՀՀ առողջապահության նախարարություն

Հայաստանում օդի աղտոտվածությունը շարունակում է բարձր մնալ, ավելին՝ վերջին 5 տարում ցուցանիշը բարձրացել է 15 տոկոսով: Մի շարք քաղաքներում փոշու պարունակությունը գերազանցում է սահմանային թույլատրելի մակարդակը: Մասնագետների խոսքով՝ պատճառները շատ են՝ կանաչապատ տարածքների կրճատում, տրանսպորտի արտանետումներ, աղբի կուտակում և այլն: Տարբեր գիտական հետազոտությունների (ԱՖյան 177) և շրջակա միջավայրի մոնիթորինգի կենտրոնի պաշտոնական տվյալների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ օդի աղտոտվածությամբ նպաստող էական գործոններից է նաև **հանքարդյունաբերությունը**:

Ներկայումս ամբողջ աշխարհում, հանքարդյունահանող ճյուղը տնտեսության այլ ճյուղերի միջին շահութաբերության համեմատ ապահովում է առավել բարձր ցուցանիշներ: Հայաստանի արդյունաբերության և արտահանման կառուցվածքում ևս հանքարդյունաբերությունը, հատկապես մետաղական հանքաքարերի արդյունահանումը և վերամշակումը, ունի էական մասնաբաժին: 2016-2021 թթ.-ի ընթացքում հանքահումքային արտադրանքի արտահանման ծավալները կազմել են ՀՀ ընդհանուր արտահանման միջինացված տվյալների մոտ 30%-ը: Ընդ որում, մասնաբաժինը 2018 թ.-ից շարունակաբար աճել է և 2021 թ.-ին հասել 32.5%-ի: Ըստ ՀՀ պետական վիճակագրական տեղեկատվության տվյալների՝ 2021 թ.

հանքագործական արդյունաբերության և բացահանքերի շահագործման ոլորտի մասնաբաժինը ՀՀ ՀՆԱ-ի մեջ կազմել է 5.5%՝ աճելով 1.6 տոկոսային կետով 2019 թ.-ի համեմատությամբ: Ոլորտի կողմից ստեղծված ՀՆԱ-ն 2021 թ.-ին կազմել է 386.5 մլրդ ՀՀ դրամ: Աճը կազմել է շուրջ 66%՝ նախորդ տարվա համեմատ: Մետաղական օգտակար հանածոների արդյունահանման ոլորտից պետական բյուջեի եկամուտները 2016-2020 թթ.-ի ընթացքում կազմել են բյուջեի ընդհանուր եկամուտների միջինում 5.1%-ը կամ 69 մլրդ ՀՀ դրամ: Հանքարդյունաբերության ոլորտը հանդիսանում է նաև Երևանից դուրս իմամեմատաբար բարձր վարձատրվող աշխատատեղերի ստեղծման աղբյուր: 2021 թ.-ին հանքագործական արդյունաբերության և բացահանքերի շահագործման ոլորտում միջին ամսական աշխատավարձը կազմել է 499,6 ՀՀ դրամ՝ աճելով նախորդ տարվա նկատմամբ 9.7%-ով: 2016 թ.-ի համեմատ, ոլորտում միջին ամսական աշխատավարձը աճել է ավելի քան 43%-ով: ՀՀ միջին ամսական աշխատավարձի համեմատ ոլորտի միջին ամսական աշխատավարձը վերջին տարիներին միջինում բարձր է մոտ 2.4 անգամ: Սակայն աղքատության կրճատման գործում հանքարդյունաբերության դերակատարումը երկակի է. տեխնոլոգիական առաջընթացին զուգընթաց՝ տնտեսության արտադրական ճյուղերը դառնում են տեխնոլոգիապետ առավել հագեցած՝ երկարաժամկետ հատվածում ձևավորելով աշխատուժի նկատմամբ պահանջարկի նվազման միտումներ: Միևնույն ժամանակ, հանքարդյունաբերական գործունեությունը ուղեկցվում է շրջակա միջավայրի աղտոտվածության աճով՝ հաշվի չառնելով կայուն զարգացման հիմքում ընկած սոցիալական և էկոլոգիական բաղադրիչների կարևորությունը:

Բնական ռեսուրսների օգտագործման և շրջակա միջավայրի պահպանության տնտեսական կառուցակարգերի համակարգը Հայաստանում հիմնված է հետևյալ տնտեսական մեխանիզմի և գործիքների կիրառման վրա՝ բնապահպանական վճարների մեխանիզմ՝ «աղտոտողը վճարում է» սկզբունք և բնօգտագործման վճարների մեխանիզմ՝ «օգտագործողը վճարում է» սկզբունք (Գևորգյան և ուրիշներ 12): Դրանք պարտադիր վճարներ են, որոնք կուտակվում են պետական բյուջեում և նախատեսված են բնապահպանական միջոցառումների իրականացման համար՝ որպես եկամուտների ստացման գործիքներ:

Նկար 4. Բնապահպանական և բնօգտագործման վճարների կշիռը ՀՆԱ-ում, %

Գոյություն ունի բնապահպանական հարկերի հաշվարկման մեթոդական երկու մոտեցում, որոնց համաձայն՝ վճարի չափի որոշման համար հիմք են ընդունվում շրջակա միջավայրի աղտոտման արդյունքում և հետևանքով վնասի լրիվ տնտեսական գնահատման հաշվարկը կամ բնապահպանական միջոցառումների

իրականացման համար անհրաժեշտ ծախսերը: Պայմանավորված լինելով բնապահպանական վնասների գնահատման որոշակի մեթոդական դժվարությունների հաղթահարման հանգամանքով՝ Հայաստանի Հանրապետությունում նախընտրությունը հիմնականում տրվում է երկրորդ մոտեցմանը, ինչն Էկոնոմիկական տեսանկյունից անընդունելի է: Այն հնարավորություն չի ընձեռում կանխելու շրջակա միջավայրին հասցվելիք վնասը, այլ պարզապես պայքարում է արդեն իսկ հասցված վնասի հետևանքների վերացման դեմ, մինչդեռ նշված վնասները, մասնավորապես՝ առողջությանը հասցված վնասները հաճախ լինում են անդառնալի: Բնապահպանական հարկերի միջոցով շրջակա միջավայրին և բնական ռեսուրսներին հասցված վնասը լիարժեքորեն փոխհատուցելու համար անհրաժեշտ է հաշվարկման հիմքում դնել շրջակա միջավայրի աղտոտման արդյունքում և հետևանքով առաջացող լրիվ սոցիալ-տնտեսական վնասի մեծությունը:

Էկոնոմետրիկ վերլուծության որոշ արդյունքներ: Անտրոպոգեն ազդեցությունների գնահատման համար կիրառվում են ոչ միայն դետերմինացված, այլ նաև Էկոնոմետրիկ մեթոդներ և մոդելներ, որը պայմանավորված է ուսումնասիրվող երևույթների ստոխաստիկ բնույթով: Կոորդինատների այն համակարգում, որում վերլուծվել են շրջակա միջավայրի քաղցկեղածին ազդեցությունները, բացահայտվել են, մասնավորաբար, ստորև բերված կապերը: Դիտարկելով ՀՆԱ-ի ազդեցությունը (GDP, շուկայական գներով, մլն. դրամ) ուռուցքաբանական հիմնարկներում դիսպանսերային հսկողության տակ գտնվող հիվանդների թվաքանակի (ONCOL_DICP) վրա՝ ստացել ենք հետևյալ ռեգրեսիոն հավասարումը՝

$$\text{ONCOL_DICP} = 0.0046 * \text{GDP} + 17844.06$$

($R^2 = 0.95$, Prob (F-statistic) = 0.0000, Prob (t-statistic) = 0.000:

Դա նշանակում է, որ ՀՆԱ-ի 1 մլրդ. դրամի աճը միջինում հանգեցնում է հիվանդների ավելացմանը 4.6-ով:

Այս և հետագա վերլուծությունները կատարվել են EViews և SPSS ծրագրային փաթեթներով: Աղյուսակ 1-ում բերված են նշված կապի ելքային տվյալները:

Աղյուսակ1

Dependent Variable: ONCOL_DICP
Method: Least Squares

Sample (adjusted): 1 33
Included observations: 33 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
GDP	0.004621	0.000182	25.41961	0.0000
C	17844.06	685.0023	26.04963	0.0000
R-squared	0.954220	Mean dependent var	31531.79	
Adjusted R-squared	0.952744	S.D. dependent var	11188.93	
S.E. of regression	2432.311	Akaike info criterion	18.48976	
Sum squared resid	1.83E+08	Schwarz criterion	18.58046	
Log likelihood	-303.0811	Hannan-Quinn criter.	18.52028	
F-statistic	646.1565			
Prob(F-statistic)	0.000000			

Հաջորդիվ դիտարկվել է հանքարդյունաբերական արտադրանքի ծավալի (MINING_IDUSTRY, ընթացիկ գներով, հազ. դրամ), ազդեցությունը ինչպես ՀՆԱ-ի այնպես էլ ուռուցքաբանական հիմնարկներում դիսպանսերային հսկողության տակ գտնվող հիվանդների թվաքանակի վրա: Ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքում ստացվել են համապատասխանաբար հետևյալ երկու հավասարումները՝

$$GDP = 12.31 * MINING_IDUSTRY + 1991430.9$$

$$(R^2 = 0.87, \text{Prob}(F\text{-statistic}) = 0.0000, \text{Prob}(t\text{-statistic}) = 0.000)$$

և

$$ONCOL_DICP = 0.079 * MINING_IDUSTRY + 21034.5$$

$$(R^2 = 0.867, \text{Prob}(F\text{-statistic}) = 0.0000, \text{Prob}(t\text{-statistic}) = 0.000):$$

Հավասարումներից կարելի է եզրահանգել, որ հանքարդյունաբերական արտադրանքի ծավալի աճի ազդեցությունը ինչպես ՀՆԱ-ի, այնպես էլ հիվանդների թվաքանակի վրա դրական է և նշանակալի (1 մլն. դր. MINING_IDUSTRY – ի աճը հանգեցնում է միջինում 12.31 մլն. դրամ GDP – ի աճի և 1 մլրդ. դր. MINING_IDUSTRY – ի աճը՝ միջինում 79 հիվանդի ավելացման):

Հետազոտվել է նաև (EMISSION, հազ. տոննա) կախվածությունը ՀՆԱ-ից: Ստացվել է հետևյալ էմպիրիկ գնահատականը՝ ՀՆԱ – ի մեկ միավոր հարաբերական աճը (1%) հանգեցնում է արտանետված վնասակար նյութերի 0,97 % - ով աճին (աղյուսակ 2), որն իր հերթին նպաստում է ուռուցքաբանական հիմնարկներում դիսպանսերային հսկողության տակ գտնվող հիվանդների թվաքանակի աճին՝ ըստ հետևյալ ռեգրեսիոն վերլուծության.

$$ONCOL_DICP = 188.160614429 * EMISSION + 20540.1265657$$

$$(R^2 = 0.56, \text{Prob}(F\text{-statistic}) = 0.0000, \text{Prob}(t\text{-statistic}) = 0.000),$$

Այլ կերպ՝ 1 հազ. տոննա արտանետման ծավալի աճը առաջացնում է միջինում 188 հիվանդի ավելացում:

Աղյուսակ 2

Dependent Variable: LOG(EMISSION)				
Method: Least Squares				
Date: 03/14/24 Time: 19:39				
Sample (adjusted): 8 33				
Included observations: 26 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOG(GDP)	0.975934	0.095182	10.25335	0.0000
C	-10.49868	1.420350	-7.391609	0.0000
R-squared	0.814142	Mean dependent var		4.048841
Adjusted R-squared	0.806398	S.D. dependent var		0.767193
S.E. of regression	0.337567	Akaike info criterion		0.739695
Sum squared resid	2.734828	Schwarz criterion		0.836472
Log likelihood	-7.616039	Hannan-Quinn criter.		0.767563
F-statistic	105.1311			
Prob(F-statistic)	0.000000			

Կատարվել է նաև բազմագործոն վերլուծություն ուռուցքաբանական հիմնարկներում դիսպանսերային հսկողության տակ գտնվող հիվանդների թվաքանակի և աղքատության մակարդակի (POVERTY_LEVEL) ու հանքարդյունաբերական արտադրանքի ծավալի միջև (աղյուսակ 3): Եզրանանգումն է՝ աղքատության մակարդակի 1% աճը հանգեցնում է միջինում հիվանդների թվաքանակի 0,47% աճին այլ հավասար պայմաններում, իսկ հանքարդյունաբերական արտադրանքի ծավալի 1% աճը՝ 0,728% աճի:

Աղյուսակ 3

Dependent Variable: LOG(ONCOL_DICP)

Method: Least Squares

Date: 03/14/24 Time: 20:13

Sample (adjusted): 21 30

Included observations: 20 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOG(POVERTY_LEVEL)	0.470970	0.114226	4.123158	0.0033
LOG(MINING_IDUSTRIY)	0.728308	0.031430	23.17207	0.0000
R-squared	0.805521	Mean dependent var		10.58328
Adjusted R-squared	0.781211	S.D. dependent var		0.156599
S.E. of regression	0.073249	Akaike info criterion		-2.213051
Sum squared resid	0.042923	Schwarz criterion		-2.152534
Log likelihood	13.06526	Hannan-Quinn criter.		-2.279438

Վերլուծվել են նաև բնապահպանական հարկեր և բնօգտագործման վճարների (envir_taxes) ու բնապահպանության ընթացիկ ծախսերի (envir_coast) և հիվանդների թվաքանակի փոխկախվածությունը՝ ակնկալելով հակադարձ կապի առկայությունը: Միևնույն ժամանակ բացահայտվել է, որ այս գործոնների միջև առկա է դրական կորելյացիոն կապ, ինչը առնվազն անհասկանալի է և վկայում է համապատասխան ցուցանիշների ոչ նպատակայնության ու «անհասցեականության» մասին:

Correlations

		oncol_disp	envir_coast	envir_taxes
Pearson Correlation	oncol_disp	1.000	.524	.726
	envir_coast	.524	1.000	.540
	envir_taxes	.726	.540	1.000

Եզրակացություն

Ամփոփելով վերլուծությունները՝ կարելի է եզրահանգել, որ հանքարդյունաբերությունը, լինելով ՀՀ տնտեսության իրական հատվածի դոմինանտ ճյուղերից մեկը, դեռևս զարգանում է՝ առանց ռացիոնալ բնօգտագործման երկարաժամկետ ծրագրերի գործադրման շրջակա միջավայրի պահպանության

օրենսդրության անհրաժեշտ լավարկման և բնապահպանական ու սոցիալական հետևանքների գնահատման գործուն համակարգի ներդրման:

ՀՀ կառավարության որոշմամբ՝ 2023 թ. ընդունվել է հանքարդյունաբերության ոլորտի զարգացման ռազմավարություն, որն ընդգրկում է մինչև 2035 թ., և որում սահմանվել են զարգացման ուղենիշները: Ռազմավարությունը շահեկանորեն առանձնանում է կայուն զարգացման օրակարգի հետ ներդաշնակեցման գերակայության շեշտադրմամբ: Սակայն ոլորտի զարգացման ուղենիշների իմպլիմենտացիան ունի կառուցակարգերի առավել հստակեցման և դրանց հիմքում գիտական հենքի ապահովման կարիք:

Ցանկացած երկրի տնտեսական աճի ցուցանիշները պետք է համաչափ լինեն երկրի կայուն զարգացման նպատակների, Էկոլոգիական ինդիկատորների սահմանային թույլատրելի արժեքների հետ: Շրջակա միջավայրի որակի պահպանության ոլորտային իրավական կարգավորումը կարևոր է նաև հենց այս առումով, որպեսզի կանխարգելվեն տնտեսական աճի բացասական Էկոլոգիական հետևանքները: Վերջինս բացառելու և վնասները կանխարգելելու նպատակով անհրաժեշտ է տնտեսական գործունեության յուրաքանչյուր տեսակի սահմանափակումները «ֆիլտրել» նաև բնապահպանական պահանջների չափանիշներով՝ վերահսկողության համակարգի շրջանակներում: Գիտական հոդվածում ուսումնասիրված արտանետումները դիտարկելով քաղցկեղածին գործոն՝ կատարված ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ աղտոտման ծավալների աճին զուգընթաց աճել է նաև չարորակ նորագոյացություններով հիվանդների թիվը: Հետազոտության շրջանակներում կատարված ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ և՛ հանքարդյունաբերական արտադրանքի ծավալների աճը, և՛ աղտոտման մակարդակի մեծացումը բերում են չարորակ նորագոյացություններով հիվանդների քանակի աճի:

Ելնելով հանքարդյունաբերական ձեռնարկությունների լուրջ՝ ՀՀ մեկ տասնյակ համայնքներում կենտրոնացվածությունից, և դրանցում աղտոտման ծավալներից, առաջարկվում է ի լրումն «բնության և շրջակա միջավայրի պահպանության դրամագլխի համալրման վճարներ» կառուցակարգի՝ ներմուծել նպատակային հարկեր (маркированные налоги) գործիքը և ակումուլացված միջոցները ուղղել համապատասխան համայնքների բյուջեներ՝ շեշտադրելով առողջապահական կանխարգելիչ ծրագրերի իրականացման անհրաժեշտությունը տվյալ համայնքներում: Հարկահատկացման գծով տեղաբաշխման նման մոտեցումը հիմնավորվում է այն հանգամանքով, որ չնայած բնապահպանական հարկերի նպատակային բնույթին՝ դրանք ավելի շատ կատարում են ֆիսկալ գործառնայթ և իրենց նպատակին լիովին չեն ծառայում: Չուզահեռ կարելի է կիրառել հատուկ կառուցակարգեր՝ բնապահպանական հարկերն ամբողջությամբ ուղղվելու բնապահպանությանը, աղտոտման ծավալների նվազեցմանն ու ազդակիր համայնքներում կանխարգելիչ առողջապահական միջոցառումների իրականացմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աֆյան, Նադեժդա. «Հայաստանի հանքավայրերի շահագործման շահագրգիռ կողմերի հակասումները», *Գիտական Արցախ*, համար 2(3), 2019, Էջ 176-183, <https://arar.sci.am/dlibra/publication/291647/edition/267773/content>:

2. Գևորգյան, Սուրեն և ուրիշներ. *Բնապահպանական և բնօգտագործման վճարների որոշման մեթոդաբանության կատարելագործման հիմնախնդիրները* ՀՀ-ում, Տնտեսագետ հրատարակչություն, Երևան, 2014, https://asue.am/upload/files/nergit_dram_Gevorgyan_Suren.pdf

3. Մկրտչյան, Չավեն. «Հանքարդյունաբերության զարգացման տնտեսաէկոլոգիական հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում և

- Արցախի Հանրապետությունում», *Գիտական Արցախ*, համար 4(7), 2020, էջ 144-154, https://www.flib.sci.am/journal/Scientific_Artsakh/2020_4.html:
4. Колпакова, Алла и др. «Роль загрязнения воздуха взвешенными частицами в патогенезе онкологических заболеваний». *Сибирский онкологический журнал*, 20(2), 2021, стр. 102-109, <https://www.siboncoj.ru/jour/article/view/1762/853>.
 5. Колпакова, Алла. «О связи антропогенного загрязнения воздуха взвешенными частицами с риском развития онкологических заболеваний». *Гигиена и санитария*, 99(3), 2020, стр. 298-302, <https://www.rjhas.ru/jour/article/view/133>.
 6. Саргсян, Гайк и др. «Феномен рыночного хозяйства: от истоков до наших дней. Трансформация экономических систем в контексте турбулентного развития». *Проблемы безопасности и состоятельности государства в контексте устойчивого развития страны. Сб. научных трудов*, г. Сочи, 29 марта – 2 апреля 2023 г., стр. 254-264.
 7. Harutyunyan, Gagik, et al. "Assessment of the Level of Constitutionalism in Transition Economies." *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, [S.l.], v. 8, n. 4(26), p. 1126-1135, nov. 2017. ISSN 2068-696X. <https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/1518> available 01.02.2024
 8. Madia, Federica, et al. "Carcinogenicity Assessment: Addressing the Challenges of Cancer and Chemicals in the Environment". *Environment International*, vol. 128, 2019, pp. 417-429, DOI: 10.1016/j.envint.2019.04.067.
 9. Sachs, Jeffrey, et al. "Implementing the SDG Stimulus. Sustainable Development Report 2023". *Dublin University Press*: 2023, 10.25546/102924, <https://sdgtransformationcenter.org/reports/sustainable-development-report-2023>.
 10. Sargsyan, Hayk, et al. "Sustainable Development Transformation of the Republic of Armenia: Context and Perception". *Bulletin of Yerevan University G: Economics*, vol. 15, no. 1 (43), 2024, pp. 3-21.
 11. EU-OSHA. "Work-Related Cancer". *European Agency for Safety and Health at Work*, 2022, <https://osha.europa.eu/es/themes/work-related-diseases/work-related-cancer>. Available: 01.02.24.
 12. Reichl, and Schatz. "World Mining Data 2023: Iron and Ferro-Alloy Metals Non-Ferrous Metals Precious Metals Industrial Minerals Mineral Fuels". vol. 38, Vienna, 2023. https://www.world-mining-data.info/wmd/downloads/PDF/WMD2023.pdf?fbclid=IwAR3Qgb-0CKdD8u28NRoN2ZqmbQcDT_6nyCOg5yxhw5nk_aeAW-VWfu_Bx1E. Available: 01.02.24.
 13. <https://sdgtransformationcenter.org/reports/sustainable-development-report-2023>. Available: 01.02.24.
 14. <https://www.cdc.gov/nchs/fastats/leading-causes-of-death.htm>. Available: 01.02.24.
 15. <https://gco.iarc.who.int/media/globocan/factsheets/populations/900-world-fact-sheet.pdf>. Accessed 01.02.24.
 16. <https://gco.iarc.who.int/media/globocan/factsheets/populations/51-armenia-fact-sheet.pdf>. Available: 01.02.24.
 17. <https://www.un.org/sustainabledevelopment>. Available: 01.02.24.
 18. <https://nih.am/assets/pdf/atvk/2d5537b6227666a32f97571d7dd15420.pdf>. Available: 01.02.24.
 19. <https://nih.am/assets/pdf/atvk/b82fc49555b30dc398d0570aedcf5421.pdf>. Available: 01.02.24.
 20. https://ourworldindata.org/causes-of-death?fbclid=IwAR17_aC3KvRWae5EDAc_a8UG6OMuEBB1Z9oLweS6Xubbcu337ONAj7N0G_s. Available: 01.03.24.

21. <https://armstat.am/am/>. Available: 01.03.24.
22. <http://www.armmonitoring.am/page/69> Available: 01.03.24.

WORKS CITED

1. Afyan, Nadejhda. «Hayastani hanqavayrerı shahagorc'man shahagrgir' kogherı hakasumnery'», Gitakan Arcax, hamar 2(3), 2019, e'j 176-183 [Contradictions between Stakeholders in the Development of Armenia's Mining Fields], <https://arar.sci.am/dlibra/publication/291647/edition/267773/content:1> (In Armenian)
2. Gevorgyan, Suren ev urishner. «Bnapahpanakan ev bno'gtagorc'man vtvarnerı voroshman met'odabanut'yan katarelagorc'man himnaxndirnerı' HH-um». Tntesaget hratarakchut'yun, Erevan [Issues of Improving the Methodology of Determination of Environmental Payments and Payments for Nature Use in the RA, Yerevan], 2014, https://asue.am/upload/files/nergit_dram_Gevorgyan_Suren.pdfj (In Armenian)
3. Mkrtchyan, Zaven. «Hanqardyunaberut'yan zargacman tntesae'kologiakan himnaxndirnerı' hayastani hanrapetut'yunum ev arcaxi hanrapetut'yunum», Gitakan Arcax, hamar 4(7), 2020, e'j 144-154 [Economic and Environmental Problems of Mining Industry Development in the Republic of Armenia and the Republic of Artsakh], https://www.flib.sci.am/journal/Scientific_Artsakh/2020_4.htmlj (In Armenian)
4. Kolpakova, Alla i dr. "Rol zagrjaznenıja vozduha vzveshennymi chasticami v patogeneze onkologicheskıh zaboiebanıj", *Sibirskij onkologicheskij zhurnal*, [The Role of Air Pollution by Suspended Particulate Matter in the Pathogenesis of Cancer Diseases, Siberian Journal of Oncology no. 20(2), 2021, pp.102-109, <https://www.siboncoj.ru/jour/article/view/1762/853>]. (In Russian)
5. Kolpakova, Alla "O svjazi antropogennogo zagrjaznenıja vozduha vzveshennymi chasticami s riskom razvıtıja onkologicheskıh zaboiebanıj", *Gigiena i sanitarija*, [On the Association of Anthropogenic Air Pollution by Suspended Particles with the Risk of Cancer Disease Development, Hygiene and Sanitation, no. 99(3), 2020, pp. 298-302]. (In Russian)
6. Sargsjan, Gajk i dr. "Fenomen rynochnogo xozjajstva: ot istokov do nashıx dneı. Transformacija jekonomicheskıh sistem v kontekste turbulentnogo razvıtıja", Problemy bezopasnosti i sostojatel'nosti gosudarstva v kontekste ustojchivogo razvıtıja strany. Sb. nauchnyh trudov, g. Sochi, 29 marta – 2 apreļa 2023 g., str. 254-264. [The Market Economy Phenomenon: From Origins to the Present. Transformation of Economic Systems in the Context of Turbulent Development. Issues of Security and Solvency of the State in the Context of Sustainable Development of the Country] (In Russian)

ANALYSIS OF THE IMPACT OF ENVIRONMENTAL POLLUTION ON CANCER DISEASES IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

NARINE KOCHINYAN

*Yerevan State University, Faculty of Economics and Management,
Department of Mathematical Modeling in Economics,
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

ANUSHIK PETROSYAN

*Yerevan State University, Faculty of Economics and Management,
Department of Mathematical Modeling in Economics,
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

SONA SARGSYAN

*Yerevan State University, Faculty of Economics and Management,
Department of Mathematical Modeling in Economics,
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to study the negative consequences of Armenia's mining activities, using the conceptual apparatus of selected environmental economics and a new formulation of the problem related to the achievement of sustainable development goals and the implementation of principles. By separating the economic, social and environmental components of sustainable development, the following tasks were set: to carry out an analysis of the carcinogenic impact of environmental pollution on human health and to obtain impact assessments.

Sustainable development, among the increasingly numerous and multifaceted problems, implies the interconnected and balanced development of the economic, social and environmental sectors of life, which meets the needs of the present generation without depriving future generations of the opportunity to meet them.

In order to solve the problems and conflicts of mutual negative influence between human economic activity and the environment, it is necessary to study and carry out analyses, to build economic-mathematical, in particular, econometric models that reflect reasonable connections, to put forward guarantees for reducing risks, which will enable the selection of appropriate tools and the development of structures. The relevance of the research, the proposed problems and solutions are determined by the combination of these questions.

The research reveals the need to improve institutional reforms of legislative and structural influence in the economy of the Republic of Armenia, in order to prevent environmental and social (health) negative consequences. Guarantees for the long-term period, combining the goals of sustainable development with economic progress are presented. In particular, it is recommended to implement a complex of preventive health measures through the implementation of fiscal policy in order to reduce the number of patients with malignant neoplasms.

**АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ЗАГРЯЗНЕНИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ
НА ОНКОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ**

НАРИНЕ КОЧИНЯН

*доцент кафедры математического моделирования в экономике факультета
экономики и управления Ереванского государственного университета,
кандидат экономических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

АНУШИК ПЕТРОСЯН

*доцент кафедры математического моделирования в экономике факультета
экономики и управления Ереванского государственного университета, кандидат
физико-математических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

СОНА САРГСЯН

*доцент кафедры математического моделирования в экономике факультета
экономики и управления Ереванского государственного университета,
кандидат экономических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – изучить последствия горнодобывающей деятельности в экономике Армении с использованием избранного понятийного аппарата и новой постановки проблемы устойчивого развития. С учетом экономической, социальной и экологической составляющей устойчивого развития, в статье были поставлены следующие задачи: провести анализ канцерогенного воздействия загрязнения окружающей среды на здоровье человека, получить количественные оценки воздействия.

Устойчивое развитие предполагает взаимосвязанное и сбалансированное развитие экономической, социальной и экологической сфер жизни, отвечающее потребностям нынешнего поколения, не лишая при этом будущие поколения возможности их удовлетворения.

Для решения конфликтов между окружающей средой и экономической деятельностью человека необходимо выбрать инструментарий и разработать структуры, которые позволят изучать и проводить анализ, строить экономико-математические, в частности, эконометрические модели, отражающие разумные связи, предлагать гарантии снижения антропогенных рисков.

Данное исследование раскрывает необходимость совершенствования институциональных реформ законодательного и структурного воздействия в экономике Республики Армения с целью предотвращения негативных экологических и социальных (медицинских) последствий. Представлены гарантии на долгосрочный период, сочетающие цели устойчивого развития с экономическим прогрессом. В частности, рекомендуется реализовать комплекс профилактических оздоровительных мероприятий путем реализации фискальной политики с целью снижения количества больных злокачественными новообразованиями.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, выбросы, горнодобывающая промышленность, экологические проблемы, здравоохранение, рак, экономико-математическое моделирование.*

ՄԹՆՈԼՈՐՏԱՅԻՆ ՕՂԻ ՊԱՅՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑԱԿԱՐԳԻ ԳՈՐԾԻՔԱԿԱԶՄՆ ՈՒ ԿԻՐԱՐԿՄԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՐՁԸ *

ՀՏԴ 338.2

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-209

ԳԱՐՐԻ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի տնտեսության
կարգավորման և միջազգային տնտեսական հարաբերությունների
ֆակուլտետի բնօգտագործման տնտեսագիտության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

gasparyan.garry@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3939-9341

Սույն հետազոտության շրջանակներում նպատակ է դրվել բացա-
հայտելու մթնոլորտային օդի պահպանության տնտեսական կառուցակարգի
գործիքակազմի տեսամեթոդական դրույթներն ու գործնական կիրառության
առանձնահատկությունները՝ գիտատեղեկատվական հիմք ստեղծելով
Հայաստանում գործող համապատասխան տնտեսական գործիքակազմի
կատարելագործման ու զարգացման համար:

Սահմանված նպատակից ելնելով՝ խնդիր է դրվել իրականացնելու
մթնոլորտային օդի պահպանության բանագավառում կիրառվող գործիքա-
կազմի վերլուծություն, ուսումնասիրելու գործիքների էությունն ու մեթոդա-
կան հիմքերը, ներկայացնելու գործիքների կիրարկման միջազգային փորձի
առանձնահատկություններն ու արդյունավետությունը Էկոլոգատնտեսական
արդյունքների ապահովման համատեքստում:

Առաջադրված խնդիրների լուծման համար աշխատանքում օգտա-
գործվել են գիտական ճանաչողության այնպիսի մեթոդներ, ինչպիսիք են՝
պատմական, վերլուծության և համադրման, վերացարկման, ինդուկցիայի և
դեդուկցիայի, վիճակագրական և գրաֆիկական պատկերման:

Իրականացված հետազոտության արդյունքում բացահայտվել և ներկա-
յացվել է մթնոլորտային օդի պահպանության տնտեսական կառուցակարգի
գործիքակազմի կառուցվածքը, որը բազմաքանակ և փոխլրացնող տարրերից
կազմված համակարգ է: Միաժամանակ տնտեսական գործիքակազմի
կիրարկման միջազգային լավագույն փորձի ուսումնասիրությունից ակնհայտ
է դարձել տնտեսական գործիքակազմի՝ մթնոլորտային օդի պահպանության
գործում Էկոլոգատնտեսական դրական արդյունքներ ապահովելու բավարար
ներուժի առկայությունը, մինչդեռ Հայաստանում գործող մթնոլորտային օդի
պահպանության տնտեսական կառուցակարգը չի իրացնում տնտեսական
գործիքակազմի ողջ ներուժը և արդիականացման ու համալրման կարիք ունի,
ինչին կարող են նպաստել սույն հետազոտության արդյունքները:

Հիմնաբառեր՝ մթնոլորտային օդ, արտանետումներ, էքստերնալներ,
տնտեսական գործիք, Էկոլոգիական հարկեր, «կանաչ» սուբսիդիաներ,
արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգ, ածխածնի շուկա:

* Հոդվածը ներկայացվել է 27.02.2024թ., գրախոսվել՝ 17.04.2024թ., տպագրության
ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

Նախաբան

Շուկայական տնտեսության պայմաններում շրջակա միջավայրի, այդ թվում՝ մթնոլորտային օդի պահպանությունը անհնար է պատկերացնել առանց տնտեսական գործիքների կիրառման, որոնք հնարավորություն են ընձեռում ոչ միայն պարտադրելու, այլ նաև խթանելու շրջակա միջավայրի պահպանությանն ուղղված գործունեությունը:

Ընդհանուր առմամբ, Էկոլոգիական քաղաքականության իրականացման համար կիրառվող կարգավորման ավանդական գործիքները, չնայած որոշ հաջողությունների, չկարողացան լուծել Էկոլոգիական բազում խնդիրներ և հանգեցրին շրջակա միջավայրի որակական նպատակներին հասնելու հասարակական բարձր ծախսերի: Արդյունքում տնտեսական գործիքները սկսեցին ճանաչում ձեռք բերել իրենց ճկունության և տնտեսական արդյունավետության շնորհիվ (OECD. *The use of economic instruments for pollution control and natural resource management in EECCA* 4):

Շրջակա միջավայրի պահպանության և կայուն զարգացման հարցում տնտեսական գործիքների առանցքային կարևորությունը ընդգծվեց 1992 թ. հունիսին Ռիո դե Ժանեյրոյում կայացած ՄԱԿ-ի՝ Շրջակա միջավայրի և զարգացման համաժողովի կողմից: Համաձայն «Ռիոյի հռչակագրի» 16-րդ սկզբունքի՝ ազգային իշխանությունները պետք է ձգտեն Էկոլոգիական ծախսերի ինտերնալիզացիայի (ներքինացման) նպաստմանը և տնտեսական գործիքների օգտագործմանը՝ հաշվի առնելով այն մոտեցումը, որ աղտոտողը սկզբունքորեն պետք է կրի աղտոտման ծախսերը՝ չհակասելով հանրային շահերին և չխախտելով միջազգային առևտուրն ու ներդրումները (United Nations 3): Այսպիսով՝ կարելի է ասել, տրվեց շրջակա միջավայրի, այդ թվում՝ մթնոլորտային օդի պահպանության բնագավառում տնտեսական գործիքների ներդրման և գործադրման ինտենսիվ գործընթացի մեկնարկը:

Մթնոլորտային օդի պահպանության բնագավառում գործադրվող տնտեսական գործիքներն ու դրանց կիրարկման միջազգային փորձը

Համաձայն Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպության (ՏՀԶԿ) տվյալների՝ ներկայումս մթնոլորտային օդի պահպանության բնագավառում կիրառվում են հարյուրավոր տնտեսական գործիքներ, մասնավորաբար՝ 2023 թ. դրությամբ դրանց քանակը հասել է 659-ի (Policy Instruments for the Environment | PINE | Database):

Ընդհանուր առմամբ, հաշվի առնելով շրջակա միջավայրի, այդ թվում՝ մթնոլորտային օդի պահպանության բնագավառում կիրարկվող տնտեսական գործիքների վերաբերյալ գիտահետազոտական, մասնագիտական և միջազգային հեղինակավոր կառույցների հրապարակումներում առկա ուսումնասիրությունները՝ կարելի է ասել՝ մթնոլորտային օդի պահպանության հարցում գործադրվող թերևս ամենատարածված տնտեսական գործիքը Էկոլոգիական հարկերն են: Դրանց հիմքում ընկած է «աղտոտողը վճարում է» սկզբունքը, ինչը ենթադրում է, որ շրջակա միջավայր արտանետումներ իրականացնողները պետք է վճարեն շրջակա միջավայրի ասիմիլացիոն ներուժից օգտվելու համար: Բովանդակային առումով Էկոլոգիական հարկերը նույնացվում են «Պիգուի հարկի» հետ, որը շրջակա միջավայրի աղտոտմամբ պայմանավորված սահմանային բացասական էքստերնալ ծախսերին համարժեք հարկ է՝ միտված սահմանային մասնավոր ծախսերի և սահմանային սոցիալական ծախսերի միջև առաջացող ճեղքի հարթմանը (Pigou 149-180): Այստեղ տեղին է նշել Էկոլոգիական հարկի վերաբերյալ Եվրոպական միության վիճակագրական գրասենյակի սահմանումը, համաձայն որի՝ Էկոլոգիական հարկը

շրջակա միջավայրի վրա ապացուցված, որոշակի բացասական ազդեցություն ունեցող երևույթի համար սահմանվող հարկն է (Environmental taxes and subsidies): Որպես այդպիսի երևույթ կարող են դիտարկվել ինչպես դեպի մթնոլորտ արտանետումները, այնպես էլ՝ մթնոլորտի համար վտանգ ներկայացնող ապրանքները: Առհասարակ, կարելի է առանձնացնել մթնոլորտային օդի պահպանության բնագավառում կիրառվող Էկոլոգիական հարկերի հարկման հետևյալ բազաները.

- արտանետումները մթնոլորտ,
- Էներգետիկ ապրանքները, ներառյալ ավտոմեքենաների վառելիքը,
- տրանսպորտային միջոցները և տրանսպորտային ծառայությունները:

Հատկանշական է՝ արտանետումների դեպքում սահմանվող Էկոլոգիական հարկերը տնտեսվարող սուբյեկտներում առավել մեծ խթան են արտանետումների ծավալների կրճատման համար՝ ի տարբերություն ապրանքների համար սահմանվող Էկոլոգիական հարկերի: Սակայն վերջիններիս կիրարկման պարագայում ավելի նվազ վարչական ռեսուրս ու ծախսեր են պահանջվում, քանի որ այս դեպքում Էկոլոգիական հարկերը պարզապես լրացնում են արդեն իսկ գոյություն ունեցող հարկատեսակների շարքը (Panaiotov 16-23): Այսուհանդերձ, Էկոլոգիական հարկերի վերջնականապես ապրանքների գների՝ Էկոլոգիական գործոնի հաշվառմամբ ձևավորումն է, ինչը մթնոլորտային օդի համար վտանգավոր ապրանքների արտադրությունն ու սպառումը դարձնում է անշահավետ, իսկ մյուս կողմից՝ տնտեսական խթան է արտանետումների կրճատման նպատակով Էկոլոգիապես անվտանգ տեխնոլոգիաների կիրառման ու զարգացման համար: Այսինքն՝ պետության համար Էկոլոգիական հարկերը, չնայած հարկերի հիմնական նպատակին՝ եկամուտներ ապահովելուն, նախաառաջ տնտեսվարող սուբյեկտների վարքագծի վրա ազդման միջոց են, իսկ ցանկալի արդյունքի հասնելու գործում այսօրինակ հարկերը պետք է մանրակրկիտ մշակված լինեն (Francisco et al 670): Առհասարակ, Էկոլոգիական հարկերի արդյունավետության հարցում առանցքային դերակատարում ունեն գործող դրույքաչափի մեծությունները. մասնավորաբար՝ մթնոլորտային օդը աղտոտողները կկրճատեն արտանետումները մինչև այն պահը, երբ արտանետումների կրճատման սահմանային ծախսերը կհավասարվեն սահմանված Էկոլոգիական հարկի մեծությանը, այնուհետև Էկոլոգիական հարկի վճարումը տնտեսապես շահավետ է դառնում (Carriazo 67): Իսկ մթնոլորտային օդի համար վտանգավոր ապրանքների դեպքում սահմանված Էկոլոգիական հարկերը նպաստում են այսօրինակ ապրանքների սպառման և համապատասխանաբար մթնոլորտային օդ արտանետումների կրճատմանը: Այս պարագայում հարկի արդյունավետությունը աղտոտման կրճատման հարցում պայմանավորված է հարկի բավարար բարձր դրույքաչափով և ապրանքի պահանջարկի ճկունությամբ (Panaiotov 16):

Որպես մթնոլորտային օդի պահպանության բնագավառում կիրարկվող Էկոլոգիական հարկի օրինակ՝ կարելի է նշել ԱՄՆ-ում վառելիքի համար սահմանված ակցիզային հարկերը, որոնք, կարելի է ասել, նպատակաուղղված են ջերմոցային գազերի արտանետումների անուղղակի հարկմանը (OECD. *Effective Carbon Rates* 2023 1): Եվրոպական երկրների փորձից կարելի է առանձնացնել ածխածնային հարկերը, որոնք հաշվարկվում են ջերմոցային գազերի արտանետումների հաստատված ծավալների հիման վրա, ընդ որում՝ առաջին անգամ ածխածնային հարկը կիրարկվել է Ֆինլանդիայում 1990 թ.՝ այնուհետև տարածելով աշխարհագրական սահմանները, և այժմ ամենաբարձր դրույքաչափը սահմանված է Շվեդարիայում և Լիխտենշտայնում 120.16 եվրո՝ յուրաքանչյուր տոննայի դիմաց (Carbon Taxes in Europe): 2018 թ. Չինաստանում ուժի մեջ է մտել «Շրջակա միջավայրի պահպանության հարկային օրենսդրությունը» (անգլերեն՝ Environmental Protection Tax Law), որը, փոխարինելով 1980 թ. գործող վճարների համակարգին, որոշակի դրական արդյունքներ է ապահովել արտանետումների կրճատման գործում:

Ըստ կատարված ուսումնասիրության՝ օրենքի կիրարկումից ի վեր հանածո վառելիքով աշխատող էլեկտրակայաններից ծծմբի երկօքսիդի (SO_2), ազոտի օքսիդի (NO_x) և փոշու արտանետումները նվազել են համապատասխանաբար 7.7, 6.84 և 16.1 %-ով (Panni Li, et al. 1): Հետաքրքրական է նաև Ղազախստանի՝ շարժական աղբյուրներից արտանետումների հարկման փորձը. այստեղ հարկման օբյեկտ է վառելիքը ըստ տեսակների՝ հեղուկ կամ սեղմված գազը և կերոսինը, ոչ էթիլացված բենզինը, դիզվառելիքը, որոնց համար սահմանված դրույքաչափերը համապատասխանաբար աճում են, ինչը պայմանավորված է շրջակա միջավայրի համար դրանց վտանգավորության աստիճանով (Налоговый кодекс Республики Казахстан): Հարկ է նշել, որ մթնոլորտային օդի պահպանության նպատակով Էկոլոգիական հարկեր են գործում նաև Հայաստանում, սակայն դրանց արդյունավետության վերաբերյալ գնահատականները միանգամայն մտահոգիչ են (Գասպարյան, Մթնոլորտային օդի որակի պահպանությանն ուղղված տնտեսական կառուցակարգը ՀՀ-ում):

Այսուհանդերձ, հատկանշական է՝ Էկոլոգիական հարկերի համակարգը ենթադրում է նաև հարկային արտոնությունների սահմանում Էկոլոգիապես ընդունելի գործունեության խրախուսման նպատակով, սակայն այս պարագայում խոսքը վերաբերում է մթնոլորտային օդի պահպանության տնտեսական կառուցակարգի մեկ այլ գործիքի՝ «կանաչ» սուբսիդիաներին: Այս դեպքում, կարելի է ասել, աղտոտողներին հարկելու փոխարեն պարգևատրում են արտանետումների կրճատման համար (Economic Incentives. Subsidies for Pollution Control):

Առհասարակ, սուբսիդիան կարելի է համարել Էկոլոգիական ուղղվածության, եթե այն միտված է արտանետումների կրճատմանը կամ Էկոլոգիապես անվտանգ ապրանքների սպառման խրախուսմանը: Որպես «կանաչ» սուբսիդիաների դրսևորում՝ կարելի է առանձնացնել հետևյալ ձևերը.

- ուղղակի դրամաշնորհներ,
- հարկային արտոնություններ,
- այլ ձևեր, որոնք որպես սուբսիդիաներ պակաս ակնհայտ են (INTOSAI Working

Group on Environmental Auditing 30):

Ուղղակի դրամաշնորհներից, օրինակ, կարելի է նշել արևային Էներգիայի արտադրության աշխարհի առաջատար երկրում՝ Գերմանիայում (Solar Leaders), արևային վահանակների տեղադրման համար տրվող դրամաշնորհները, որոնք մինչև 3 կիլովատտ հզորությամբ համակարգի դեպքում 1500 եվրո են, իսկ 3 կիլովատից հզորի դեպքում՝ 2000 եվրո (Solar Subsidies in Germany): Հարկային արտոնություններից կարելի է առանձնացնել էլեկտրամոբիլներին հարկային զեղչեր տրամադրելու կամ որոշակի հարկերից ու վճարներից ազատելու միջազգային կիրառություն ստացած մոտեցումը: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ում նոր էլեկտրամոբիլ գնելու դեպքում հնարավոր է ստանալ 3750-7500 ԱՄՆ դոլարի չափով հարկային զեղչ՝ կախված մեքենայի տեխնիկական հատկանիշներից (Credits for new clean vehicles purchased in 2023 or after), իսկ Լատվիայում էլեկտրամոբիլները ազատված են գրանցման հարկից և կարող են անվճար կայանել Ռիգայի և Լիեպայայի ավտոկայանատեղիներում (Latvia, Incentives and Legislation): Ուշագրավ է, որ Հայաստանը նույնպես անմասն չի մնացել այսօրինակ մոտեցումներից և հարկային արտոնություններ է սահմանել էլեկտրամոբիլների համար, ինչը նպաստել է հանրապետությունում դրանց թվի ավելացմանը (Գասպարյան, Մթնոլորտային օդի որակի պահպանությանն ուղղված տնտեսական կառուցակարգը ՀՀ-ում): Ինչ վերաբերում է սուբսիդիայի պակաս ակնհայտ ձևերին, ապա որպես այդպիսին կարելի է մատնանշել բնապահպանական նշանակության հիմնական միջոցների արագացված ամորտիզացիոն հատկացումների թույլատրումը: Հետաքրքրական է Հնդկաստանի փորձը, որտեղ արևային Էներգիայի արտադրության սարքավորումների ամորտիզացիոն հատկացումների դրույքաչափը կարող է լինել տարեկան 40%՝ ի

տարբերություն, առհասարակ, հիմնական միջոցների ամորտիզացիոն հատկացումների 15% դրույքաչափի (Understanding Accelerated Depreciation of Solar Power Assets in India):

Էկոլոգիական հարկերից ու «կանաչ» սուբսիդիաներից զատ, կարելի է առանձնացնել մթնոլորտային օդի պահպանության տնտեսական կառուցակարգի ևս մի գործիք՝ արտանետումների թույլտվությունների (իրավունքի) առևտրի համակարգը, որի հիմքում Զոուզի թեորեմն է՝ ձևավորված Ռոնալդ Զոուզի կողմից 1960 թ. «Սոցիալական ծախսերի խնդիրը» աշխատությունում (Coase 1-44): Համաձայն Զոուզի թեորեմի՝ սեփականության իրավունքի սահմանման և տրանսակցիոն (գործարքային) ծախսերի բացակայության պայմաններում բանակցությունների և փոխգիշտումների շնորհիվ կարելի է հասնել շրջակա միջավայրի աղտոտման օպտիմալ մակարդակի: Հետևելով Զոուզի մոտեցումներին, որն առաջարկում էր վնասակար ազդեցությունները, ինչպիսիք են ծուխը կամ աղմուկը, դիտարկել որպես իրավունքներ, տնտեսագետներն օգտագործել են նրա հիմնական գաղափարը աղտոտման դեմ պայքարի գնային միջոց առաջարկելու համար, որը հիմնված է արտանետումների փոխանցվող կամ վաճառվող թույլտվությունների համակարգի վրա (Carriazo 68):

Արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգի առանցքային գաղափարն այն է, որ պետական լիազոր մարմինը, որոշելով շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության թույլատրելի սահմանները, սահմանում է մթնոլորտային օդի որոշակի նյութերի արտանետումների հստակ ծավալ որոշակի տարածքի և ժամանակի համար և արտոնագրերի տեսքով տրամադրում համապատասխան ծավալի արտանետումների թույլտվություն այդ տարածքում գտնվող տնտեսվարող սուբյեկտներին: Եթե տնտեսվարող սուբյեկտը փաստացի արտանետում է իր արտոնագրով սահմանված ծավալից ավելի քիչ, ապա արտանետման մնացած ծավալի թույլտվությունը կարող է վաճառել մեկ այլ տնտեսվարող սուբյեկտի, որը արտանետման թույլտվության անհրաժեշտություն ունի: Այստեղ հարկավոր է ընդգծել այն հանգամանքը, որ թույլտվությունները շուկայական են, այսինքն՝ դրանք կարող են գնվել և վաճառվել շուկայում ներգրավված ցանկացած տնտեսվարող սուբյեկտի կողմից: Այս հատկանիշի շնորհիվ էլ արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգը նպաստում է տնտեսական արդյունավետությանը՝ խթանելով արտանետումների կրճատումը տնտեսվարող այն սուբյեկտներում, որոնց արտանետումների կրճատման սահմանային ծախսերը ամենացածրն են: Այսինքն՝ այն տնտեսվարող սուբյեկտները, որոնք կարող են կրճատել իրենց արտանետումները համեմատաբար ավելի ցածր ծախսերով, պատրաստակամ են վաճառելու իրենց արտանետումների թույլտվությունների մի մասը, իսկ այն տնտեսվարող սուբյեկտները, որոնց արտանետումների կրճատման ծախսերը համեմատաբար բարձր են, պատրաստ են գնելու արտանետումների լրացուցիչ թույլտվություններ: Արդյունքում կատարելապես գործող շուկայում արտանետումների լրացուցիչ միավորի կրճատման ծախսերը կհավասարվեն, իսկ առաջադրված Էկոլոգիական նպատակին հասնելու ընդհանուր ծախսերը կհասնեն նվազագույնի (Emission trading systems):

Ընդհանուր առմամբ, կարելի է առանձնացնել արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգի երկու հիմնական տեսակ՝ «Սահմանափակման և առևտրի համակարգ» (անգլերեն՝ Cap-and-trade system) և «Բազային մակարդակի և կրեդիտի համակարգ» (անգլերեն՝ Baseline-and-credit system) (OECD Policy Instruments for the Environment, Database documentation 4):

«Սահմանափակման և առևտրի համակարգի» դեպքում սահմանվում է ընդհանուր արտանետումների ծավալի առավելագույն մակարդակ, և արտանետումների թույլտվությունները բաշխվում են հետևյալ հիմնական տարբերակներով.

- աճուրդների միջոցով,

- անվճար բաշխմամբ տվյալ աղբյուրներից անցյալում արտանետումների մակարդակներին համամասնորեն,

- անվճար բաշխմամբ կանոնավոր թարմացմամբ՝ պայմանավորած գործունեության ծավալներով (INTOSAI Working Group on Environmental Auditing 28):

Արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգի մյուս տեսակի՝ «Բազային մակարդակի և կրեդիտի համակարգի» պարագայում ընդհանուր արտանետումների ծավալի վերին շեմ ի սկզբանե չի նախատեսվում: Պարզապես յուրաքանչյուր տնտեսվարող սուբյեկտի տրամադրվում է արտանետումների որոշակի ծավալի թույլտվություն, որից պակաս արտանետված ծավալի փոխարեն տնտեսվարող սուբյեկտը ստանում է «կրեդիտներ», որոնք ենթակա են վաճառքի մեկ այլ տնտեսվարող սուբյեկտի: Այս տեսակը ենթարկվում է քննադատության ընդհանուր արտանետումների ծավալի առավելագույն սահմանի բացակայության պատճառով, քանի որ նոր ընկերությունների՝ շուկա ներգրավմանը և տնտեսական աճին զուգահեռ արտանետումները կարող են իրապես ավելանալ (Economic Incentives, Marketable Permit Systems or Trading Programs):

Հատկանշական է՝ արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգը առաջին անգամ կիրառվել է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում (ԱՄՆ) 1970 թթ., որտեղ մթնոլորտային օդ արտանետումների նոր աղբյուրները արդեն իսկ գոյություն ունեցող աղբյուրներից պետք է «կրեդիտներ» ձեռք բերեին (Market-Based Instruments, Overview): Որպես լավագույն օրինակ՝ կարելի է նշել 1990 թթ. ԱՄՆ-ում գործող «Մաքուր օդի մասին» օրենքի «Թթվային անձրև» ծրագիրը, որի շրջանակներում ԱՄՆ-ի էլեկտրակայանները մասնակցում են ծծմբի երկօքսիդի առևտրին (Market-Based Instruments, Overview): Ծրագրի էությունը այն էր, որ ԱՄՆ Շրջակա միջավայրի պահպանության գործակալությունը սահմանում է արտանետումների վերին շեմ, այնուհետև SO_2 -ի արտանետումների համապատասխան թույլտվությունները բաշխվում են ավելի քան 25 մեգավատտ հզորությամբ էլեկտրակայանների միջև՝ հաշվի առնելով դրանց վառելիքի սպառման պատմական ցուցանիշները և արտանետումների որոշակի նորմեր, այնուհետև կողմերը ըստ իրենց հայեցողության և անհրաժեշտության կարող են վաճառել կամ գնել արտանետումների թույլտվություններ (Acid Rain Program):

Քնահատվել է, որ այս ծրագրի շրջանակներում տարեկան տնտեսվում է մոտավորապես 2.5 միլիարդ ԱՄՆ դոլար՝ համեմատած առևտրի համակարգի չկիրառման հետ (Market-Based Instruments, Overview): Ծրագրի իրականացումը փուլային էր, և 2010թ. համար SO_2 -ի արտանետումների վերջնական սահմանը սահմանվեց 8.95 միլիոն տոննա, ինչը 1980թ. Էներգետիկ ոլորտի արտանետումների մոտավորապես կեսն է (Acid Rain Program):

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի նաև ԱՄՆ-ի արևելյան 11 նահանգները ներգրավող «Ջերմոցային գազերի արտանետումների տարածաշրջանային նախաձեռնությունը» (անգլերեն՝ The Regional Greenhouse Gas Initiative), որը «Սահմանափակման և առևտրի համակարգ» է՝ միտված Էներգետիկ հատվածի ածխածնի երկօքսիդի (CO_2) արտանետումների կրճատմանը (The Regional Greenhouse Gas Initiative): 2005 թ.-ից ի վեր նախաձեռնության շրջանակներում Էներգետիկ հատվածի արտանետումները կրճատվել են գրեթե 50%-ով, ինչը ամբողջ երկրի ցուցանիշի համեմատ գրեթե կրկնակի արագ է՝ միաժամանակ ապահովելով շուրջ 7 միլիարդ դոլարի ներդրումներ տեղական համայնքներում (About the Regional Greenhouse Gas Initiative):

Առհասարակ, ԱՄՆ-ի ձեռքբերումները մթնոլորտային օդի պահպանության հարցում բավականին տպավորիչ են: 1970-2018 թթ. ընթացքում վեց հիմնական աղտոտիչների ($\text{PM}_{2.5}$ և PM_{10} (կախված մասնիկներ), SO_2 , NO_x , անկայուն օրգանական միացություններ, CO (ածխածնի մոնօքսիդ) և Pb (կապար)) ընդհանուր արտանետումները նվազել են 74%-ով, մինչդեռ այդ ժամանակահատվածում

տնտեսությունը, բնակչության թվաքանակը և Էներգիայի սպառումը շարունակել են աճ արձանագրել (Our Nation's Air, Economic Growth with Cleaner Air):

Ուշագրավ է՝ անմասն չմնալով այսօրինակ արդյունավետ գործիքի տեղայնացումից՝ Եվրոպական միությունը (ԵՄ) 2005 թ. գործարկեց արտանետումների թույլտվությունների առևտրի սեփական համակարգը (Mingxi Wang, et al 1): Այն «Սահմանափակման և առևտրի համակարգ» է, ուստի սահմանվում է ջերմոցային գազերի ընդհանուր արտանետումների վերին շեմ, որը եկթարկվում է ամենամյա կրճատման՝ ԵՄ կլիմայական նպատակներին համապատասխան: Հատկանշական է՝ Եվրոպական կլիմայական օրենսդրության համաձայն՝ ԵՄ-ն մինչև 2050 թ. պետք է դառնա կլիմայապես չեզոք, իսկ մինչ այդ՝ 2030 թ., ջերմոցային գազերի արտանետումները 1990թ. համեմատ պետք է կրճատվեն առնվազն 55%-ով (European Climate Law):

Կարելի է ասել՝ ԵՄ կողմից ընդունված Էկոլոգիական քաղաքականության աստիճանական փոփոխությունը, ի վերջո, հանգեցրեց նրան, որ Եվրոպական միությունը Էկոլոգիական քաղաքականության իրացման հարցում արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգի կիրարկմամբ առաջ անցավ ԱՄՆ-ից՝ փաստացի ստեղծելով այդ ժամանակշրջանում աշխարհում ածխածնի ամենամեծ շուկան և արտանետումների թույլտվությունների առևտրի առաջին անդրսահմանային համակարգը (Borghesi and Montini 2-3):

Այս համակարգում ներգրավված տնտեսվարող սուբյեկտները արտանետման թույլտվությունները հիմնականում գնում են Եվրոպական միության՝ ածխածնի շուկայից, ինչպես նաև որոշակի թույլտվություններ անվճար են ստանում: Միաժամանակ, տնտեսվարող սուբյեկտները կարող են թույլտվությունների առքուվաճառք իրականացնել միմյանց միջև: Իսկ արտանետումների թույլտվությունների ընդհանուր ծավալի շարունակական կրճատումը ապահովում է արտանետումների թույլտվությունների երկարաժամկետ սահմանափակության վերաբերյալ հստակ գիտակցում և նպաստում է դրանց շուկայական արժեքի ավելացմանը, ինչն էլ իր հերթին խթան է արտանետումների կրճատման համար: 2013 թ. սկսած ԵՄ արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգը թույլտվությունների վաճառքից ապահովել է ավելի քան 152 միլիարդ եվրոյի եկամուտ: Կուտակված ֆինանսական միջոցները առավելապես ուղղվում են ազգային բյուջեներ և հիմնականում ծառայում են Էկոլոգիական ծրագրերի իրականացմանը, մասնավորապես՝ ներդրումներ են իրականացվում վերականգնվող Էներգիայի, Էներգիայի արդյունավետության բարելավման և սակավաթափոն տեխնոլոգիաների զարգացման մեջ՝ այդպիսով նպաստելով ապագայում արտանետումների կրճատմանը (EU Emissions Trading System, What is the EU ETS?):

Բավականին տպավորիչ են նաև համակարգի շնորհիվ գրանցված արդյունքները. 2005 թ. սկսած՝ արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգի օգնությամբ Էլեկտրակայաններից և արդյունաբերական ձեռնարկություններից արտանետումները կրճատվել են շուրջ 37%-ով (EU Emissions Trading System, What is the EU ETS?):

Արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգ է գործում նաև աշխարհում արտանետումների ծավալով առաջատար Չինաստանում: Հիմք ընդունելով 8 շրջաններում գործող պիլոտային համակարգերի փորձը՝ 2021 թ. Չինաստանում գործարկվեց արտանետումների թույլտվությունների առևտրի ազգային համակարգը, որը ընդգրկած արտանետումների ծավալով այժմ համարվում է աշխարհի ամենամեծ համակարգը՝ ներառելով ավելի քան 4 միլիարդ տոննա CO₂, ինչը երկրի ածխածնի երկօքսիդի արտանետումների շուրջ 40%-ն է (China National ETS): Ասվածն առավել ակնհայտ դարձնելու համար հարկ է նշել, որ Եվրոպական համակարգի դեպքում 2021 թ. արտանետումների սահմանաչափը գրեթե 1.6 միլիարդ տոննա է (Emissions cap and allowances): Ի տարբերություն եվրոպական

համակարգի՝ չինականը ընդհանուր արտանետումների վերին սահման ի սկզբանե չի նախատեսում, այն «Բազային մակարդակի և կրեդիտի համակարգ» է, և այստեղ կիրառվում է ներքևից վերև մոտեցում, այսինքն՝ յուրաքանչյուր տնտեսվարող սուբյեկտի անվճար տրամադրվում են արտանետման թույլտվություններ իր՝ անցյալում հաստատված արտանետումներին և արտադրության ծավալներին համապատասխան: Արդյունքում, բոլոր տնտեսվարող սուբյեկտներին տրամադրված թույլտվությունների հանրագումարով ձևավորվում է համակարգի ընդհանուր արտանետումների վերին սահմանը, իսկ արտանետումների թույլտվություն ձեռք բերելու անհրաժեշտությունը առաջանում է հավելյալ արտանետումներ իրականացնելու դեպքում:

Օրինակ՝ ածուխով աշխատող ջերմաէլեկտրակայանների համար արտանետումների սահմանային ցուցանիշը 0,877 մետրիկ տոննա CO₂/մեգավատ-ժամ է, սրանից զատ, առանձնացվում է նաև մեկ այլ ցուցանիշ. յուրաքանչյուր ընկերության ընդհանուր արտանետումները տարվա ընթացքում, որոնք համեմատվում են բազային ժամանակաշրջանի՝ 2019-2020 թթ. արտանետումների հետ և չպետք է գերազանցեն դրանք, այլապես ջերմաէլեկտրակայանները պետք է արտանետումների լրացուցիչ թույլտվություն ձեռքբերեն (Емискоб): Միաժամանակ, այն կազմակերպությունները, որոնք կարտանետեն իրենց սահմանաչափից ավելի քիչ, բնականաբար կարող են չօգտագործված թույլտվությունները վաճառել:

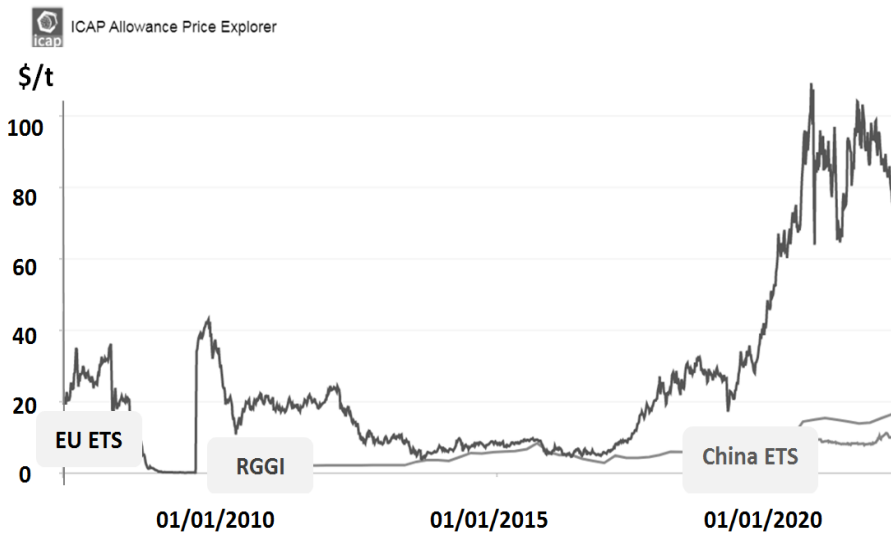
Ներկայումս չինական համակարգը ընդգրկում է էներգետիկ հատվածը, մոտ ապագայում նախատեսվում է ներառել նաև պողպատի, գունավոր մետաղների և ցեմենտի արտադրությունը (Carbon trading the Chinese way): Արտանետումների թույլտվությունների բաշխումը ապագայում կիրականացվի ածուրդների միջոցով, իսկ ներկայիս անվճար բաշխման մոտեցումը պայմանավորված է բարենպաստ տնտեսական միջավայրի պահպանմամբ: Մինչև 2030 թ. Գինաստանը ակնկալում է հասնել արտանետումների ծավալի գազաթնակետին, այնուհետև մինչև 2060 թ.՝ ածխածնային չեզոքության (CARBON NEUTRALITY IN CHINA):

Ուշագրավ է՝ հետխորհրդային երկրներից արտանետումների թույլտվությունների առևտրի ազգային համակարգ է գործում միայն Ղազախստանում: Մերձբալթյան երկրները ներգրավված են եվրոպական համակարգում, սակայն ազգային համակարգեր չեն գործարկել: Հարևան Վրաստանում այդ ուղղությամբ քայլեր են ձեռնարկվում (Carbon Pricing Dashboard), իսկ Ռուսաստանի դաշնության Սախալինի շրջանում պիլոտային ծրագիր է իրականացվում, որի շրջանակներում քվոտաներ են սահմանվել 35 կազմակերպության համար՝ նպատակ հետապնդելով 2025 թ. ընդհանուր արտանետումները կրճատել 160 հազար տոննա CO₂-համարժեքի չափով (На Сахалине установили квоты на выбросы парниковых газов): Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ապա ափսոսանքով պետք է նշել, որ այստեղ առայժմ որևէ քայլ չի ձեռնարկվել նման հնարավորություններ ընձեռող գործիքի տեղայնացման և գործադրման ուղղությամբ:

Այսուհանդերձ, Ղազախստանի փորձը բավականին տպավորիչ է. այնտեղ արտանետումների թույլտվությունների առևտրի ազգային համակարգը գործարկվել է դեռևս 2013 թ. և արդեն ներառում է էներգետիկ հատվածը, կենտրոնացված ջեռուցումը, հանքարդյունաբերությունը և մշակող արդյունաբերությունը (Kazakhstan Emissions Trading System): Ղազախական համակարգը չինականի պես կիրառում է ներքևից վերև մոտեցում և ի սկզբանե ընդհանուր արտանետումների վերին սահման չի նախատեսում, թույլտվությունները բաշխվում են տնտեսվարող սուբյեկտներին համեմատական վերլուծության հիման վրա (անգլերեն՝ benchmarking)՝ անվճար հիմունքներով: Այն նաև նախատեսում է արտանետումների թույլտվությունների պահուստ, որից թույլտվությունները կարող են տրամադրվել նոր գործարկվող կազմակերպություններին կամ վաճառվել ածուրդների միջոցով: Հատկանշական է՝

Ղազախստանը նույնպես նպատակադրվել է մինչև 2060 թ. հասնել ածխածնային չեզոքության (Kazakhstan):

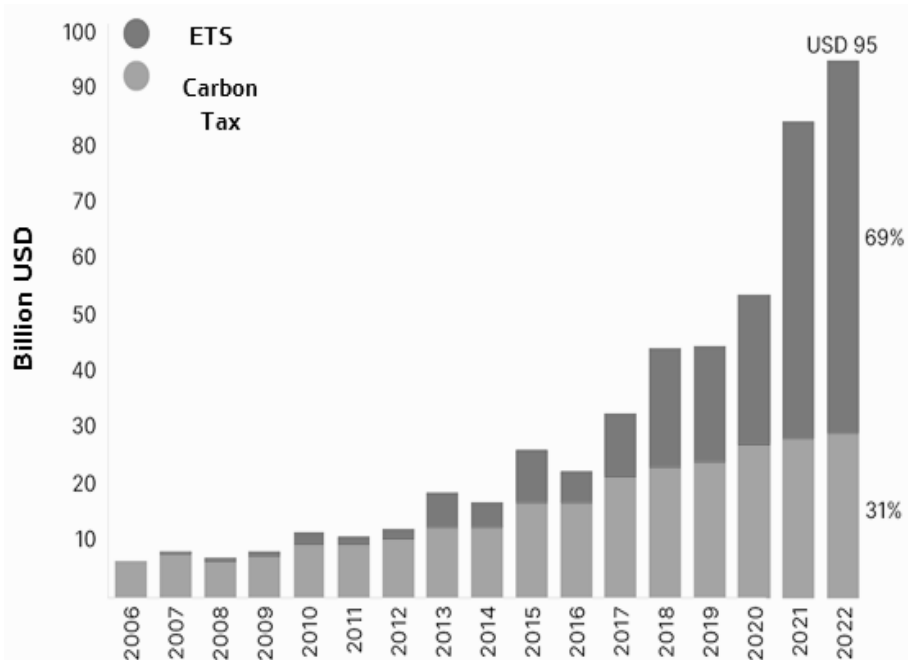
Հետաքրքրական է դիտարկել արտանետումների թույլտվությունների գների շարժընթացը վերջին տարիներին (տե՛ս Գծապատկեր 1): Ինչպես երևում է Գծապատկեր 1-ից, ջերմոցային գազերի արտանետումների թույլտվությունների գները, ընդհանուր առմամբ, աճ են արձանագրել: Այժմ ամենաբարձր գինը ԵՄ արտանետումների թույլտվությունների շուկայում է (EU ETS) և ավելի քան 83 ԱՄ դոլար է 1 տոննայի դիմաց: ԱՄՆ-ի «Ջերմոցային գազերի արտանետումների տարածաշրջանային նախաձեռնության» պարագայում (RGGI) գինը ավելի քան 16 ԱՄ դոլար է, չինական շուկայում (China ETS) գերեթե 11 ԱՄ դոլար է (Allowance Price Explorer), իսկ Ղազախստանում՝ շուրջ 1.22 ԱՄ դոլար (Kazakhstan Emissions Trading System):

Գծապատկեր 1. Մթնոլորտային օդ արտանետումների թույլտվությունների գների շարժընթացը (ԱՄՆ դոլար/տոննա) (Allowance Price Explorer)

Այս համատեքստում անհրաժեշտ է ընդգծել այն հանգամանքը, որ արտանետումների թույլտվությունների գների աճի հետ մեկտեղ համապատասխանաբար ավելանում են նաև եկամուտները, ինչը ֆինանսական լրացուցիչ հնարավորություններ է ստեղծում պետության կողմից Էկոլոգատնտեսական ուղղվածության ներդրումների իրականացման համար: Հատկանշական է՝ 2017 թ.-ից ի վեր ԵՄ արտանետումների թույլտվությունների համակարգի եկամուտները յոթապատկվել են, ինչը արդյունք է ինչպես թույլտվությունների գների բարձրացման, այնպես էլ թույլտվությունների անվճար բաշխումից աճուրդների միջոցով բաշխմանն աստիճանաբար անցման (World Bank 27):

Արտանետումների թույլտվությունների գների և դրանց վաճառքից ստացվող եկամուտների աճին զուգահեռաբար ավելացել է նաև արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգերից ստացված համաշխարհային եկամուտների մասնաբաժինը ընդհանուր եկամուտների մեջ՝ զգալիորեն գերազանցելով ջերմոցային գազերի համար սահմանված Էկոլոգիական հարկերից ստացված եկամուտներին (տե՛ս Գծապատկեր 2):

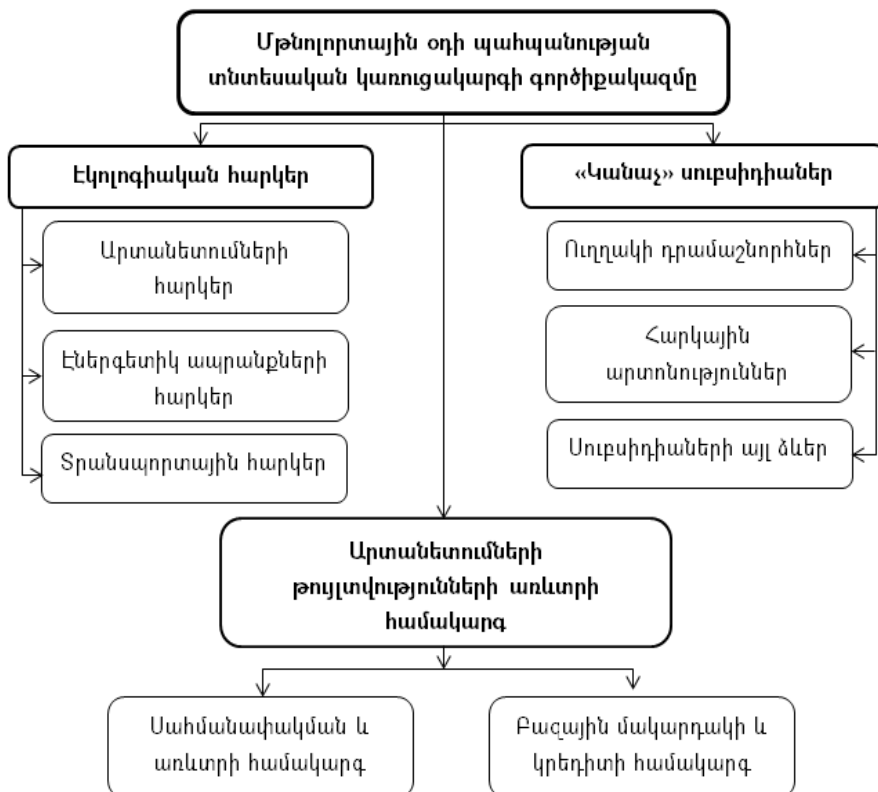
Գծապատկեր 2. Ածխածնային հարկերից և արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգերից ստացված համաշխարհային եկամուտներն ու դրանց կառուցվածքը (միլիարդ ԱՄՆ դոլար, տոկոս), (World Bank 26)

Ինչպես երևում է գծապատկերից, 2022 թ. ածխածնային հարկերից և արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգերից ստացված համաշխարհային եկամուտները շարունակական և զգալի աճի արդյունքում հասել են պատմականորեն առավելագույն մակարդակի՝ հասնելով շուրջ 95 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի, որի 69%-ը արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգերից ստացված եկամուտներն են՝ ավելի քան կրկնակի գերազանցելով հարկերից ստացված եկամուտների 31% ցուցանիշը: Նման շարժընթացը իր հերթին ընդգծում է արտանետումների թույլտվությունների առևտրի համակարգի առանցքային դերակատարությունն ու հիմք է տալիս ենթադրելու, որ դրա գործադրման աշխարհագրական սահմանների և տնտեսության ընդգրկված հատվածների ընդլայնումը կշարունակվեն առավել բարձր տեմպերով:

Այսուհանդերձ, կարելի է նշել, որ արտանետումների թույլտվությունների արդեն իսկ գործարկված համակարգերից թերևս ամենակայացած ու արդյունավետորեն գործող համակարգ ունի ԵՄ-ն, որը փաստում է մթնոլորտային օդի պահպանության հարցում արտանետումների թույլտվությունների համակարգի ուրույն դերի և Էկոլոգիապես ու տնտեսապես համադրելի դրական արդյունքներ ապահովելու բավարար ներուժի մասին: Միաժամանակ, պետք է ընդգծել, որ մթնոլորտային օդի պահպանության բնագավառում ցանկալի արդյունքների ապահովման գործում առավել բարձր արդյունավետության ապահովման տեսանկյունից անհրաժեշտ է ապահովել վերոնշյալ գործիքների համալիր կիրարկում, ինչի մասին է վկայում միջազգային առաջավոր փորձը:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ մթնոլորտային օդի պահպանության բնագավառում կիրառվող տնտեսական գործիքների տեսամեթոդական դրույթների և դրանց գործնական կիրառության առանձնահատկությունների վերաբերյալ ուսումնասիրությունները ամփոփելով՝ կարելի է պատկերել մթնոլորտային օդի պահպանության տնտեսական կառուցակարգի գործիքակազմի հետևյալ կառուցվածքը (տե՛ս Գծապատկեր 3): Ընդհանուր առմամբ, կարելի է փաստել՝ աշխարհում առ այսօր ձևավորվել է մթնոլորտային օդի պահպանության տնտեսական կառուցակարգի բազմաբաղադրիչ և խորթին գործիքակազմ, որից յուրաքանչյուրը հիմնված է սկզբունքորեն տարբեր մոտեցումների վրա, մասնավորաբար՝ մի դեպքում տնտեսվարող սուբյեկտները մթնոլորտային օդն աղտոտելու համար հարկեր են վճարում, մյուս դեպքում ֆինանսական օժանդակություն են ստանում արտանետումների կրճատման նպատակով, իսկ մեկ այլ դեպքում էլ նրանց արտանետումների տնտեսած թույլտվությունների վաճառքից եկամուտներ ապահովելու հնարավորություն է ընձեռնվում: Այսուհանդերձ, հարկ է ընդգծել, որ գոյություն չունի առանձին ամենագոր գործիք, որի միջոցով հնարավոր է հասնել առաջադրված Էկոլոգատնտեսական նպատակներին, այլ անհրաժեշտ է վերոբերյալ գործիքների համատեղ գործադրում, ինչի շնորհիվ հնարավոր կլինի ապահովել թե՛ արտաքին ծախսերի ինտերնալիզացիա, թե՛ արտանետումների կրճատման տնտեսական գրավչություն:

Գծապատկեր 3. Մթնոլորտային օդի պահպանության տնտեսական կառուցակարգի գործիքակազմը

Թերևս մթնոլորտային օդի պահպանության հարցում տնտեսական գործիքների արդյունավետության մասին են փաստում աշխարհի զարգացած երկրների՝ արտանետումների ծավալների կրճատման հարցում գրանցած հաջողությունները, ինչը վկայում է հասարակության և, ընդհանրապես, ողջ բնության համար անվտանգ մթնոլորտային օդի ապահովելու տնտեսական գործիքակազմի բավարար ներուժի մասին: Այս առումով մտահոգիչ են Հայաստանում մթնոլորտային օդի պահպանության հարցում տնտեսական գործիքակազմի կիրարկման արդյունավետության վերաբերյալ գնահատականները (Գասպարյան, Մթնոլորտային օդի որակի պահպանությանն ուղղված տնտեսական կառուցակարգը ՀՀ-ում; Գասպարյան, Շրջակա միջավայրի պահպանության տնտեսական կառուցակարգի տեսամեթոդական հիմունքներն ու առանձնահատկությունները; Գևորգյան), ինչպես նաև արտանետումների թույլտվությունների շուկայի համակարգի տեղայնացմանն ու գործադրմանն ուղղված միջոցառումների բացակայությունը, որից կարելի է հետևություն անել, որ Հայաստանում տնտեսական գործիքակազմի ողջ ներուժը չի բանեցվում: Ուստի հանրապետությունում գործող տնտեսական կառուցակարգի գործիքակազմի կատարելագործումն ու զարգացումը ժամանակի հրամայականն է, և այդ գործին իրենց նպաստը կարող են բերել սույն ուսումնասիրության արդյունքները:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գասպարյան, Գարրի. «Մթնոլորտային օդի որակի պահպանությանն ուղղված տնտեսական կառուցակարգը ՀՀ-ում». *ԲԱՆԲԵՐ ՀՊՏՀ*, № 2, 2022, էջ 132-145, DOI: 10.52174/1829-0280_2022.2-132:
2. ---. «Շրջակա միջավայրի պահպանության տնտեսական կառուցակարգի տեսամեթոդական հիմունքներն ու առանձնահատկությունները». *Գիտական Արցախ*, № 2(17), 2023, էջ 183-197, DOI: 10.52063/25792652-2023.2.17-183, <https://scientificartsakh.com/> :
3. Գևորգյան, Սուրեն և ուրիշներ. *Բնապահպանական և բնօգտագործման վճարների որոշման մեթոդաբանության կատարելագործման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում*. Տնտեսագետ հրատարակչություն, Երևան, 2014, 60 էջ:
4. “About the Regional Greenhouse Gas Initiative”. *RGGI*, Updated January 2024, https://www.rggi.org/sites/default/files/Uploads/Fact_Sheets/RGGI_101_Factsheet.pdf, Available:10.02.2024.
5. “Acid Rain Program”. *U.S. Environmental Protection Agency*, www.epa.gov/acidrain/acid-rain-program, Available:10.02.2024.
6. “Allowance Price Explorer”. *ICAP*, <https://icapcarbonaction.com/en/ets-prices>, Available:10.02.2024.
7. Borghesi, Simone, and Massimiliano Montini. “The Best (and Worst) of GHG Emission Trading Systems: Comparing the EU ETS with Its Followers”. *Frontiers in Energy Research*, 4:27, 2016,19p., doi:10.3389/fenrg.2016.00027.
8. “CARBON NEUTRALITY IN CHINA”. *China-Europe Carbon Neutral Sustainable Urban Development*, <https://chinaeucn.com/carbon-neutrality-china/>, Available:10.02.2024.
9. Carriazo, Fernando. “Economics and Air Pollution”. *Air Quality - Measurement and Modeling*, InTech, 14 Dec. 2016, pp. 55-77, <http://dx.doi.org/10.5772/65256>.
10. “Carbon Pricing Dashboard”. *The World Bank*, https://carbonpricingdashboard.worldbank.org/map_data, Available:10.02.2024.
11. “Carbon Taxes in Europe”. *TAX FOUNDATION*, <https://taxfoundation.org/data/all/eu/carbon-taxes-in-europe-2023/>, Available: 10.02.2024.

12. "Carbon trading the Chinese way". *Energy monitor*, <https://www.energymonitor.ai/carbon-markets/carbon-trading-the-chinese-way/?cf-view>, Available:10.02.2024.
13. "China National ETS". *International Carbon Action Partnership*, <https://icapcarbonaction.com/en/ets/china-national-ets>, Available:10.02.2024.
14. Coase, Ronald. "The problem of the social cost", *Journal of Law and Economics*, vol. 3, 1960, pp.1–44.
15. "Credits for new clean vehicles purchased in 2023 or after". *Internal Revenue Service of USA*, <https://www.irs.gov/credits-deductions/credits-for-new-clean-vehicles-purchased-in-2023-or-after#:~:text=You%20may%20qualify%20for%20a%20credit%20up%20to%20%247%2C500%20under,purchased%20from%202023%20to%202032>. Available:10.02.2024.
16. "Economic Incentives, Marketable Permit Systems or Trading Programs". *U.S. Environmental Protection Agency*, <https://www.epa.gov/environmental-economics/economic-incentives>, Available:10.02.2024.
17. "Economic Incentives. Subsidies for Pollution Control". *U.S. Environmental Protection Agency*. <https://www.epa.gov/environmental-economics/economic-incentives#combo>, Available: 10.02.2024.
18. "Emission trading systems". *OECD*, <https://www.oecd.org/environment/tools-evaluation/emissiontradingsystems.htm>, Available:10.02.2024.
19. "Emissions cap and allowances". *European Commission*, <https://climate.ec.europa.eu/eu-action/eu-emissions-trading-system-eu-ets/emissions-cap-and-allowances>, Available:10.02.2024.
20. "Environmental taxes and subsidies". *Eurostat*, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/environment/information-data/environmental-taxes-subsidies>, Available: 10.02.2024.
21. "EU Emissions Trading System, What is the EU ETS?". *European Commission*, https://climate.ec.europa.eu/eu-action/eu-emissions-trading-system-eu-ets/what-eu-ets_en, Available:10.02.2024.
22. "European Climate Law". *European Commission*, https://climate.ec.europa.eu/eu-action/european-climate-law_en, Available:10.02.2024.
23. Francisco J. Delgado et al. "Environmental taxation in the European Union: Are there common trends?". *Economic Analysis and Policy*, Volume 73, 2022, Australia, pp. 670-682, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0313592621001892>.
24. INTOSAI Working Group on Environmental Auditing. *Market Based Instruments for Environmental Protection and Management*. Indonesia, 2016, 80 p..
25. "Kazakhstan Emissions Trading System". *International Carbon Action Partnership*, <https://icapcarbonaction.com/en/ets/kazakhstan-emissions-trading-system>, Available:10.02.2024.
26. "Kazakhstan". *Climate Action Tracker*, <https://climateactiontracker.org/countries/kazakhstan/targets/>, Available:10.02.2024.
27. "Latvia, Incentives and Legislation". *European Alternative Fuels Observatory*, <https://alternative-fuels-observatory.ec.europa.eu/transport-mode/road/latvia/incentives-legislations>, Available:10.02.2024.
28. "Market-Based Instruments, Overview". *ScienceDirect*, <https://www.sciencedirect.com/topics/earth-and-planetary-sciences/tradable-permit>, Available:10.02.2024.
29. Mingxi Wang, et al. "A Pareto Optimal Auction Mechanism for Carbon Emission Rights", *Mathematical Problems in Engineering*, vol. 2014, 7 p., 2014, <https://doi.org/10.1155/2014/438104>.

30. "OECD Policy Instruments for the Environment, Database documentation". OECD, 7p., <https://oecd-main.shinyapps.io/pinedatabase/ w 541af69f/PINE%20DB%20-%20Metadata%20and%20definitions.pdf>. Available: 10.02.2024.
31. OECD. *Effective Carbon Rates 2023: Key findings for the United States*. 2023, 2 p., <https://www.oecd.org/tax/tax-policy/effective-carbon-rates-united-states.pdf>, Available: 10.02.2024.
32. ---. *The use of economic instruments for pollution control and natural resource management in EECCA*. 2003, 100 p..
33. "Our Nation's Air, Economic Growth with Cleaner Air". U.S. Environmental Protection Agency, <https://gispub.epa.gov/air/trendsreport/2019/#welcome>, Available: 10.02.2024.
34. Panaiotov, Theodore. *Economic Instruments for Environmental Management and Sustainable Development*. UNEP, Nairobi, 1994, 72p..
35. Panni Li, et al. "Do environmental taxes reduce air pollution? Evidence from fossil-fuel power plants in China". *Journal of Environmental Management*, Volume 295, 2021, 10p., <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.113112>.
36. Pigou, Arthur. *The Economics of Welfare*. Macmillan, London, 1920, 976 p..
37. "Policy Instruments for the Environment | PINE | Database". OECD, <https://oecd-main.shinyapps.io/pinedatabase/>, Available: 10.02.2024.
38. "Solar Leaders". *National Geographic*, <https://education.nationalgeographic.org/resource/17solare/>. Available: 10.02.2024.
39. "Solar Subsidies in Germany". SOLARSTONE, <https://solarstone.com/blog/solar-subsidies-in-germany>. Available: 10.02.2024.
40. "The Regional Greenhouse Gas Initiative". RGGI, <https://www.rggi.org/>, Available: 10.02.2024.
41. "Understanding Accelerated Depreciation of Solar Power Assets in India". *India Briefing*, <https://www.india-briefing.com/news/accelerated-depreciation-solar-power-assets-31025.html/>, Available: 10.02.2024.
42. United Nations. *Report of the United Nations Conference on Environment and Development*. 1992, 5 p..
43. World Bank. *State and Trends of Carbon Pricing 2023*. 2023, 78p., <http://hdl.handle.net/10986/39796>.
44. Бирюков, Евгений. "Особенности системы торговли выбросами углекислого газа в КНР". *Российский внешнеэкономический вестник*, №6, 2022, с. 66-74 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-sistemy-torgovli-vybrosami-uglekislogo-gaza-v-knr>.
45. Налоговый кодекс Республики Казахстан, статья 495, 2017.
46. «На Сахалине установили квоты на выбросы парниковых газов». ТАСС Информационное агентство, <https://tass.ru/obschestvo/18860767>, Доступно: 10.02.2024.

WORKS CITED

1. Birjukov, Evgenij. "Osobennosti sistemy trgovli vybrosami uglekislogo gaza v KNR". *Rossiiskij vneshnejekonomicheskij vestnik*, ["Features of China's Emissions Trading System", Russian Foreign Economic Bulletin] №6, 2022, с. 66-74 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-sistemy-torgovli-vybrosami-uglekislogo-gaza-v-knr> (In Russian).
2. Gasparyan, Garri. «Mt'nolortayin o'di oraki pahpanut'yann ughghvac' tntesakan kar'ucakargy' HH-um». BANBER HPTH, ["Economic Mechanism of Atmospheric Air

Protection in the Republic of Armenia". Messenger of ASUE] № 2, 2022, pp.132-145, DOI: 10.52174/1829-0280_2022.2-132. (In Armenian).

3. ---. «Shrjaka mijavayri pahpanut'yan tntesakan kar'ucakargi tesamet'odakan himunqneru u ar'and'nahatkut'yunnery'». Gitakan Arcax, ["Theoretical and Methodological Foundations and Features of the Economic Mechanism of Environmental Protection". Scientific Artsakh] № 2(17), 2023, e'j 183-197, DOI:10.52063/25792652-2023.2.17-183, <https://scientificartsakh.com/>: (In Armenian).

4. Gevorgyan, Suren ev urishner. Bnapahpanakan ev bno'gtagorc'man vtwarneri voroshman met'odabanut'yan katarelagorc'man himnaxndirneri' HH-um. Tntesaget hratarakchut'yun, Erevan, [The Problems of Development of Determination Methodology of the Environmental Fees and Natural Resources Payments, Yerevan] 2014, 60 p. (In Armenian).

5. "Na Sahaline ustanovili kvoty na vybrosy parnikovyyh gazov". TASS Informacionnoe agentstvo ["Quotas for Greenhouse Gas Emissions have been Established on Sakhalin". TASS News Agency], <https://tass.ru/obschestvo/18860767>, Dostupno: 10.02.2024 (In Russian).

6. Nalogovyy kodeks Respubliki Kazahstan [The Tax Code of the Republic of Kazakhstan], 2017 (In Russian).

THE TOOLKIT OF THE ECONOMIC MECHANISM OF ATMOSPHERIC AIR PROTECTION AND THE INTERNATIONAL EXPERIENCE OF ITS APPLICATION

GARRI GASPARYAN

*Armenian State University of Economics,
Faculty of Regulation of Economy
and International Economic Relations,
Chair of Environmental Economics, Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of this study is to identify the theoretical and methodological provisions and features of the practical application of the toolkit of the economic mechanism of atmospheric air protection, creating a scientific and informational basis for the improvement and development of the relevant economic toolkit operating in Armenia.

Based on this aim, the task was set to analyze the tools used in the field of atmospheric air protection, to study the essence and methodological foundations of the tools, to present the features and effectiveness of international experience in the use of tools in the context of ensuring environmental and economic results.

To solve the tasks set in the work, such methods of scientific cognition as historical, analytical and comparison, abstraction, induction and deduction, statistical and graphical visualization methods were used.

As a result of the conducted research, the structure of the toolkit of the economic mechanism of atmospheric air protection was identified and presented, which is a system consisting of many complementary elements. At the same time, from the study of international best practices in the use of economic instruments, it became obvious that there is sufficient potential for economic instruments to ensure positive environmental and economic results in the protection of atmospheric air, meanwhile, the economic mechanism of atmospheric air protection in Armenia does not realize the full potential of economic instruments and needs to be modernized and supplemented, which can be facilitated by the results of this study.

Keywords: *atmospheric air, emissions, externalities, economic tool, environmental taxes, "green" subsidies, emissions trading system, carbon market.*

ИНСТРУМЕНТАРИЙ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА ОХРАНЫ АТМОСФЕРНОГО ВОЗДУХА И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ

ГАРРИ ГАСПАРЯН

*аспирант кафедры экономики природопользования факультета регулирования
экономики и международных экономических отношений
Армянского государственного экономического университета,
г. Ереван, Республика Армения*

В рамках данного исследования поставлена цель выявить теоретические и методические положения и особенности практического применения инструментария экономического механизма охраны атмосферного воздуха, создав научно-информационную основу для совершенствования и развития соответствующего экономического инструментария, действующего в Армении.

Исходя из заявленной цели, была поставлена задача провести анализ инструментария, используемого в области охраны атмосферного воздуха, изучить сущность и методологические основы инструментов, представить особенности и эффективность международного опыта применения инструментов в контексте обеспечения эколого-экономических результатов.

Для решения поставленных задач в работе использовались такие методы научного познания, как исторический, анализ и сопоставление, абстракция, индукция и дедукция, статистический и графическое изображение.

В результате проведенного исследования выявлена и представлена структура инструментария экономического механизма охраны атмосферного воздуха, которая представляет собой систему, состоящую из множества взаимодополняющих элементов. В то же время, в результате изучения передового международного опыта применения экономических инструментов стало очевидным наличие достаточного потенциала экономических инструментов для обеспечения положительных эколого-экономических результатов в охране атмосферного воздуха, между тем, действующий в Армении экономический механизм охраны атмосферного воздуха не реализует весь потенциал экономического инструментария и нуждается в модернизации и дополнении, чему могут способствовать результаты настоящего исследования.

Ключевые слова: *атмосферный воздух, выбросы, экстерналии, экономический инструмент, экологические налоги, «зеленые» субсидии, система торговли разрешениями на выбросы, углеродный рынок.*

ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱԳՐՄԱՆ ԱՐԴԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԲԱՐԵԼԱԿԱՄԱՆ ՈՒՐԻՆԵՐԸ *

ՀՏԴ 338/ 330.1

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-225

ՄՅԵՐ ՕԹԱՐՅԱՆ

ԵՊՀ Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի
Կառավարման և գործարարության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Իջևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mher.otaryan@ysu.am
ORCID: 0009-0000-7316-7109

Սույն հետազոտության նպատակն է վերլուծել Հայաստանի Հանրապետությունում համայնքների եկամուտների հավաքագրման առջև ծառացած մարտահրավերները՝ առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնելով գույքահարկին և հողի հարկին՝ որպես առաջնային եկամուտների աղբյուրների: Բացի այդ, ուսումնասիրության նպատակն է ընդգծել համայնքներում եկամուտի աղբյուրների արդիականացման նշանակությունը՝ զարգացման միտումներին համապատասխանեցնելու համար՝ դրանով իսկ ներկայացնելով բարելավման առաջարկություններ:

Ուսումնասիրության շրջանակում մեր առջև դրված են եղել հետևյալ խնդիրները՝ բացահայտել համայնքների եկամուտների ձևավորմանը նպաստող առաջնային աղբյուրները, ուսումնասիրել առկա մարտահրավերներն ու բացերը համայնքների եկամուտների հավաքագրման գործող համակարգում և ընդգծել համայնքներում եկամտի աղբյուրների արդիականացման անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը: Հետազոտության իրականացման համար օգտագործվել են փաստաթղթերի վերլուծության, վերացարկման (աբստրահման), ինդուկցիայի և վիճակագրական տվյալների վերլուծության մեթոդները: Այս հետազոտության շրջանակում ուսումնասիրել ենք տարբեր հրապարակախոսական և գիտական կյուլթեր, ինչպես նաև ուսումնասիրելով պատմական զարգացումը՝ պատմականի և տրամաբանականի զուգակցման մեթոդով գտել ենք դրանց պատճառահետևանքային կապը:

Արդյունքում, հաշվի առնելով համայնքներում առկա բարելավման ենթակա ուղղությունները և զարգացման միտումները՝ ներկայացրել ենք առաջարկներ: Դրանք վերաբերում են նոր հարկատեսակի՝ հյուրանոցի հարկի ներդրմանը, ոլորտային միջազգային կազմակերպությունների հետ համագործակցության վերափմաստավորմանը՝ նոր արդիական հաստիքների ներդրման կամ մասնագիտական վերապատրաստումների իրականացման միջոցով:

Հիմնաբառեր՝ գույքահարկ, հողի հարկ, եկամուտների հավաքագրում, հյուրանոցի հարկ, եկամուտի աղբյուրների արդիականացում, եկամուտների դիվերսիֆիկացիա, հասարակական խորհուրդ, համայնքների խոշորացում:

Նախաբան

ՀՀ-ում տեղական ինքնակառավարման մարմինների (այսուհետ՝ ՏԻՄ) համակարգի ձևավորման և վերափոխումների ողջ ընթացքում մշտապես

* Հոդվածը ներկայացվել է 05.03.2024թ., գրախոսվել՝ 17.03.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

առանցքային են եղել տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորությունների և ֆինանսական միջոցների կառավարման միջև առկա համապատասխանության խնդիրները: Ըստ Էռլթյան, ՏԻՄ-երի առաջնահերթ գործառույթն է սեփական լիազորությունների շրջանակում լուծել համայնքային նշանակության խնդիրները (ՏԻՄ ՀՀ օրենք, հոդված 3): Այս համատեքստում ՏԻՄ-երը պետք է ունենան կարողություններ և ֆինանսական ռեսուրսներ, որոնք կապահովեն համայնքներում ոլորտային տարբեր հիմնախնդիրների լուծման իրենց լիազորությունները իրականացնելը (ՀՀ սահմանադրություն, հոդված 183):

ՀՀ կառավարության N44 արձանագրային որոշմամբ՝ 2011 թվականին ընդունվեց «Համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման հայեցակարգը»՝ հիմք դնելով տեղական ինքնակառավարման համակարգի զարգացման հերթական փուլին: Սույն հայեցակարգում նշվում էր, որ համայնքներում կան բազմաթիվ խնդիրներ՝ բյուջեների հավաքագրման տեսանկյունից: Գյուղական բազմաթիվ համայնքներում (հատկապես՝ Արագածոտնի, Լոռու, Շիրակի, Սյունիքի մարզերում) եկամուտների հավաքագրման մակարդակը չի գերազանցում 50%-ը: Բոլոր մարզերում առկա են նախորդ տարիներից կուտակված ապառքներ: Ավաճից հնարավոր է եզրակացնել, որ համայնքների՝ առանց այդ էլ սուղ ֆինանսական միջոցները, չունենալով հավաքագրման բավարար մակարդակ, չէին կարող հնարավորություն ընձեռնել տեղական ինքնակառավարման մարմիններին իրականացնելու նույնիսկ պարտադիր լիազորությունները (Համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման հայեցակարգ, հավելված):

ՏԻՄ-երը մեծ ակտիվություն չեն ցուցաբերում միջազգային դրամաշնորհային կազմակերպությունների հայտարարած աջակցության, ոլորտային բարելավումներին ուղղված ծրագրերում ներգրավվելու ուղղությամբ, ինչը կնպաստեր համայնքներում տարբեր խնդիրների՝ ենթակառուցվածքների զարգացմանը:

Միջազգային դրամաշնորհային կազմակերպությունների հետ աշխատանքը պահանջում է որոշակի փորձառություն, կոմպետենցիաներ և առանձնահատկություններ: Օրինակ՝ այս կամ այն դրամաշնորհային ծրագրին դիմելու համար անհրաժեշտ է ծանոթանալ տվյալ կազմակերպության գործունեության ուղղություններին և զուգահեռաբար ունենալ այդ առանձնահատկություններից բխող ծրագրային փաթեթների մշակման, կազմման և ներկայացման կարողություններ: Հարկ է նկատել, որ այս համատեքստում ՏԻՄ-երի կարողությունների ու հմտությունների պակասն է, որ հաճախ խոչընդոտում է համայնք-միջազգային դրամաշնորհային կազմակերպություն հարաբերությունների հաստատումը և կայացումը:

Վերոշարադրյալ պնդումները ուղենշելու համար դիտարկենք համայնքների եկամուտներից տրված հաշվետվությունները միայն 2022 թվականի համար (Աղյուսակ 1)¹ (ՀՀ ֆինանսների նախարարության տված «Համայնքային բյուջեների ամփոփ հաշվետվություն (2023 թ. տարեկան)» հաշվետվությունը):

Աղյուսակ 1

Համայնքների եկամուտները պաշտոնական դրամաշնորհներից

	Հազար դրամ
Ընթացիկ արտաքին պաշտոնական դրամաշնորհներ՝ ստացված այլ պետություններից	807

¹ Աղյուսակ 1-ը կազմված է հեղինակի կողմից՝ հաշվի առնելով համայնքների ներկայացրած հաշվետվությունները:

Կապիտալ արտաքին պաշտոնական դրամաշնորհներ՝ ստացված այլ պետություններից	0
Ընթացիկ արտաքին պաշտոնական դրամաշնորհներ՝ ստացված միջազգային կազմակերպություններից	362 254,6
Կապիտալ արտաքին պաշտոնական դրամաշնորհներ՝ ստացված միջազգային կազմակերպություններից	787 372,2
Ընթացիկ ներքին պաշտոնական դրամաշնորհներ՝ ստացված կառավարման այլ մակարդակներից	71 767 549,5
Կապիտալ ներքին պաշտոնական դրամաշնորհներ՝ ստացված կառավարման այլ մակարդակներից	19 446 292,6
Ընդամենը	92 364 276,6

Ակնհայտ է, որ պաշտոնական դրամաշնորհներում գերակշռում են պետության տրամադրած պաշտոնական դրամաշնորհները, իսկ միջազգային կազմակերպություններից կամ այլ պետություններից ստացված դրամաշնորհների թիվը ընդհանուրի միայն 1,24%-ն է:

Կարևորելով և առանցքային համարելով համայնքային բյուջեների դիվերսիֆիկացումը՝ առաջարկում ենք համայնքներում ներդնել միջազգային կազմակերպությունների հետ աշխատելու պրակտիկա՝ մի քանի ուղղություններով և աշխատակիցների մասնագիտական վերապատրաստումներ՝ հետևյալ ուղղություններով.

- Նոր ֆինանսական ներդրումներ փնտրելու և ներգրավելու ձևաչափեր, ֆոնդիայթիայթման մեթոդներ և մոտեցումներ, դրամաշնորհային ծրագրերի մշակման առանձնահատկություններ և հնարավոր դոնորների քարտեզագրման ձևեր:

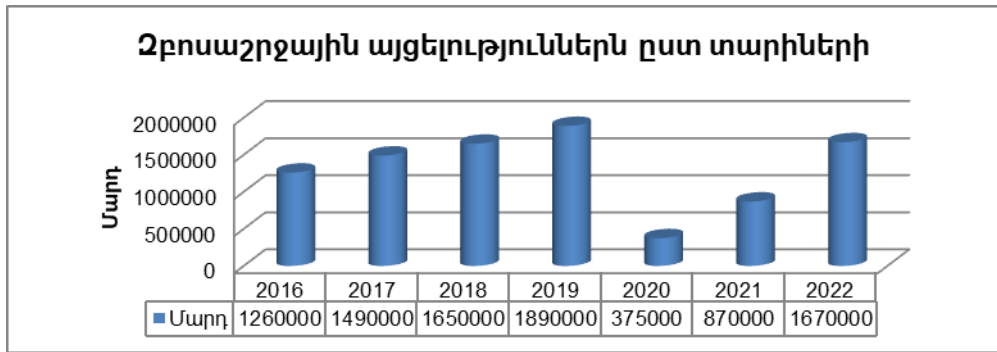
- Այս գործընթացներում կարող են ներգրավվել համայնքում ոլորտային գործունեություն իրականացնող հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, որոնք կարող են աջակցել թե՛ բովանդակային, թե՛ տեխնիկական ուղղություններով:

- Համայնքապետարաններում ֆոնդիայթիայթման մասնագետների ներգրավում, որոնք համայնքի կողմից դրամական պարզեցացում կստանան՝ ծրագրային ամբողջական փաստաթղթերի կազմման և դրամաշնորհի ստացման դեպքում (օրինակ՝ համայնքի կողմից ստացած դրամաշնորհի 1%-ի չափով):

Համայնքների համար հիմնական եկամուտներ են հողի հարկը և գույքահարկը, իսկ հյուրանոցային հարկը գործնականում չի կիրառվում: Գործող օրենսդրությամբ՝ համայնքները չեն կարող սահմանել հարկեր, որոնք օրենսդրությամբ արգելված են (ՏԻՄ ՀՀ օրենք, հոդված 79,3): Այդ պատճառով առաջին հերթին անհրաժեշտություն կա, որպեսզի գործող եկամուտի աղբյուրները ավելի արդիականացվեն:

Հյուրանոցային հարկը զբոսաշրջության հարկի ենթատեսակ է: Նրա կիրառման դեպքում համայնքները կարող են ունենալ զգալի ֆինանսական մուտքեր: Հայաստանը՝ որպես հարուստ մշակույթ ունեցող երկիր, մշտապես հետաքրքրել և գրավել է աշխարհի տարբեր երկրներում բնակվող մարդկանց: Դիտարկենք 2016-2022 թվականների զբոսաշրջային այցելությունների դինամիկան: Դիտարկենք առաջին գրաֆիկը.

Գրաֆիկ 1¹ (ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարության հաշվետվությունները, և armstat.am վիճակագրական կայքը)

Չբուսաշրջային այցելություններն ըստ տարիների

2016-2022 թվականների զբոսաշրջային այցելությունների դինամիկայի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 2016-2019 թվականներին զբոսաշրջիկների ՀՀ այցելությունների դինամիկան ունեցել է դրական աճ: Չբուսաշրջիկների այցելությունների քանակը կտրուկ նվազել է 2020 թվականին: Այցելությունների նվազման միտումը, մեր կարծիքով, պայմանավորված է եղել օբյեկտիվ պատճառներով՝ կորոնավիրուսային համաճարակ, 44-օրյա պատերազմ Հայաստանի և Ադրբեյջանի միջև: Ստավախություն կար, որ պատերազմից հետո ՀՀ-ն կկորցնի իր զբոսաշրջային գրավչությունը, սակայն վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ այն կրկին աճելու միտում ունի: Միայն 2023 թվականին ՀՀ այցելող զբոսաշրջիկների քանակը աճել է մինչև 2,2 միլիոն, որը երկրի համար բացարձակ ռեկորդ է (ՀՀ ԷՆ Չբուսաշրջության կոմիտեի տարեկան ամփոփիչ միջոցառում): Այս թվերի կտրուկ աճը պայմանավորված է նաև ՌԴ-Ուկրաինա պատերազմով, քանի որ ՀՀ այցելած արտասահմանցիների գրեթե 50%-ը հենց Ռուսաստանից են՝ շուրջ 790000 մարդ: Մինչդեռ նախորդ տարիներին այն կազմել է 350000 մարդ (Համաշխարհային զբոսաշրջության կազմակերպության կայքէջ):

Վերլուծության հիմնական բովանդակությունը վկայում է այն մասին, որ ՀՀ-ն իրապես գտնվում է զբոսաշրջիկների հետաքրքրությունների տիրույթում: Հարկ է նկատել, որ ՀՀ այցելող զբոսաշրջիկների մեծամասնությունը կարճաժամկետ կեցության կարիքները հոգալու նպատակով հիմնականում հաստատվում է հյուրանոցներում, հյուրատներում: Այս համատեքստում էապես առաջ է մղվում հյուրանոցային հարկի ներդրման նպատակահարմարությունը: Ուստի, հիմք ընդունելով վերոշարադրյալ վերլուծությունը՝ առաջարկում ենք, որ հյուրանոցի հարկը ՀՀ-ում սահմանվի որպես նոր, տեղական հարկատեսակ՝ հետևյալ ձևաչափով:

Հյուրանոցի հարկատեսակի ներդրման դեպքում համայնքապետարաններին կից կձևավորվի հասարակական խորհուրդ, որը կմիավորի տվյալ համայնքի հյուրանոցային, հյուրատնային բիզնես սեկտորի ներկայացուցիչներին: Համայնքներում ավագանու ինստիտուտը պետք է որոշի հարկատեսակի դրույքաչափը՝ հաշվի առնելով սեզոնայնությունը, հյուրանոցների տեղակայման վայրը, եկամտաբերության մակարդակը և այլն: Համայնքներում հյուրանոցների և հյուրատների ներկայացուցիչները, հիմք ընդունելով իրենց ներքին քաղաքականությունները, կսահմանեն տվյալ հարկատեսակը վճարողին՝ հյուրանոց, հյուրատուն կամ զբոսաշրջիկ:

¹ Գրաֆիկը կազմել է հեղինակը:

Այս գործընթացի արդյուքում հավաքագրված ֆինանսական ռեսուրսների ներդրման մասին համայնքապետարաններին կից ձևավորված հասարակական խորհուրդները կմշակեն զբոսաշրջային գրավչության ավելացմանը միտված առաջարկների փաթեթներ, որոնք կներկայացվեն ավագանու հաստատմանը: Հյուրանոցի հարկատեսակի ներդրման պարագայում անհրաժեշտ է նաև հաշվի առնել սեզոնայնությամբ պայմանավորված այցելությունների քանակի նվազումը: Այժմ դիտարկենք երկրորդ աղյուսակը:

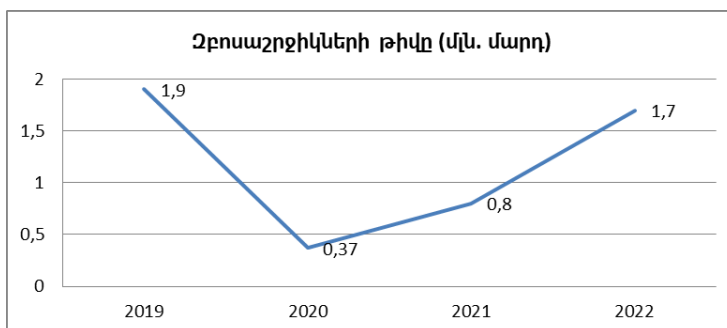
Աղյուսակ 2¹ (ՀՀ վիճակագրական կոմիտե)

Զբոսաշրջության այցելություններն ըստ ամիսների

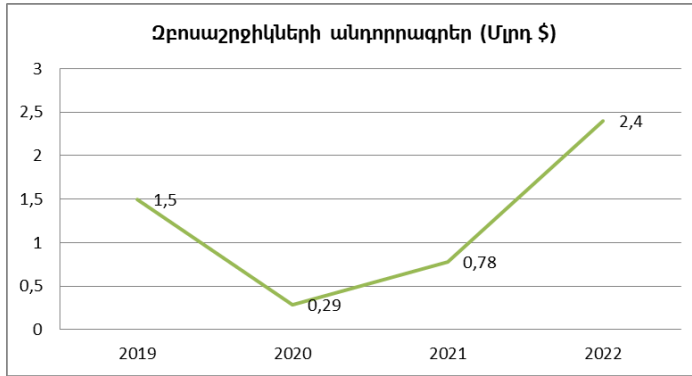
	Հուն	Փետ	Մարտ	Ապրլ	Մայ	Հուն	Հուլ	Օգոստ.	Սեպ	Հոկտ	Նոյ	Դեկտ
2018	113 217	89 331	120 704	133 205	115 962	132 331	177 456	248 827	184 153	161 095	117 603	93 421
2019	119 548	95 837	117 765	135 597	146 783	153 901	202 322	288 260	221 507	191 772	140 376	110 685
2020	142 370	106 637	58 788	-	-	-	-	-	16 471	20 534	16 642	34
2021	23 345	26 088	37 698	41 881	52 908	64 101	105 127	143 168	124 522	98 970	85 762	66 738
2022	94 339	72 262	84 197	96 938	116 495	129 908	188 856	261 834	198 074	154 847	144 576	130 429

«Զբոսաշրջության այցելություններն ըստ ամիսների» աղյուսակի վերլուծությունից նկատում ենք, որ զբոսաշրջիկների հոսքը նվազում է հունվարից մինչև մարտ ժամանակահատվածում: Այս շրջանների համար առաջարկում ենք, որ հյուրանոցային հարկի դրույքաչափը նվազի՝ այդ կերպ աջակցելով և՛ հյուրանոցներին, և՛ զբոսաշրջիկներին: Միևնույն ժամանակ կարող ենք պնդել, որ այդ ֆինանսական միջոցներն այնքան էլ մեծ չեն զբոսաշրջիկների համար, քանի որ զբոսաշրջությամբ հետաքրքրված են հիմնականում վճարունակ մարդիկ: Դիտարկենք երկրորդ գրաֆիկը:

Գրաֆիկ 2 (Համաշխարհային զբոսաշրջության կազմակերպության կայքէջ)

¹Աղյուսակը կազմել է հեղինակը:

Ըստ էության, տվյալները հավաստում են, որ զբոսաշրջիկները միայն 2022 թվականին միջինում ծախսել են 1411 \$/մարդ: Դա այժմյան փոխարժեքով հաշվվում է մինչև 600000 դրամ: Այդ մարդկանց համար էական ազդեցություն չի ունենա, եթե այդ գումարը վճարվի հենց զբոսաշրջիկների գրպանից: Նաև առաջարկում ենք զբոսաշրջիկ՝ երկարատև այցելության պարագայում հյուրանոցային հարկը զեղչել: Այդ հարկը կարող է վճարել նաև հյուրանոցի սեփականատերը:

Այսպիսով՝ կարող ենք փաստել, որ հյուրանոցային հարկի ներդրումը կապահովի համայնքների համար լրացուցիչ եկամուտներ և կավելացնի ապակենտրոնացման մակարդակը:

Անդրադառնալով համայնքների բյուջեների եկամուտներին: Ստորև ներկայացված են տարբեր տարիների ընթացքում Հայաստանի համայնքների եկամուտների կազմը և կառուցվածքը: /Աղյուսակ 1/

Աղյուսակ 1¹

Համայնքների բյուջեների եկամուտների կազմը և կառուցվածքը 2014-2022թթ

Դ/Դ	Ցուցանիշ	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Ընդամենը եկամուտներ մլրդ դրամ	114,4	128,2	128,6	126,6	127,5	144,4	156,1	175,4	189,8	248,2
2	Հարկեր և տուրքեր	23,3	23,8	24,6	26,8	26,3	31,0	30,8	38,3	42,4	50,9
3	Այլ եկամուտներ	35,5	45	48,8	42,6	41,4	46,6	43,8	50,4	52,4	86,6
4	Պաշտոնական դրամաշնորհներ	55,6	59,4	55,3	57,2	59,7	66,8	81,5	86,7	95	110,7
5	Տեսակարար կշիռ %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

¹ Աղյուսակը կազմել է հեղինակը՝ հաշվի առնելով համայնքների ներկայացրած հաշվետվությունը:

6	Հարկեր և տուրքեր	20,3	18,5	19,1	21,1	20,6	21,4	19,7	21,8	22,3	20,5
7	Այլ եկամուտներ	31	35,1	37,9	33,6	32,5	32,2	28	28,7	27,6	34,9
8	Պաշտոնական դրամաշնորհներ	48,6	46,3	43	45,2	46,8	46,4	52,3	49,5	50,1	55

Համայնքների խոշորացման գործընթացը սկսվել է 2015 թվականից («Համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման հայեցակարգ», 12): Այս տվյալներից կարող ենք եզրակացնել, որ 2016 թվականին եկամուտները աճել են 14,2 միլիարդով, որը, մեր կարծիքով, բավականին մեծ թիվ է, իսկ 2015 թվականի համեմատ այն աճել է շուրջ 200 միլիոնով: 2017 թվականին եկամուտները պակասել են շուրջ 2 միլիարդով: Սակայն, երբ բացում ենք ընդհանուր տվյալները, այդտեղ պարզ երևում է, որ միայն 2016 թվականին ընդհանուր եկամուտներից հարկեր և տուրքերը կազմել են 24, 5 միլիարդ, իսկ 2017 թվականին այն աճել է՝ դառնալով 26, 7 միլիարդ, որը հիմնականում ավելացել է անշարժ գույքի, հողի հարկի և այլ եկամուտներից, այդ թվում՝ գույքահարկը փոխադրամիջոցների համար: Սա շատ մեծ ու կարևոր ցուցիչ է և արտացոլում է այն իրողությունը, որ խոշորացված համայնքները սկսել են ավելի հետևողական լինել և, եթե փոքր համայնքի պարագայում ավելի շահակապաճ են եղել միմյանց բարեկամական կապերով, այժմ այդ կապվածությունը, կարելի է ասել, երկրորդվում է՝ մեծ տեղ հատկացնելով օրենքին:

Սակայն, երբ հարց է առաջանում, թե այդ պարագայում որն է նման կտրուկ անկման պատճառը, մեր կողմից կատարված ուսումնասիրությամբ պարզվեց, որ այն պայմանավորված է պետության կողմից տեղական ինքնակառավարման մարմիններին պատվիրակված լիազորությունների իրականացման ծախսերի ֆինանսավորման համար պետական բյուջեից ստացվող միջոցների կրճատմամբ:

Այն 2016 թվականին եղել է 38,6 միլիարդ, իսկ 2017 թվականին՝ 30,3 միլիարդ: Սա ևս կատարված մեծ քայլ է, որպեսզի համայնքները դառնան ինքնաֆինանսավորվող և պետական բյուջեից շուրջ 8,3 միլիարդ այս մասով խնայողություն է արվել, որը նույնպես ցույց է տալիս խոշորացման դրական կողմերից: Այդ փուլից սկսած՝ ընդհանուր եկամուտները սկսել են ավելի աճել, և 2022 թվականին այն դարձել է շուրջ 189,8 միլիարդ: Այս թիվը 2014 թվականի տվյալներից մեծ է շուրջ 75,4 միլիարդով: Համեմատության համար նշենք՝ 2014 թվականին հարկերից և տուրքերից ձևավորված եկամուտները կազմել են 23,2 միլիարդ, իսկ 2022 թվականին այն դարձել է 42,4 միլիարդ, այսինքն՝ գրեթե 2 անգամ ավելացել է համայնքների մուտքերը այս հոդվածով: 2023 թվականին եկամուտներն էլ ավելի են աճել և եկամուտները դարձել են ընդամենը 248,2 մլրդ: Մեր կարծիքով, այս տվյալները լուրջ ցուցիչ են այն բանի, որ համայնքների խոշորացումից հետո տեղի է ունեցել համայնքների բյուջեների մուտքերի կտրուկ աճ:

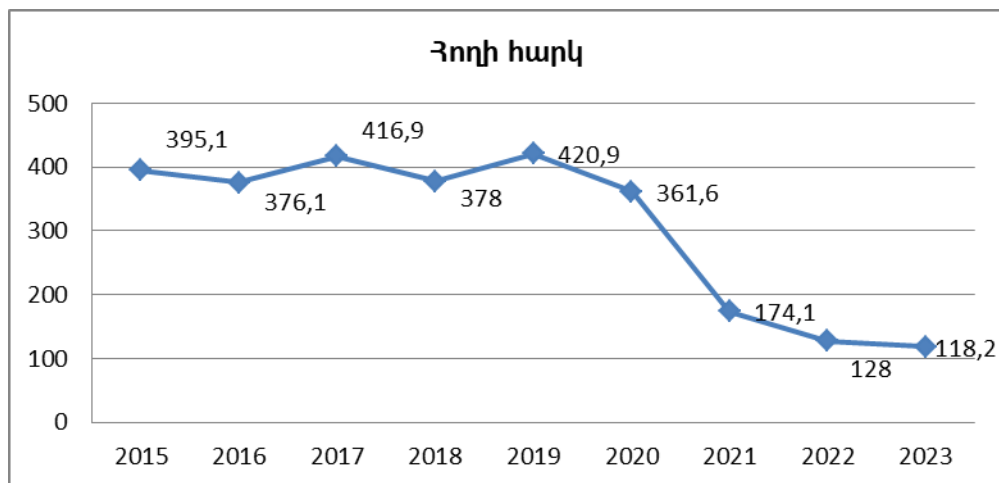
Այս ամենով հանդերձ՝ այժմ անդրադառնանք հարկերի և տուրքերի՝ գույքային հարկեր անշարժ գույքից տողին: /Աղյուսակ 2/

Գույքային հարկեր անշարժ գույքից 2016-2023 թթ.

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Հողի հարկ համայնքների վարչական տարածքներում գտնվող հողի համար (հազար դրամ)	3951052	3761321	4169390	3780112	4209779	3616750	1741731	1285146	1182832
Գույքահարկ համայնքների վարչա-կան տարածքներում գտնվող շենքերի և շինությունների համար (հազար դրամ)	5585882	5702110	5933647	5698596	6331459	5892922	2764330	1027381	826266
Համայնքի բյուջե մուտքագրվող անշարժ գույքի հարկ	---	---	---	---	---	---	7844374	11692514	14894964

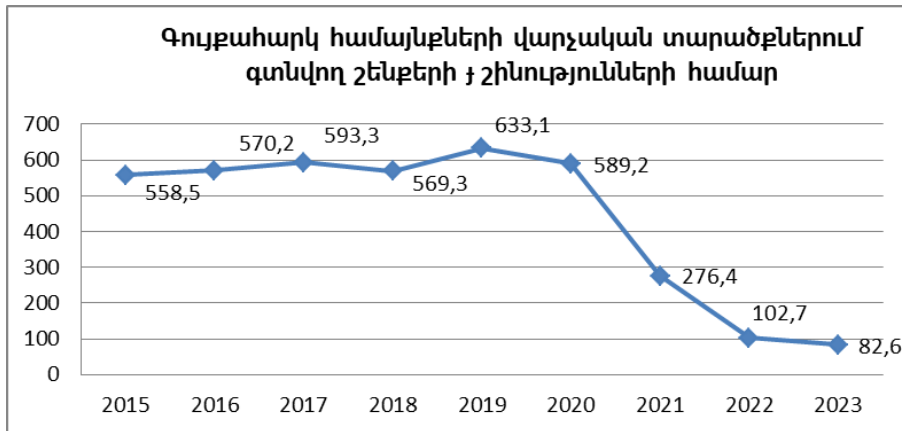
Վերոնշյալ տվյալները ցուցում են, որ համայնքային բյուջեի համար մուտքեր ապահովող հողի հարկը և գույքահարկը ամեն տարի փոփոխվում են: Այդ փոփոխությունները ժամանակ առ ժամանակ աճում են, հետո նվազում: Ավելի պատկերավոր լինելու համար դիտարկենք գծապատկերը.

Գծապատկեր 1²

¹ Աղյուսակը կազմել է հեղինակը՝ հաշվի առնելով համայնքների հաշվետվությունները:

² Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից: Հաշվի է առնվել համայնքների հաշվետվությունները: Հղումը՝ https://www.minfin.am/hy/page/hamayngi_byujei_hashvetvutyunner/

Այս գծապատկերները արտացոլում են այն իրողությունը, որ հավաքագրման մասով էական փոփոխություններ չկան: Ավելի շատ մտահոգիչ են այդ տատանումները: 2018 թվականի անկումը, մեր կարծիքով, պայմանավորված էր մարդկանց հետհեղափոխական հոգեվիճակով, իսկ 2020 թվականի անկումը պայմանավորված էր համաճարակով և պատերազմով: 2021 թվականին ուժը կորցնում է հողի հարկի մասին օրենքը և հարկային բարեփոխումներով ներառվում է հարկային օրենսգրքում¹: 2021 թվականից հետո համայնքների բյուջեների եկամուտների տողի մեջ է ներառվել համայնքի բյուջե մուտքագրվող անշարժ գույքի հարկը, որը սկսել է կտրուկ աճել և իր հերթին հանգեցրել է հարկերի և տուրքերի ավելացմանը: Այս ամենով հանդերձ՝ այդ հարկատեսակների հավաքագրումը միշտ էլ մնում է համայնքի համար դժվար լուծելի խնդիր: ՀՀ ֆինանսների նախարարության տված հաշվետվություններից յուրաքանչյուր տարի տարեկան հաստատված պլանի և փաստացի հավաքագրված գումարների մեջ առկա են մեծ տարբերություններ: Պլանը հիմնականում թերակատարվում է. երբեմն նույնիսկ կիսով չափ է հավաքագրվում (ֆինանսների նախարարության կայքէջ):

Գործող օրենսդրությամբ համայնքները չեն կարող սահմանել հարկեր, որոնք օրենսդրությամբ արգելված են: Այդ պատճառով առաջին հերթին անհրաժեշտություն կա, որ գործող եկամուտի աղբյուրները ավելի արդիականացվեն: Ինչ վերաբերում է հողի հարկի և գույքահարկի գծով ֆիզիկական անձանց պարտավորությունների կատարման շահադրժան մեխանիզմներին, ապա դա հնարավոր է իրականացնել ԱԶՆԱ վարկային բյուրոյի միջոցով: Ֆիզիկական անձանց հարկային պարտավորությունների մասին տեղեկատվության մուտքագրումը տվյալ բյուրոյի տեղեկատվական համակարգ, հնարավորություն կտա առավել տեղեկացված լինելու հողօգտագործողների ֆինանսական պարտավորությունների կատարման, կարգապահության և ներկա պարտավորությունների մասին, ինչպես նաև տեղեկացված լինելու ֆինանսական պարտավորությունների նկատմամբ անպարտաճանաչ ֆիզիկական անձանց մասին:

Կարծում ենք, որ նման պարագայում ցանկացած անձ կձգտի և շահագրգռված կլինի ժամանակին և ամբողջապես կատարելու իր հարկային պարտավորությունները, որպեսզի կերտի «դրական պատմություն» և կօգտագործի այն՝ ֆինանսական ծառայություններից արտոնյալ պայմաններով օգտվելու համար: Ինչպես հայտնի է, բոլոր այն ֆիզիկական անձինք, որոնք իրենց վարկային պատմության մեջ ունենում են ժամկետանց պարտավորություններ, զրկվում են ֆինանսաբանկային

¹ Օրենքն ուժը կորցրել է 01.01.2021 թվականին՝ 04.10.16 ՀՕ-165-Ն օրենքի 445-րդ հոդվածի 1-ին մասի 10-րդ կետով:

հաստատությունների առաջարկած ծառայություններից օգտվելու հնարավորությունից: Երբ խոսքը վերաբերում է ՀՀ-ում հոգստագործողների կողմից գյուղատնտեսական նպատակով վարկ վերցնելուն, ապա ակնհայտ է, որ դա նրանց գործունեության իրականացման առանցքային և ամենակարևոր միջոցն է, ուստի որևէ ֆիզիկական անձ չի ցանկանա՝ իր վարկունակության վրա որևէ հանգամանք բացասական ազդեցություն թողնի: Այս նույն մոտեցումը հնարավոր է իրականացվել նաև գույքահարկ ունեցող այլ անձանց նկատմամբ:

Խիստ մտահոգիչ է նաև այն հանգամանքը, որ Նախկինում շատ են Նախադեպերը, երբ հողի մասնավորեցման ընթացքում անօրինական կերպով օտարվել են տարածքներ, որոնք հիմա անհատների համար ծառայում են որպես կապիտալ: Այս դաշտում ևս պետք է իրականացվի օրենսդրական փոփոխություն:

Առաջարկում ենք, որ նման պարագայում գործի սեփականության նկատմամբ գործի աճողական դրույքաչափի կիրառումը: Օրինակ՝ այն ֆիզիկական անձինք, որոնք հողը ձեռք բերելուց հետո շուրջ 5 տարի ոչինչ չեն ձեռնարկել տվյալ հողամասում, նրանց նկատմամբ սկսի գործել ավելի բարձր հարկեր: Դա մի կողմից կմոտիվացնի մարդկանց հողի օգտագործման համար, մյուս կողմից՝ տնտեսության համար կունենա դրական ազդեցություն: Այն մարդիկ, որոնք 5 տարվա մեջ չեն ունենա հնարավորություն այդ հողը օգտագործելու, ստիպված կլինեն վաճառել: Այս մասով անհանգստություն է առաջանում, որ մարդիկ կսկսեն իրենց հողերը նվիրաբերել հարազատներին և ակամայից խուսափել ավելացող դրույքաչափից և այլ խոչընդոտներից: Այս պարագայում անհրաժեշտ է նաև, որ օրենքի միջոցով պարտադրվի այն հանգամանքը, որ նվիրատվության կամ առուվաճառքի պայմանագիր կարող է կնքվել միայն այն պարագայում, երբ վճարված է այդ հողին առնչվող ամբողջական հարկը: Դեռևս խորհրդային տարիներին ստեղծված բազմաթիվ գործարաններ անկախացումից հետո մասնավորեցվել են: Այս նույն կարգավիճակում են գտնվում նաև բազմաթիվ շենքեր, որոնց սեփականատերերը ոչ վաճառում են, ոչ էլ ներդրում կատարում: Այս պոտենցիալն օգտագործելու համար առաջարկում ենք երկարաժամկետ չօգտագործվող շենքերի և շինությունների վրա կիրառել գույքահարկի աճողական դրույքաչափ:

Այսպիսով՝ հիմք ընդունելով ՀՀ-ում ՏԻՄ-երի տարբեր բյուջետային հնարավորությունները, որոնք պայամանավորված են մի շարք գործոններով՝ համայնքները ամբողջապես չեն կարողանում կատարել իրենց լիազորությունները: Ուստի՝ առաջանում է նոր տնտեսաիրավական կարգավորման անհրաժեշտություն, որոնք միտված կլինեն ՏԻՄ-երում եկամուտների հավաքագրման դիվերսիֆիկացմանը և արդիականացմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ալեքսանյան, Մանվել. *Տարածքային կառավարումը Հայաստանի Հանրապետությունում*, Միվա-Պրես, Երևան, 2004:
2. Թումանյան, Դավիթ. Հայաստանի Հանրապետության տեղական ինքնակառավարման համակարգի զարգացման ուղիները, Երևան, 2005 թ.:
3. Թումանյան, Դավիթ. *Տեղական ինքնակառավարումը Հայաստանում* (2011 թ.), Գիրք 5, Երևան, 2012 թ.:
4. Սուվարյան, Յուրի և ուրիշներ, *Պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում*, «Տնտեսագետ», Երևան, 2015:
5. Օրդյան, Էդուարդ. *Տեղական ինքնակառավարման հիմունքներ, Նոր զարգացումներ*, «Պետական ծառայություն», Երևան, 2002:
6. Зотов, Владимир, и Зинаида Макашова, *Муниципальное управление*, Питер Воронеж, 2004.

7. Spengler, John, and Muzaffer Uysal. "Considerations in the hotel taxation process" Volume 8, Issue 4, *International Journal of Hospitality Management*, 1989, 309-316.

8. «Համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման հայեցակարգ», 2011 թ. նոյեմբերի 10-ի նիստի N 44 արձանագրային որոշմամբ, <https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=66135>

9. «Համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման հայեցակարգ», ՀՀ կառավարության 2011 թ. նոյեմբերի 10-ի նիստի N 44 արձանագրային որոշում, http://www.mta.gov.am/u_files/file/Haycakarg.pdf

10. «Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն», 2006:

11. «Տեղական ինքնակառավարման մասին ՀՀ օրենք, ընդունված 07.05.2002թ., ՀՕ-337 <https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150060>

12. Հայաստանի Հանրապետության Ֆինանսների նախարարություն, Համայնքների բյուջեների ամփոփ հաշվետվություններ, https://www.minfin.am/hy/page/hamaynqi_byujei_hashvetvutyunner/

13. Հողի հարկի մասին ՀՀ օրենք Հ.Ն.-1005-1, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=140557>

14. «Հայաստանի Հանրապետության հարկային օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու և 2017 թվականի դեկտեմբերի 21-ի «Հայաստանի Հանրապետության հարկային օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՕ-266-Ն օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» օրենքում փոփոխություն կատարելու մասին» ՀՀ օրենք - <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=123322>

15. Համաշխարհային տուրիստական կազմակերպության պաշտոնական կայքէջ - <https://www.unwto.org/europe/armenia>

16. Հայաստանի Հանրապետության Ֆինանսների նախարարություն պաշտոնական կայքէջ - <https://www.minfin.am/hy>

17. Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտեի պաշտոնական կայքէջ - <https://armstat.am/am/>

WORKS CITED

1. Aleksanyan, Manvel. «Taratsqayin karavarum@ Hayastani Hanrapetutyunum». Miva press, Erevan ["Territorial Administration in the Republic of Armenia". Miva press, Erevan] 2004. (in Armenian)

2. Tumanyan, Davit. Hayastani Hanrapetutyun texakan inqnakaravarman hamakargi zargacman uxiner@. Erevan ["Ways of Development of the Local Self-government System of the Republic of Armenia". Yerevan] 2005. (in Armenian)

3. Tumanyan, Davit. «Texakan inqnakaramarum@ Hayastanum» girq 5, Erevan ["Local Self-government in Armenia", Book 5, Yerevan] 2012. (in Armenian)

4. Suvajyan Yuri ev urishner. «Petakan karavarman ev texakan inqnakaravrman zargacman himnaxndirner@ Hayastani Hanrapetutyunum» Erevan ["Problems of Development of State Administration and Local Self-government in the Republic of Armenia" Yerevan] 2015. (in Armenian)

5. Odyan, Eduard. «Texakan inqnakaramarman himmunqner, Nor zargacumner». Erevan, ["Fundamentals of Local Self-government, New Developments" Yerevan] 2003. (in Armenian)

6. Zotov, Vladimir, i Zinaida Makapsheva. «Municipalnoe upravlenie». V. ["Municipal Management, V..] 2004. (in Russian)

7. Hamaynqneri xoshoracman ev mijhamaynqayin miavorumneri d'evavorman hayecakarg, 2011 t. noyemberi 10-i nisti N 44 ard'anagrayin voroshmamb, [Concept of

Community Consolidation and Formation of Inter-Community Associations, by protocol decision of the meeting N 44 of November 10, 2011], <https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=66135>. (Available: 10.03.2024) (in Armenian)

8. Hamaynqneri xoshoracman ev mijhamaynqayin miavorumneri d'evavorman hayecakarg, HH kar'avarut'yan 2011 t'. noyemberi 10-i nisti N 44 ard'anagrayin voroshum, [Concept of Community Consolidation and Formation of Inter-Community Associations, Protocol decision of the RA Government meeting N 44 of November 10, 2011], <https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=66135>. (Available: 05.02.2024) (in Armenian)

9. «Hayastani Hanrapetut'yan Sahmanadrut'yun» [The Constitution of The Republic of Armenia], 2006. (in Armenian)

10. «Teghakan inqnakar'avarman masin HH o'renq, y'ndunvac' 07.05.2002t'. [Law of the Republic of Armenia on Local Self-Government, adopted on 05/07/2002], HO'-337 <https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150060> (Available: 18.02.2024) (in Armenian)

11. Hayastani Hanrapetut'yan Finansneri naxararut'yun, Hamaynqneri byujeneri amp'op' hashvetvut'yunner [Ministry of Finance of the Republic of Armenia, Summary Reports of Municipal Budgets], https://www.minfin.am/hy/page/hamaynqi_byujei_hashvetvutyunner/ (Available: 01.02.2024) (in Armenian)

12. Hoghi harki masin HH o'renq [RA Law On Land Tax] H.N.-1005-1, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=140557> (Available: 01.03.2024) (in Armenian)

13. «Hayastani Hanrapetut'yan harkayin o'rensgrqum p'op'oxut'yunner ev Iracumner katarelu ev 2017 t'vakani dektemberi 21-i «Hayastani Hanrapetut'yan harkayin o'rensgrqum p'op'oxut'yunner ev Iracumner katarelu masin» HO'-266-N o'renqum p'op'oxut'yunner ev Iracumner katarelu masin» o'renqum p'op'oxut'yun katarelu masin» HH o'renq [RA Law "On Amendments and Additions to the Tax Code of the Republic of Armenia and Amendments to the Law HO-266-N of December 21, 2017 "On Amendments and Additions to the Tax Code of the Republic of Armenia"] - <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=123322> (Available: 11.02.2024) (in Armenian)

14. Hamashxarhayin turistakan kazmakerput'yan pashtonakan kayqE'j [Official Website of the World Tourism Organization] - <https://www.unwto.org/europe/armenia> (Available: 08.03.2024) (in Armenian)

15. Hayastani Hanrapetut'yan Finansneri naxararut'yun pashtonakan kayqe'j [Official website of the Ministry of Finance of the Republic of Armenia] - <https://www.minfin.am/hy> (Available: 15.01.2024) (in Armenian)

16. Hayastani Hanrapetut'yan vitwakagrakan komitei pashtonakan kayqe'j [Official website of the Statistical Committee of the Republic of Armenia] - <https://armstat.am/am/> (Available: 13.02.2024) (in Armenian)

CURRENT PROBLEMS OF COMMUNITY REVENUE COLLECTION AND WAYS OF IMPROVEMENT

MHER OTARYAN

*Yerevan State University,
Faculty of Economics and Management,
Chair of Management and Entrepreneurship, Ph.D. Student,
Ijevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this research is to analyze the challenges faced by communities in the Republic of Armenia in revenue collection, paying particular attention to property tax and land tax as primary revenue sources. In addition, the aim of the study is to highlight the importance of upgrading income sources in communities to meet development trends, thereby providing recommendations for improvement.

Within the framework of the study, we set the following tasks: to identify the primary sources contributing to the formation of community incomes, to study the existing challenges and gaps in the current system of community income collection and to emphasize the need for and importance of modernization of income sources in communities. The methods of document analysis, abstraction, induction, and statistical data analysis were used to carry out the research. In the framework of this research, we studied various public and scientific materials, and by studying the historical development, we found their cause-and-effect relationship using the method of combining the historical and the logical.

As a result, considering the directions for improvement in the communities and the development trends, we presented recommendations. They refer to the introduction of a new type of tax, the hotel tax, rethinking of cooperation with international sector organizations through the introduction of new modern positions or the implementation of professional training.

Keywords: *Property Tax, land tax, revenue collection, hotel tax, modernization of revenue sources, revenue diversification, public council, community enlargement.*

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СБОРА ДОХОДОВ С ОБЩИН И ПУТИ ЕГО УЛУЧШЕНИЯ

МГЕР ОТАРЯН

*кафедра общей экономики факультета экономики
Иджеванского филиала
Ереванского государственного университета,
г. Иджеван, Республика Армения*

Целью данного исследования является анализ проблем, с которыми сталкиваются общины Республики Армения при сборе доходов; при этом особое внимание уделяется налогу на имущество и земельному налогу как основным источникам доходов. Кроме того, цель исследования – подчеркнуть важность модернизации источников дохода в общинах для соответствия тенденциям развития и представить рекомендации по ее улучшению.

В рамках исследования перед нами были поставлены следующие задачи: выявить источники, способствующие формированию доходов общин, изучить

существующие проблемы и упущения в действующей системе сбора доходов с общин, а также подчеркнуть необходимость и важность модернизации источников их доходов. Для проведения исследования были использованы методы анализа документов, абстракции, индукции и статистического анализа данных. В рамках данного исследования мы изучили различные материалы социального и научного характера, а также, изучая историю развития вопроса, я, определили их причинно-следственную связь, используя метод синтеза исторического и логического.

В результате исследования учитывая направления оптимизации общин и тенденции их развития, мы представили некоторые рекомендации. Речь идет о введении нового вида налога – гостиничного налога, о пересмотре принципов сотрудничества с организациями международного сектора посредством введения новых востребованных должностей или проведения профессиональных тренингов.

Ключевые слова: *налог на имущество, земельный налог, сбор доходов, налог на гостиницы, модернизация источников доходов, диверсификация доходов, общественный совет, расширение общин.*

**«ДУХ АРМЕНИИ» – СЕМЕЙНАЯ РЕЛИКВИЯ В ОПЫТЕ ИЛЛЮСТРАТИВНОЙ
ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКЦИИ ***

DOI: 10.52063/25792652-2024.1.20-239

ГАРНИК АКОПОВ

*доктор психологических наук, профессор, заслуженный деятель науки РФ,
главный научный сотрудник Самарского филиала
Московского городского педагогического университета*

Самара, Российская Федерация

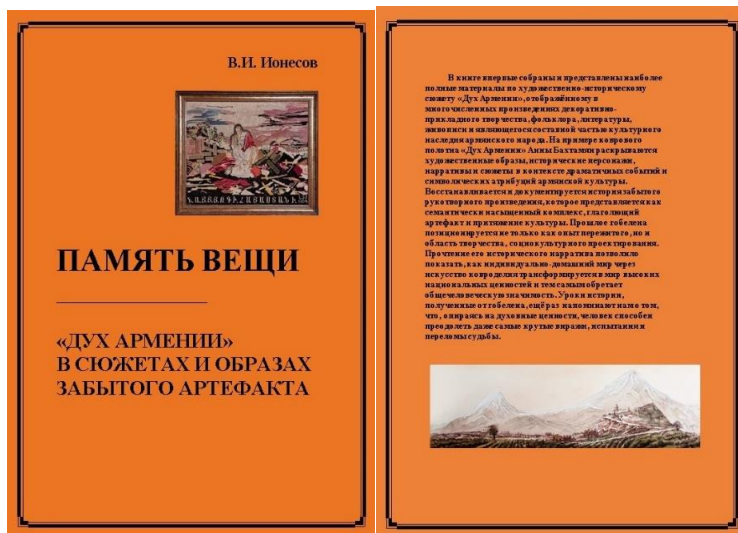
akopovgv@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8374-1629

**«THE SPIRIT OF ARMENIA» - FAMILY RELIC
IN THE EXPERIENCE OF ILLUSTRATIVE HISTORICAL RETROSPECTIVENESS**

GARNIK AKOPOV

*Doctor of Psychology, Professor, Honored Scientist of the Russian Federation, Chief
Researcher of the Samara Branch of the Moscow City Pedagogical University,
Samara, Russian Federation*

*Рецензия на монографию В.И. Ионесова «Память вещи: «Дух Армении» в образах
и сюжетах забытого артефакта» / Memories in a Thing: «The Spirit of Armenia» in
the Images and Stories of a Forgotten Artifact. – СКО;
под ред. А.И. Ионесова. – Самара: ООО «Самарама», «Прайм», 2021. – 322 С.
– ISBN 978-5-6046812-3-7*

* Գրախոսությունը ներկայացվել է 07.02.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2024թ.:

The monograph presented to the reader is an excellent example of a comprehensive historical and artistic research. The subject of the author's research is memorable evidence of the dramatic history of the people of Armenia, sealed in the image of a carpet work (tapestry) called "The Spirit of Armenia", which is a special energy object. This is not an everyday concept, but the concentrated content of the suffering of a people, the artistic image of which gives a person hope for its revival and prosperity.

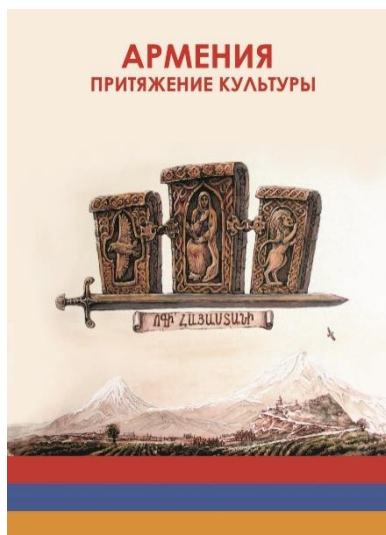
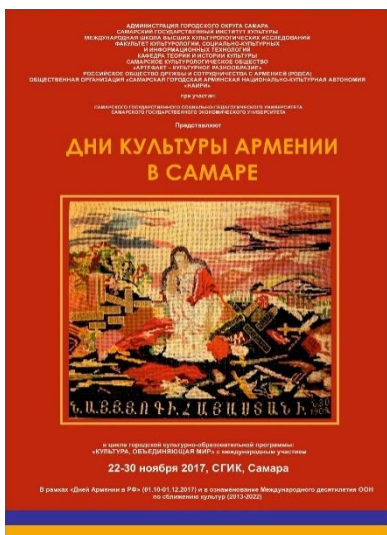
Книга Владимира Ивановича Ионесова «Память вещи: «Дух Армении» в образах и сюжетах забытого артефакта» (Самара, 2021) – абсолютно актуальное произведение в условиях резкого обострения противоречий современного мира. История Армении насчитывает немало трагических страниц, связанных с геополитикой и противостоянием между теми или иными странами. Их отражение в искусстве в целом ряде определенных сюжетов приобрело характер ярких символов. Символы, выражающие идею эмоционального единения и творческого созидания, можно найти как в больших, так и в малых произведениях материальной и духовной культуры Армении. Известное выражение «В капле отражается Мир» весьма точно передает главную смысловую линию книги В.И. Ионесова. Она представлена в судьбах отдельной семьи и ее представителей, в многочисленных фотоиллюстрациях, в поэтических строках и живописных полотнах, а также в деятельности замечательных специалистов по сохранению и развитию армянской культуры как уникальной и неустрашимой составляющей целостной системы планетарного многообразия. Особое место в этой культуре занимают отдельные конкретные предметы, изделия, вещи с высокой исторической смысловой нагрузкой. Это позволило философам, историкам, культурологам и психологам ввести в науку понятие «память вещи».

Автор поставил своей целью соединить историю забытого и, казалось бы, обыденного артефакта – коврового полотна (**гобелена**) с широким культурным контекстом исторических, социальных, этнопсихологических проекций и взаимосвязей. Все это позволяет рассматривать изучаемый артефакт как опредмеченную историю и опыт переживания.

В творчестве В. И. Ионесова концепция исторической, социокультурной и эстетической «памяти вещи» на примере бережно сохраненного автором фамильного **гобелена** (артефакта) выдержала несколько этапов становления и многоаспектного воплощения. Этому способствовали научные обсуждения на площадке Самарского государственного института культуры, а также поездки автора энциклопедического произведения по городам и селам Армении. Впечатляющее разнообразие ландшафтов и соответствующих жизненных проявлений населения в сочетании с единством Духа приверженности своей Культуре и ценностного отношения к исторической памяти Армении поражает и сегодня стороннего наблюдателя. Собранные материалы по **истории гобелена**, его сюжетным мотивам и символическим атрибутам были первоначально оформлены в виде брошюры, представленной на VII Международной научной конференции «Актуальные проблемы теоретической и прикладной психологии» в Ереване (11-13 октября 2019 года). Одновременно с этим в рамках данного форума автором был также представлен доклад «О книгопечатнике Джанике Арамяне и Анне Бахтямян: история одного забытого гобелена» на историческом факультете Ереванского государственного университета [1, с.11]. Достойно сожаления, что художественные композиции с историческими сюжетами и образами Матери-Армении, созданные когда-то Джаником Арамяном и Анной Бахтямян, сегодня

известны лишь немногим даже в Армении. О книгопечатнике Арамяне знает лишь узкий круг специалистов. Картина «Дух Армении» практически забыта.

Активная исследовательская позиция автора не ограничивалась научно-теоретическим поиском ответов на целый ряд концептуально значимых вопросов. Отметим, что поиск осуществлялся не только в пределах Армении, но также по доступным историческим источникам на территории Ирана, Узбекистана, Франции и даже Индии (Мадрас), куда вели «следы» условно канонизированного артефакта. Исследовательская линия автора как участника и как организатора укреплялась также в ряде соответствующих культурных мероприятий. Это, в частности, Дни Армении в России в ноябре 2017 года.

Афиша Дней культуры Армении в Самаре и тематический сборник под редакцией В.И. Ионесова «Армения: притяжение культуры» (СГИК, Самара, 2019. - 696 с.)

Армянская община Самары поддержала автора информационно, организационно и технически в издании книги и презентации ее содержания армянской общественности, а также в продвижении соответствующей региональной культурно-образовательной программы, приуроченной к этому знаменательному событию. С этого момента гобелен, первоначально являясь домашней реликвией, обрел статус не только художественно оформленного исторического источника, но и объекта социокультурного и этнопсихологического проектирования. Разработанная В.И. Ионесовым комплексная тематическая программа «Дни культуры Армении в Самаре» включала два масштабных проекта: международную научно-практическую конференцию «Армения – притяжение культуры» с изданием одноименного сборника и большую арт-культурологическую платформу с художественными выставками, музыкальными гостиницами, литературными чтениями и арт-галереями. В центре всех этих событий, их визитной карточкой стало старинное ковровое полотно под названием «Дух Армении».

Изданный двойной арт-тематический альбом по сюжетам гобелена в формате DVD с концертной программой цикла мероприятий «Дней культуры Армении в Самаре» (2017)

Образно-символическое и одновременно закодированное послание художественного произведения в виде рукотворного коврового изделия-гобелена выстраивается в большую автобиографическую историю о судьбе человека, его семье, поколении и народе. Созданная Анной Бахтмян в 1909 году ковровая композиция воплощает и удерживает в себе память о прошлом, что делает данную вещь носителем и рассказчиком исторических воспоминаний о самом наболевшем и пережитом. Как отмечает автор монографии, «Этот материал начался с гобелена – с одной семейной реликвии, оставленной родителями и много лет хранящейся среди памятных вещей, домашней утвари. Данное сочинение не увидело бы свет без этого гобелена, также как гобелен не был бы создан без истории, которую он воплощает. История отображённых на гобелене образов и сюжетов уходит своими корнями в глубь веков и даже тысячелетий. В поисках ответов на поставленные гобеленом вопросы автору пришлось обратиться к многочисленным историческим, культурологическим и биографическим источникам, анализу слов и вещей, символов и текстов, истории армянского ковроделия и книгопечатания, иллюстративным, литературным, мифопоэтическим, нумизматическим, архитектурно-художественным и музыкальным произведениям» [1, с. 17].

Книга состоит из шести основных частей, в них представлены материалы о самом гобелене, его предыстории и сопутствующие тематические экскурсы и примечания. Впервые собраны в рамках одного издания наиболее полные сведения о художественном сюжете «Дух Армении», или «Матери-Армении» с образом скорбящей женщины как символа возрождения, верности и любви к родной Отчизне, нерушимой связи времен и поколений в драматичной истории армянского народа. В книге представлено более 40 образцов с данным сюжетом, включая гобелены, карпеты (ковры), картины, рисунки, скульптуры, открытки, книжные иллюстрации, гравюры, фотографии, изделия декоративно-прикладного творчества – чеканка, серебряные табакерки, кошельки, украшения и предметы быта.

Ковровое полотно «Дух Армении» («ՈԳԻ ՀԱՅՈՍԱՍՆԻԻ»), 65x55 см.
 Автор: Анна Бахтамян (А.А. Иоаннесян), 30 ноября 1909 г., Самарканд

Издание включает 6 приложений, содержащих образцы поэтического наследия классической армянской и русской литературы с произведениями, посвященными различным аспектам рассматриваемого в книге сюжета «Дух Армении», хронологию событий, упоминаемых в тексте, названия и термины, географические названия, указатель имен, большую коллекцию иллюстративных материалов (164 образца), сгруппированных в девять тематических блоков. Возвращаясь к жанру произведения, весьма объемного по собранным автором материалам, можно расшифровать символическое название «Память вещи» как оживление образов прошлого в их актуальном настоящем. Глубокая символика, яркие сюжеты и иллюстрации настоящей книги, на наш взгляд, содержательно обогащают сознание читателя, индуцируют намерение беречь, сохранять и приумножать богатство традиционных ценностей народа в богатой палитре диалога культур в противовес непримиримой поляризации межкультурных процессов.

Не меньший интерес читателя к содержанию книги может быть связан с тем, как на примере старинного коврового полотна и искусства ковроткачества автор показывает формирование опыта преодоления социального стресса и практики личностной терапии посредством самоидентификации жертв насилия, преследования и изгнания. В процессе немедитативного созерцания [8] память вещи может способствовать благоприятной трансформации смысловой сферы личности, либо художественно-творческому продолжению сюжета исходного произведения. Как отмечает В.И. Ионесов в заключительной части книги, «Уроки истории, полученные от гобелена, ещё раз напоминают нам о том, что, опираясь на духовные ценности, человек способен преодолеть даже самые крутые выражи, испытания и переломы судьбы. Обращение к памяти вещи позволило показать, как отдельный старинный артефакт может генерировать большую и новую культурную реальность» [1, с. 112, 114].

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Ионесов В.И. Память вещи: «Дух Армении» в образах и сюжетах забытого артефакта / Memories in a Thing: «The Spirit of Armenia» in the Images and Stories of a

Forgotten Artifact. – СКО; под ред. А.И. Ионесова. – Самара: ООО «Самарама», «Прайм», 2021. – 322 с.

2. Ионесов В.И. «Культура как организованный миропорядок: символические формы и метафоры трансформации» // *Вестник Челябинского государственного университета*. 2014. № 25 (354), стр. 7-13.

3. Ионесов В.И. «Гуманистическая природа культурного наследия как ресурс современной образовательной практики» // *Вестник Самарского государственного технического университета*. Серия: Психолого-педагогические науки. 2015. № 2 (26).

– стр. 60-66.

4. Ионесов В.И. О словотворчестве как трансформации культуры // В сборнике: Восьмые Азаровские чтения. Библиотека. Культура. Общество. Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Под редакцией И.Ю. Акифьевой. 2018, стр. 134-140.

5. Ионесов, В.И. Переходный процесс: императивы и векторы трансформации культуры // Модернизация культуры: порядки и метаморфозы коммуникации. Материалы III Международной научно-практической конференции. – Самара: СГИК, 2015. – стр. 162-169.

6. Ионесов А.И., Ионесов В.И. «Музей, как миротворчество: способны ли артефакты культуры нас примирить?» // *Вестник Челябинского государственного университета*. – 2015.– №19 (374). – стр. 75-81.

7. Ionesov V.I. Can peacemaking be a peace maker? // *Peace Review*. 2018. V.30, #4. – PP. 527-536

8. Akopov G.V., Akopian L.S. Non-Meditative Contemplation as a Research Project in Psychology: Between the Conscious and Unconscious Mind // *Psychology Applications & Developments. VII Advances in Psychology and Psychological Trends Series / Edited by: Prof. Dr. Clara Pracana and Prof. Dr. Michael Wang*, 2021. – 355 p. – ISBN 978-989-54815-9-0.

WORKS CITED

1. Ionesov V.I. Pamyat' veschi: «Duh Armenii» v obrazah i syuzhetah zabytogo artefakta – СКО; pod red. A.I. Ionesova. – Samara: ООО «Samarama», «Prajm», 2021. – 322 s. [Memories in a Thing: «The Spirit of Armenia» in the Images and Stories of a Forgotten Artifact – RMS; edited by A.I. Ionesova. – Samara: Samarama LLC, Prime, 2021. – 322 p.] (in Russian)

2. Ionesov V.I. «Kul'tura kak organizovannyj miroporyadok: simvolicheskie formy i metafory transformacii» // *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. [Culture as an organized world order: symbolic forms and metaphors of transformation" // *Bulletin of Chelyabinsk State University* 2014. № 25 (354), 7-13 pp.] (in Russian)

3. Ionesov V.I. Gumanisticheskaya priroda kul'turnogo naslediya kak resurs sovremennoj obrazovatel'noj praktiki // *Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo tehničeskogo universiteta*. Seriya: Psihologo-pedagogicheskie nauki. [The humanistic nature of cultural heritage as a resource of modern educational practice // *Bulletin of the Samara State Technical University*. Series: Psychological and pedagogical sciences 2015. № 2 (26). – pp. 60-66.] (in Russian)

4. Ionesov V.I. O slovotvorchestve kak transformacii kul'tury // V sbornike: Vos'mye Azarovskie chteniya. Biblioteka. Kul'tura. Obschestvo. Materialy Vserossijskoj nauchno-praktičeskoj konferencii s mezhdunarodnym uchastiem. Pod redakciej I.YU. Akif'evoj. [About word creation as a transformation of culture // In the collection: Eighth Azarov

Readings. Library. Culture. Society. Materials of the All-Russian scientific and practical conference with international participation. Edited by I.Yu. Akifeva 2018, pp. 134-140.] (in Russian)

5. Ionesov, V.I. Perehodnyj process: imperativy i vektory transformacii kul'tury // Modernizaciya kul'tury: poryadki i metamorfozy kommunikacii. Materialy III Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Transitional process: imperatives and vectors of cultural transformation // [Modernization of culture: orders and metamorphoses of communication. Materials of the III International Scientific and Practical Conference – Samary: SGIK, 2015. – pp. 162-169.] (in Russian)

6. Ionesov A.I., Ionesov V.I. Muzej, kak mirotvorchestvo: sposobny li artefakty kul'tury nas primirit'? // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. [Museum as peacemaker: are cultural artifacts capable of reconciling us? // Bulletin of Chelyabinsk State University – 2015.– №19 (374). – pp. 75-81.] (in Russian)

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ ՀՈԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱԿՈՐՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպության «Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է ՀՀ ԲՈԿ-ի կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում: Պարբերականը, որի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականն ընդգրկված է նաև РИНЦ միջազգային գիտատեղեկատվական շտեմարանում և գտնվում www.elibrary.ru կայքում:

Պարբերականում տպագրության են ընդունվում նախկինում տպագիր կամ էլեկտրոնային պարբերականներում չհրապարակված բարձրորակ աշխատանքներ (գիտական հոդվածներ, գրախոսություններ), որոնք համապատասխանում են պարբերականի ուղղվածությանը (հասարակական գիտություններ), ունեն գիտական նորույթ և արդիականություն:

Բոլոր նյութերը գրախոսվում են: Գիտական աստիճան չունեցող հեղինակները պետք է հոդվածին կից ներկայացնեն գիտական ղեկավարի կարծիքը՝ ստորագրված կամ ամբիոնի երաշխավորությունը՝ ստորագրված և կնքված (անայայնմանորեն պետք է նշված լինի, որ տպագրության է երաշխավորվում «Գիտական Արցախ» պարբերականում):

Նախքան հոդված ուղարկելը հեղինակները պարտավոր են www.scientificartsakh.com կայքում ծանոթանալ «Գիտական Արցախ» պարբերականի գիտական հրապարակումների էթիկային և խստորեն հետևել դրան:

Խմբագրության կողմից հոդվածն ընդունվելու դեպքում հեղինակը պարտավոր է 3 աշխատանքային օրվա ընթացքում վճարել հոդվածի տպագրության համար նախատեսված գումարը, իսկ վճարման անդորրագրի սկանավորված տարբերակն ուղարկել խմբագրության էլեկտրոնային փոստին: Նյութի հրապարակման և հեղինակին «Գիտական Արցախ» պարբերականի 1 անվճար օրինակի տրամադրման համար գանձվող գումարը կազմում է՝ 1 Էջը 2,000 ՀՀ դրամ:

Բոլոր հոդվածներն ունենալու են DOI միջազգային ստանդարտ համարներ:

1-ին համարը լույս է տեսնում ապրիլին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև փետրվարի 15-ը), 2-րդ համարը՝ հուլիսին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև մայիսի 15-ը), 3-րդը՝ հոկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հուլիսի 15-ը), իսկ 4-րդ համարը՝ դեկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հոկտեմբերի 1-ը):

«Գիտական Արցախ» պարբերականում տպագրված հոդվածները տեղադրվում են ԱԵԳՄՄ-ի նախագիծ հանդիսացող Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքում (www.artsakhlib.am), որից հետո հղումներն ուղարկվում են հեղինակներին:

Հոդվածները պետք է ուղարկել scientificartsakh@gmail.com կայքի միջոցով կամ scientificartsakh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին, որին պետք է կցել նաև հեղինակի բջջային հեռախոսահամարը և բնակության հասցեն՝ ինդեքսի նշումով:

Աշխատանքներին ներկայացվող տեխնիկական պահանջներն են.

Համակարգչային շարվածքը՝ MS Word 2003-2010 ծրագիր:

Էջի ֆորմատը՝ 170*240 մմ, լուսանցքները բոլոր կողմերից՝ 20 մմ:

Ծավալը՝ 10-25 էջ՝ ներառյալ ամփոփագրերը:

Տեքստի տառատեսակը՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն՝ Arial:

Հոդվածի ներկայացման լեզուն՝ հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն:

Առաջին էջի վերին տողում (մեջտեղում) 13 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է հոդվածի վերնագիրը: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի ձախ կողմում նշվում է հոդվածի ՀՏԴ-ն: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է (են) հեղինակ(ներ)ի անուն ազգանուն(ներ)ը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic) նշվում են աշխատավայրը, բուհը կամ գիտահետազոտական կենտրոնը, ֆակուլտետը, գիտական աստիճանը, կոչումը, քաղաքը և երկիրը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով տրվում է հեղինակի էլեկտրոնային փոստի հասցեն, որից հետո՝ անհատական համարանիշը (ID) հեղինակների նույնականացման միջազգային հարթակներում (առնվազն **ORCID** համակարգում, ցանկալի է նաև Scopus ID, WoS ID համակարգերում):

Մեկ տող բաց թողնելով՝ 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic), թավ (Bold) ներկայացվում է հոդվածի ամփոփագիրը (аннотация, abstract), որտեղ 120-170 բառի սահմաններում պետք է արտացոլվեն հետազոտության նպատակները, խնդիրները, մեթոդները, ինչպես նաև հեղինակի հիմնական եզրահանգումները: Ամփոփագիրը պետք է լինի ինքնուրույն տեքստ, որը կնկարագրի հետազոտության հիմնական արդյունքներն առանց հոդվածն ընթերցելու: Ամփոփագրում պետք չէ բառացիորեն կրկնել հոդվածի նախադասությունները:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է գրել «**Հիմնաբառեր**» և նշել 7-10 հիմնաբառ:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է ներկայացնել աշխատանքի հիմնական տեքստը, որը պետք է ունենա ենթավերնագրեր: Տեքստի տառաչափը 12 pt է, տողերի հեռավորությունը՝ 1: Տեքստը պետք է հավասարեցված լինի երկու կողմերից (Alignment: Justify): Պարբերությունները սկսել 1 սմ խորքից՝ TAB-ի կիրառմամբ:

Աղյուսակները պետք է համարակալվեն և ունենան վերնագրեր:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը և լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Հոդվածի լեզվից տարբերվող մյուս 2 լեզուներով ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է լինեն հոդվածի սկզբնական մասի (վերնագրից մինչև բանալի բառերը ներառյալ) թարգմանությունը և տրվում են հիմնական տեքստից հետո:

Հղումները պարտադիր են:

MLA ձևաչափում կիրառվում է ներտեքստային հղումների հեղինակ-էջ եղանակը: Համաձայն վերջինիս՝ հեղինակի ազգանունն ու համապատասխան աշխատանքի էջ(եր)ի համար(ներ)ը արտացոլվում են տեքստում, իսկ ամբողջական հղումը զետեղվում է գրականության (հղված աշխատանքների) ցանկի մեջ:

Հիմնական տեքստից հետո «WORKS CITED» բառակապակցության ներքո պարտադիր անհրաժեշտ է կցել օգտագործված ոչ լատինատառ գրականության լատինական տառադարձումով տարբերակը՝ դասավորելով այբբենական կարգով, [...] փակագծերում թարգմանել աշխատության վերնագիրը և հրատարակության վայրը, որից հետո (...) փակագծերում նշել բնագրի լեզուն, օրինակ.

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jethnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Տառադարձումը կարող էք կատարել՝ օգտվելով www.translit.ru կայքից:

Լրացուցիչ տեղեկությունների համար կարող էք կապվել «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր, ի.գ.թ., դոցենտ **Ավետիք Հարությունյանի** հետ՝

գրելով avetiq.hh@gmail.com Էլեկտրոնային փոստին կամ զանգահարելով +37497277770, (+374) 55277755 հեռախոսահամարներին:

THE REQUIREMENTS FOR THE JOURNAL «SCIENTIFIC ARTSAKH»

The journal «**Scientific Artsakh**» of the «Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA)» NGO is included in the list of «Scientific publications acceptable for the publication of the main results and provisions of theses» approved by the RA HAC. The journal, founded by Yerevan State University, is published 4 times a year.

The journal «**Scientific Artsakh**» is also included in the RSCI (Russian Scientific Citation Index) International Scientific Information Database and posted on www.elibrary.ru website.

High-quality works that are not previously published in printed or electronic journals (scientific articles, reviews), which correspond to the orientation of the journal (Social Sciences) and have scientific novelty and relevance, are accepted for publication in the journal.

All materials are reviewed. The authors, without academic degrees, along with the article represent the opinion of the supervisor, certified by the signature, or the recommendation of the Department, certified by signature and seal (it should be noted that the article is recommended for publication in the Journal «Scientific Artsakh»).

Before sending the article, the authors are obliged to familiarize themselves with the ethics of scientific publications of the journal «Scientific Artsakh» on the www.scientificartsakh.com website and strictly comply with it.

Once the article is accepted by the Editorial Board, the author is obliged to pay the amount provided for the publication of the article within 3 working days and send the scan of the payment order to the the Editorial Board e-mail. The cost of publishing and providing the author with one copy of the journal «Scientific Artsakh» is 2,000 AMD per 1 page.

All articles will have DOI International Standard Numbers.

The 1st issue is published in April (articles are accepted until February 15), the 2nd issue – in July (articles are accepted until May 15), the 3rd issue – in October (articles are accepted until July 15), and the 4th issue – in December (articles are accepted until October 1).

The articles published in the journal «Scientific Artsakh» are placed on Artsakh E-Library website (www.artsakhlib.am), which is the UYSSA project, after which the links are sent to the authors.

Articles should be sent via the www.scientificartsakh.com website or to the scientific.artsakh@gmail.com e-mail, the mobile phone number and the address of the author's residence, indicating the index should also be stated.

Technical requirements for works:

Computer typing: program MS Word 2003-2010.

Page format: 170*240 mm, margins (left, right, top, bottom) 20 mm.

Volume: 10-25 pages (summary inclusive).

Text font: Armenian, English and Russian – Arial.

Language of articles: Armenian, Russian, English.

On the top line of the first page (center alignment) in capital letters, bold, font size – 13 pt the title of the article is written. The UDC of the article is indicated in the left-aligned line a line down. Over the line, in the center of the line, font size – 12 pt, capital letters, bold the name(s) of the author(s) is indicated. In the center of the line below, font size 12 pt, italicized the place of work, University or research center, faculty, scientific degree, title, city and country are indicated. On the line below in the center, font size 12pt the author's email is provided, after that: a personal identification number (ID) on international author identification platforms (at least in the **ORCID** system, preferably also in Scopus ID, WoS ID systems).

Over a line, font size 12, bold, italic an abstract (ամփոփում, аннотация), in the 120-170 words amount including forth goals, objectives, research methods, and main conclusions of the author must be set. The abstract should be a separate text describing the main results of the study without reading the article.

Over a line the word «Keywords» must be written and 7-10 words must be specified.

Over a line, the main text of the work containing subtitles with the font size of 12 pt, line spacing of 1 pt must be submitted. The text should be aligned on both sides (Alignment: Justify). The paragraph should be started with an indentation of 1 cm, using the TAB.

Tables should be numbered and have titles.

Diagrams, diagrams, drawings and drawings must be clear and printable.

Abstracts in two languages other than the language of writing are required, which are the translation of the initial part of the article (from the title to the keywords inclusive) and are indicated after the main text.

References are required.

In the MLA format, the author-page method of intra-text links is used. According to the latter, the author's surname and the corresponding page(s) of the work are displayed in the text, and the full link is placed in the list of references (referenced works).

After the main text, under the phrase «WORKS CITED», it is mandatory to attach a Latin transliteration of the used literature presented in non-Latin letters, placing it in alphabetical order, in square brackets [...] indicate the name of the work and the place of publication, after which in round brackets (...) the original language, for example:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Transliteration can be done by using www.translit.ru website.

For more information, please contact the Editor-in-chief of the journal «Scientific Artsakh», Ph.D in Law, Associate Professor **Avetik Harutyunyan**, e-mail at avetiq.hh@gmail.com or by phone +37497277770, (+374) 55277755.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ ЖУРНАЛА «НАУЧНЫЙ АРЦАХ»

Журнал «Научный Арцах» общественной организации «Объединение молодых учёных и специалистов Арцаха» (ОМУСА) включен в список «Научных изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений диссертаций», утвержденных ВАК Республики Армения. Журнал, учредителем которого является Ереванский государственный университет, издается 4 раза в год.

Журнал «Научный Арцах» также включен в международную научно-информационную базу данных РИНЦ и размещен на сайте www.elibrary.ru.

К публикации в журнале принимаются высококачественные работы, не публиковавшиеся ранее в печатных или электронных журналах (научные статьи, рецензии), которые соответствуют направленности журнала (общественные науки) и имеют научную новизну и актуальность.

Все материалы рецензируются. Авторы, не имеющие ученой степени, должны представить вместе со статьей отзыв научного руководителя, заверенный подписью, или рекомендацию кафедры, заверенную подписью и печатью (обязательно должно быть отмечено, что статья рекомендуется к печати в журнале «Научный Арцах»).

Перед подачей статьи авторам предлагается ознакомиться с этикой научных публикаций журнала «Научный Арцах» на сайте www.scientificartsakh.com и неукоснительно следовать ей.

После принятия статьи редколлегией, автор обязан в течение 3 рабочих дней уплатить сумму, предусмотренную для публикации статьи, и выслать на электронный адрес редакции скан платежного поручения. Стоимость публикации и предоставления автору одного экземпляра журнала «Научный Арцах» составляет 2,000 драммов за 1 страницу.

Все статьи получают международные стандартные номера DOI.

1-ый номер публикуется в апреле (статьи принимаются до 15-го февраля), 2-ой номер – в июле (статьи принимаются до 15-го мая), 3-ий номер – в октябре (статьи принимаются до 15-го июля), а 4-ый номер – в декабре (статьи принимаются до 1-го октября).

Статьи, опубликованные в журнале «Научный Арцах», размещаются на сайте Электронной библиотеки Арцаха (www.artsakhlib.am), являющемся проектом ОМУСА, после чего ссылки отправляются авторам.

Статьи следует присылать через сайт на адрес www.scientificartsakh.com или на электронную почту scientific.artsakh@gmail.com, при этом должен быть указан номер мобильного телефона автора и адрес проживания (с индексом).

Технические требования к оформлению работ:

Компьютерный набор: программа MS Word 2003-2010.

Формат страницы: 170*240 мм, поля (левое, правое, верхнее, нижнее) 20 мм.

Объем: 10-25 страниц (резюме включительно).

Шрифт текста: армянский, английский и русский – Arial.

Язык представления статей: армянский, английский, русский.

На верхней строке первой страницы (выравнивание по центру) прописными буквами, полужирным (Bold) шрифтом, размер – 13 кегль пишется заголовок статьи. Через строку с выравниванием по левому краю указывается УДК статьи. Через строку, по центру строки кеглем 12, прописными буквами, полужирным шрифтом указывается имя и фамилия (фамилии) автора (авторов). На строке ниже по центру кеглем 12, курсивом (Italic) указывается место работы, вуз или научно-

исследовательский центр, факультет, ученая степень, звание, город и страна. На строке ниже по центру кеглем 12 предоставляется электронный адрес автора, после чего: персональный номерной знак (ID) на международных платформах идентификации авторов (как минимум в системе **ORCID**, желательно также в системах Scopus ID, WoS ID).

Через строку кеглем 12, полужирным шрифтом (Bold) и курсивом (Italic) предоставляется аннотация (ախժոխժոխ, abstract), в которой в объеме 120-170 слов должны быть изложены цели, задачи, методы исследования, а также основные выводы автора. Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст, дающий представление о нем без прочтения статьи.

Через строку необходимо написать «Ключевые слова» и указать 7-10 слов.

Пропустив одну строку, необходимо представить основной текст работы с подзаголовками кеглем 12 с межстрочным интервалом – 1 пт. Текст должен быть выровнен с двух сторон (Alignment: Justify). Абзац необходимо начинать с отступом в 1 см, используя TAB.

Таблицы должны быть пронумерованы и иметь заголовки.

Диаграммы, схемы, чертежи и рисунки должны быть четкими, подлежащими печати.

Резюме на двух языках, отличных от языка написания статьи, обязательны, представляют собой перевод начальной части статьи (от заголовка до ключевых слов включительно) и указываются после основного текста.

Ссылки обязательны.

В формате MLA используется способ внутритекстовых ссылок автор-страница. При этом фамилия автора и страница (страницы) соответствующей работы (страниц) отображаются в тексте, а полная ссылка помещается в список цитируемых работ в конце статьи.

После основного текста под наименованием «WORKS CITED» обязательно приложить латинскую версию использованной литературы в латинской транслитерации и в алфавитном порядке, в скобках [...] поместить переведенные на армянский язык название работы и место ее публикации, затем в скобках (...) обозначить язык оригинала, например:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. «Jetnitcheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, [«Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Транслитерацию можете осуществить, используя сайт www.translit.ru.

За дополнительной информацией можно обратиться к главному редактору журнала «Научный Арцах», к.ю.н., доценту **Аветику Арутюняну**, написав по электронному адресу avetiq.hh@gmail.com или позвонив по телефону +37497277770, (+374) 55277755.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ
SCIENTIFIC ARTSAKH
НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1 (20), 2024

*«Գիտական Արցախ» պարբերականը լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:
Հրատարակվում է 2018 թվականից:*

The journal «Scientific Artsakh» is published four times a year. It has been published since 2018.

Журнал «Научный Арцах» выходит четыре раза в год. Издается с 2018 года.

Գլխավոր խմբագիր՝
Editor-in-Chief:
Главный редактор:

Ավետիգ Զարուբյունյան
Avetik Harutyunyan
Аветик Арутюнян

Հայերենի պատասխանատու
Responsible for Armenian
Ответственный за армянский язык

Արսեն Վարդանյան
Arsen Vardanyan
Арсен Варданян

Անգլերենի պատասխանատու՝
Responsible for English
Ответственный за английский язык

Ալվինա Ներսեսյան
Alvina Nersesyan
Альвина Нерсесян

Ռուսերենի պատասխանատու՝
Responsible for Russian
Ответственный за русский язык

Ռուզաննա Սարգսյան
Ruzanna Sargsyan
Рузанна Саркисян

Պատասխանատու քարտուղար՝
Executive Secretary
Ответственный секретарь

Արմեն Բեգլարյան
Armen Beglaryan
Армен Бегларян

Համակարգչային շարվածքը, ոճը,
տառաձևերը և էջադրումը
Computer set, style, font and layout
Компьютерный набор, стиль, шрифт
и верстка

«Արցախ» հրատարակչության
«Artsakh» Publishing House

Издательство «Арцах»

Շապիկի ձևավորումը՝
Cover design
Дизайн обложки

Արմինե Քոչարյանի
Armine Kocharyan
Армине Кочарян

Website: www.scientificartsakh.com, www.aegmm.org.
E-mail: scientific.artsakh@gmail.com, avetiq.hh@gmail.com.
Tel. (+374) 97277770, (+374) 55277755.

Ստորագրված է տպագրության՝ 30.04.2024 թ.:
Չափսը՝ 70*100/16: Թուղթը՝ օֆսետ:
Ծավալը՝ 15,75 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 120 օրինակ:

Տպագրված է «ՄՅՄ ԳՐԱՏՈՒՆ» ՍՊԸ տպագրատանը: